

E számunk tartalmából

„Nagyszében kézműipara révén a késő középkor idejére jelentős gazdasági tényezővé vált. A város életét sok szállal szőtte át a céhes rendszer, melynek az iparcikkek előállításán túl fontos szerepe volt a szakmai oktatásban, a közösségi életben, valamint a városvédelemben is. A nagyszébeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi polgárok 1376-ban 19 céhbe tömörültek, melyek összesen 25 különböző mesterséget foglaltak magukba. A különböző portékák készítésére szakosodott céhek között már ekkor megjelentek a fegyverkészítő iparágak, mint például a kardcsiszár (politor) és az íjkészítő mesterség (arcufex). Nagyszében kézműipara a XV. században számottevő módon továbbfejlődött, így 1480-ra már mintegy 71 mesterség különíthető el a városban. A nagyszébeni fegyverkészítés késő középkori történetéhez számos forrás köthető: városi számadások vonatkozó említései, céhes iratok, a város vezetéséhez intézett levelek, vámnaplók, valamint a település védelmét ellátó falrendszer és a tornyok inventáriumai.”

(Kozák-Kígyóssy Szabolcs László: Fegyverkészítő kézműiparosok és céhek a késő középkori Nagyszébenben)

„Napjainkban, amikor ismét előtérbe került az iszlám fundamentalizmuson alapuló globális terrorizmus által vívott szent háború jelensége, nem lehet érdektelen számunkra, hogyan működött az oszmán birodalmi terjeszkedés a kora újkorban, amelyet sokan a legtokéletesebb keleti birodalmi stratégiának tekintenek. Korunk aszimmetrikus konfliktusai emlékeztetnek az oszmán terjeszkedés sikereire és egyben figyelmeztetnek arra is, hogy a katonai győzelem nem feltétlenül a magasabb technikai fejlettség velejárója. Ibrahim Mütefferika munkája bevezet minket a keleti háborúzás modernizációs problémáinak részleteibe. Fontos kiemelni, hogy ebben az időszakban válik általánossá Európában a kisháborús taktika alkalmazása is, amit az aszimmetrikus konfliktusok előképeként tekinthetünk.”

(Tóth Ferenc: Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomában. Reviczky Károly Imre *Traité de la tactique* címen megjelent Ibrahim Mütefferika-fordítása)

Köztudomású, hogy a Habsburg Monarchia összetett államának legfontosabb támasza és tartóoszlopa egészen létének utolsó pillanatáig a hadsereg és főként az ezt összetartó és irányító tisztikar volt. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy e testület jellegét és fejlődésének irányát, akárcsak számos más intézmény esetében, a tavaly 300 éve született nagy királynő, Mária Terézia intézkedései alapozták meg.

Ez jelentős részben annak köszönhető, hogy a XVIII. század korántsem csak a felvilágosodás, a filozófia, az udvari és főúri reprezentáció, a művészetek évszázada volt, hanem a nagy háborúké is. Ezzel pedig az újdonsült királynőnek is hamar szembesülnie kellett. Trónra lépését követően egyenesen családjának hatalma és a Habsburg Monarchia léte forgott kockán. Mindez döntő hatásúnak bizonyult uralkodással kapcsolatos viszonyára és életfelfogására.

(Réfi Attila: Mária Terézia és a tisztikar. Társadalmi mobilitás katonai szolgálat révén)

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK * 131. ÉVF. * 2018. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Katalin Mária Kincses

Editor Gréta Somogyi

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Róbert Hermann (President), Miklós Horváth, Gyula Kedves, Gábor Kiss, József Kelenik, Vilmos Kovács, Kálmán Mészáros, Ferenc Lenkefi, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, János B. Szabó, Miklós M. Szabó, Péter Szabó, Sándor Szakály, János Varga J., László Veszprémy

Special Consultants

Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Gergely Pál Sallay, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth, Aladár Urbán

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1)-325-16-44

E-mail: hkszerk@gmail.com
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee
4000 HUF annually, 1000 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hungary

Postal address:
Budapest H-1900

E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Redacteur en chef: Katalin Mária Kincses

Editorial: Gréta Somogyi

Comité éditorial

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Róbert Hermann (President), Miklós Horváth, Gyula Kedves, Gábor Kiss, József Kelenik, Vilmos Kovács, Kálmán Mészáros, Ferenc Lenkefi, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, János B. Szabó, Miklós M. Szabó, Péter Szabó, Sándor Szakály, János Varga J., László Veszprémy

Conseillers scientifiques

Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Gergely Pál Sallay, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth, Aladár Urbán

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire (Ministère de la Défense)

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44

E-mail: hkszerk@gmail.com
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement
4000 HUF (annuel), 1000 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger

Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hongrie

Adresse postale:
Budapest H-1900

E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteurin: Katalin Mária Kincses

Redakteurin: Gréta Somogyi

Redaktionskomitee

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Róbert Hermann (President), Miklós Horváth, Gyula Kedves, Gábor Kiss, József Kelenik, Vilmos Kovács, Kálmán Mészáros, Ferenc Lenkefi, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, János B. Szabó, Miklós M. Szabó, Péter Szabó, Sándor Szakály, János Varga J., László Veszprémy

Beratungsausschuss

Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Gergely Pál Sallay, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth, Aladár Urbán

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7, H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7, H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44

E-Mail-Adresse: hkszerk@gmail.com
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement
4000,- HUF/Jahr, 1000,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland

Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Ungarn

Postanschrift:
H-1900 Budapest,

E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Каталин Мариа Кинчеш

Редактор: Грета Шомоди

Редакционная коллегия

Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Лоранд Домбради, Роберт Херманн (председатель), Миклош Хорват, Дюла Кедвеш, Габор Кишш, Йожеф Келеник, Вилмош Ковач, Ференц Ленкефи, Калман Месарош, Имре Окватх Ференц Поллманн, Янош Б. Сабо, Миклош М. Сабо, Шандор Сакай, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми

Консультативный совет

Габор Агостон, Тибор Хайду, Дьердь Марко, Гергей Пал Шаллаи, Геца Палффи, Эрвин А. Шмидл, Владимир Сегеш, Ференц Тотх, Аладар Урбан

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44

Адрес E-Mail: hkszerk@gmail.com
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке
На 1 год 4000, на 1 квартал 1000 форинтов

Распространяет

Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей

Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Венгрия

Почтовый адрес:
H-1900 Budapest,

E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

131. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2018. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ambrus László, tudományos segédmunkatárs (Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Intézet); *Bange, Oliver*, PhD, kutatási programvezető (Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr, Potsdam); *Kemény Krisztián*, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Kiss András*, PhD, történész, főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár); *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK); *Kruppa Tamás*, PhD, tudományos főmunkatárs (MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport); *Ligeti Dávid Ádám*, PhD, tudományos munkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet); *Madenietovna, Muszabekova Roza*, CSc., egyetemi docens (L. N. Gumiljov Eurázsiai Nemzeti Egyetem, Asztana); *Molnár Dániel Márton*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK); *Réfi Attila*, PhD, Richard Plaschka-ösztöndíjas (Universität Wien); *Szabitovna, Muszagalijeva Arajlim*, PhD, egyetemi tanár (L. N. Gumiljov Eurázsiai Nemzeti Egyetem, Asztana); *Tóth Ferenc*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó (MTA BTK); *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató (Hadtörténeti Intézet)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor Kristóf* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata
Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Kincses Katalin Mária*
Szerkesztő: *Fodor Veronika, Kocsis Annamária, Somogyi Gréta*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kiss Gábor, Kovács Vilmos, Lenkefi Ferenc, M. Szabó Miklós, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Szabó Péter, Szakály Sándor, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, Markó György, Pálffy Géza, Sallay Gergely Pál, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc, Urbán Aladár

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

KOZÁK-KÍGYÓSSY SZABOLCS LÁSZLÓ

FEGYVERKÉSZÍTŐ KÉZMŰIPAROSOK ÉS CÉHEK A KÉSŐ KÖZÉPKORI NAGYSZEBENBEN*

A Nagyszébenben gyakorolt mesterségekhez köthető személynevek kérdése

Nagyszében kézműipara révén a késő középkor idejére jelentős gazdasági tényezővé vált. A város életét sok szállal szötte át a céhes rendszer, melynek az iparcikkek előállításán túl fontos szerepe volt a szakmai oktatásban, a közösségi életben, valamint a városvédelemben is. A nagyszébeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi polgárok 1376-ban 19 céhbe tömörültek, melyek összesen 25 különböző mesterséget foglaltak magukba.¹ A különböző portékák készítésére szakosodott céhek között már ekkor megjelentek a fegyverkészítő iparágak, mint például a kardcsiszár (*politor*) és az íjkészítő mesterség (*arcufex*). Nagyszében kézműipara a XV. században számottevő módon továbbfejlődött, így 1480-ra már mintegy 71 mesterség különíthető el a városban.² A nagyszébeni fegyverkészítés késő középkori történetéhez számos forrás köthető: városi számadások vonatkozó említései, céhes iratok, a város vezetéséhez intézett levelek, vámnaplók, valamint a település védelmét ellátó falrendszer és a tornyok inventáriumai.

A városban működő iparosok emlékei többségükben számadásokban maradtak meg, azonban sok esetben a személynéven kívül nem áll rendelkezésre egyéb információ arra vonatkozóan, hogy ezek az egyének ténylegesen a nevükben foglalt mesterséget gyakorolták volna. A polgárok főleg az adóügyekkel kapcsolatos bejegyzésekben tűnnek fel, így leggyakrabban csupán az évszámokkal ellátott adójegyzékek szűkszavú sorai nyújthatnak segítséget a helyi fegyverkészítő mesterek nyomon követésében. Ebből következőleg a nagyszébeni fegyverkészítőkre utaló személyneveket a román nyelvű szakirodalom minden esetben tényleges iparosként azonosítja. Bár a XV–XVI. században még számottevő alkalommal mutat a „személynév” egy-egy foglalkozásra,³ ez azonban

* Köszönettel tartozom Draskóczy Istvánnak, Veszprémy Lászlónak és B. Szabó Jánosnak észrevételeikért.

¹ Mészáros (carnifex, lannio), pék (pistor), tímár (cerdo), irhakészítő (alutarius), varga (sutor), kovács (ferrarius); azon belül szegkovács (clavicularius), rézműves (ahenarius), kerékgyártó/bognár (carpentarius, curifex), övkészítő (cinctorior), kardcsiszár (politor), lakatos (faber serarius); szűcs (pellifex), kesztyűs (chirotecarius), ruhajavító szabó (renovatores), késes (cultrarius), kalapos (pileator), kötélverő (funifex), gyapjútakács (textor), kádár (vietor), fazekas (figulus), íjgyártó (arcufex), szabó (sartor) és erszéngyártó (bursator). *Seebergi-Sasváry*, 2007. 10. o. Az 1376-os céhszabályzat kiadásai: *Vlaicu, et alii* 2003. 64–71. o. (latinul és román fordításban), valamint *Kovách – Binder* 1981. 57–64. o. (magyar fordításban).

² *Draskóczy* 1990. 119. o.

³ J. Újváry Zsuzsanna megállapítása szerint (Kassa esetében) még a XVI–XVII. század fordulóján is túlnyomó többségében a polgárok „családnevei” tényleges foglalkozást jelöltek, ill. a mesterség megjelenhetett névhelyettesítő funkcióban is. *J. Újváry* 1979. 578. o.

korántsem tekinthető kizárólagosnak. A név és a mesterség tényleges kapcsolatát megnyugtatóan bizonyítani azokban az esetekben lehet, amikor további információk állnak rendelkezésre: a Nagyszebennel sok tekintetben párhuzamba állítható Brassó íjkészítőinek 1505-ben kelt céhlevelében a teljes névvel szereplő mesterek neve mind Bogner volt,⁴ a bártfai Philipp Bogner és a szebeni Nicolaus Bogner saját portékáit adta adó fejében.⁵ Azonban a középkori városi polgárság mesterségekre utaló személyneveit illetően korántsem mindig egyértelmű, hogy ténylegesen ipari termelést végző egyénekre utalnak. A személynevekkel foglalkozó kutatások általános megállapítása az, hogy minél későbbi egy név, annál nagyobb eséllyel hagyományozott vagy „ragadványnév”, ami már nem köthető egy-egy szakmához.⁶

A korszakban találkozunk olyan esetekkel, amikor a fegyverkészítőket jelölő nevek mögött, nem volt valós mesterség. A kolozsmonostori konvent anyaga 1492. november 27-én megemlíti frater Georgius Arcuparis nevét (Íjgyártófi Gergely), akit a magyarok kolozsvári prédikátoraként ír le.⁷ Neve örökletes lehet, elképzelhető, hogy néhai felmenői fegyverkészítő kézművesek voltak, azonban ő a mesterséget már nem vitte tovább. Hasonlóképp kétséges, hogy számszeríj-készítő lett volna Michael Armbruster. Nevét a nagyszzebeni számadások több mint harminc alkalommal említik: szerepel diplomáciai ügyekben és utasításokat is ad a város polgármestereként. Szintén így emlékezik meg róla az Armbruster család címereslevele, amit II. Lajos adott 1518. június 3-án.⁸ Ekkorra azonban már néhaiként említik, ugyanakkor az oklevélből kiderül, hogy Mihály II. Ulászlónak is tett szolgálatokat. A címeradományban fia, Jakab, illetve testvérei Mátyás, Lőrinc,

⁴ Kovách – Binder 1981 72. o. Tanulmányomban az említett forrásokban megjelenő német neveket és fogalmakat betűhíven közlöm, melynek gyakorlatáról Szende Katalin értekezett: Szende 2000. 49–62. o.

⁵ Lásd: a 94–96. jegyzetben!

⁶ A mesterséget jelölő magyar, a latin és a német nyelven írt források értelmezése eltérő lehet. A középkori foglalkozást jelölő személynevek kapcsán lásd: Slíz 2017. 132. o.; Melich 1943. 272. o.; Szűcs 1955. 45–46. o.; Gulyás 2008. 437–461. o.; Gulyás 2014. 43–62. o. A családnév mögött feltételezett mesterség azonosítását az örökösödési jog is megnehezíti. Kubinyi 1966. 231. o. A magyar nyelvben az Igartho (Íjgyártó), a latinban az *arcupar*, *arcufex*, a német nyelvben a *Bogner* (és variánsai) jelentik az íjkészítő mesterséget. Kemény Lajos a *balistarius* szót is az íjkészítéshez kapcsolja, ahogy az Armbruster kifejezést is. Kemény 1905. 270–271. o. A forrásokban *arcusinus* szó is megjelenik, amit a Bogner szóval értelmeztek: 1562-ben a barcasági Keresztényfalván jegyezték fel „Petrus Arcusinus, Bogner” nevét és foglalkozását. Ez egyúttal újabb példa a XVI. század második felében való dél-erdélyi íjkészítésnek. Klein 1943. 106. o. Az íjgyártót szintűgy jelentette még a *Bogeschmied* és az *arcuarius*, de ahogy Nagyszebenben, úgy Sopron esetében sem volt erre példa a forrásokban. Gömöri 1977. 45. o.

A számszeríj-készítő latinul *balistarius*, míg német nyelven az *Armbruster* szavakkal jelenik meg a forrásokban. Tegezkészítőket – amennyiben külön szakmához tartoztak – a német *Köchermacher* elnevezés jelölte. Kemény 1905. 271. o. A nyíl készítésére szakosodott mestereket a latin *teliparius*, ill. a német *Bolczmacher*, valamint *Pfeilschnitzer*, illetve az erdélyi szász-német *Zehschnetzler* szó jelentette. Keintzel-Schön 1976. 105. o. A nagyszzebeni fegyverkészítők tárgyalásakor Julius Bielz és Ioan Marian Țiplic is elsőként a személynevekből indul ki. Lásd: a számszeríj-készítők esetén: Bielz 1934. 37–39. o., valamint az íjkészítők esetén: Țiplic 2001. 43. o. J. Újváry Zsuzsanna a XVI. század végi és XVII. századi eleji kassai polgárok neveinek elemzésekkor megállapítja, hogy a „családnév” és a mesterség között rendkívül erős kapcsolat mutatható ki. J. Újváry 1979. 578. o.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (MNL OL DL) 36 398.; Jakó 1990. I. k. 73. o. (Nr. 2725.) és 103. o. (Nr. 2832.); MNL OL DL 46 163.: „Georgius arcuparis predicator Hungarorum.” Jakó Zsigmond az „Arcuparis” alakot *Íjgyártófinak* fordította. Úgyszintén a városban mintegy 40 évvel korábban találkozunk egy azonos névű – de valószínűsíthetően eltérő személy – névvel. 1451. július 16-án Georgius Arcupar Hunyadi Lászlóval és Ambrus deákkal kolozsvári polgárok és vendégek az ottani magyar nemzeti-ségű polgárok és lakosok egyeteme nevében ártírták Hunyadi János kiváltságlevelét. Jakó 1990. I. k. 440. o.

⁸ MNL OL DL 36 400.

János és Ferenc is részesültek.⁹ Bár valószínűleg az említett Armbruster Mihálynak (és utódainak) nem volt köze a mesterséghez, a címereslevél leírásban és az ikonográfiában is hangsúlyosan megjelennek a számszeríjak.¹⁰ A címert Bertényi Iván a polgári eredetű címerek közé sorolja,¹¹ Áldásy Antal a címert a családnévhez köti.¹² Elképzelhető, hogy egykoron az Armbruster családban voltak, akik a mesterséget gyakorolták, azonban ez a név ekkorra már öröklődő családnévvé alakult.¹³ Szintén megnehezíti a fegyverkészítő mesterségek – közvetlen módon történő – személynevekkel való azonosítását az alábbi példa is, ami szerint a XV. századi Kassán élt Bogner Miklós kezdetben íjkészítéssel foglalkozott, majd kereskedővé vált.¹⁴ Ebben az esetben nem a fegyverkészítő iparág üzése a kérdéses, hanem az, hogy ez mikorra tehető az adott személy életében. A személynév és a foglalkozás közti különbségre a brassói szücs céh 1424–1506 közötti időszak mestereinek neve több példát is szolgáltat, ugyanis soraikban előfordult több Schwertffer és egy Bogner nevű egyén is.¹⁵ Hasonlóképp a brassói szabócéh mesterei között olvasható 1543-ban egy bizonyos Schteffen Arembrester is.¹⁶

Ezek az esetek felhívják a figyelmet arra, hogy a XV–XVI. században nem minden esetben lehet a személynevek alapján termelő iparosokra következtetni. Ahol a különbség forrásadottság alapján bizonyítható, valószínűleg öröklött névre utal. Ugyanakkor a foglalkozás-helyettesítő nevek szerepe is jelentős a késő középkorban, így a városi adójegyzékekben a személyek megkülönböztetésére használt foglalkozásnevek forrásértéke is jelentős.

⁹ *Fejérpataky – Áldásy* 1926. 72–73. o.

¹⁰ A leírásban szerepel az arany (színű) íves számszeríj (*baliste auree incurvum arcum*) és a feszített húr leírása (*altero nervum baliste*). A címerábrázolásra két számszeríjat is festettek. Mátyás szebeni városi bíró, majd városi kamarás, 1530-tól a város polgármestere volt. *Áldásy* 1916. 97. o.

¹¹ *Bertényi* 1998. 110–111. o.

¹² *Áldásy* 1916. 97. o.

¹³ Kubinyi András a XV. század végi német eredetű budai bírák esetében hoz példát az öröklődő családnevekre. *Kubinyi* 2003. 109. o. Azt is megjegyzi, hogy az a tény, hogy a városbírák között akad olyan is, akinek családneve a kovácsmesterségre utal, valószínűtlen, hogy a személy egyúttal ténylegesen iparos mesterséget űzött volna. *Kubinyi* 2003. 111. o.

¹⁴ *Kerekes* 1913. 34. o.

¹⁵ *Nussbächer – Marin* 1999. 28–29. o.

¹⁶ *Nussbächer – Marin* 1999. 87. o.

*Számszerj-készítő ábrázolása
Jost Amman „Panoplia omnium illiberalium mechanicarum” című könyvéből (1568)¹⁷*

¹⁷ Forrás: Egyesült Királyság, London, British Museum, Lt. sz.: 1904,0206.103.86.

Ijgyártók és számszeríjkészítők a késő középkori Nagyszébenben

A késő középkori Nagyszébenben jelentős mértékű és differenciálódott fegyveripar volt. A városi számadáskönyv feljegyzései alapján lehetőség nyílik arra, hogy képet alkothassunk azokról, akik a fentebb említett inventáriumokban szereplő fegyvereket készíthették. Ebben az időszakban a jelentős kézműiparral, bányászattal, vagy kereskedelemmel rendelkező városokban a foglalkozás-, vagy tisztségnevi eredetű névelemek alkották a többséget.¹⁸ Ugyanakkor nehézséget jelent az eltérő formában megjelenő, de azonos jelentésű névalakok mögötti személyek azonosítása, ha ezek időben közel állnak egymáshoz.

A nagyszébeni fegyverkészítő iparágak már a XIV. század végére akkora gazdasági súlyt képviseltek, hogy önálló, egy-egy portékára szakosodott céhként működhetek. Ezt tükrözi az 1376-os céhszabályozás is, amelyben az íjkészítők céhe is szerepel. A városi számadáskönyv feljegyzéseinek tanulsága szerint ez a szakma a következő században is virágozhatott, ugyanis számos különböző íjkészítő mester neve maradt fenn ebből az időszakból. A XV. század közepéről Hans Bogner neve ismert,¹⁹ akinek tevékenysége a század hetvenes évein keresztül egészen 1489-ig nyomon követhető.²⁰ 1468-ból Cristel Bogner neve maradt fenn, aki 80 dénárt adott a város egy kapujának védelmére.²¹ Az 1470-es évekből több másik íjkészítő neve került lejegyzésre. Lassel Bogener neve 1478–1480 között négy alkalommal jelenik meg,²² Lucas Bogeneré pedig az 1478–1481 közti időszakban, hat esetben.²³ A forrásokban szintén a század második felében felbukkanó Niclos Bogner kapcsán nem minden esetben derül ki, hogy ezen a néven pontosan hány személy különíthető el, ugyanis a Bogner/Bogener névvariáns egyaránt előfordul.²⁴ A helyzetet nehezíti, hogy 1479-ben a források Niclos Bogner mellett említik Jung Niclos Bognert is.²⁵ Nehéz azonosítani, hogy a későbbiekben melyik személyről van szó.²⁶ Így az sem világos, hogy a század végén a számadáskönyvekben megjelenő Niclos Bogneren melyik személy özvegye volt.²⁷ Azonban kiváló példa személynév és a mesterség közti kapcsolatra

¹⁸ A városban az iparos mesterséget jelentő személynevek aránya 55,08%. *Draskóczy* 1990. 119. o. Érdeemes hozzátenni, hogy más adottságokkal és más etnikai összetétellel rendelkező szabad királyi városok esetén eltérő példákkal találkozunk a foglalkozásnevek arányát illetően. Ez a XV. századi Szeged esetén 35,1%, valamint Brassóban 1489-ben 38,9%, Besztercén 1505-ben 29,4% volt. *Kubinyi* 2003. 103. o.; *Draskóczy* 1990. 120. o.; *Pascu* 1986. 186–187. o.

¹⁹ Rechnungen, 34. o.

²⁰ Neve előfordul még Hannis Bogener, Hannis Bogner és Hanis Bogner formában is. Említéseinek ideje: 1478, 1479 (kétszer), 1480 (háromszor), 1489. Rechnungen, 39., 43., 54., 56., 59., 79., 95., 128. o.

²¹ Rechnungen, 25. o.

²² Rechnungen, 53., 69., 72., 81. o.

²³ Rechnungen, 56., 68., 89., 90., 94., 97. o.

²⁴ 1479-ben, 1480-ban négy alkalommal, 1481-ben, 1490-ben, majd a XVI. század elején 1506-ba, 1570-ben, az 1511–1515 közötti adóösszeírásokban kétszer, majd 1515-ben ugyancsak két alkalommal. Rechnungen, 49., 50–51., 78., 83., 84., 88., 92., 562–563., 571. o.

²⁵ „Jung Niclos Bogner czw Niclos Bogener dedit asp. 2.” Rechnungen, 50. o. A brassói és szebeni számadáskönyvekben gyakran találkozunk az aranyforintnál kisebb értékű török eredetű ezüstpénzzel, az oszporával (*asper*). Egy asper = 2 dénár. 1524-ben 50 oszpora tett ki egy 100 (régii) dénáros aranyforintot. *Kubinyi* 1958. 20–24. o.

²⁶ Elképzelhető rokoni kapcsolat is köztük.

²⁷ Mindenesetre a Rechnungen mutatója megkülönbözteti a fentebb említett Niclos Bognertől. Neve adóügylek kapcsán 1484. december 26-án és 1500 táján kerül említésre. Rechnungen, 105., 261. o.

az 1515-ös év adólajstroma, ahol arról értesülünk, hogy Nicolaus Bogner négy íjat adott fizetségként.²⁸ Valószínűleg az ő neve szerepel 1507-ben is,²⁹ illetve feltételezhetően 1509-ben Nicolaus Arcuparius formában lejegyezve.³⁰ Az 1500-as évek legelejéről más íjkészítők neve is ismert, mint például Stephan Bogner³¹ és Jacob Bogner,³² illetve özvegyekről is értesülünk, mint Endris Bogneren³³ és Hannus Bogneren.³⁴ A továbbiakban Andreas Bognert neve szerepel a város adóügyi nyilvántartásaiban 1511 és 1515 között.³⁵ A XVI. század elejéről újabb íjkészítő mesterek neve maradt fenn: 1507-ből Mathias Arcuparius szerepel két alkalommal a számadásokban.³⁶ Utolsóként Clementis Bogner szerepel a város adóügyeiről készített feljegyzéseinek soraiban, aki számára 1516. április 7-én 100 forintot fizettek a királynak tett szolgálataiért.³⁷

A Nagyszébenben működő íjkészítőket számba véve megállapítható, hogy a XV. század közepétől az 1516-ig terjedő időszakban hozzávetőlegesen legalább tíz kézműves munkálkodhatott a kézi íjak előállítására szakosodva.³⁸ Ez a szám összevethető a Brassó városban működő íjgyártók számával: ott a 1475 és 1500 között az adójegyzékekben 22 Bogner nevű személyt jegyeztek le.³⁹

A szász városban a mesterség még a XVI. század derekán is jelen volt, ugyanis 1545. január 30-án az íjkészítő-, a nyílkészítő-,⁴⁰ a fésűs-, valamint a pajzskészítő céhek szabályzatát foglalták írásba. Ez a forrás azonban más figyelemre méltó jelentőséggel is bír: az íjgyártó céhre vonatkozó 5. artikulusban szabályozzák szaru (tülök) beszerzését a céh számára.⁴¹ Ez a kompozit, merevszarvú reflexíjak számára elengedhetetlen komponens bizonyítja, hogy a XVI. század derekán ilyen technológiával még készítettek íjakat a Magyar Királyság területén.⁴² A mesterség helyi üzésére való utolsó utalás a kézműves céhek tornyaiban tárolt fegyverek 1575. évből származó összeírásában található. Eszerint ekkor a

²⁸ „Nicolaus Bogner dedit 4 arcus, flor.” Rechnungen, 560. o. Sajnos a feljegyzés nem teljes, mert a négy íj értékét nem rögzítették.

²⁹ Rechnungen, 550–551. o.

³⁰ Rechnungen, 559. o.

³¹ Rechnungen, 268. o.

³² Nevét 1500 körül, 1506-ban és 1507. június 7-én említik. Rechnungen, 263., 549., 560. o.

³³ Rechnungen, 268. o.

³⁴ Hannus Bognerent három alkalommal, 1500 körül, illetve az 1511–1515 közötti évekre vonatkozó városi feljegyzésekben említik. Rechnungen, 264., 575., 588. o.

³⁵ Áthúzva szerepel. Rechnungen, 573. o.

³⁶ Rechnungen, 550–551. o.

³⁷ „Ex parte expensarum domini Clementis Bogner ad regiam maiestatem factarum. flor. 100. den. 0.” Rechnungen, 584. o.

³⁸ Ezzel szemben tanulmányának harmadik fejezetében Ioan Marian Țiplic összesen kilenc íjkészítőt vesz csak számba. Ennek oka, hogy az említett szerző csak a „Bogner” nevű személyeket gyűjtötte össze, azonban a latin névalakkal bíró íjkészítő elkerülte a figyelmét Țiplic 2001. 49. o.

³⁹ Philippi 1986. 173. o.

⁴⁰ A forrásban szereplő „Czeyschnytzer”, azaz Zehschnetler a nyilvessző készítő mesterség sajátos szász-német terminusa. *Keintzel-Schön* 1976. 104–105., 115. o. A forráskiadásban azonban szerintünk tévesen azonosítják a Schwertfeger (kardkövacs) szakmával. *Vlaicu, et alii.* 2003. 354–356. o.

⁴¹ Rechnungen, 355. o. Sem az 1545. évi, sem 1575. esztendőre vonatkozó források tanulságairól nem tesz említést a nagyszébeni fegyverkészítést tárgyaló román szakirodalom.

⁴² Az íjgyártók céhe a fésűsökkel közös alapanyagból (is) dolgozott. A fésűsök céhe is szabályozta a szaru beszerzését (6. artikulus). Uo. Szintén kompozit íjak készítéséről tanúskodik a brassói íjgyártó céh 1505-ben kelt szabályzata is (5. artikulus). *Kovács – Binder* 1981 71–75. o. A német nyelvű céhszabályzatot 1527-ben megerősítették és átírták. *Nussbacher* 1968. 94–96. o.

nyílkészők és a fésűsök közösen láttak el védelmi funkciókat.⁴³ A két szakma együttes említése korántsem meglepő, hiszen erre korábban is volt példa, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a nyílvesző készítő mesterséghez továbbra is társult íjgyártó (esetleg számszeríjkészítő) szakma Nagyszebenben. Azonban XVI. század folyamán az íjkészítés lassan háttérbe szorult a számszeríjak és a tüzfegyverek mögött, amelyek jobban megfeleltek az új haditechnikai kihívásoknak.⁴⁴

A helyi számszeríjkészítőket a XV. század utolsó harmadától említik a források. 1478-ban három személyről értesítenek a városi számadások: Hannis Armbrwsterről,⁴⁵ valamint Wolfgang Armbrosterről⁴⁶ és Jorg Armbrosterről.⁴⁷ Előbbi két személy tevékenysége között kapcsolat is mutatkozik.⁴⁸ Wolfgang Armbruster és Jorg Armbruster neve szerepel az 1480. év adóösszeírásaiban.⁴⁹ Egy bizonyos Hannis Arembroster 1479-től 1485-ig tűnik fel a számadáskönyvekben, hét alkalommal.⁵⁰ Elképzelhető, hogy ez a névalak a nem sokkal korábban említett Hannis Armbrwstert fedi. Michel Arümprustert először 1490 körül jegyezték fel egy adójegyzékben,⁵¹ majd 1500 körül említik.⁵² A nagyszebeni városi iratok ekörül tesznek említést először Mathias Arumprusterről is.⁵³ Ez alapján, öt különböző személy különíthető el, akik a X–XVI. század fordulóján gyakorolták ezt a mesterséget.⁵⁴ Természetesen a termelő munkában valószínűleg jóval többen vehettek részt, ugyanis a polgárjoggal rendelkező, adózó mesterek mellett legények és segédek is dolgoztak. A XVI. század folyamán a tüzfegyverek átvették a korábban használt, hagyó-

⁴³ Nussbücher 1968. 448. o.

⁴⁴ A kézi íj továbbra is fennmaradt. Bár használata leszűkül, de mint gyújtogatásra szánt eszköz a későbbiekben is használatos volt. Nagyszeben kapcsán gyűjtőnyilakat feltételez Fabricius Károly a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem által 1597. március 1-jén és 23-án rendelt alapanyagok kapcsán. Fabricius 1979. 63. o.

⁴⁵ Rechnungen, 55. o.

⁴⁶ Rechnungen, 51. o.

⁴⁷ Rechnungen, 44. o.

⁴⁸ A töredékes feljegyzésekben ez áll: „Wolfgang Ambruster czw Hannis Armbruster (dedit) 0. asp.” és „Wolfgang Ambruster czw Hannis Armbruster”. Rechnungen, 51., 74. o.

⁴⁹ Rechnungen, 72., 74. o.

⁵⁰ 1484. december 24-én Hanns Arempuster formában. Rechnungen, 51., 73., 74., 102., 105., 108., 114. o.

⁵¹ Michel Arunpruster dedit 28 den. Rechnungen, 129. o.

⁵² Rechnungen, 260., 263. o.

⁵³ Rechnungen, 260., 270., 588–589. o. Szintén adóügyekben ekkor találkozunk vele, mint „Duodecimale domini Mathiae Arümpruster”. Rechnungen, 586. o.

⁵⁴ Kalmár János középkori számszeríjokról szóló tanulmányában és a Régi magyar fegyverek című könyvében röviden ismerteti a XV–XVI. század fordulóján élő nagyszebeni számszeríjkészítő mesterek nevét, amiket magyarosított alakban ad meg: „Armbruster János, Mihály, György, Mátyás, Farkas.” Az említett keresztnév forrásbeli megfelelői: Hannis, Jorg, Michel, Mathias, Wolfgang. Mivel a rendelkezésre álló feljegyzésekből nem nyílik lehetőség az említett személyek etnikai hovatartozásának meghatározására talán nem célszerű lefordítani a neveket. Kalmár valószínűleg ebben az esetben is a német nyelvű szakirodalomból dolgozott: Kalmár 1964. 104. o.; Kalmár 1971. 139. o. Tanulmányában Bordi Zsigmond Loránd hat készítővel számol, ugyanis a kézműves mesterek közé számolja a korábban említett Michael Armbruster szebeni polgármester testvérét, Michael Armbrustert is. Bordi 2006. 95. o. Matthias Armbruster szintén a város előkelői közé tartozott, úgyszintén Nagyszeben polgármestere volt, illetve az aranyváltó kamara ispánja is („...magistro civium civitatis nostre Cibiniensis ac comiti camere cementi nostri Cibiniensis moderno et futuro...”) Jakó 1990. II. k. 415. o. (3935. sz.) További említései azonos minőségekben: Jakó 1990. II. k. 424. o. (3966. sz.), 500. o. (4245. sz.), 502. o. (4251. sz.). Valószínűleg – néhai testvérehez hasonlóan – sem társadalmi rangjához mérten, sem hivatali elfoglaltságai miatt Matthias Armbruster sem végzett kézműipari tevékenységet.

mányos távolra ható fegyverek szerepét, így a városban működő számszeríjkészítő iparág tevékenysége fokozatosan a vadászfegyverek készítésére szűkült.⁵⁵

Végezetül említésre méltó, hogy a Nagyszében vonzáskörzetében lévő falvakra vonatkozó forrásokban is találhatóak íjkészítő mesterségre utaló nevű személyek: Nagyselykről egy bizonyos Velten Pogner neve maradt fenn, Guraróról pedig Michel Bogneré,⁵⁶ de párhuzamot jelenthet a Brassó város melletti Keresztényfalván tevékenykedő „Petrus Arcusinus, Bogner” is.⁵⁷

Nyílkészítők

További fontos adalék Nagyszében késő középkori fegyveriparának sokszínűségére, hogy a kézi íjakhoz és a számszeríjakhoz szükséges lövedékek előállítására és az ezekhez a fegyverekhez tartozó kellék készítésére is külön iparosok szakosodtak. Így a városban kézi íj- és számszeríjhoz tartozó nyílvesző-készítők is kimutathatók. A tárgyalt időszakban az erdélyi szász nyelvben külön fogalom volt használatos az íjkészítő mesterség megjelölésére (*Zehnschnetzler*, *Czenschniczler*, *Czechsniczler*),⁵⁸ e névalakok mellett a szebeni adójegyzékekben egyéb hasonló variánsok is előfordulnak (*Czensniczher*, *Czenschniczler*, *Schenschniczler* stb.)⁵⁹ A késő középkorból maradt kútfőkben legkorábban a XV. század második felében tesznek említést egy bizonyos nyílkészítő özvegyéről,⁶⁰ illetve Paul Czensnyczerről,⁶¹ valamint egy szintén meg nem nevezett Czensnyczerről.⁶² Az utóbbi két feljegyzés talán összekapcsolható, mivel az azonos forrástörédekben szereplő megjelölések nem messze követik egymást. A forrásban található mesterségre történő utalás és a név kapcsolata (*Der Czensnyczler*, azaz a ’nyílkészítő’) más hasonló példákkal együtt arra enged következtetni, hogy ekkor még az iparos szakmák jelentős mértékben név-helyettesítő funkcióval bírtak. Kronológiai sorrendben folytatva Petter/Pitter nyílkészítő nevét rögzítették a szebeni adólajstromokban és kapuőrségi adóiratokban 1478–79-ben,⁶³ majd Kelleman/Kelmanét 1478–1485 között.⁶⁴ Előbbi élete végpontjának meghatározásban támpontot jelenthet, hogy az 1485–86. évi kapuőrségi adóban már az özvegyéről emlékeznek meg.⁶⁵ Vrban/Urbanus nyílkészítőt először az 1480. január 21-re vonatkozó kapuőrségi adófeljegyzések tartalmazzák, ezt követően az 1485–86-os városőrségi

⁵⁵ Temesváry Ferenc szerint a számszeríj hazánkban vadászfegyverként terjedt el, majd ebből vált hadieszközzé. *Temesváry* 1992. 15. o. Temesváry elméletének bizonyítása további kutatást igényel, ugyanis elképzelhető, hogy a folyamat fordítva zajlott le. A XV. századtól számos emlék ismert, ami a számszeríjak vadászati alkalmazását támasztja alá. *Zolnay* 1971. 44–52. o. A tárgyi anyag tekintetében jelentős számban maradtak meg a kora újkortól a vadász számszeríjak, használatuk egészen a XIX. századig divott.

⁵⁶ *Keintzel-Schön* 1976. 105. o.

⁵⁷ *Klein* 1943. 106. o. Bordi Zsigmond Loránd is említ két másik példát az erdélyi falusi íjkészítés emlékei közül, valamint az alábbi következtetést teszi dél-kelet Erdélyre vonatkozóan: „...nem zárható ki, hogy egyes falvakban vagy akár minden faluban dolgozott egy-egy íjkészítő mester”. *Bordi* 2006. 92. o.

⁵⁸ *Keintzel-Schön* 1976. 105. o.

⁵⁹ Ezeket a névalakokat a forráskiadvány mutatója is azonos értelmüként kezeli. *Rechnungen*, 605. o.

⁶⁰ *Dy Czensnytczeren*. *Rechnungen*, 28. o.

⁶¹ *Rechnungen*, 36. o.

⁶² *Rechnungen*, 34. o.

⁶³ *Rechnungen*, 41., 68., 80. o. (két alkalommal), 113. o. Az utolsó említést kivételével a többi nem tartalmazza a forráskiadvány mutatója.

⁶⁴ *Rechnungen*, 42., 69., 119. o.

⁶⁵ Petter Czenschniczlerin den 13. *Rechnungen*, 113. o.

dokumentum, majd szebeni adójegyzékek 1490-ben, 1500-ban és 1515-ben.⁶⁶ A név szerint ismert iparosok közül végsőként Sigmoid/Sigmünd/Singmundt nyílkészítőt említik a városvédelemmel és adózással kapcsolatos források 1485–1500 között.⁶⁷ Egy 1494. február 28-án született feljegyzésben egy bizonyos nyílkészítőről (*teliparius*) értesülünk,⁶⁸ öt évvel később pedig, 1501. január 24-én Clemens számszerijhoz tartozó nyilvesszők készítésére specializált kézműves (*Bolczmacher*) nevét örítették meg a városi számadások.⁶⁹ Mivel a források szerint Clemens bolczmachert a városvezetés nyilvesszők készítésével bízta meg (*pro faciendis telis*), valószínűsíthető, hogy személye megegyezik a korábban név nélkül, de azonos szóval említett *teliparius*sszal. Az 1497-es számadásokban *magister Clemens pheilschiscerként* jelenik meg, aki nyilvesszők készítéséért (*ad labores sagittarum ballistarum*) egy forint 50 dénárt kapott, majd a következő hónapokban az év végéig összesen 7 forintot.⁷⁰

Ezeknek a forrástörödékeknek a sorába illeszthető egy XIV. század második feléből való számlarészlet is, amely két darab számszerij tegez készítéséről tájékoztat.⁷¹ Bár biztosan nem állítható, hogy a településen tegezkészítő is dolgozott ekkor, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a helyi börművességgel foglalkozó céhek, a tímárok (*cerdones*), az irhakészítők (*alutarii*),⁷² vagy a kisebb bőrtárgyak készítésére szakosodott erszénykészítők (*bursatores*) teljesíteni tudták a tegezekre vonatkozó piaci igényeket. A személynév alapján feltételezett nyílkészítő iparosokon túl, e mesterséghez kötődő céhes emlékek is maradtak a XVI. század idejéből. Egy 1545. január 30-án kelt dokumentum szerint a nyílkészítő (*Der Czeynschnytzer Czech*) közösen az íjkészítő-, fésűs és pajzskészítő céhekkel a város által ratifikált statútumokat bocsájtott ki.⁷³ A nyílkészítő céh részt vett Nagyszében városvédelmi feladataiban is, ugyanis egy a XVI. század második feléből való fegyverleltár szerint egy torony őrzését végezték közösen az említett fésűs és pajzskészítő céhekkel.⁷⁴ Hasonló módon tartalmazza a nyílkészítőket az 1575-ben kelt inventárium is, azonban a tornyuk őrzését ekkor már ketten végezték csak a fésűs céhvel.⁷⁵ Ez egyúttal a mesterség jelenlétének utolsó forrása is a városban.

⁶⁶ Rechnungen, 93., 113., 130., 262., 581. o. Az elsőt nem tartalmazza a forráskiadás mutatója, ugyanakkor felhívja a figyelmet egy 1510–1515 között adólajstromra, ahol egy Vrbanus Censchnÿr néven megadott személy szerepel. Mivel ezekben az években Vrban/Urbanus Czensnytzer szerepel a városi adójegyzékekben, elképzelhető, hogy ez a névalak is a nyílkészítőt fedi.

⁶⁷ Rechnungen, 113., 119., 130., 262., 269. o.

⁶⁸ „Item telipario pro subsidio ex commissione dominorum civium dedit dominus magister civium. flor. 2.” Rechnungen, 177. o.

⁶⁹ „Clemens bolczmacher perceptit a domino villico pro faciendis telis ad necessitate et solvit. flor.1. den.0.” Rechnungen, 345. o. Nevét egy mondat erejéig Kalmár János is idézi Julius Bielz művére hivatkozva, mint „Kelemen számszerijhoz való nyílkészítő”-t. *Kalmár* 1971. 139. o.

⁷⁰ Rechnungen, 252. o.

⁷¹ „Item duo pharetra ad ballistas emerunt pro uno flor. 1.” Rechnungen, 1. o.

⁷² A késő középkorban gyakran állati szőrmével borították a számszerijak nyilvesszőit tartalmazó kisméretű tegezeket. Talán ennek a divatnak is a számszerij vadászathoz való kötődéséhez van szerepe.

⁷³ *Vlaicu, et alii* 2003. 354–255. o.

⁷⁴ *Reissenberger* 1899. 370. o.

⁷⁵ *Reissenberger* 1899. 372. o.

Ágyúöntők és puskaművesek

A késő középkori nagyszebeni fegyveriparban kiemelt szerepet foglalt el a tűzfegyverek előállítására, ami a színes forrásadottságok nyomán kiemelkedő szerepről és mértékről tesz tanúbizonyságot a hazai fegyvergyártás vonatkozásában. A kézi tűzfegyverek helyi előállításának legkorábbi bizonyítéka egy XIV. század második feléből való számadásból maradt fenn, mely szerint a város alkalmazott egy tűzfegyverek előállításával foglalkozó személyt (*Büchseynmayster*).⁷⁶ Benkő Elek az erdélyi középkori harangokról és keresztelőmedencékről írt munkájában a szebeni bronz ágyúöntés kapcsán megjegyzi, hogy az utóbbi, korainak számító adatot nagy fenntartással tartja elfogadhatónak.⁷⁷ Benkő felvetése indokolt, mivel művében a *Büchseynmayster* fogalmat bronz ágyúöntőként értelmezi. Ez a gondolat vezet el a tűzfegyverekkel foglalkozó nagyszebeni személyek azonosításának egyik legfontosabb kérdéséhez: a városra vonatkozó – esetenként kevés információval szolgáló – forrásokban több módon is interpretálhatók a lejegyzett fogalmak, ugyanis számos esetben egyaránt takarhatnak ipari- és/vagy katonai funkcióval bíró személyt.⁷⁸ További nehézséget jelent, hogy a tárgyalt személy szakképzett iparosként való azonosítása esetén, a mesterségen belül milyen portékák készítésére szakosodott kézművesként írható le. Ez a fentebb említett XIV. század második feléből való számadásban két alkalommal szereplő *Büchseynmayster* kapcsán azt jelenti, hogy egyaránt azonosítható bronz ágyúöntőként, amely valóban szokatlannak tűnik ebben az időben, ugyanakkor jelenthet puskaművest is. A kovácsoltvasból készült tűzcsövek ebben az időszakban már számottevő teret hódítottak az európai hadviselésben, így utóbbi értelmezés tűnik valószínűbbnek. Mindazonáltal a XV. századra már kimutatható, hogy a településen bronzból öntött ágyúkat készítettek. Benkő Elek az adójegyzékekben a XV. század közepétől 1479-ig megjelenő Caspar Buxenmeyster/ Buxenmeystert a tóbiásfalvi templom harangját készítő azonos keresztnevű mesternek feleltette meg.⁷⁹ Ugyancsak a két mesterség kapcsolására utal az 1496-ban készült százalmi harang, melyen címerpajzsba foglalt ágyú látható.⁸⁰ A bronzból való ágyúöntés folyamatáról és egyes szükségleteiről egy 1501-ben kelt feljegyzés ad részletesebb tájékoztatást, amely szerint a nagydisznódi kapu közelében 5 mozsárágyút készítettek.⁸¹ Valószínűleg ezen a területen több olvasztókemence is állt, mivel ugyanezen a helyszínen körülbelül két hónappal korábban is kohókat (*fornaces*) építettek mozsárágyúk készítése céljából.⁸² A nemesfémöntő mesterség és a helyi hadiipar szoros kapcsolatra utal az is, hogy egy bizonyos *Rothgiesser* (részöntő) 1505-ben az ágyúkészítő mestereknél teljesített szolgálatot.⁸³ Ez a személy valószínűleg Symon mes-

⁷⁶ Rechnungen, 2. o.

⁷⁷ Benkő 2002. 126. o. Ţiplic Stefan Pascu művéből átveszi az 1370-es évek körüli datálást. Ţiplic 2009. 78. o. Ştefan Pascu Sigeriusra hivatkozik: Pascu 1954. 70. o. Emil Sigerius 1370-re tette a tűzmester említését. Sigerius 1930. 2. o. Iványi Béla a forrás keletkezését 1390 körülre helyezi. Iványi 1926. 19. o.

⁷⁸ Iványi Béla a Büchsenmeister, a bombardarius és a pixidiarius, magister pixidum (stb.) fogalmakat tűzérként értelmezi. Iványi 1926. 140. o.

⁷⁹ Benkő 2002. 128. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Rechnungen, 354. o.

⁸² 1501. július 19. Rechnungen, 349. o. 1497-ben szintén több kohó létesítését jegyezték le, ugyanakkor ezen felhasználási célja ismeretlen.

⁸³ „Rottgiesser sive cuprifusori, qui loco bombardarii servatur...” Rechnungen, 450. o.

ter volt, aki a XV–XVI. század fordulóján éves díjért több alkalommal is a város szolgálatában dolgozott,⁸⁴ illetve akinek fizetését egyes esetekben a *pixidariusok* között tartották számon.⁸⁵ Nem kizárt, hogy ugyanezen mester szerepel a forrásokban 1507-ben is, megint csak a *bombardariusok* mellett.⁸⁶

A szász városban tüzfegyverekkel foglalkozó mestereket számos eltérő fogalommal nevezték a középkor végi forrásokban, melyek alapján nem tűnik egyértelműnek feladatköreik meghatározása: *Pixenmester/Puxenmester/Buxemejster*, *pixidarius*, *bombardarius*. Az előbbi fogalom eltérő módon leírt formái egyaránt jelölhetnek puskaműveseket, ágyúöntőket, vagy tüzmestereket. Ezzel szemben a város által fizetett *pixidariusokat* puskásként, esetleg lövészként is lehet értelmezni.⁸⁷ A kérdés lehetséges tisztázására az adójegyzékek sorai között kínálkozik válasz. A már más vonatkozásban ismertetett Caspar Buxenmeyster öt alkalommal szerepel a XV. századi adójegyzékekben, lényegében azonos alakban, míg egy esetben Caspar Bixidariusként jegyezték le.⁸⁸ Mivel a Bixidariusként történő megnevezés a XV. század második feléből szárazik, a többit pedig az 1478–79-es adójegyzék őrizte meg, valószínűsíthető, hogy egy személyről van szó, így a két fogalom azonos jelentésűnek tekinthető Nagyszeben késő középkori számadásainak vonatkozásában. Ezen kívül a *pixidarius* mesterek fegyverkészítő tevékenységére utal, hogy a mozsárágyúk öntését is ők végezték: „Item magistris pixidariis, ut fecerunt merszer proprie prope portam Heltensem in numero 5 eodem tempore.” A *pixidarius* és *bombardarius* megjelölések rokonértelmű használatára is található példa. Az 1481-ben a IV. Sixtus pápa által indított törökellenes hadjáratához csatlakozó Johannes Straws részére búcsúlevelet állított ki a szebeni káptalan dékánja és a nagyszebeni plébános, melyben a helyi iparos mester *pixidarius*-, avagy *bombardarius*ként szerepelt.⁸⁹ Az alábbi forrásszemelvények tükrében tehát a *Buxemejster*, a *pixidarius* és a *bombardarius* szavak azonos értelmű kifejezésként kezelhetők.

Ahogy a tüzfegyverekkel foglalkozó személyek elnevezései, úgy funkcióik is változatosságot mutatnak. A fentebb tárgyalt fegyvergyártó funkción belül készíthettek tehát akár kovácsoltvas, akár öntött bronz tüzfegyvereket (ágyúkat és szakállas puskákat), de a kútfők között akad olyan személy is, aki lőpor előállítását (is) végezte. 1497. április 11-én Bernard tüzmester 8 forint fizetséget kapott puskapor előállításáért.⁹⁰

A fogalmak és funkciók tisztázásával, valamint a számadásokban fennmaradt személynevek segítségével lehetőség nyílik a nagyszebeni tüzfegyver-készítők számbavételére. A XV. század második felében Caspar Bixidarius tűnik fel,⁹¹ akit több alka-

⁸⁴ Rechnungen, 228. o., valamint gyaníthatóan azonos személyt jelöl: 178–179., 199. o.

⁸⁵ Rechnungen, 258. o. Emellett egy azonos személyeket tartalmazó forrás tartalmaz egy az ágyúöntők – ez esetben kézművesként (mechanici) – között egy magister cupricursort (rézöntő), akinek nevének helyét kihagyták a feljegyzésekben. Rechnungen, 546. o.

⁸⁶ „Cuprifusori, qui loco bombardarii servatur, pro suo deputatio salario annuali solvit dominus magister. flor. 12. den. 0.” Rechnungen, 489. o.

⁸⁷ Simon Zsolt a legközelebbi fordítás szerinti, semleges értelmű, „puskás” kifejezést használja. *Simon* 2017. 2. o.

⁸⁸ Rechnungen, 35., 43., 44., 55., 72. o.

⁸⁹ „...Johannes Straws dictus pixidarius seu bombardus Cibiniensis...” Ukb. Vol. VII. 1991. 263. o. (Nr. 4396.)

⁹⁰ Item magistro Bernhardo pixidario ex parte pulveris bambardorum, quos idem magister confecit, dedit dominus magister civium. flor. 8. Rechnungen, 253. o.

⁹¹ Rechnungen, 35. o.

lommal is említenek az 1478–79-es adójegyzékben,⁹² végül 1497-ben félévi szolgálatáért 20 forintot fizetett neki a város.⁹³ 1468-ban két tűzfegyverekkel foglalkozó személyről maradt fenn adat: Erasmus *pixidarius*nak összesítve 16 forint javadalmazást ítéltek meg, Valentinus *pixidarius*nak pedig egybevéve 14,5 forintot.⁹⁴ Lenarth Buxenmeystert úgyszintén az 1478–79-es adójegyzék tartalmazza.⁹⁵ Személye feltételezhetően megfeleltethető a számadásokban nem sokkal később leírt Leonardus *bombardarius*szal,⁹⁶ akinek éves bére 1507-ben és 1509-ben 40-40 forintot forint volt,⁹⁷ ugyanakkor 1508-ban 4 forint fizetséget kapott.⁹⁸ Az eltérés oka, hogy az utóbbi évben a kézi (puskás) lövészeket (*pixidariorum manualium*)⁹⁹ sorban tartalmazó lista végén említik, elképzelhető, hogy ez a kisebb összegű megbízás hozzájuk kötődött, mint például a kiképzésük, vagy fegyvereik karbantartása. Azonban Leonardus *bombardarius* nem kezelhető lövészként, hisz fizetése is eltérő a többiekétől, ugyanis azok 3 forintot kaptak hónaponként (*computando per flor 3 ad mensem*).¹⁰⁰ Továbbhaladva a tűzfegyver-készítők sorában Merten Buxemeyster nevét az 1480. augusztus 13-án kelt kapuórségi adóösszeírás foglalja magába. Hanns Puxenmester úgyszintén egy alkalommal kerül említésre, 1494-ben.¹⁰¹ Michael mester, akit *puxenmester*nek, *pixidarius*nak és magister Michael *bombardarius*nak egyaránt neveznek, 1492–1509 között került említésre a város okirataiban,¹⁰² éves bére 1495-ben 10 forint volt, a következő évben 8 forint, 1509-ben pedig Leonardus *bombardarius*hoz hasonlóan 40 forint volt.¹⁰³ A mesterségre vonatkozó három kifejezés használata Michael esetén ugyancsak ezeknek a fogalmaknak a rokonértelműségét támasztja alá. A lőpor-előállítás kapcsán már tárgyalt Bernardus/Bernhardus 1494–1501 között maradtak fenn emlékek. Benkő Elek a mesterek fizetése kapcsán hierarchiát állapított meg, mely szerint az ágyúöntők éves zsoldja (8-50 forint), szakmájuk presztízsét mutatta a név nélkül említett rézöntőéhez (*Rottgiesser*) képest (12 forint).¹⁰⁴ A rendelkezésre álló források szűk számát tudomásul véve, az iménti képbe illeszthető Bernardus lőpor előállítására szakoso-

⁹² Rechnungen, 43–44., 55., 72. o.

⁹³ Rechnungen, 258. o.

⁹⁴ Rechnungen, 19. o.

⁹⁵ Rechnungen, 42. o.

⁹⁶ Ez újabb példát jelent jelenthet a *bombardarius* és a *buxenmester* szavak azonos értelmüként való kezelésére. Leonardus *bombardarius* minden bizonnyal eltérő személy volt a Benkő által ismertetett azonos nevű Nagyszébenben munkálkodó harangöntőtől, akinek kései munkái az 1430-as évekre tehetők. *Benkő* 2002. 117–118. o.

⁹⁷ Rechnungen, 489., 546. o.

⁹⁸ Rechnungen, 500–501. o.

⁹⁹ A lövészek eltérő módon szerepelnek a forrásban, mint a tűzmesterek/ágyúöntők (*pixidarius*). Előbbiek minden esetben kéttagú nevekkkel rendelkeztek, melyben egy esetben sem jelent meg a *pixidarius*-kifejezés, ugyanakkor neveik vélhető származásukra utaltak (pl.: *Brassouiensis*, *de Themeswar*, *de Thorda* stb.), vagy – egy a családban – korábban üzött/mesterségre utalnak (*Aurifex*, *Sartor*, *Sellator* stb.), vagy pedig egyéb tulajdonságot kifejező szók (*Parvus*, *Burger* stb.) Ezzel szemben a tűzfegyverek-készítőknél minden esetben a *bombardarius*/*pixidarius* névhelyettesítő szóként áll a vezetéknev mögött.

¹⁰⁰ Ennek megfelelően a puskás lövészek zsoldja 3, 6, 9, 12 és 21 forint volt az összeírás szerint. *Rechnungen*, 500–501. o.

¹⁰¹ Rechnungen, 156. o.

¹⁰² Rechnungen, 134., 344. o.

¹⁰³ Rechnungen, 198., 227., 546. o. Michael 1497. december 24-én is kapott zsoldot, melynek összege 30 forint volt. Bár nincs feltüntetve, de az összeg alapján valószínűleg ez is éves zsold lehetett. *Uo.* 258. o.

¹⁰⁴ *Benkő* 2002. 127. o.

dott mester éves díja is, akinek 2, 3, 8, 10, végül 20 forintot ítél a város.¹⁰⁵ Mindazonáltal ezekből a számadatokból csak óvatos következtetések vonhatók le, ugyanis az ezekért elvégzett munka mértéke nem ismert. Ezt példázza, hogy Bernardus 1497-ben az említett – sejtethően – éves 20 forint javadalma mellett ugyanezen évben két külön alkalomkor kapott további 10-10 forintot. Hasonló tapasztalható 1495-ben Michael esetében is, aki az éves díját jelentő 10 forint mellett, még három alkalommal kapott 10-10 forintot, 2-4 hónap eltéréssel.¹⁰⁶ A szebeni számadások a XV–XVI. század fordulóján még három tűzfegyverekkel foglalkozó mesterről tesznek említést. 1494-ben Vdalricus/Vldricus 4 forintért állt szolgálatban,¹⁰⁷ majd a következő két évben 10 és 8 forint éves bért kapott.¹⁰⁸ Az 1495. esztendőre a város felfogadta a boroszlói származású (de Wradislaui) Jerominus Rŷnkét 32 forintért, valamint jövőbeli éves juttatását minden esetben 25 forintban állapította meg.¹⁰⁹ Végezetül Paulus mestert jegyezték fel, aki 1507-ben 16 forintot kapott, majd két év múlva 50 forint évnvi díjat.¹¹⁰ Utóbbi forrásrészlet külön feltünteteti magyar származását (Magister Paulus bombardarius Hungaricus), így lehetséges, hogy személye egyezik az 1494-ben név nélkül említett új magyar tűzmesterral (pixidarius novus Vungarus).¹¹¹ Végezetül, néhány említés maradt fenn nélküli, nem azonosítható *bombardarius*sokról is: 1496-ban két *pixidarius* (éves) bérenként 80 forintot jegyezték fel, 1505-ben pedig egy ismeretlen személy számára 32 forint 50 dénárt ítéltek.¹¹² Ezen adatok birtokában kijelenthető, hogy a XV–XVI. század fordulóján legalább tizenkét tűzfegyverekkel foglalkozó iparos dolgozott Nagyszébenben, közülük nyolcan a szász város szolgálatában is álltak.

Figyelemre méltók a nagyszzebeni tűzfegyver készítőkről szóló forrásokban megjelenő kapcsolatok. Helyi ágyúöntő mesterség emlékei nemcsak a térséghez kötődnek, hanem országos hírnévről tanúskodnak. 1463-ban Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajda és székely ispán a király nevében a szebeni tanácstól „nagyobb és kisebb ágyúkat” kértett Kolozsvár alá, puskaporral együtt.¹¹³ A következő évben Mátyás király sürgeti meg a várost, hogy mihamarabb szolgáltatassanak puskaport és tűzfegyvereket Bajomi Lőrincnek, a szebeni pénzverőház ispánjának.¹¹⁴ Báthori István erdélyi vajda 1482-ben és 1484-ben több alkalommal intézett levelet a nagyszzebeni polgármesterhez, melyekben a király számára szállítandó ágyúk ügyében rendelkezett.¹¹⁵ A magyar királyi udvar katonai adminisztrációja és a szebeni ágyúöntők közötti kapcsolat további példája egy 1493-ban kelt levél, melyben magister Jacob udvari ágyúöntő mester a szász város tűzészeti szakembereit úgy jellemezi, mint akik jártasok a bronzöntés művészetében és a lövészetben

¹⁰⁵ Rechnungen, 180., 198., 253., 258. o.

¹⁰⁶ Rechnungen, 198. o.

¹⁰⁷ Rechnungen, 179. o.

¹⁰⁸ Rechnungen, 198., 227. o.

¹⁰⁹ Rechnungen, 198. o.

¹¹⁰ Rechnungen, 489., 546. o.

¹¹¹ Rechnungen, 179. o.

¹¹² Rechnungen, 242., 450. o.

¹¹³ „... cum pixidibus et Bombardis vestris maioribus et minoribus cum pulueribus, et ceteris Ingenijs et Machinis ac armamentis, penes nos pro subsidio sub Ciuitatem Cluswar, ad feriam quartam proximam post festum Natiuitatis domini erga nos venire debeatis...” *Szabó* 1890. 80. o. (471. sz.)

¹¹⁴ Ub. VI. 187–188. o. Nr. 3384. „... committimus et mandamus firmissime, quatenus receptis praesentibus die noctuque cum pulueribus et pixidibus festinari ac disponi facere...”

¹¹⁵ Ub. VII. 323–324. o. (Nr. 4500.), 324–325. o. (Nr. 4505.), 367. o. (Nr. 4571.)

is,¹¹⁶ 1491-ben II. Ulászló utasította a szász várost a tüzérségi eszközök szállítását illető részletek ügyében.¹¹⁷ 1524-ben II. Lajos király Szebentől, a szász székektől, Brassótól és Besztercétől kért ágyúkat, fogattal és munícióval együtt.¹¹⁸ A nagyszebeni ágyüöntők szakértelme iránti igényre a Kárpátokon túlról is akad példa. A már említett Michael mester 1494-ben Bukarestből arról tájékoztatja saját városát, hogy egy évig a havasalföldi vajda szolgálatába állt, ugyanakkor – amennyiben írásban felszólítják – kész viszatérni.¹¹⁹ A helyi ágyüöntő ipar vonzerejét jelzi, hogy a mesterség gyakorlására idegen földről is érkeztek, mint például a boroszlói származású Rynke, illetve az 1550-es évek elején ide települő Conrad Haas, aki a városi fegyvertár adminisztrációját végezte 1552 és 1555 között.¹²⁰

Pajzskészítő mesterek

Bár a városban a késő középkorban a pajzskészítő mesterség is jelen volt, a XV. század idejéből mégsem maradt fenn arra utaló feljegyzés, hogy a pajzsgyártók önálló céhet alkottak volna. Szintúgy nem találkozunk pajzskészítő céhvel az 1492–93-as fegyverleltárban sem. Csupán a városi céhek emlékét őrző XVI. századi inventáriumokban és céhes iratokban található információ a testület létezéséről.¹²¹ 1545-ben a város jóváhagyta a helyi nyílkesztő-, íjkészítő-, fésűs- és pajzsgyártó (*Tartschemacher Czech*) céhek szabályzatát.¹²² Néhány évtizeddel később a pajzskészítő céh város tornyainak őrzése a helyi iparos céhek között felosztó inventáriumában is szerepel. Egy, a XVI. század második felében készült leltár szerint a pajzskészítőknél ezt a védelmi feladatot együttesen kellett ellátniuk a fésűsökkel és a nyílveszőkészítőkkel.¹²³ A helyi pajzskészítő mesterség jelenlétére vonatkozó további forrásként értelmezhetők a nagyszebeni városkönyvekben említett személynevek (Schiltmacher), melyek alapján a XV. század második felében négy iparost lehet meghatározni, ami így a kézfegyverekre szakosodott mesterségek között az egyik legkisebb számú emlékekkel rendelkező szakmaként írható le.¹²⁴ A városi adóügyekben és a városőrségi terhekre (*Thorhutwachen*) vonatkozó feljegyzésekben

¹¹⁶ Ub. o. (Ub. VIII.) Nr. 5343.

¹¹⁷ *Iványi* 1926. 138. o. Iványi egy másik forrás kapcsán hozzáteszi, hogy az uralkodó a magához rendelt tüzészköz szállítás költségeit, valamint az azt ért károkat fizette, ugyanakkor arra is hoz példát, amikor ezt II. Ulászló és Nagyszében városa közösen vállalta. Uo. Ezek szerint a nagy értékkel bíró ágyúk továbbra is a város tulajdonát képezték.

¹¹⁸ *Iványi* 1926. 136., 155. o.

¹¹⁹ Ub. o. (Ub. VIII.) Nr. 5439 B.

¹²⁰ *Țiplic* 2009. 81. o. Conrad Haas rendkívüli újtónak számít, hiszen a XVI. század derekán rakéteknológiával is kísérletezett. Az ezeket tartalmazó kódexet 1961-ben fedezték fel a szebeni levéltárban (Varia II. 372.). Legújabb kiadása: *Todericiu* 2008.

¹²¹ Julius Bielz a mesterség városbeli fontosságának alátámasztása kapcsán arról ír, hogy a pajzskészítők külön torony őrzésével voltak megbízva. *Bielz* 1933. 32. o. Bielz gondolatát ismétli Ioan Marian Țiplic is. *Țiplic* 2001. 47. o.

¹²² *Vlaicu, et alii* 2003. 354–355. o. A statutumok nyolcadik cikkében szerint a pajzsgyártó céh más fából készült fegyvereket is készített: lándzsákat és egyéb szálfegyvereket.

¹²³ *Reissenberger* 1899. 370. o.

¹²⁴ Mindazonáltal a rendelkezésre álló adatok töredékesek, a pajzskészítőket magukban foglaló pontosan datált feljegyzések az 1478–1506 közötti néhány évtizedre vonatkoznak.

Mert(h)en Schiltmacher,¹²⁵ Niclos Schiltmacher, Paul Schiltmacher,¹²⁶ valamint Johannes Schiltmacher jelennek meg a XV. század közepétől a XVI. század elejéig.¹²⁷ Utóbbi iparost Hannus/Hannis formában is lejegyezték, ekként 1500-ban és 1506-ban is.¹²⁸ Azonban 1515-ben már nem élt, az ekkor kelt adólajstromban három alkalommal is az özvegye szerepelt.¹²⁹ Bár csak kisszámú (feltételezett) pajzsgyártó neve ismert, a nagyszébeni pajzsok iparának mértéke ennél arányaiban nagyobb mértéket mutat. A helyben készített pajzsok megjelennek a távolsági kereskedelemre vonatkozó dokumentumokban¹³⁰ és a helyi inventáriumokban: csekély mennyiségről (2 darab)¹³¹ már az 1492-ből értesülünk, ugyanakkor 1567-ben a városi fegyverek összeírásakor már 133 darab pajzsot vettek számba¹³² – a forrás a legkésőbbi említése a helyi pajzskészítőknek.

Kardkovácsok

A fegyverkészítő iparágak közül a kardkészítők mestersége jelentős szerepet töltött be a késő középkori Nagyszébenben. A szakma első említése az 1376-os szebeni, segevári, szászsebesi, szászvárosi közös céhszabályozásban van, ahol a latin *politor*, azaz 'kardcsiszár' szóval jelölték.¹³³ A kardkovácsok eszerint ekkor már elkülönült szakmákként voltak jelen az említett városokban, a többi fémmegmunkálással foglalkozó iparág mellett (kovács, szegkovács, rézműves, kocsigyártó, övkészítő, lakatos).¹³⁴ A fémműves-ségen belüli specializálódás a XV. században tovább folytatódott, a német nyelvű forrásokban új mesterségek figyelhetők meg (*Büchsenmeister*, *Messerschmitt* stb.). A fennmaradt városi adójegyzékekben számos esetben jegyezték le kardkovácsokat (Schwertfeger), azonban emlékük minden esetben személyneves formában maradt az utókorra. Elsőként a XV. század második felében Peter/Petter/Pitter és Niclos Schwertfeger nevét őrizték meg az adókönyvek,¹³⁵ majd a század utolsó harmadából ismert több kardkovács neve is, több ízben ugyanazon forrásból. Így ebben a viszonylag szűk, ugyanakkor jól behatárolható időszakban lehetőség nyílik megvizsgálni a település jelen mesterség szerinti keresztmetszetét. A fentebb említett Peter Schwertfeger neve az 1478–79-es adójegyzékben kétszer is olvasható,¹³⁶ illetve az ezekben az években kapuórságra vonatkozó adóira-

¹²⁵ Az 1481. április 1-jére vonatkozó adóügyi feljegyzésekben neve Merten Schyltmacher formában szerepel. Rechnungen, 94. o. Röviden Kalmár János is említést tesz a négy ismert szebeni pajzskészítőről, nevüket magyarorszáított formában adja meg. Mert(h)ent (esetleg merten helyett?) Bielz művére hivatkozva egy bizonyos Bertalan mesterről tesz említést. *Kalmár* 1971. 325. o. Kalmár ebben az esetben korábbi tárcsapajzsokkal foglalkozó munkáját idézi: *Kalmár* 1950. 208. o.

¹²⁶ Esetenként Pawl Schiltmacher formában, például: Rechnungen, 50., 73. o.

¹²⁷ Rechnungen, 31., 35. o.

¹²⁸ Rechnungen, 270., 547. o.

¹²⁹ Hanis Schyltmacheryn, Dý Hans Schiltmacheren, valamint Eadem Schiltmacheren. Rechnungen, 562–563., 581. o.

¹³⁰ Ez kereskedelemmel foglalkozó bekezdésben került említésre.

¹³¹ *Vlaicu, et alii* 2003. 201. o.

¹³² *Reissenberger* 1899. 365. o. Külön érdekesség, hogy az 1567-es németnyelvű inventáriumban magyar fegyverelnevezések is találhatóak (paysch, zabia, kopya, darda stb.).

¹³³ *Vlaicu, et alii* 2003. 64–71. o.

¹³⁴ Clavicularius, ahenarius, curifca, cinctior, faber sarius.

¹³⁵ Rechnungen, 29., 36. o.

¹³⁶ Eltérő összeggel: „dedit asp. 12.”, valamint „dedit asp. 28. Rechnungen, 41., 68. o.

tokban is szerepelt.¹³⁷ Niclos Schwertfegerről is több említés maradt meg az 1478–79 adójegyzékben és a városőrségi adólajstromokban, egészen 1481-ig.¹³⁸ Egy 1485. szeptember 16-ra keltezett kapuőrségi számla tanulsága szerint Niclos Schwertfegeren 14 denárt fizetett.¹³⁹ Valószínűleg utóbbi személy az ekkor már néhai Niclos Schwertfeger özvegye volt, így az ő iparos tevékenységének végpontja a 1480-as évek első felére datálható. A városi adójegyzékekben 1478–1480 között két alkalommal jelenik meg egy újabb kardkovács, Franz Schwertfeger.¹⁴⁰ Az 1480–1515 közötti időintervallumban Jörg/Jörig/Jörg/Georgius Schwertfegerről hat alkalommal emlékeznek meg a nagyszebeni adólajstromok.¹⁴¹ A XV–XVI. század fordulójáról Hannus,¹⁴² valamint Antal neve maradt meg,¹⁴³ utolsóként pedig Jeremias Schwertfegert említik a számadásokban 1500–1515 között.¹⁴⁴ Nagy valószínűséggel a korszakban tevékenykedő szebeni kardkovácsok történetéhez csatlakozik két özvegy is. Valpurga Schwertfegerenről a XV. század második feléből származó adólajstrom rendelkezik.¹⁴⁵ Őt azonban nem lehet a korábbi személyekhez kötni, ugyanis a legkorábban megemlített kardkovácsokkal egy forrásban jelenik meg, ráadásul azok tevékenysége a továbbiakban is kimutatható, másrészt női neve alapján férfi mesteremberhez sem lehet kötni. Ugyancsak problémás egy másik özvegy azonosítása is, akit 1490-ben csupán *Dj Schwertfegerinként* említenek.¹⁴⁶ Mivel utóbbi bármely korábban ismert kardkovács özvegye lehet, így az adott időszakban kardkészítő szakmát gyakorló mesterek számbavételekor nem számolhatunk rá külön személyt. Ennek megfelelően a töredékes források alapján a XV. század második felétől 1515-ig legalább nyolc kardkovács működése feltételezhető Nagyszebenben.¹⁴⁷

Bár a XV. század derekától kezdve számos (véltető) kardkovács ismeretes, arról mégsem maradt bizonyíték, hogy ekkor önálló céhet alkottak volna. Szintűgy nem találhatók meg a városvédelmi inventáriumokban sem 1492–93-tól egészen 1575-ig.¹⁴⁸ Utóbbi időpontban városi tornyok védelmét ellátó céheket felsoroló fegyverjegyzék azonban már tartalmazza a kardkovácsokat is (*Schwertfeger*), akik ekkor mindössze két puskával bírtak az általuk fenntartott toronyban.¹⁴⁹ A hideg vágó- és szűrőfegyverek harci alkalmazásának a kora újkorban sokáig nagy jelentősége volt – a céhről még az 1681-ben jegyzett fegyverleltár is megemlékezik.¹⁵⁰

¹³⁷ Rechnungen, 87., 93–94., 114. o.

¹³⁸ Rechnungen, 38, 41–42., 68–69., 92., 94., 96. o.

¹³⁹ Rechnungen, 110. o.

¹⁴⁰ Rechnungen, 54., 80. o.

¹⁴¹ Rechnungen, 79., 92., 127., 562–563., 582. o.

¹⁴² Rechnungen, 120., 270. o.

¹⁴³ Rechnungen, 264., 588. o.

¹⁴⁴ Rechnungen, 264., 578. o.

¹⁴⁵ Rechnungen, 36. o.

¹⁴⁶ Rechnungen, 130. o.

¹⁴⁷ A tárgyalt időszakban Ioan Marian Țiplic is ugyanennyi kardkovácsot azonosít, ámbar némileg eltérő módon. Az 1480-tól említett Jörg/Görig Schwertfegert külön kezeli az 1515-ben lejegyzett Georgius Schwertfegertől, ugyanakkor a XV. század második feléből ismert, egyetlen személyhez sem csatolható Valpurga Schwertfegeren – ahogy a másik, név nélküli özvegyet – nem említi. Țiplic 2001. 43. o.

¹⁴⁸ Az 1545-ben kelt céhstatutumok kiadásának fejlődésében tévesen szerepel a kardkovácsok (*Schwertfeger*) megjelölése, ugyanis ezt a forrásszöveg nem tartalmazza. Valószínűleg a nyílkészítők céhével (*Czenschnytzer*) keveredett össze a kiadás folyamán. Vlaicu, et alii 2003. 354–355. o.

¹⁴⁹ Reissenberger 1899. 372. o.; Vlaicu, et alii 2003. 445–449. o.

¹⁵⁰ Reissenberger 1899. 373. o.

A helyi fegyverkészítő iparhoz kötődő kérdéses forrásokról és szórványos emlékekről

A szebeni számadásokban akadnak olyan fegyverekkel foglalkozó személyekről szóló feljegyzések, melyek alapján problematikus meghatározni azok funkcióját. 1496–1509 között több forrásrészlet is említést tesz Magister Matheus *ballistarius*-ról, aki a város szolgálatában állt.¹⁵¹ A *ballistarius* kifejezés értelmezésére két lehetséges mód kínálkozik: Iványi Béla tüzerként fordítja,¹⁵² viszont Veszprémy László szerint a XIII. század második felétől egyre gyakrabban megjelenő fegyver (vagy az azt kezelő), túlnyomó többségében számszeríjként, illetve számszeríjászként adható vissza.¹⁵³ Magister Matheus *ballistarius* tevékenysége valószínűleg hideg lőfegyverekhez köthető, hisz 1509-ben mint Matheus *arcuparist* jegyezték le, éves juttatása 12 forint volt.¹⁵⁴ Ezt erősíti egy 1507-ben írt számadás is, melyben ugyanennyi bért ítéltek meg egy bizonyos *arcuparius sive ballistarius*-nak.¹⁵⁵ Az egyező részletek alapján nagy valószínűséggel ezek a források mind egy személyre vonatkoznak, olyasvalakire, aki kézi íjakkal vagy számszeríjakkal foglalkozott. A város életében betöltött funkciója azonban további kérdéseket vet fel: az utónévként szolgáló szóalak alapján lehetett akár számszeríjász lövész vagy iparos mester is. Előbbi kizárható, hiszen három esetben *magister*ként említik, emellett termelő tevékenységére utalhat az is, hogy 1497-ben a városnak dolgozó ágyúöntők mellett szerepel.¹⁵⁶ Valószínűsíthető, hogy ezek a kútfők két, eddig nem azonosított kézművest takarnak és így különböznek XV–XVI. század fordulóján a városban tevékenykedő (eltérő nevű) íjkészítőtől (Matthias Arcuparius) és számszeríjkészítőtől is (Mathias Arumpruster). Nagy valószínűséggel Matheus *ballistarius*-ra vonatkozik az 1505. évi kifizetésekben található név nélkül leírt *ballistarius* kifejezés is, aki ez évre szintén 12 forint zsoldot kapott, valamint a többi fegyverkészítő mellett szerepel.¹⁵⁷ Talán ugyanez a személy az, akit a város 1495-ben alkalmazott 18 forintért, majd a továbbiakban évi 12 forintért.¹⁵⁸

Említésre érdemes továbbá a szász város késő középkori fegyveriparának emlékei között az a csoport, amelyről kisszámú forrásrészlet, vagy utalás maradt fenn az utókor számára. A XVI. század eleji számadásokban három esetben a kézművesek (*mechanici*) között maradt fenn utalás fegyver/páncélszólóra (*politorius armorum*), feladatuk minden bizonnyal a városi támadó fegyverek és testvédelmi eszközök karbantartása volt.¹⁵⁹ Nagyszébenben megragadható a lemezpáncél készítő mesterség is, ugyanakkor a fellelhető információk értékéhez hozzátartozik, hogy a kérdés kutatásában csupán személynevekre lehet támaszkodni. 1468-ban egy keresztnév nélkül említett Plattnernek 2 forintot juttattak,¹⁶⁰ az 1480. évi adóiratokban Hannis Plattener neve maradt fenn.¹⁶¹ A legtöbb tám-

¹⁵¹ Rechnungen, 189., 228., 254., 258., 546. o.

¹⁵² Iványi 1926. 140. o.

¹⁵³ Veszprémy 2008. 142–145. o.

¹⁵⁴ Rechnungen, 546. o.

¹⁵⁵ Rechnungen, 489. o.

¹⁵⁶ Rechnungen, 258. o.

¹⁵⁷ Rechnungen, 450. o.

¹⁵⁸ Mathias de Nyssa. Rechnungen, 199. o.

¹⁵⁹ 1505-ben egy évre 9 forintot kapott, majd külön összegben 3 forintot, 1507-ben éves zsoldja és további szolgálatai fejében 14 forintot, valamint 1509-ben 12 forintot. Rechnungen, 450., 489., 546. o.

¹⁶⁰ Rechnungen, 19. o.

¹⁶¹ Rechnungen, 74. o.

pontot Georgius Plottner említése nyújtja, akit 1495-ben a város védelmében tevékenykedőkkel együtt jegyeztek fel.¹⁶² Simon Zsolt az ez évre kapott 14 forint bére alapján katonai jellegű feladatot ellátó személyként írja le.¹⁶³ A német nyelvben a *Plattner* kifejezés jelölte a lemezpáncélok előállítására szakosodott mesterembert. Ekként tartalmazza a foglalkozásnevet (és névhelyettesítő szót) a XV–XVI. században íródott, iparosokat és mesterségeket magában foglaló munka is, a *Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen*.¹⁶⁴ A XVI. század utolsó harmadából Benedict Harmischmacher-ról maradt említés, akinek a neve ugyan lemezpáncél készítésére utal, mégis puskapor előállításáért kapott fizetséget.¹⁶⁵ Elképzelhető, hogy eredeti mestersége mellett a fegyveripar egy másik szegmensében is tevékenykedett, de valószínűbbnek tűnik, hogy ebben a kései forrásrészletben már a személynév és a gyakorolt mesterség különbsége figyelhető meg.

A nagyszebeni fegyveriparhoz kötődő szórványos emlékekhez tartoznak a szálfegyverek előállítására vonatkozó adatok. 1501-ben a város vas lándzsákhoz tartozó összeszetezők készítésére – élelem fejében – alkalmazott helyi cigányokat.¹⁶⁶ Emellett a két évvel későbbi számadásokban is feltűnik egy lándzsa.¹⁶⁷ Ugyanebben az évben egy kovácsmester, Paulus Faber több megbízás között tüzfegyvereket is készített a város számára.¹⁶⁸ Az általa végzett munkákból kiderült, hogy vassal dolgozott, tehát kovács volt, amivel egybecseng személyneve is, így ez a forrásrészlet két következtetést enged megállapítani. Az első az, hogy Nagyszebenben ekkor jelen voltak az öntött bronz tüzfegyverek mellett a kovácsoltvasból készült típusok is. A másik, hogy a helyi fegyveripar kiterjedése túlmutat a specializáltan fegyverkészítő mesterségre utaló személyneveken, mindazonáltal ezen iparosok fegyver gyártóként való működése csakis hasonló források segítségével igazolható.

Végül a kovácsoltvasból készült kézi lőfegyverek helyi készítését tanúsítja a lakatos- és sarkantyúscéh 1518-ban kiadott céhszabályzata, mely szerint azok a céhlegények kaphattak fizetést, akik képesek voltak puskát készíteni, ellentétben azokkal, akik csupán a szétszereléshez értettek.¹⁶⁹

A Nagyszebenhez köthető fegyverek nyomai a távolsági kereskedelemben és az egyes fegyvertípusok értékeire vonatkozó információk

A városban számottevő volt a kereskedelem a késő középkor idején, melyben hangsúlyos szerep jutott a fegyvereknek, ugyanakkor ezeknek a portékáknak a kereskedelme több szempontból egyenetlen volt a Kárpátokon túli térségek folyamatosan változó-, helyenként ingatag politikai és katonai környezete miatt. A jelentős iparral rendelkező település fegyverkészítőinek termékei esetenként a távolsági kereskedelemben is nyomon

¹⁶² Rechnungen, 198–199. o.

¹⁶³ Simon 2017. 2. o.

¹⁶⁴ Treue 1965. 119 o. (Taf. 75.), 145. o. (Taf. 222.), 147. o. (Taf. 235.)

¹⁶⁵ Tiplić 2009. 81. o.

¹⁶⁶ „Item Egýpcii fecerunt aliqua instrumenta ad lanceas ferrea, ad praetorium, ut dicitur ferrum in fine lanceae, pro alinmentis flor.0. den. 24.” Rechnungen, 354. o.

¹⁶⁷ „Item Balynt hat gefurt spysz...” Rechnungen, 371. o.

¹⁶⁸ „...earundem ac pro certis laboribus bombardas faciendis...” Rechnungen, 360. o.

¹⁶⁹ Vlaicu, et alii 2003. 261–264. o.

követhetőek, ugyanis portékáiknak fontos felvevőpiaca volt Havasalföld¹⁷⁰ és Moldva is.¹⁷¹ Ezekre a területekre a dél-erdélyi városok főleg iparcikkeket és késztermékeket (részben fegyvereket) exportáltak, az onnan történő behozatalt pedig a különböző nyersanyagok képezték.¹⁷² Ioan Marian Țiplic szerint ennek oka abban keresendő, hogy a román fejedelemségek elmaradottabb gazdasági fejlettségükből adódóan nem tudtak olyan színvonalat elérni az árutermelésben, amely képes lett volna versenyre kelni a nyugati piacok áruival.¹⁷³ A fegyverek kereskedelemben való szerepe legjobban az uralkodók és vajdák rendelkezéseiben és a huszadvám-naplókban rögzítettek alapján vizsgálható.

A harci eszközökre vonatkozó feljegyzések szerint a XV–XVI. században Moldva és Havasalföld területére kardot, puskát és lőport, íjat és nyilat szállítottak Nagyszebenből.¹⁷⁴ Nemcsak az 1200 körüli Névtelen, P. mester tudósításából tudjuk, hogy keleti szomszédjaink is gyakorolták íjászatot,¹⁷⁵ de a szász Georg Reichersdorffer XVI. századi közepi földrajzi leírása is erről ad tudósítást számunkra: „A moldvaiak műveletlenek és vadak, a saját módjuk szerint begyakorolt hadakozáshoz azonban kitűnően értenek, dárdákon és pajzsokon kívül, íjakkal és kardokkal is föl vannak szerelve, mindezt pedig igen jól tudják kezelni.”¹⁷⁶ A dél-erdélyi városok iratai között arra találhatók utalások, hogy Moldvában és Havasalföldön is zajlott íjkészítés,¹⁷⁷ azonban a szigorúan meghatározott minőségben előállított szebeni és brassói íjakra úgy tűnik, hogy igény volt ezeken a területeken is. Így a XV. század utolsó harmadában több kereskedelmi ügylet tárgyát képezték íjak, nyilveszszők, illetve egyéb fegyverek. III. Basarab több alkalommal is utasította követeit, hogy íjakat, pajzsokat és vasfegyvereket) szerezzenek be számára Nagyszebenből,¹⁷⁸ valamint III. (Nagy) István is több alkalommal szándékozott hadiszereket vásárolni a szász városból.¹⁷⁹ Szintén a Moldva felé irányuló fegyverkivitelt példázza, hogy 1497-ben Drágffy Bertalan erdélyi vajda levélben folyamodott a városhoz, melyben (többek között) 6 ágyú és lőpor szállítását engedte meg III. (Nagy) István számára.¹⁸⁰

Mindazonáltal a politikailag instabil Moldva és Havasalföld felé a fegyverkereskedelem korántsem zajlott egyenletes ütemben, ugyanis a XV. század utolsó harmadában a magyar uralkodó és az erdélyi vajda számos esetben korlátozta vagy tilalmazta azt.

¹⁷⁰ Pakucs-Willocks 2007. 52., 56–57., 143. o.; Manolescu 1965. 147. o.

¹⁷¹ Pascu 1956. 206. o.; Simon 2009. 243–261. o.

¹⁷² Ennek kiváló példája III. Basarab levele, amit Brassó város részére küldött 1475. július 11-én. Eszerint Havasalföldről halat, enyvet, selymet és borsot (utóbbi kettőt vélhetően közvetítő kereskedelem révén) kínáltak Brassónak, míg onnan pajzsokat, számszeríjakat, fegyvereket és vasárukat kívánt hozatni. *Tocilescu* 1931. 92–95. o.; Ub. VII. Nr. 4060–4061 A behozataltban úgyszintén megtalálható volt a viasz, a bőrök, az egyéb fűszerek, a gyapjú és élelmiszerek is. *Rusu* 2005. 91–122. o.

¹⁷³ Țiplic 1996. 177. o.

¹⁷⁴ Pascu 1956. 206. o.

¹⁷⁵ Lásd a 26. jegyzetet!

¹⁷⁶ *Szamota* 1891. 282–283. o.

¹⁷⁷ A brassói íjkészítőcéh szabályzatának első artikulusa így fogalmaz: „Ha valaki az íjgyártómesterséget a céhen kívül tanulta, akár Brassóban, Moldvában, vagy Havasalföldön, vagy Erdélyben, avagy máshol, a meszterek ne fogadják fel szolgálatra, csak miután a céhvel illendőség és törvény szerint megegyezett.” *Kovách* – *Binder* 1981. 73. o.

¹⁷⁸ 1475. július 11-én (lásd a 238. jegyzetet). Emellett 1476. január 16-án. *Dragomir* 1927. 14. o. Ugyanabban az évben a vajda összesen három vásárolt fegyvereket a városból. *Tocilescu* 1931. 85. o.; Ub. VII. Nr. 4105., 4117.

¹⁷⁹ *Hurmuzaki* – *Iorga* 1915. 158. o.

¹⁸⁰ *Sabäu* 1956. 234. o.

1481-ben Báthory István erdélyi vajda megtiltotta Brassó számára a nyílvesszők, a vasfegyverek és egyéb hadiszerek („sagittas scuttela nec non ferrea arma et alii res bellicas ac pillios”) kivitelét a Kárpátokon túlra,¹⁸¹ majd rendelkezésén enyhítve megszabta, hogy személyenként legfeljebb egy kard, egy pajzs, egy íj és 8 vagy 9 nyíl vihető ki a határon túlra.¹⁸² A szebeni huszad-naplókban íjról és íjhúrról is található említés, ezekből annyit lehetett átszállítani a határon, amennyit egy személy tudott hordozni,¹⁸³ ezek után pedig 1 pfenniget kellett fizetni. Valószínűleg a nagyszebeni és brassói fegyverkészítő céhek jó minőségű termékei iránti kereslet csempésztevékenységhez vezethetett, így ezeket az intézkedéseket emiatt hozhatta az erdélyi vajda. Talán a Kárpátokon túli területek zivatáros politikai környezete miatt hasonlóan korlátozhatták maga Nagyszeben fegyverkereskedelmét is, ugyanis 1488-ban arról értesülünk, hogy Mátyás király engedélyezte a város számára, hogy annyi fegyvert adjanak el III. István moldvai fejedelemnek, amennyire annak szüksége volt.¹⁸⁴ A helyben készült fegyverek távolabbi piacokra való eljuttatását a század végétől a mohácsi csata idejéig tartott kereskedelmi visszaesés befolyásolhatta.¹⁸⁵ A következő század elejéről is akad példa, amely a fegyverkereskedelem tiltására utal. Ezt támasztja alá II. Ulászló 1511. évi rendelkezése, melyben engedélyezte a hadiszerek szállítását V. (Kis) Vlad havasalföldi számára, de meghagyva, hogy csak olyan mértékben, amire neki szüksége van, hogy ne kerülhessen fegyver az oszmánok kezébe.¹⁸⁶ Minden bizonnyal utóbbi volt a legfontosabb szempont, ami miatt a magyar fél tilalmazta a keletre szánt fegyverek exportját. Ez jelenik meg az 1498. évi törvény 72. cikkelyében is, amely megtiltja a fegyverek, élelmiszerek, kések és bármiféle hadiszerek törököknek vagy „hitleneknek” való árusítását.¹⁸⁷ Ezt a szándékot fejezi ki az a királyi kancellárián kelt oklevél is, amely 1499-ben megtiltotta a szebeni kereskedőknek a hadiszerek és lovak kivitelét az oszmánok irányába.¹⁸⁸ Végül hasonlóan rendelkezik az 1525. évi 9. törvény-cikk is, amely a fegyverek, puskák, kések (és a só) Oszmán Birodalomba történő szállítását tilalmazza.¹⁸⁹

A késő középkori fegyverek és a hozzájuk tartozó kellékek árait vizsgálva mindössze mozaikszerű információkkal rendelkezünk. Egy a XIV. század második feléből való forrásrészlet szerint Nagyszebenben 50 dénárba került egy számszerij-tegez.¹⁹⁰ A fentebb tárgyalt huszad-bejegyzés alapján az íj, vagy az íjhúr után 1 pfenniget kellett fizetni, amely portéka teljes ára – az 5%-os kulccsal számítva – talán 20 pfennig lehetett. A kézi íjak árát a brassói számadások őrizték meg: 1541-ben a város összesen 18 íjat vett 5 forint

¹⁸¹ Ub. VII. Nr. 4411. Simon Zsolt ebből arra következtet, hogy a brassóiak 1481-ben a fegyvereket exportáltak. *Simon* 2009. 256. o.

¹⁸² DIR II. 1956. 293–294. o.; Ub. VII. 56. o.

¹⁸³ „welche ein Mann umher tragen kann”. (A határvámban az íjat együtt említik a festett nyereggel, a lópatkóval és az övvel és a kalappal.) *Rösler* 1912. 110–111. o.

¹⁸⁴ *Hurmuzaki* 1911. 130. o.

¹⁸⁵ *Pascu* 1954. 95. o.

¹⁸⁶ *Țiplic* 1996. 181. o.

¹⁸⁷ *Simon* 2007. 49. o.

¹⁸⁸ *Simon* 2007. 182. o.

¹⁸⁹ *Simon* 2007. 49. o.

¹⁹⁰ Rechnungen, I. o.

17 asperéért.¹⁹¹ Eszerint ekkor egy kézi íj közel 15 asperbe került.¹⁹² Az íjak értékét illetően párhuzamként érdemes megjegyezni további vonatkozó adatokat a késő középkori Magyar Királyság területéről. A bártfai számadásokban néhány alkalommal találunk elkülöníthető információkat egy-egy íj árára vonatkozólag, melyek szerint a XV. század közepső harmadában egy kézi íj ára 50-100 dénártól¹⁹³ 7 forintig terjedt.¹⁹⁴ Elképzelhető, hogy a számottevő értékbeli különbség mögött az eltérő kivitel és minőség állhatott. Mindenesetre, a két kisebb darabonkénti érték (átszámítva 25-50 asper), többé-kevésbé megfeleltethető a fentebb meghatározott 15 asperrel. Valószínűsíthető, hogy a kézi íjak hadászati háttérbe szorulásával az áruk is csökkent a XVI. századra.¹⁹⁵

A városi inventáriumokban jelentős mennyiségben előforduló számszeríjak értékét vizsgálva is csupán a korszakból fennmaradt párhuzamokra szorítkozhatunk. Ezek alapján a számszeríjaknak jelentősen magasabb áruk volt. A XV. századi bártfai számadásokban ezeknek a fegyvereknek az értéke 1 forint,¹⁹⁶ 7 forint,¹⁹⁷ 10 forint,¹⁹⁸ 20 forint¹⁹⁹ valamint 25 forint²⁰⁰ volt, míg Sopronban 2-3 forint.²⁰¹ A szebeni pajzsok értékéről is hasonlóan töredékes információk maradtak fenn. 1500. május 25-én Wladul de Rybnigk Nagyszébenből késeket, cipőket és pajzsokat (*clipeos*) vitt ki (importavit²⁰²) 10 forint elle-

¹⁹¹ Rechnungen II. 84. o.

¹⁹² A forrásrészletből egyúttal arra enged következtetni, hogy a kézi íjakat még a XVI. század derekán is használták a dél-erdélyi városok védelmi célokra.

¹⁹³ „Item pro uno arcu Davidi . . . den. 50” (1439. december. 24.), valamint „Item tulit unum arcum pro 100 den. apud Thoman arcuficem, quem solvimus.” (1428 tavasza). *Fejérpataky* 1885. 277., 496. o. Némi óvatosságra ad okot az, hogy a szórványos vonatkozó források alapján biztos, hogy ezen denárok értéke nem feleltethető meg a XVI. század negyvenes éveinek denárjaival. *Gyöngyössy* 2012. 40–57., 77. o.

¹⁹⁴ „Item Davidi vmb eyn bogen. fl. 7” (1434. május 22.) *Fejérpataky* 1885. 340. o.

¹⁹⁵ Természetesen az említett adatok csekély számából adódóan erre csak a fegyvertörténeti folyamatok kontextusa alapján nyílik lehetőség következtetni. Az íjak értékét illetően érdekes adalék lehet a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvében 1493. február 15. leírt ügylet, ami szerint Zerthew Péter (pr) eladja lakatlan birtokát (quamdam possessionem desertam) a kolozsmonostori apát familiárisának, Benedeknek (pr) egy lóért, íjért és tegezért (pro uno equo et uno arcu ac una faretra). *Jakó* 1990. I. k. 221. o. Bár az ingóságok közül valószínűleg a ló értéke volt a legmagasabb, így íj és a tegez értékére még következtetni sincs lehetőség, viszont ez a forrásszöveg is arra enged következtetni, hogy a XV. század derekán az íj és a tegez is megemlített érték képviselő ingóságnak számított.

¹⁹⁶ „Item pro una balista... fl. auri 1” (1438. március. 15.), valamint „Item pro balista flor. 1” (1433. december 13.) és „Ad rationem pro balista 100 den.” (1443. október. 4.) *Fejérpataky* 1885. 385., 584., 586. o.

¹⁹⁷ „Item pro balista 700 den.” (1442. március 15.). *Fejérpataky* 1885. 544. o.

¹⁹⁸ „Item civitati pro duabus balistis . fl. 20” (1433. december 4.). *Fejérpataky* 1885. 328. o.

¹⁹⁹ „Item Philipp Bogner vm eyn armbrost fl. 20” (1433. december 18.) Érdemes megjegyezni, hogy ebben az esetben az íjgyártó készítette el a számszeríjat. Ennek oka talán abban keresendő, hogy ekkor a számszeríjak is az íjakhoz hasonló kompozit ívvel rendelkeztek. Körülbelül egy hónappal korábban (november 13.) is szerepel a feljegyzésekben Philipp Bogner neve, szintén egy 20 forint értékű számszeríj kapcsán: „Item Philipp Bogneren pro una balista fl. 20.” *Fejérpataky* 1885. 327., 329. o.

²⁰⁰ Minden bizonnyal az előző lábjegyzetben említett Philipp Bogner személyéhez köthetők az alábbi említések is: „Item Phylp Bogener dedimus vor II. armbrost 5000 den.” valamint „Meister Philippo dedimus super una nova balista fl. 25”. *Fejérpataky* 1885. 336., 353. o.

²⁰¹ *Gömöri* 1977. 46. o.

²⁰² *Pakucs – Willcocks* 2007. 56. o. Pakucs Mária egy korábbi tanulmányában is felhívja a figyelmet arra, hogy a Szebenből kivitt árukat az *importavit* fogalom jelöli, amely érdekes módon a délről érkezett kereskedők nézőpontját képviseli. *Pakucs* 2002. 190. o. Elképzelhető, hogy az említett kereskedelmi ügyletben együttesen szerepelnek a nyugati távolsági kereskedelemről származó portékák (kések) és a helyi ipar által készített iparcikkek is (börcipők és pajzsok). Utóbbiakat talán nem is érte volna meg a felvetőpiactól igen messzire szállítani, ugyanis nagyméretű, nehéz eszközök voltak, melyek fa alapanyaguk révén valamelyest érzékenyek voltak nedvességre is. Így ez tovább erősítheti vélt helybeli származásukat.

nében.²⁰³ Sajnos, mivel sem a mennyiség, sem a különböző tételek aránya nem áll rendelkezésre, így a kivitel pusztán tényén kívül ez alapján nem lehet következtetéseket levonni. Julius Bielz hívta fel a figyelmet egy ajándékozási leltárra, amelyben a tárcsapajzsok XVI. századi közepi értéke szerepelt. Eszerint 1557-ben négy darab pajzsot 5 forintra taksálták.²⁰⁴ A nagyszzebeni vámnaplókban helyi kézműiparra vonatkozó elemzésének vizsgálati határ az 1537-as évre tehető, ugyanis ekkortól már nem különböztették meg a pénzbeli vámbevételek származását, így azokból kizárólag a keleti árukra vonatkozó részek rekonstruálhatók.²⁰⁵ Ez a megállapítás a harci eszközökre is igaz, mivel a fegyverek kereskedelme nem volt egyirányú. A XVI. század eleji huszadvám-naplókban feltűnnek a városba délről érkező buzogányok (*bozagan, bwszagan*),²⁰⁶ amelyek után darabonként átszámítva 25-30 dénár illetéket fizettek.²⁰⁷

Összegzés

A XV–XVI. századi Nagyszében történetében fontos szerep jutott a fegyvereknek: a város fejlett kézműipara számos típus készítésére szakosodott, így a tárgyalt időszakban legkevesebb 48 személy különíthető el, akik valamely harci eszköz készítésével foglalkoztak. Sokan közülük céhekbe is tömörültek, melyekből legalább négy volt érdekelt a fegyverek készítésében (is). A nagyszzebeni hadiipar elismertségét és kapcsolatait jelzik az uralkodók és vajdák azon levelei, melyben fegyverekért folyamodtak a városhoz, valamint a helyben készült portékák iránti igény megragadható a kereskedelemre vonatkozó töredékesen megmaradt források alapján is. Mindezeket túl a város múltjához köthető a késő középkori magyar kompozit íj készítésének utolsó írott emléke is, amely egyben a fegyvertípus készítésének fontos emléke is a XVI. század derekáról.

Elkülöníthető fegyverkészítéssel (is) foglalkozó iparosok száma a XV. század második felétől 1515-ig (az egykori iparosok nevét viselő özvegyeket nem számítva)							
Íjgyártó	Számszer-íj készítő	Nyíl-készítő	Ágyú/puskaműves	Kard-készítő	Pajzsgyártó	Lándzsakészítő	Lemez-páncél-készítő
11	5+1	5	12	8	4	1	1
48 fő							

²⁰³ Rechnungen, 287. o.

²⁰⁴ Bielz 1933. 32–35. o.

²⁰⁵ Pakucs 2002. 191. o.

²⁰⁶ Rechnungen, 300., 305., 307. o.

²⁰⁷ Ezen fegyverek teljés értékére az 5%-os vámkulcs figyelembe vételével lehet következtetni, mely alapján egy a Kárpátokon túlról érkezett buzogány 5-6 forintba kerülhetett.

BIBLIOGRÁFIA

- Áldásy 1916. *Áldásy Antal*: Az Armbruster-család czímereslevelei. *Turul*, 34. (1916) 97. o.
- Benkő 2002. *Benkő Elek*: Erdély középkori haragjai és bronz keresztelődencéi. Budapest, 2002.
- Bertényi 1998. *Bertényi Iván*: Új magyar címertan. Budapest, 1998.
- Bielz 1933. *Julius Bielz*: Aus der Waffensammlung des Barons Brukenthalischen Museum 1. Die Hermannstädter Tartschen. *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, 3. (1915) 32–34. o.
- Bielz 1934. *Julius Bielz*: Die Hermannstädter Armbrüste. *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, Neue Folge 1. (1934) 37–40. o.
- DIR II. Documentele Istoriei Românilor II. (Editura Academiei Republicii Populare România.) Bukarest, 1956.
- Dragomir 1927. *Silviu Dragomir*: Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiu în secolii XV–XVI. Kolozsvár, 1927.
- Draskóczy 1990. *Draskóczy István*: Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes am Endes des 15. Jahrhunderts. *Review of Historical Demography*, 6. (1990) 106–148. o.
- Fabricius 1979. *Fabricius Károly*: Vázlatok az erdélyi századok ipari tevékenységéről. *Archeológiai Értesítő*, 13. (1879) 60–69. o.
- Fejérpataky 1885. *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Selmezbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöcbánya városok levéltáraiból.) Budapest, 1885.
- Fejérpataky – Áldásy 1926. *Fejérpataky László – Áldásy Antal*: Magyar czímeres emlékek. (Monumenta Hungariae Heraldica) III. k. Budapest, 1926.
- Gömöri 1977. *Gömöri János*: Számszeríjhoz tartozó csontfaragványok. Adatok a számszeríj történetéhez a XV. századi Sopronban. *Soproni Szemle*, 31. (1977) 140–149. o.
- Gulyás 2008. *Gulyás László Szabolcs*: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok*, 142. (2008) 437–462. o.
- Gulyás 2014. *Gulyás László Szabolcs*: A középkori magyar városfejlődés, migráció-, és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévadás tükrében. I. Személynévadás és migráció. *Névtani Értesítő*, 36. (2014) 43–62. o.
- Gyöngyössy 2012. *Gyöngyössy Márton*: Magyar pénztörténet 1000–1540. Budapest, 2012.
- Hurmuzaki 1911. Documente privitoare la istoria românilor. Vol. 15:1. Ed. *Eudoxiu Hurmuzaki*. București, 1911.

- Hurmuzaki – Iorga* 1915. *Eudoxiu Hurmuzaki – Nicolae Iorga: Documente privitoare la istoria Românilor. Vol. XIV. Bucureti, 1915.*
- Iványi* 1926. *Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények, 27. (1926) 1–36. o.*
- J. Újváry* 1979. *J. Újváry Zsuzsanna: Kassa város polgársága a XVI. század végén és a XVII. század első felében. Történelmi Szemle, 3–4. (1979) 577–592. o.*
- Jakó* 1990 I. *Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556. I. k. 1289–1484. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 17.) Budapest, 1990.*
- Jakó* 1990 II. *Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1485–1556. II. k. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 17.) Budapest, 1990.*
- Kalmár* 1950. *Kalmár János: A magyar huszár-tárcsapajzs. Folia Archaeologica, 13. (1950) 195–211. o.*
- Kalmár* 1964. *Kalmár János: A középkori számszerij. Technikatörténelmi Szemle, 3. (1964) 97–122. o.*
- Kalmár* 1971. *Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest. 1971.*
- Keintzel-Schön* 1976. *Fritz Keintzel-Schön: Die Siebenbürgische-Sächsischen Familiennamen, Wien. 1976.*
- Kemény* 1905. *Kemény Lajos: A kassai fegyvergyártókról. Archeológiai Értesítő, 25. (1905) 270–274. o.*
- Kerekes* 1913. *Kerekes György: Kassa polgársága, ipara és kereskedelme a középkor végén. Budapest, 1913.*
- Klein* 1943. *Albert Klein: Lateinische und halblateinische Familiennamen der Deutschen. Deutsche Forschung im Südosten, 2. (1943) 100–117. o.*
- Kovách – Binder* 1981. *Kovách Géza – Binder Pál: A céhes élet Erdélyben. Bukarest, 1981.*
- Kubinyi* 1958. *Kubinyi András: A nagyszébeni pénzverde 1524-ben. Numizmatikai Közöny, 56–57. (1957–1958) 20–24. o.*
- Kubinyi* 1966. *Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények, 37. (1966) 227–291. o.*
- Kubinyi* 2003. *Kubinyi András: Családnévadás a középkori Magyarországon. In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére. Szerk. Stirling János. Budapest, 2003. 96–113. o.*
- Manolescu* 1965. *Radu Manolescu: Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul. (Secolele XIV–XVI.) București, 1965.*
- Melich* 1943. *Melich János: Családneveinkről. Magyar nyelv, 39. (1943) 265–280. o.*

- Nussbächer* 1968. *Gernot Nussbächer*: Statutul breșlei arcasilor din Brașov. Cumidava, 1968.
- Nussbächer – Marin* 1999. *Gernot Nussbächer – Elisabeta Marin*: Quellen zur Geschichte Kronstadt. Zunfturkunden. Bd. IX. Brașov, 1999.
- Pakucs* 2002. *Pakucs Mária*: Nagyszeben kereskedelme a város vámnaplói tükrében, 1500–1597. (RODOSZ-tanulmányok III.) Kolozsvár, 2002.
- Pakucs-Willocks* 2007. *Pakucs-Willocks Mária*: Sibiu–Hermannstadt: Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania. Köln, 2007.
- Pascu* 1954. *Ștefan Pascu*: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea. București, 1954.
- Pascu* 1956. *Ștefan Pascu*: Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare. (Studii cu privire la Ștefan cel Mare.) București, 1956.
- Pascu* 1986. *Ștefan Pascu*: Voievodatul Transilvaniei. Vol. 3. Cluj-Napoca, 1986.
- Philippi* 1986. *Maja Philippi*: Die Bürger von Kronstadt im 15 und 15. Jahrhundert. Wien, 1986.
- Rechnungen *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt in der Sächsischen Nation. Mit Mitteln der Sächsischen Universität. Hrsg. v. Ausschuss des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven I. 1380–1516.) In Commission bei Franz Michaelis. Hermannstadt, 1890.*
- Rechnungen II. *Quellen zur Geschichte Kronstadt aus Sächsischen Archiven. II. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt (Rechnungen Kronstadt). Kronstadt, 1889.*
- Reissenberger* 1899. *Ludwig Reissenberger*: Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 29. (1899) 315–396. o.
- Rösler* 1912. *Rudolf Rösler*: Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens. Alteres Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526. Hermannstadt, 1912.
- Rusu* 2005. *Adrian Andrei Rusu*: Ștefan cel Mare și Transilvania. Un inventar critic, date nevalorificate și interpretări noi. *Analele Putnei*, 1. (2005) 91–122. o.
- Sabău* 1956. *Ion Sabău*: Relațiile politice ale Moldovei cu Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, 1956.
- Seebergi-Sasváry* 2007. *Seebergi-Sasváry Zoltán*: Céhvilág Nagyszebenben 14–19. században. Budapest, 2007.
- Sigerius* 1930. *Emil Sigerius*: Chronik der Stadt Hermannstadt (1110–1929). Hermannstadt, 1930.

- Simon* 2007. *Simon Zsolt*: Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kereskedelmi kapcsolatok a XVI. század elején. A baricsi és kölpényi harmincadok forgalma. 2007. (PhD-értekezés, kézirat, ELTE BTK.) <http://doktori.btk.elte.hu/hist/simon/disszert.pdf> (A letöltés időpontja: 2018. április 25.)
- Simon* 2009. *Simon Zsolt*: The trade of Hungary with Wallachia and Moldavia during the reign of Matthias Corvinus. In: Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West. Ed. *Bárány Attila*. Debrecen. 2009. 243–261. o.
- Simon* 2017. *Simon Zsolt*: Szebeni bérek a középkorban. Cluj-Napoca/Kolozsvár/Klausenburg–700. Szerk. *Lupescu Makó Mária et alii*. Kolozsvár. 2017. (A tanulmánykötet kézírata. <http://real.mtak.hu/39821/1/Szebeni%20b%C3%A9rek%20cikk.pdf>, a letöltés időpontja: 2018. március 14.)
- Slíz* 2017. *Slíz Mariann*: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. Budapest, 2017.
- Szabó* 1890. Székely Oklevéltár III. Szerk. *Szabó Károly*. Kolozsvár, 1890.
- Szamota* 1891. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Budapest, 1891.
- Szende* 2000. *Szende Katalin*: A magyarországi középkori német nyelvű források kiadásának elvei és gyakorlata. *Fons*, 7. (2000) 49–62. o.
- Szűcs* 1955. *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955.
- Temesváry* 1992. *Temesváry Ferenc*: Vadászfegyverek. Budapest, 1992.
- Țiplic* 1996. *Ioan Marian Țiplic*: Relațiile economice ale breslei armurierilor sibieni cu Moldova și Țara Românească. (BCȘSAI 2.) Alba Iulia, 1996.
- Țiplic* 2001. *Ioan Marian Țiplic*: Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Brașov și Cluj secolele XIV–XVI. Sibiu, 2001.
- Țiplic* 2009. *Ioan Marian Țiplic*: Bresle si arme în Transilvania (secolele XIV–XVI). București, 2009.
- Tocilescu* 1931. *Grigore Tocilescu*: 534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la leg ă turile cu Ardealul (1346–1603). Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița. București, 1931.
- Todericiu* 2008. *Dimitrie-Doru Todericiu*: Preistoria Rachetei Moderne. Manuscrisul de la Sibiu 1529–1569. București, 2008.
- Treue* 1965. Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung zu Nürnberg. Deutsche Handwerkerbilder des 15. und 16. Jahrhunderts. Hg. *Wilhelm Treue*. München, 1965.

- Ub. o. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Online adatbázis. <http://urts81.uni-trier.de> (A letöltés időpontja: 2018. február 19.)
- Ub. VI. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. VII. Hrsg. *Gustav Gündisch*. București, 1981.
- Ub. VII. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. VII. Hrsg. *Gustav Gündisch, Herta Gündisch, et alii*. București, 1991.
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Budapest, 2008.
- Vlaicu, et alii* 2003. Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt. Hrsg. *Monica Vlaicu, et alii*. Bd. II. Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen: 1224–1579. Sibiu, 2003.
- Zolnay* 1971. *Zolnay László*: Vadászat a régi Magyarországon. Budapest, 1971.

Szaboles László Kozák-Kígyóssy

ARMS AND ARMOUR PRODUCING GUILDS IN THE LATE MEDIEVAL TOWN OF
NAGYSZELEN (HERMANNSTADT/CIBIUM/SIBIU)

(Abstract)

Written sources testify that the late-Medieval town of Nagyszeben was characterised by a flourishing handicraft industry. By the end of the 15th century, 71 different crafts were present in the town's economic life, and according to the survived guild charters from the period, many of the crafts were organised in guilds. There were a number of arms and armour producing crafts as well: guild sources speak about bow and arrow makers, and shield makers. The sources of bow making serve as valuable evidence to composite (Hungarian) bows. Other arms producing crafts can also be identified without guild sources, such as arbalest makers and cannon casters. We also have sources speaking about gun makers, armour makers and pole weapon makers.

Accounts from Nagyszeben attest to the importance of local arms production by mentioning at least 48 persons working in arms manufacturing from the second half of the 15th century to 1515. In the majority of these instances only the person's name was recorded in the documents, but it is important to bear in mind that from the end of the 15th century Hungarian charters contain many names related to arms production, but, despite the names, these men did not do any actual manufacturing.

The arms production of Nagyszeben played an important role in long-distance trade, too. The King of Hungary, as well as the voivodes of Transylvania, Moldova and Wallachia turned many times to the town asking for weapons. These demands reflect the significance of the high-quality local arms production. Although the Hungarian king and the Transylvanian prince prohibited many times the export of weapons because of the threatening Turkish attacks, the fragmented pieces of information in the toll entries help us to get an idea of the weapons' value.

Szabolcs László Kozák-Kígyóssy

WAFFEN HERSTELLENDENDE HANDWERKER UND ZÜNFTEN IN NAGYSZEBEN
(HERMANNSTADT) IM SPÄTMITTELALTER

(Resümee)

Den schriftlichen Quellen zufolge war in der Stadt Nagyszeben (Hermannstadt) im Spätmittelalter ein florierendes Handwerk präsent. Am Ende des 15. Jahrhunderts waren 71 verschiedene Berufe im Wirtschaftsleben der Stadt vorzufinden, von denen sich zahlreiche in Zünften zusammengeschlossen hatten, wie das durch die Vielzahl der aus der Zeit erhalten gebliebenen Zunftbriefe belegt wird. Darunter waren auch etliche Waffen herstellende Berufe zu finden: Sowohl über Bogen- und Pfeilmacher als auch über Schildmacher sind Zunftquellen erhalten geblieben. Die Quellen des Berufs des Bogenschützen sind in Bezug auf die (ungarischen) Kompositbögen wertvoll. Auch andere, Waffen herstellende Berufe – ohne erhalten gebliebene Zunftersinnerungen – können identifiziert werden, wie zum Beispiel Armbrustmacher und Kanonengießler. Es existieren aber auch Quellen über Gewehrmeister und die Herstellung von Rüstungen und Stangenwaffen.

In den Aufstellungen von Nagyszeben waren ab der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts bis zum Jahr 1515 vermutlich mindestens 48 Personen im Waffenhandwerk von Nagyszeben tätig, was ein Beleg für die Bedeutung der lokalen Waffenherstellung ist. Über die Mehrheit von ihnen ist in erster Linie nur die Erwähnung ihres Personennamens in den schriftlichen Quellen erhalten geblieben. Jedoch muss aus methodologischer Sicht erwähnt werden, dass ab dem Ende des 15. Jahrhunderts bereits mehrere Personen mit einem auf die Waffenherstellung verweisenden „Personennamen“ in den Urkunden in Ungarn zu finden sind, im Fall derer – trotz ihres Namens – keine tatsächliche herstellende Handwerkstätigkeit anzunehmen ist.

Die Waffenindustrie von Nagyszeben spielte auch im Fernhandel eine wichtige Rolle. Der König von Ungarn, der Woiwode von Siebenbürgen sowie die Woiwoden von Moldau und der Walachei wandten sich an die Stadt, um Waffen zu erhalten. Diese Bedürfnisse spiegeln die Bedeutung der lokalen Waffenherstellung auf hohem Niveau wider. Zwar verboten der ungarische Herrscher und der Woiwode von Siebenbürgen in etlichen Fällen die Ausfuhr von Waffen wegen der osmanischen Bedrohung, jedoch helfen uns die bruchstückhaften Informationen aus den Zolltagebüchern dabei, ein Bild vom Wert der einzelnen Waffen zu gewinnen.

Szabolcs László Kozák-Kígyóssy

ARTISANS ARMURIERS ET CORPORATIONS D'ARMURIERS À NAGYSZEBEN
AU MOYEN ÂGE TARDIF

(Résumé)

Selon les sources écrites, l'artisanat fut florissant dans la ville de Nagyszeben au Moyen Âge tardif. À la fin du 15ème siècle, 71 métiers furent présents dans la vie économique de la ville dont beaucoup étaient organisés en corporations comme en témoignent les nom-

breuses lettres de maîtrise d'époque. Parmi ces métiers, plusieurs sont liés à la fabrication d'armes : nous disposons de sources corporatives sur les facteurs d'arcs, de flèches et de boucliers. Les sources relatives au métier de facteur d'arcs sont précieuses concernant les arcs (hongrois) composites. Malgré l'absence de documents corporatifs, d'autres métiers de fabricants d'armes peuvent être identifiés, tels que les facteurs d'arbalètes et les fondeurs de canons. Mais il existe également des sources sur les fabricants de fusils, sur la fabrication d'armures et d'armes d'hast.

Selon les comptes de Nagyszeben, au moins 48 personnes ont exercé un métier de fabricant d'armes dans la ville depuis la deuxième moitié du 15ème siècle jusqu'en 1515. Ce chiffre témoigne de l'importance de la fabrication d'armes à Nagyszeben. Généralement, les sources écrites ne mentionnent que le nom de ces artisans, mais sur le plan méthodologique, il convient de noter qu'à partir de la fin du 15ème siècle, certaines personnes dont le nom de famille faisait référence à la fabrication d'armes n'auraient pas exercé le métier d'artisan désigné par leur nom.

L'industrie de l'armement de Nagyszeben a également joué un rôle important dans le commerce à distance. Le roi de Hongrie, le voïvode de Transylvanie et les voïvodes de Moldavie et de Valachie ont souvent commandé des armes à la ville, ce qui prouve que les armes y fabriquées étaient de qualité. Certes, le souverain hongrois et le voïvode de Transylvanie ont souvent interdit l'exportation des armes en raison de la menace turque, mais les informations fragmentaires des journaux douaniers permettent d'avoir une idée sur la valeur des armes.

Саболч Ласло Козак-Кидъеши

РЕМЕСЛЕННИКИ ИЗГОТОВЛЯЮЩИЕ ОРУЖИЕ И ЦЕХА В Г. СИБИУ В ПОЗДНЕЕ СРЕДНЕВЕКОВИЕ

(Резюме)

Согласно свидетельству письменных источников города Сибиу в позднее средневековье характеризовало процветание ремесленной промышленности. К концу XV-ого века в экономической жизни города присутствовало 71 различных профессий, множество которых, согласно многочисленным свидетельствам, оставшихся из той эпохи, спланивались в гильдии мастерств. Среди них занимали место и многие мастерства по изготовлению оружия: в том числе об изготовителей луков для стрельбы, о производителей стрел и щитов остались письменные источники. Источники мастерства изготовления луков ценны в отношении композитных (венгерских) луков. Другие – без упоминания цехов – специальности, такие как изготовители инструментов для луков, литейщики пушек, также могут быть отождествлены. Но есть источники о ружейных ремесленниках, об изготовлении брони, о создании строевого оружия.

В отчётах города Сибиу, начиная со второй половины XV-ого века до 1515-ого года по всей вероятности в кустарной промышленности работало не менее 48 человек, что подтверждает значимость изготовления местного оружия. В письменных источниках о большинстве из них осталось только упоминание о личных именах,

однако методологически важно упомянуть, что начиная с конца XV-ого века в венгерских дипломах можно было обнаружить больше «личных имен» ссылающихся на изготовление оружия, в случае которых, - несмотря на личные имена – не может быть предполагаемым действительное занятие кустарным производством.

Оружейная промышленность города Сибиу важную роль играла также и в международной торговле. Во многих случаях венгерский король и трансильванский воевода, а также воеводы Молдавии и Валахии прибегали к городскому оружию, что отражало их требования к высокому качеству местного оружия. Несмотря на то, что венгерский правитель и трансильванский воевода во многих случаях из-за турецкой угрозы запрещали вывоз оружия, в таможенных дневниках можно найти отрывочные информации, которые оказывают помощь в формировании картины о значимости каждого оружия.

EGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ KELETI HADTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉS NYOMÁBAN

Reviczky Károly Imre *Traité de la tactique* címen megjelent Ibrahim Müteferrika-fordítása*

A neves magyar származású oszmán diplomata és könyvnyomtató, Ibrahim Müteferrika 1731-ben adta ki Isztambulban politikai és katonai reformokról írt művét (*Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem* – Bölcs gondolatok a népek rendszeréről).¹ Nyomdája kilencedik kiadványában elemezte az oszmánok Európában elszenvedett kudarcainak okait, és reformokat javasolt az oszmán berendezkedés hibáinak megszüntetésére. Könyvében felvázolta a kormányzás modern formáit, bemutatta az államformákat, a katonai módszereket és szervezeteket. Felhívta a figyelmet arra, hogy ehhez különösen fontos a modern tudományok új eredményeinek, különösen a földrajzi ismereteknek a felhasználása. Oroszországot hozta fel példaként, amely, mint tudjuk, Nagy Péter vezetésével a modernizáció útjára lépett. A mű iránti európai érdeklődést jól mutatta, hogy később gróf Reviczky Károly Imre lefordította a kor világnyelvének számító franciára is. A *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Harcászati értekezés, avagy a csapatok rendezésének módszertana) című munka 1769-ben jelent meg Johann Thomas Trattnern² császári könyvkiadó bécsi műhelyében. Egy ilyen könyv megjelentése nem volt véletlen egy olyan korban, amikor az egész világ a kelet-európai háborús eseményeket figyelte. Az új orosz–török háború (1768–1774) egyaránt lekötötte a nyugat-európai és a közép- és kelet-európai szemlélők figyelmét, mivel ennek hatásait szinte valamennyi európai nagyhatalom megérezte. A Francia Királyság nyugtalanul szemlélte, hogy az egykor szövetségesének számító Lengyelország lassan teljesen II. Katalin cárnő uralma alá kerül; és igyekezett rávenni az Oszmán Birodalom vezetőit, hogy állítsák meg az orosz terjeszkedést. Poroszország és Anglia viszont inkább az orosz ambíciókat támogatta, miközben a Habsburg Birodalom a fegyveres semlegesség politikáját választva várta, hogy hogyan húzhat hasznot az új lehetőségből. Noha Mária Terézia 1756 óta szövetségben állt a francia királlyal, az Oszmán Birodalom még sokáig igen komoly fenye-

* A tanulmány a PAGEO Alapítvány által támogatott Mars Hungaricus in Gallia kutatási projekt (2015–2017) támogatásával készült. A dolgozat nem oszmanisztikai vagy könyvtörténeti szaktanulmányként készült, hanem a címében szereplő munka hadtörténeti vonatkozásait igyekszik tárgyalni. A szövegben közölt források magyar nyelvre való fordítását jómagam végeztem. A tanulmány végleges változatának elkészítésében nagy segítséget nyújtott Czigány István és Mészáros Kálmán kollégám, akiknek ezúton is szeretném megköszönni a sok értékes tanácsot.

¹ Lásd e munka újabb kiadását: Sen 1995.

² Johann Thomas Trattnern (1717–1798), nyomdász és könyvkereskedő Bécsben. A Vas vármegyei Kőszeg környékéről származó Trattnern a császárvárosban futott be fényes karriert. 1750-ben Mária Teréziától elnyerte a hivatalos császári és királyi udvari könyvkereskedői és könyvnyomdászi címet. Később több nyomdát, egy betűöntő műhelyt, számos papíráru boltot, valamint rézmetsző és könyvkötő műhelyeket is alapított. 1764-ben elnyerte a birodalmi, majd 1790-ben a magyarországi nemesi címet is.

getést jelentett a Habsburg Monarchia déli határai számára, amelyet jól példáznak a legutóbbi, 1736 és 1739 között lezajlott török háborúban elszenvedett katonai és diplomáciai kudarcok.³ Ebben a történelmileg igencsak kényes helyzetben jelent meg tehát Ibrahim Müteferrika oszmán-török nyelven írt művének francia nyelvű fordítása. Mivel a munka fordítója szintén magyar volt, így nyugodtan tekinthetjük e könyvecskét olyan becses hungarikumnak, amelyet érdemes közelebbről is megvizsgálni. Tanulmányomban szeretném bemutatni a mű szerzőinek – beleértve a fordítót is – a diplomáciához és a hadügyekhez való kapcsolatát, melyek révén jobban meg lehet érteni a benne lévő gondolatokat és azok korabeli jelentőségét.

A szerző: Ibrahim Müteferrika személye és reformjai

A magyar származású Ibrahim Müteferrika (1670/71–1747) neve főleg az első oszmán nyomda alapítójaként és oszmán nyelven publikáló közíróként és fordítóként maradt fenn a tudományos köztudatban. Számos tanulmány és tudományos munka foglalkozik kolozsvári származásával, valószínűsíthető unitárius vallásával, valamint nyomdászattörténeti és művelődéstörténeti jelentőségével.⁴ Noha Mikes Kelemen levelezéséből már régen tudhatjuk, hogy a neves oszmán tipográfus II. Rákóczi Ferenc fejedelem rodostói száműzete alatt a fejedelem szolgálatába rendelt tolmács és közvetítő volt, a magyar emigráció titkos diplomáciai terveivel való kapcsolatait eddig elhanyagolta a magyar történettudomány. A nemrég feltárt franciaországi levéltári források nyomán számos olyan új információ került napvilágra, amelyek új megvilágításba helyezhetik Ibrahim Müteferrika 1730-as évek második felében folytatott politikai és diplomáciai tevékenységét. Itt első sorban a Nantes-i Diplomáciai Levéltárban található konstantinápolyi francia követségi levéltár anyagára⁵ és a párizsi Bibliothèque Nationale de France Villeneuve márki⁶ francia nagykövet iratait tartalmazó terjedelmes forrásanyagára gondolunk.⁷ E források nemcsak II. Rákóczi Ferenc életének utolsó éveire vonatkozóan nyújtanak fontos adatokat, hanem a halála utáni években zajló török háborúban tevékenykedő magyar diplomaták, köztük Ibrahim Müteferrika tevékenységéről is tudósítanak.⁸

Ibrahim Müteferrika magyar származásának részleteit nem ismerjük pontosan,⁹ mivel e titokzatos szerző nem tájékoztat minket se családjáról se gyermekkoráról. Az *Értekezés az Iszlámról (Risale-i Islamiye)* című 1710 körül keletkezett munkájában viszont megemlíti, hogy Erdélyben született valamikor 1674–1675 táján és Kolozsvárott nevelkedett. A vallását és a török földre való kerülését illetően több eltérő magyarázat is elterjedt. Az egyik ilyen és az életrajzírói által gyakran ismételt teória szerint a kolozsvári unitá-

³ E háború korai feldolgozásai: *Kéralio* 1780.; *Lozembrune* 1788.; *Schmettau* 1786.; *Warnery* 1771. A téma magyar hadtörténeti vonatkozásairól lásd Rédvay István tanulmányait: *Rédvay* 1934.; *Rédvay* 1935a.; *Rédvay* 1935b.; *Rédvay* 1938., illetve annak nemzetközi jelentőségéről: *Aksan* 2007.; *Cassels* 1966.; *Dauber* 2002.; *Roider* 1972. Lásd újabban: *Tóth* 2011.

⁴ *Hopp* 1975.; *Simonffy* 1944.; *Reichmut* 2001.

⁵ CADN, série A Constantinople. A gyűjtemény részletes leírását lásd: *Denis-Combet* 1975.

⁶ Louis Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745), konstantinápolyi francia nagykövet 1728 és 1741 között.

⁷ Villeneuve követsége alatti levelezéseinek és egyéb dokumentumainak gyűjteménye a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárában (BNF, Ms. Fr. 7177–7198.) található.

⁸ Lásd néhány újabb e témáról írt publikációinkat: *Tóth* 2011b.; *Tóth* 2011c.

⁹ Életéről lásd újabban: *Barbarics-Hermanik* 2013.; *Sabev* 2014.; *Tóth* 2012.

rius kollégium növendéke volt és 1692–1693 körül eshetett török fogságba. Ezt követően eladták a konstantinápolyi rabszolgapiacon. A rabszolgaságból csak úgy tudott kiszabadulni, hogy megtanult törökül és mohamedán vallásra tért. Ezt követően kezdett pályája meredeken felfelé ívelni. Egy másik mű, César de Saussure (1705–1783) *Törökországi levelei* szintén értékes információkat nyújt Ibrahim Mütefferika életéről. Saussure egy svájci protestáns lelkész fiaként került 1725-ben Angliába, ahol öt évet töltött. Itt megismerkedett Kinnoull lorddal,¹⁰ aki miután 1729-ben kinevezték konstantinápolyi angol követnek, magával vitte titkárként Törökországba. A fiatalember itt megismerkedett Zay Zsigmonddal, Rákóczi fejedelem kamarásával, aki meghívta Rodostóba a magyar emigránsok közé.¹¹ Saussure-nek sikerült elnyerni Rákóczi fejedelem bizalmát is, aki 1733-ban a szolgálatába fogadta. Így tanúja lehetett a fejedelem utolsó két évének, és megismerkedett Ibrahim Mütefferikával is, aki a fejedelem mellé rendelt dragománként is tevékenykedett.¹²

César de Saussure egy 1732-ben írt levele szerint Ibrahim Mütefferikát 1692-ben ejtették foglyul a törökök, amikor 18-20 év körüli ifjú volt. Ez alapján lehetett következtetni születésének hozzávetőleges 1674 körüli időpontjára. Niyazi Berkes török történész viszont Ibrahim Mütefferika születésének időpontját inkább 1670-re vagy 1671-re datálja az alapján, hogy valószínűleg az 1691-es hadjáratban ejthették foglyul a törökök, amikor Kolozsvárt is megtámadták. Berkes nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy az esetleg Thököly Imre szolgálatába lépett Ibrahim Mütefferika 1691-ben önszántából választotta volna a törökországi száműzetést, mint azt annyi más korabeli magyar szabadságharcos is tette. Az Iszlám felvétele előtti vallására vonatkozólag több, egymástól eltérő következtetéssel rendelkezünk.¹³ Egyes vélemények szerint – mint például César de Saussure is állítja – kálvinista lehetett, mások unitáriusnak sejtik, megint mások szerint a *Risale-i Islamiye* egyes részei alapján arra lehet következtetni, hogy az Erdélyben elterjedt szervétizmus vagyis a szombatisták tanait követte, sőt egyesek szerint az izraelita felekezethez tartozott.¹⁴

A XVIII. század első felében az Oszmán Birodalomban lassú reformfolyamat vette kezdetét a korábban elszenvedett vesztes háborúk után. Az 1699-es karlócai békeszerződés következtében a birodalom elveszítette fejlettebb nyugati birtokait, az 1718-as pozsareváci béke következményeként pedig kénytelen volt feladni Havasalföld, Bosznia és Szerbia egyes részeit és a Temesközt. Keleten szintén kudarcok jellemezték az oszmán terjeszkedést, hiszen a meg-megújuló perzsa háborúk területi veszteségekkel jártak. Az elégedetlenség miatt 1703-ban katonai felkelés tört ki, melynek eredménye III. Ahmed szultán (1703–1730) trónra lépése lett. III. Ahmed uralkodása és Nevsehirli Dámád Ibrahim pasa (1718–1730) nagyvezír kormányzása alatt a szultáni udvar egyre nyitottabbá vált a fényűzés és a nyugati szokások iránt. A nagyvezír nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének és több követséget is küldött a jelentős nyugat-európai városokba: Bécsbe (1719–1720), Párizsba (1720–1721), Moszkvába (1722–1723)

¹⁰ George Henry Hay, Kinnoull nyolcadik earlje (1689–1758).

¹¹ Saussure Rákóczival, valamint Zayval való kapcsolatát megerősíti Lord Kinnoull inasának naplója is: Webb 2006. 163–164. o.

¹² Saussure 1909.

¹³ Berkes 1971.

¹⁴ *Barbarics-Hermanik* 2013. 285–288. o.

és Lengyelországba (1730). E követségek közül a leghíresebb a pozsareváci béketárgyalás egyik oszmán diplomatája, Yirmisekiz Mehmed efendi franciaországi nagykövetsége (1720) volt, melynek köszönhetően a francia–török kapcsolatok egyre erősebbé váltak.¹⁵ Ekkor vált divatossá a franciás kertművészet, különösen a tulipánok újabb és újabb fajtáinak kitenyészése. A tulipánok francia és holland divatjának hódoló szultán uralkodásának korszakát ezért ma „Tulipán Korszak”-nak (törökül: *lâle devri*) nevezik. A szultán Konstantinápolyban új palotát építtetett, a Szaad-Abadot, vagyis a Boldogság Helyét, amelyet francia mintára tervezett pavilonok, parkok, szökőkutak és szobrok vetek körül és ahol különböző ünnepségeket rendeztek.¹⁶

Az előkelők követték az uralkodó példáját és nyitottá váltak a külhoni országok sokfélesége és modernitása iránt. Néhányan közülük elkezdték a nyugati nyelvek tanulását is. E korszakban számos szótárt készítettek és több európai történelmi és földrajzi munkát lefordítottak oszmán nyelvre. Ibrahim pasa nagyvezír létrehozott egy 25 fős bizottságot, amely elrendelte a legfontosabb arab és perzsa történelmi munkák lefordítását. III. Ahmed szultán palotájában, a trónterem mögött egy új könyvtárt építtetett fehér márványból, hatalmas ablakkal, mely szép példája az oszmán építészetben megjelenő új, franciás ízlésnek.¹⁷

Ez a kulturális nyitás befogadóbbá tette az oszmán társadalmat számos technikai újításra, például a nyomdászat török földön való meghonosítására. Ibrahim pasa nagyvezír segítette Ibrahim Müteferrika nyomdaalapító tevékenységét. A korábban tiltott tevékenységnek számító mesterség szakembereit és eszközeit főleg Bécsből hozták.¹⁸ A könyvnyomtatás meghonosítását szintén támogatta az újonnan kinevezett konstantinápolyi francia követ, Villeneuve márki. A francia követ levelezésében folyamatosan tájékoztatta udvarát a legfrissebb kiadványokról, amelyekből egy-egy példányt elküldött Versailles-ba. A Holderman jezsuita kéziratából készült francia nyelvű török nyelvtankönyv (*Grammaire Turque – ou methode courte et facile pour apprendre la langue Turque*) kiadását¹⁹ például jelentős számú példány megrendelésével támogatta a francia kormány 1730-ban.²⁰

III. Ahmed uralkodásának végül szintén egy felkelés vetett véget a fővárosban, melynek előzménye a sok elszenvedett vereség volt, is hozzájárult az általános elégedetlenséghez az állandó infláció és a kézműipar súlyos adóztatása is. Az 1730-as felkelés vezetője Patrona Halil volt, aki a szultán lemondásával rövid időre magához vette a hatalmat, de aztán hamar sikerült visszaállítani a régi rendszert, és I. Mahmud lépett a trónra.²¹ Miután Ibrahim Müteferrika elveszítette egyik fontos támogatóját, nyomdája hamarosan hanyatlásnak indult. Ezt a szemtanú César de Saussure ekképpen magyarázta: „1729-

¹⁵ Yirmisekiz Mehmed efendi útleírásának újabb kiadása: *Mehmet* 2004.

¹⁶ *Mantran* 1989. 271–277. o.; *Hitzel* 2002. 44. o.; *Levy* 1982. 231–232. o.

¹⁷ *Tóth* 2011a. 39. o.

¹⁸ A korábban Konstantinápolyban működő nyomdákat nem muzulmán görögök, zsidók vagy örmények vezették. Vö.: *Gençer* 2010. 155. o.

¹⁹ E könyv kiadásának történetéről: *Babinger* 1919b. 14–15. o.

²⁰ BNF, série Ms. Fr. 7183. 641. o.

²¹ A budapesti Iparművészeti Múzeumban található Battyányi-Stratmann könyvtárban található egy részletes jelentés a Patrona Halil-féle lázadásról: IM BSK 62.851. sz. kézirat: „Traduction d’une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances”. Vö.: *Mantran* 1989. 274–276. o.

ben működni kezdett a sajtó magának Ibrahim efendinek a házában, ki ott állította fel a nyomdáját. Először néhány török és arab történetet, e két nyelv szótárát, több térképet és néhány más munkát nyomtattak ki, ez utóbbiak között említendő különösen az a francia és török nyelvtan, amelyet de Laria úr,²² a francia nemzet egyik első dragománja vagy tolmácsa írt Holderman atyának,²³ a keleti nyelvekben tudós jezsuita páternek az irányítása alatt. A nyomda azonban nem sokat dolgozott, és nem is nagyon fejlődött, egyrészt mert Ibrahim pasa vezír, aki támogatta, nem sokkal az alapítás után meghalt, másrészt azért sem, mert Ibrahim efendi nem nagyon tudja értékesíteni a könyveit. Nincs mit csodálkoznunk ezen: azok a törökök, akik tudnak olvasni – és korántsem ők alkotják a nagy többséget –, nem nagyon kapkodnak az olvasnivaló után és nem könyvekkel töltik a ráérő idejüket. Ezért aztán Ibrahim kénytelen igen drágán adni a maga nyomtatta munkákat. Vettem egy példányt a francia és török nyelvtanból: egy findikli zecchinómba, azaz egy aranydukátomba került; ha Franciaországban vagy Hollandiában nyomtatják, hús garas se lett volna az ára. Félő, hogy ha Ibrahim efendi meghal, egy napon odatesz a nyomda is, mert, amint mondja, olyan csekély hasznot hajt, hogy aligha akad majd török ember, aki a nyakába vegye a terhét és folytassa a vállalkozást: a törököket ugyanis egyedül a nagy haszon reménye bírhatja rá, hogy új vállalkozást indítsanak vagy folytassanak. Náluk a nyereség mindennél előbbre való.²⁴ Egy másik európai utazó, az Ibrahim Mütefferrikával baráti viszonyt ápoló Tóth András fia, Francois de Tott visszaemlékezései szerint a nyomda kudarca mögött a befolyásos írnokok ármánykodása rejlett: „A nyomdászat képes lehetett volna e műveltséget kiterjeszteni: egy bizonyos Ibrahim efendi telepítette meg a sokszorosítás eme fölöttébb hasznos tudományát; emellett több írásmű kinyomtatására is vállalkozott; e könyvek azonban igen kevésbé bizonyultak kelendőnek, dacára annak, hogy a legígéretesebb műveket választotta: elvégre miféle sikerre számíthat egy olyan művészet, amely az első szempillantásra semmivé foszlatja azok tehetségét, akiket tudósoknak tartanak? A tudósokból bírák váltak, s a tipográfia nem volt képes felérni a kapcsolatok tökélyéig; Ibrahim hamarosan bezárta üzletét.”²⁵

Nyomdájának működése idején (1729–1742) Ibrahim efendi 17 művet jelentetett meg összesen 22 kötetben. E munkák között főleg történeti és földrajzi munkákat, valamint szótárakat találhatunk. A nyomda 500 példánytól az egészen magas 12 000-ig terjed az egyes művek példányszáma. A nyomdában annak fennállása alatt elkészült művek példányszámát körülbelül 12 700 és 13 700 közötti nagyságúra lehet becsülni. E köteteket tekinthetjük az oszmán könyvnyomtatás ősnyomtatványainak.²⁶ Ibrahim Mütefferrika halála után nyomdáját Ibrahim efendi és Ahmed efendi nevű örökösei vették át, és ők működtették egészen 1756-os bezárásáig. 1783 körül a nyomdát portai hivatalnokok megvásárolták és még kinyomtattak ott hat munkát.²⁷

²² Delaria vagy de Laria (?–?), a konstantinápolyi francia követség tolmács-fordítója az 1730–1740-es években.

²³ Jean-Baptiste Holdermann (1694–1730), konstantinápolyi misszióban tevékenykedő strasbourg jezsuita.

²⁴ Saussure 1999. 132–133. o. Vö.: Saussure 1909. 194–195. o.

²⁵ Tott 2008. 85. o. Vö.: Tott 2004. 111. o. A nyomdáról az angol James Porter is megemlékezik: *Akmat* 2010. 27. o.

²⁶ Watson 1968.

²⁷ Gençer 2010. 155. o. Vö.: Schmidt 2009.

Ibrahim Mütefferika diplomáciai és katonai tevékenysége

A kolozsvári születésű renegát Ibrahimot 1715-től nevezik a források mütefferikának, azaz diplomáciai feladatokat ellátó állami hivatalnoknak, és állítólag követként is megfordult ekkor Bécsben Savoyai Eugénnál.²⁸ Valószínűleg ekkoriban lett a II. Rákóczi Ferenc mozgalmát támogató magyar tábornokok segítőtje, ugyanebben az évben már Belgrádban teljesített szolgálatot az ott szolgáló magyarok mellett, napi 60 akcséért. Később is többször bíztak rá komoly diplomáciai feladatokat, egészen haláláig, 1747-ig. Nagy valószínűséggel Ibrahim efendi már 1717-től teljesített szolgálatot Rákóczi mellett. Elsősorban kísérőként tolmácsi és titkári teendőket látott el. Mivel újabb dokumentumok alapján megállapítható, hogy Mütefferika mellett 1721-től egy Musztafa nevű másik tolmács is teljesített szolgálatot Rákóczi udvarában, Rodostóban és mivel Mikes leveleiben csak ritkán szerepel a neve, elképzelhető, hogy elsősorban Konstantinápolyban képviselte a száműzött fejedelem érdekeit. Rákóczi haláláig, 1735-ig hűségesen ellátta feladatát, sőt, azt követően is folytatta a magyar ügyek képviseletét. A legaktívabb diplomáciai szerepet az 1736–39-es török háború során játszotta.²⁹

Az 1736-ban elkezdődött orosz–török háború a bécsi udvar számára kényes helyzetet teremtett, hiszen az 1726-os szövetségi szerződés alapján segélycsapatokkal kellett támogatnia az orosz cárnő seregeit. Az osztrák seregek háborúba való bekapcsolódásának lehetősége az európai nagyhatalmak számára sem volt közömbös. A francia nagykövet azonnal felajánlotta a háborús felek közötti tárgyalásokhoz való közvetítést, a mediációt. Egyrészt a francia politika mindenképpen befolyásolni kívánta a békefolyamat alakulását, másrészt a fekete-tengeri kereskedelemben elfoglalt gazdasági helyzetét érezte veszélyeztetve az orosz hódítások következményei miatt. Hasonló okok miatt az úgynevezett tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia is felajánlották a mediációt, de az orosz fél elzárkózott javaslatuk elől. 1736 végén a császári rezidens, Léopold Talman a nagyvezír táborába ment, hogy részt vegyen a béketárgyalásokon. Nem annyira a béke elősegítése, mint inkább az időnyerés volt a célja. A semleges mediáció helyett inkább a béke helyreállítására való szolgálatnak nevezte küldetését. A császári diplomácia igyekezett orosz szövetségését előnyben részesíteni a tárgyalások során, bár ezt az első időszakban sikerült elég jól lepleznie. Végül a Porta elfogadta Talman régen felkínált közvetítő szerepét, ami a bécsi udvart igen kényes helyzetbe hozta a szövetséges Oroszországgal szemben. A tárgyalások további elhúzása során a császári diplomácia igyekezett olyan ürügyet találni, amellyel nyíltan is beléphet a háborúba.³⁰

Az előzetes tárgyalások 1737 januárjában kezdődtek el a nagyvezír táborában. A francia diplomácia szolgálatában álló egykori kuruc tiszt, Tóth András francia követhoz írt jelentéseiből elég pontos információink vannak Ibrahim Mütefferika szerepéről. Tóth András a XVIII. századi franciaországi magyar emigráció egyik legérdekesebb személyisége volt. Nyitrán született, 1698. március 26-án. A szabadságharc idején II. Rákóczi Ferenc fejedelem apródjaként viszonylag fiatalon kivette részét a küzdelmekből. 1713-ban, a függetlenségi mozgalom bukása után követte a fejedelmet Lengyelországba,

²⁸ Hammer 1839. 291–292. o.

²⁹ Lásd erről: Tóth 2011b.; Tóth 2012. és Tóth 2011c.

³⁰ Roider 1972. 91–93. o.; Tóth 2011a. 69–70. o.

később az Oszmán Birodalom területén telepedett le. Néhány év alatt elsajátította a török és tatár nyelvet és igen jó személyes kapcsolatokat alakított ki az oszmán elit számos tagjával. 1720-ban indult útnak Franciaországba, ahol a nem sokkal korábban létrehozott Bercsényi-huszárezredben kapott alkalmazást. Nyelvtudásának és kapcsolatainak köszönhetően gyakran kapott diplomáciai vagy katonai megbízást török és tatár földön. Tehetségének köszönhetően gyorsan emelkedett a diplomáciai ranglétrán, és XV. Lajos bizalmának jeleként a „secret du roi” néven ismert titkos királyi diplomáciába is beavatótást nyert.³¹

Tóth az előző év végén érkezett vissza hajón Franciaországból, ahol a versailles-i kormány, tekintettel korábbi sikeres szolgálataira, immár bizalmi emberként és első számú ágensként tekintett rá. Az államminiszteri posztot betöltő Fleury kardinális személyesen bízta meg újabb küldetésével, melynek a célja a francia érdekek képviselése volt a béketárgyalások során. Franciaország elsődleges érdeke az Oszmán Birodalom túlélése és a két ország közötti különleges kereskedelmi kapcsolatok fenntartása volt. A francia külpolitika az Oszmán Birodalomban látta kelet-európai befolyásának egyik legfontosabb garanciáját, és így a török háború szerencsétlen kimenetele megfosztotta volna egy hagyományos Habsburg- és oroszellenes szövetségéstől, valamint a győztes nagyhatalmak megerősödésével az európai hatalmi egyensúly is felborult volna. Ezért a Tóth András által hozott instrukciók központi eleme a háború minél előbbi és kedvezőbb lezárására vonatkozott. Egyelőre a francia nagykövét csak ügynökei révén tudta az eseményeket befolyásolni, és ezért Villeneuve márki haladéktalanul, még 1737 januárjában, útnak indította Tóth Andrást is a nagyvezír táborába. Itt találkozott Ibrahim Müteferrikával, akit már jól ismert korábbi törökországi útjairól és aki éppen egy lengyel–oszmán egyezményt megújítandó kijevi kiküldetéséből tért vissza. A későbbiekben az ő eredményes közreműködése jelentősen hozzájárult a francia szolgálatban álló magyar ügynökök sikereihez.³²

Ibrahim Müteferrika segítségével 1737 februárjában Tóth több miniszterrel is kapcsolatba lépett. Az oszmán miniszterek ragaszkodtak Azov visszaszolgáltatásához és egyaránt számítottak a francia és császári közvetítésre az oroszokkal való megállapodás létrehozásában. A tárgyalások főszereplője a császári követ, Leopold Talman volt, aki eredeti titkos utasításaival szemben valóban komolyan vette békítő szerepkörét és már Azov visszaszolgáltatásával kecsegtette a török tárgyalókat. Időközben a francia ágensekhez csatlakozott a francia követségi tolmács, Delaria is, aki Tóth mellett a titkos tárgyalások másik fő irányítója lett. A francia követ március 10-i levelében Tóthra hivatkozva jelentette, hogy az oszmán vezetés eltökélt a háború mellett és folytatja az európai és ázsiai csapatok mozgósítását. Ugyanakkor a béketárgyalásokat sem adták fel a háborús felek, a legfontosabb vitás kérdés tekintetben a tárgyalások helyének kijelölése volt. Az oroszok Kijev városát javasolták, amit a törökök elutasítottak és a lengyel határon fekvő Soroka városát részesítették előnyben. A török tárgyalók között találhatjuk a korábbi neves franciaországi oszmán követ, Mehmed efendi fiát, Zaid efendit, aki Ibrahim Müteferrikával együtt a korabeli reformfolyamatok egyik meghatározó személyisége volt.³³

³¹ XV. Lajos titkos diplomáciájáról („secret du roi”) lásd: *Brogie* 1878. Vö.: *Warlin* 2014.

³² *Tóth* 2011b. 1200–1205. o.

³³ *Tóth* 2011a. 69–70. o.

A béketárgyalások folytatásához a küldöttségek elindultak 1737 márciusában Soroka felé, de a kongresszus végül a semleges lengyel területen lévő Nemirov városában ült össze a cárnő kérésére, aki követeit nem kívánta kitenni a diplomáciai személyek immunitását nem igazán tisztelő törökök haragjának. A nemirovi tanácskozás idejére a Porta tolmácsát Ibrahim Müteferrika helyettesítette a nagyvezír táborában. Tóth András nagy örömmel fogadta e hírt, hiszen a neves magyar származású török nyomdász régi barátja volt, és bizalmas információkat remélt e kapcsolattól. A baráti kapcsolat valóban gyümölcsözővé vált, hiszen a francia követ következő jelentése (1737. május 5.) alapján Tóth András és Ibrahim efendi szoros együttműködésben dolgoztak, amelyben a nagyvezír tolmácsa egyes levelek fordítását is Tóthra bízta, aki folyamatosan igyekezett meggyőzni a törököket a fekete-tengeri orosz kereskedelem engedélyezésének veszélyeiről. A két diplomata barátságának szilárd alapot biztosított a magyar függetlenségi mozgalmakban játszott szerepük és az a közös hazaszeretet, amelyet Delaria tolmács érzékletes módon írt le Villeneuve márkihoz intézett 1737. június 22-i levelében: „Ibrahim efendi nagy segítségünkre van. A közös hazájuk iránt érzett szeretetre való tekintettel Totte (sic!) Urat teljes bizalmával tünteti ki. Az egyik nap tréfásan, de szívből jövő szavakkal illetve: Ön franciát csinált magából a haza szabadságáért, én pedig törököt.”³⁴

Tóth András rendszeres levelei folyamatos híráramlást biztosítottak a nagyvezír táborára és a francia nagykövetség között, ezt az információs előnyt Villeneuve márki ügyesen használta fel nemcsak a hírszerzés, hanem a befolyásolás terén is. Tóth mellett a francia követség tolmácsa, Delaria is nagyon jó kapcsolatban volt Ibrahim Müteferrikával, aki tanítója (nyelvmestere) volt régebben és nagyon szívélyes volt mindkét ágens irányában. Rajta keresztül könnyen elérhették a legbefolyásosabb oszmán minisztereket, például Delaria részletes jelentést küldött a francia nagykövetnek a kiaja bejjel és a nagyvezírral folytatott május 16-i megbeszélésükről. A két ügynök a befolyásolás többféle trükkjét is bevetette az oszmán tisztségviselők megnyerésére: a drága ajándékok mellett még a valószínűleg nem túl szilárd muzulmán hitű Ibrahim efendi leitatása is eszköz lehetett a politikai cél érdekében.

A tárgyalások végül zátonyra futottak a császári diplomácia kettős politikájának következtében. A bécsi kormány egyre kényelmetlenebbnek érezte a békepárti Talman közvetítő szerepét és radikálisabb eszközökhöz nyúlt. A nagyvezírnek ultimátumszerű levéllel jelezték a hamarosan bekövetkező hadüzenetet, amennyiben nem sikerül a békeszerződést megkötni. Talman először visszatartotta a levelet, de annak másolatait addigra már elküldték számos európai udvarba. A császári diplomácia teljesen elveszítette a hitelét, és 1737 májusában a törökök számára teljesen világossá vált a császáriakkal való háború elkerülhetetlen ténye. A tárgyalások ennek ellenére a hadműveletek kezdetéig folytak.³⁵

Az egykori kuruc szabadságharcos diplomaták szerepét nagymértékben felértékelhette Rákóczi József török földre érkezése, akivel a Porta komolyan számolt a háború kiszélesedésének esetére. Rákóczi Bécsből megszökve, 1736-ban az újabb török háború hírére Konstantinápolyba utazott. Az Ibrahim efendivel szoros kapcsolatokat ápoló francia renegát, Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéréként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az Erdélyi fejedelemség visszaszerzését remélte. A szultán elis-

³⁴ CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 135., fol. 200.

³⁵ Tóth 2010a. 83–87. o.

merete fejedelemnek és Magyarország urának is, ám e titulusokat nem sokáig élvezhette az ambiciózus Rákóczi fiú, mivel hamarosan meghalt. Rákóczi József fellépését az európai közvélemény jelentős része elítélte, a pápa pedig kiközösítéssel sújtotta a törökkel szövetkező trónkövetelőt. A francia diplomácia óvatosan kezelte Rákóczi József terveit, mivel a császárral nemrég megkötött békeszerződést nem kívánta kockáztatni a magyar kérdésbe való beavatkozással. Ezért a francia szolgálatban álló magyar ágensek szerepét mindenképpen távol kívánta tartani a magyar diverzió tervétől.³⁶

A tervet elsősorban Bonneval pasa és Ibrahim Mütefferika támogatták, ahogy erről Delaria és Tóth András jelentései tanúskodnak. Villeneuve márki ezek alapján jelenti 1737. augusztus 2-i levelében a következőket: „...a jelen helyzetben a törökök azt gondolták, hogy nincs más választásuk, mint a magyarországi diverzió, Ibrahim efendit, a Porta jelenlegi tolmácsát megbízták, hogy fordítsa magyarra és latinra a török miniszterek által megfogalmazott kiáltványt, amelyben a magyar nemzetet felszólítják, hogy tagadja meg az engedelmességet a császárnak és helyezze magát a Nagyúr védelme alá, ezekben a kiáltványokban megígérik a magyaroknak, hogy visszaállítják régi előjogaikat és soha nem adóztatják meg őket: a terv végrehajtására javasolták elküldeni Rákóczi fejedelmet Erdélybe pénzzel és csapatokkal, hogy ott forradalmat csináljon...”³⁷

A magyar függetlenségi mozgalmak iránt elkötelezett Tóth András személye kényes lehetett a pártatlannak tűnni kívánó és a mediációt elnyerni akaró francia diplomácia számára, ezért a tehetséges ágenst Villeneuve még augusztus elején visszaküldte Franciaországba. Ibrahim Mütefferika továbbra is értékes híreket szolgáltatott a francia nagykövetnek, 1737. augusztus 29-i levelében például beszámolt arról, hogy rajta keresztül értesült a svéd–oszmán szerződés tervéről, amely Oroszországot egy kétfrontos háborúra kényszerítené. Ibrahim Mütefferika jelentősége annyiban különbözött a kuruc emigránsokétól, hogy a magyar származású oszmán méltóság a nagyvezír tolmácsaként a hivatalos kapcsolattartás fontos csatornáját képezte, noha a Rákóczi József iránti elkötelezettségét a francia követ gyakran hangsúlyozta. Ugyanakkor Ibrahim efendi bizonyos kérdésekben tapintatosan kikérte a francia diplomácia képviselőjének véleményét is. Például 1737. szeptember 20-i levelében a francia nagykövetet annak tolmácsán keresztül értesítette a két Rákóczi testvér és Bonneval pasa magyarországi és erdélyi hadjáratának tervéről. Villeneuve márki burkoltan reagált a felvetésre: nem kapott utasítást ilyen kérdésekkel kapcsolatban, illetve Franciaország érdeke a béke és az Oszmán Birodalom stabilitása. A magyar diverzió terve tehát kifejezetten a francia diplomáciai érdekek ellenében állt és akadályozta a francia közvetítéssel létrehozandó békeszerződést. Ezzel kapcsolatban Villeneuve kifejezte a Porta felé is álláspontját, amit 1737. október 1-jei levelében a versailles-i kormánynak így tolmácsolt: „Amint az első ceremóniák véget értek, a kajmakám hozzám fordult, és azt mondta: Rákóczi fejedelem *muszafir*, vagyis a Porta barátja, és őfelsége úgy gondolja, hogy Franciaország barátja is, tekintettel a régi szoros barátságra, amely a két birodalmat egymáshoz fűzi, ha nem okoz nekem gondot. Erre azt válaszoltam neki, hogy hasonlóan érzek én is Rákóczi fejedelem iránt, de megkértem, legyen tekintettel a bécsi udvarral szemben illendően megtartandó óvatosságomra, főleg a személyem által betölteni kívánt mediátori szerepet illetően, annak érdekében, hogy a

³⁶ Rákóczi József magyarországi terveire lásd: Vandal 1885. 66–68. o.; Gorceix 1978., Papp 2003.

³⁷ BNF Ms. Fr. 7181., fol. 272.

Portát még hasznosabban szolgálhassam, és elkerülve mindazt, amivel a császár bizalmát elveszíthetem.”³⁸ A francia követ egyébként nagyon szkeptikusnak mutatkozott Rákóczi József képességeivel kapcsolatban, és a legnagyobb óvatosságra intette a tolmácsát vele és Bonneval pasával kapcsolatban.

A Rákóczi Józseffel kapcsolatos hírek Villeneuve márki 1737. október végi jelentésében is központi helyet foglaltak el. A jelentés beszámolt a fiatal Rákóczi és a rodostói magyar emigráns nemesek közötti első feszültségekről és tájékoztatott arról, hogy a Portáról érkező hírek szerint a magyar fejedelmi ivadék készen áll egy erdélyi hadjárat elindítására, amelyhez 20 000 fős török hadsereget és a kirobbanó kuruc felkelés híveiből felállítandó ugyanakkora sereg ellátásához szükséges pénzt igényelt. A nagyvezír meglepődött egy ilyen nagy hadsereg felállításának tervén, a francia követtel egyeztetve néhány magyar emigránst a határra küldve tájékozódott a magyarországi és erdélyi helyzetről. Az időközben kitört pestisjárvány és Rákóczi József betegsége miatt is el kellett napolni a hadjárat tervét, amit a francia követ nagy megnyugvással fogadott.

A novemberi nagyköveti jelentésekben a fő téma a francia mediáció kérdése volt. A nagykövet tolmácsa egy Ibrahim Mütefferrikával folytatott, a szokottnál őszintébb baráti beszélgetés során – ahol az elfogyasztott bor kissé megoldotta a nyelvét – az oszmán diplomata a francia diplomácia időhúzó taktikáját rótta fel neki: „...az efendi azt mondta neki [a tolmácsnak], hogy jól tudják, a francia politika lényege az, hogy a törökök ne legyenek se túl erősek, se túl gyengék, és azt sem rosszallják, ha csak csekély mértékben támogatjuk az oszmán politikát, abban az esetben, ha érdekeik a mi érdekeinkkel ellentétesek...”³⁹ A Porta korábbi békekereső politikája mindenestre megváltozott, a minisztercserék következtében kifejezetten háborúpárti erők kerültek hatalomra, jelentősen megnehezítve a francia diplomácia helyzetét. Terveikben a magyarországi és erdélyi diverzió fontos szerepet kapott, hiszen az oroszokkal és császáriakkal folyó háborús frontok között helyezkedett volna el, ezzel is akadályozva a szövetséges csapatok egyesülését. Ugyanakkor Rákóczi József helyzete korántsem volt biztosnak nevezhető. A fiatal trónkövetelő 1737 decemberében titkárán keresztül felkereste a francia nagykövetet, és kifejezte aggodalmát, s tanácsait kérte, hogy milyen módon működhetne együtt a francia diplomácia céljainak elérése érdekében. A titkár bevallása szerint Rákóczi József nem ragaszkodott az erdélyi fejedelmi címhez, és hajlandó lett volna más címmel is beérni, ha az jobban elősegíti a békefolyamatot. A nagykövet továbbra is elzárkózott attól, hogy hivatalos minőségben tanácsot adjon e hatáskörén túlnyúló ügyben, ugyanakkor felajánlotta személyes tanácsait, ha a Porta Rákóczira vonatkozó terveibe betekintést kaphat. Az ügyes diplomata ezzel két legyet kívánt ütni egy csapásra: megtudni a Porta terveit és lehetőség szerint megakadályozni egy készülődő magyarországi hadjáratot.

A következő év elején a francia nagykövet már türelmetlenül várta vissza Franciaországból legmegbízhatóbb magyar ágensét, Tóth Andrást, aki nemcsak a francia kormány újabb utasításait hozta Versailles-ből, hanem török diplomáciai kapcsolataival is

³⁸ BNF Ms. Fr. 7181., 309–310.

³⁹ BNF Ms. Fr. 7181., fol. 338–339. Részlet Villeneuve 1737. november 15-i leveléből: „...il fonde cette conjecture sur une conversation qu’il eut avec Ibrahim effendy, que le vin avoit rendu plus cordiale qu’à l’ordinaire et dans laquelle cet effendy luy dit que l’on sçavoit bien que la Politique de la France étoit que les Turcs ne fussent ni trop forts, ni trop faibles, et qu’on ne trouvoit pas mauvais que nous ne servissions la Porte que faiblement quand le service que nous pourrions luy rendre seroit contraire à nos propres interets...”

nagy segítséget nyújtott neki. Tóth utazása hosszabb időt vett igénybe a szokásosnál, csak 1738. február vége felé tűnt fel ismét Konstantinápolyban. Megérkezése után rögtön felvette a kapcsolatot Ibrahim Müteferrikával, aki már az első találkozásjukon tájékoztatta a nagyvezírt békefeltételeiről és a törökök különbéke iránti szándékáról.⁴⁰ Ibrahim efendi megosztotta magyar barátjával a császári hadsereg veszteségeiről kapott információit, amelyeket az angol nagykövettől szerzett és amelyet Bonneval pasa egy részletes veszteséglistával meg is erősített. A következő hetek nagy dilemmája a török háborús tervek, benne Rákóczi József diverziója és a francia békeközvetítés céljainak összehangolása volt. Felmerültek olyan elképzelések is, melyek szerint Rákóczi József a pozsareváci béke által a császárnak jutatott, de a törökök által elfoglalt Kis-Oláhországban kapott volna földeket, elhárítandó a magyarországi diverzióból származó bonyodalmakat. 1738 májusában az orosz és a császári felek kölcsönösen elfogadták a francia békeközvetítést, amellyel lehetőség nyílt egy, a török fél számára kedvező békeszerződés előkészítésére. Az óvatos Villeneuve márki ügyelt arra, hogy a Rákóczi József környezetében lévő, magyar származású ügynöke miatt ne szenvedjen csorbát a francia mediáció, ezért Tóth Andrást hosszabb időre követségbe küldte Ukrajnába, Münnich tábornagy⁴¹ orosz hadseregpáncsnok mellé. Ezzel egyidejűleg a nagyvezír Ibrahim Müteferrikát is eltávolította a diplomáciai tárgyalások közeléből, az Orsova közelében lévő hadszíntéren kapott megbízást.⁴² Rákóczi József politikai sorsa ekkorra már megpecsételődött, a török fél a támogatására vonatkozó igényeit hamarosan feladta. Az 1738-as hadjárat során végül nem kapott jelentős szerepet a szerény kísérettel Vidinben tartózkodó, gyakran betegeskedő erdélyi fejedelmi sarj, aki sok hányattatás után végül 1738. november 10-én hunyt el Csernavodában.⁴³ Ibrahim Müteferrika eközben fontos szerepet játszott az osztrákokkal Orsova várának feladása ügyében folytatott tárgyalásokban.

Az 1738-as hadjárat egyik fő hadszíntere a Duna partján fekvő, stratégiai fontosságú Orsova környékére korlátozódott. A hadműveletek elsősorban az Adakalé-szigeten található és a Dunát ellenőrzése alatt tartó Új-Orsova nevű erődítmény megszerzéséért, illetve megtartásáért folytak. Az erődítmény ostroma 1738. július 13-án kezdődött Orsova környékének meglepetésszerű megszállásával. Az oszmán hadvezetés egy egész tüzérségi arzenált vonultatott fel az erődítmény elfoglalásának érdekében: százhusz ágyúból álló tizenegy üteg és tizennégy mozsárágyú szórta a tüzet a szigeten lévő erődre. A Duna alacsony vízállását kihasználva hamarosan az oszmán utászok is sikeresen aláaknázták az

⁴⁰ BNF, série Ms. Fr. 7190., fol. 64–65.

⁴¹ Burkhard Christoph von Münnich (1683–1767), német származású orosz szolgálatban tevékenykedő hadmérnök és hadvezér. Életéhez lásd: *Ley* 1959.

⁴² Charles de Peyssonnel nagyvezír mellé rendelt francia ügynök 1738-ban a következő feljegyzést írta Ibrahim Müteferrikáról: „J’ai d’un autre côté pour voisin Ibraïm effendi, vous le connaissez sans doute, c’est le fondateur de l’imprimerie turque, Hongrois de nation, jadis ministre, aujourd’hui Turc. C’est un fort bon homme et je ne sais à propos de quoi il a changé de religion. C’est un esprit à projet, plus laborieux que savant. Il a conservé quelque teinture de la langue latine, ce qui me met à portée de converser avec lui sans interprète.” *Duverdier* 1987. 353–354. o.

⁴³ Rákóczi József élete végéről érdekes információkat nyújt a Rusicki házból való Regina Salomea Pilsztynowa (1718–1763) lengyel orvosnő naplója. Pilsztynowa a vidin pasa parancsára sikeresen meggyógyította Rákóczi Józsefet, akit naplója tanúsága szerint a törökök sok pénzzel és egyéb juttatással támogattak. Említést tesz kíséretéről is, bár a magyarok közül csak Csáky Mihály nevét jegyezte fel. Állítása szerint a törökök százezer katonával (!) támogatták Erdélyt és Magyarországot visszahódítani kívánó terveit. Lásd ehhez: *Pilsztynowa* 1957. 70–77. o. Vö.: *Hopp* 1973. 1998–209. o.; *Szabelski* 2017. 339–340. o.

erőd védműveit, és a kiszáradt partvonal lehetővé tette a szárazföldi csapatok Adakalén való partraszállását. Az ostrom ezzel gyakorlatilag eldőlt, és megkezdődtek a tárgyalások Új-Orsova feladásáról. A tárgyalásokat oszmán részről Ibrahim Mütefferrika vezette, és sikeresen meggyőzte az egyébként nagyszámú védősereggel és jelentős hadianyaggal rendelkező erőd parancsnokát, hogy lemondjon az ellenállásról és augusztus 15-én kapituláljon. Az erőd feladása eldöntötte a hadjárat további menetét is, mivel a visszavonuló császári csapatok nyomában már készülődött az oszmán hadsereg a háború végső célját jelentő Belgrád lerohanására. Az 1738-as hadjáratot és Új-Orsova elfoglalását az 1737–1739-es háború döntő fordulópontjának tekinthetjük, hiszen megalapozta a következő hadjárat oszmán sikerét, melynek következtében a háborút lezáró belgrádi békében nemcsak az Oszmán Birodalom határait sikerült a Magyar Királyság történelmi déli határvonaláig visszaállítani, hanem a stratégiai jelentőségű Belgrád is újra török uralom alá került.⁴⁴

Az 1740-es években a már idős Ibrahim Mütefferrika még igen aktív szerepet játszott a titkos diplomáciai tárgyalásokban. 1743-ban az oroszok elleni oszmán–svéd szövetségről tárgyalt, majd valószínűleg még ugyanebben az évben Dagesztánba küldték. Életének utolsó éveiben – talán kegyvesztettsége miatt – elfordult az államügyektől és a francia nagykövet jelentése szerint inkább papírmalmainak ügyeivel foglalkozott.⁴⁵

A nagykövet 1745-ben az április 16-i leveléhez csatolt feljegyzésében igen találóan jellemezte Ibrahim Mütefferrika személyiségét és az oszmán hierarchiában betöltött szerepét: „Talán illenék néhány szót ejtenünk Ibrahim efendiről, az egykori magyar renegátról, aki a török nyomda vezetője és egyúttal egyfajta portai dragomán szerepet is játszik, mivel rendszerint rajta keresztül kérnek Bonneval gróftól tanácsot Európa különféle ügyeivel kapcsolatban, és olyan nagy bizalommal vannak iránta, hogy szinte államtanácsosi rangú szerepet játszik. Van egy fogadott fia, aki a portai dragomán titkára, amint azt már korábban is említettem, s ennek köszönhetően nincsen olyan politikai ügy, amelyről közvetve vagy közvetlenül ne lenne tudomása, sőt az iránta való bizalom a portai dragomán segítségével még nagyobb lett. Ő ugyanis – okulva az elődje gyászos végzetén – óvatosságból, amennyire csak teheti, nem szívesen bonyolódik bele kényes ügyekbe, viszont elnézi Ibrahim efendi kockázatos dolgait. Ami a hozzáállásukat illeti, Ibrahim efendi magyarnak született és így e nemzet természetéből adódóan gyűlöli a bécsi udvart, és mindig is elkötelezettnek tekintették Franciaország irányában.”⁴⁶

A konstantinápolyi francia követi levelezések alapján elképzelhető, hogy szerepe volt az osztrák örökösödési háború alatti francia–oszmán titkos tárgyalások egyes részeinek – köztük egy magyarországi katonai fellépés tervének – kiszivárogtatásában is. A hír komoly nemzetközi visszhangot kapott, és az ügyben kompromittálódott francia követet

⁴⁴ Aksan 2007. 112–116. o.

⁴⁵ Lásd a követ 1745. április 4-i levelét: „Vous aves vû, Monsieur, par mes precedentes relations la part qu'on donnoit à Ibraïm effendi dans les deliberations relatives aux affaires d'etat; il a pris envie au Grand Seigneur de voir du papier des nouveaux moulins que cet effendi a fait construire à quelques lieues d'icy. On l'a expédié avec tout l'empressement possible, pour donner au plustost cette satisfaction au sultan; de sorte que cet homme, qui decidoit il y a 2 mois des titres de l'empereur, qui en négocioit une nouvelle formule, et qui dernièrement regloit les plans de la Porte, sur la destinée de l'Allemagne, est occupé de la fabrication d'une râme de papier qui est pour luy à present une affaire plus importante qu'aucune autre dont il ait été chargé de sa vie.” BNF NAF 5104, Correspondance 1745–1747, fol. 58.

⁴⁶ BNF NAF 5104, Correspondance 1745–1747, fol. 63.

végül visszahívták. Ibrahim Mütefferika halálának körülményei és pontos időpontja még nem teljesen tisztázott. Sírfelirata alapján a hidzsra szerinti 1160. évben, tehát 1747-ben hunyt el Isztambulban. Orlin Sabev történész nemrégiben közölte Ibrahim Mütefferika fennmaradt hagyatéki leltárát és az ahhoz tartozó dokumentumokat.⁴⁷

A fordító: Reviczky Károly Imre (1737–1793) orientalista és császári diplomata

A XVIII. század az európai keletkutatás korai történetének talán legizgalmasabb korszaka, amely jelentős számban mutat fel olyan sokoldalú személyiségeket, akiket méltán tekinthetünk az orientalisztika előfutárainak. A fejlődésük elején járó tudományok szervezeti keretei még lehetővé teszik a tudósok számára, hogy áthágják a tudományágak és a társadalmi rétegek közötti, a későbbi korokhoz képest kevésbé merev és áthatolhatatlan határokat. Ezek közül a polihisztorok közül, akiknek a munkássága sok esetben méltánytalanul feledésbe merült, mi most Revisnyei Reviczky Károly Imre életét és munkásságát szeretnénk felidézni, aki több nyelven beszélő neves diplomata, a születő-félben lévő orientalizmus érdeklődő képviselője, szenvedélyes bibliofil, valamint kora politikai és katonai életének jeles specialistája volt. A vázlatos életrajzok leginkább irodalmi tevékenységét említik,⁴⁸ s megfelelnek a Habsburg-állam szolgálatában betöltött funkcióiról. Holott fontos források vannak erre vonatkozóan: a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi levelezését, ami tanúsítja, milyen szolgálatokat tett az osztrák uralkodóháznak a XVIII. század második felében. E források tanulmányozása rávilágít a kivételes humanista kultúrájú szerző ama érdeklődésére, amelyet az ancien régime utolsó évtizedeinek feszült nemzetközi kapcsolata és katonai ügyei iránt tanúsított.⁴⁹

A revisnyei Reviczkyk a Felvidék régi történelmi családjai közé tartoztak, őseiket a XIII. századig tudjuk visszavezetni. A família a XVII–XVIII. században kezdett felemelkedni, amikor több tagja is kitűnt a Habsburgok szolgálatában. Reviczky Károly Imre 1737. november 4-én született Revisnyén, az ősi családi birtokon. Apja, Reviczky János Ferenc Zemplén vármegye képviselője volt; ez a politikai funkció lehetővé tette számára kiterjedt politikai kapcsolatok létesítését. Felettébb valószínű, hogy fiának diplomatakarriert szánt, hiszen az ifjú Károly bécsi tanulmányai után – a fiatal emberek körutazási szokásainak megfelelően – elküldte őt a legjelentősebb európai udvarokba, sőt még Ázsiába is, ahol el kellett sajátítania a török és a perzsa nyelvet.⁵⁰ Egyes források szerint Reviczky a neves konstantinápolyi „Sprachknabeninstitut” hallgatója volt és a bécsi kormány tudatosan irányította útját a diplomáciai pályára.⁵¹

Különleges hajlama volt az idegen nyelvek tanulásához. A görögön és a latinon kívül jól beszélt és írt franciául, németül, olaszul, angolul, spanyolul és a többi európai nyelv többségét is ismerte. Ekkoriban azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy lefordította Ibrahim Mütefferika jelen tanulmányunk tárgyát képező művét. Ezt követően Reviczky

⁴⁷ Lásd erről: *Sabev* 2009a. 222 o., 8. jegyz.

⁴⁸ Lásd ehhez Goldziher Ignác tanulmányát: *Goldziher* 1880.

⁴⁹ Lásd Reviczky diplomáciai és katonai tevékenységéről újabban: *O’Sullivan* 2014.; *Tóth* 2010b.; *Tóth* 2013.

⁵⁰ *Michaud* 1843. 500–501. o.

⁵¹ *Babinger* 1919a. 124–125. o.

hozzáfogott egy perzsa költemény latinra fordításához.⁵² Háfiz *Divánjának* részleteiről van szó, amelyeket magyarázatokkal, kommentárokkal és terjedelmes filológiai jegyzetapparátussal látott el. A latin fordítás 1771-ben jelent meg, majd még ugyanebben az évben követte az angol fordítás is,⁵³ míg a német fordításra 1782-ig várni kellett.⁵⁴

Nyelvtudásának és tehetségének köszönhetően Reviczkyt Mária Terézia 1772-ben rendkívüli meghatalmazott követévé nevezte ki Lengyelországba. Ez a megbízás abban az időben különösen kényesnek számított. A körülmények jobb megértéséhez érdemes felidézni, hogy Lengyelország hosszú évek óta, II. Poniatowski Szaniszló Ágost 1764. évi megválasztásától kezdve mély válságban vergődött. A lengyel Rzeczpospolita hatalmas, kormányozhatatlan területet jelentett, amelyet a különböző nemesi frakciók szétszaggattak. II. Katalin csapatainak intervenciója az ország keleti felét orosz befolyási övezetté változtatta. II. Frigyesnek szintén nagyra törő tervei voltak a Rzeczpospolitához tartozó Porosz Királysággal, és felvetette a három nagyhatalom Lengyelország feletti közös ellenőrzésének gondolatát. II. Katalin 1771 elején javaslatot tett Poroszország királyának Lengyelország felosztására. A lengyel területi integritás elleni első támadást hamarosan Ausztria indította el, amikor preventív módon elfoglalta a Szepességet, a magyar Felvidékbe ékelődő lengyel enklávé, amelyet jóval korábban a magyar királyok engedtek át a lengyel uralkodóknak. Ez a régi jogon alapuló *fait accompli* az annexió precedenseként szolgált a másik két mohó hatalom számára Kaunitz kancellár habozása ellenére. Poroszország és Oroszország között gyorsan haladtak a tárgyalások, Ausztria azonban sokáig ellenállt a területi növekedés csábító sziréhangjainak. A felosztás gondolatát Mária Terézia csak 1771. augusztus végén fogadta el.⁵⁵

Reviczky 1772-es kiküldetése tehát összefüggésben állt Lengyelország felosztásával. Ebben a helyzetben Mária Terézia nevében annak érdekében kellett érvelnie, hogy legitimálják Ausztria lengyel Galíciára vonatkozó jogait. A császári követ bemutatta a magyar királyok e területre vonatkozó történelmi jogait, amelyek Lengyelország eme szegletének a magyar és cseh királyok általi középkori meghódításán alapultak.⁵⁶ A császári diplomácia ily módon hatékonyan alkalmazta a születő magyar történetírás eredményeit.⁵⁷

Lengyelország felosztásának problémája egész Európát foglalkoztatta. Hosszadalmas alkudozások vették kezdetüket, melyek során a nagyhatalmak a Rzeczpospolita kárára megpróbálták kölcsönösen előnyös megoldásokat találni. A végeredmény 1772 nyarának

⁵² *Denina* 1791. 223. o.

⁵³ *Richardson* 1802.

⁵⁴ *Reviczky* 1783. A mű sikerét jól jelzi, hogy Csokonai Vitéz Mihály költészetére is nagy hatással volt: *Képes* 1964.; *Barany* 1971. 321–322. o.

⁵⁵ *Bély* 2001. 574–575. o.

⁵⁶ A történelmi dokumentumok a következőképpen igazolják Mária Terézia jogait: „Lengyelország több egyezményt és szerződést is kötött Magyarországgal, de sosem törődtek a Halicsra és Lodomériára vonatkozó igényvel, s mivel Lajos magyar király halála után, aki szerencsétlen módon 1526-ban Mohácsnál veszítette életét, a nővére, Anna hozzáment az osztrák uralkodóházbeli Ferdinándhoz, ezt a királyságot hozományként neki juttatta... Az, hogy Magyarország királyai a jogokról sohasem mondtak le, abból is kiviláglik, hogy a Halics és Lodoméria uralkodója titulust háromszáz éven keresztül folyamatosan viselték azóta, hogy Kálmán, sőt az ő apja, András, valamint a fivére, IV. Béla felvette ezt a címet. Erről a magyarok a lengyel királyokkal meg is állapodtak, mint például 1515-ben Bécsben I. Zsigmond lengyel és Ulászló magyar király.” *ÖStA HHStA Polen II* 35 1773. I–III. Ama jog történelmi bemutatása, amelyet Magyarország királyai a magukénak tudhatnak Dél-Oroszország, avagy az egykori Halics és Lodoméria királyság felett. (1773. január 31.) Fol. 75.

⁵⁷ *Tóth* 2006. 199–200. o.

vége felé kezdett kirajzolódni. A háromoldalú megállapodás értelmében Poroszország annektálta a Pomeránia és Kelet-Poroszország közötti területeket. Ezenkívül Poroszország és Brandenburg egyetlen politikai egységben egyesült. Ausztria Dél-Lengyelország széles sávját szerezte meg, amely Galícia és Ruténia jelentős területeit foglalta magában. Oroszország a Dvina, a Druck és a Dnyeper folyóktól keletre eső területeket kapta meg. Nagyon valószínű, hogy Reviczky, akinek a családja a lengyel határ menti térségből származott, ezt az igazságtalan rendezést nem tudta lelkiismeret-furdalás nélkül elfogadni. Erről tanúskodik egy Lengyelország felosztásáról szóló politikai értekezése, amelyben a következő megfogalmazás jól érzékelteti az igazság és a realpolitika viszonyát: „Senki sem kételkedik abban, hogy azok a jogcímek, amelyeket Lengyelország a saját ügyének védelmében felhoz, magától értetődően természetesen, hogy minden más hatalom ugyanilyenekre hivatkozna azért, hogy igazolja jogait akár a legkisebb mértékben vitatott birtokaira is. Ha csupán arról lenne szó, hogy az emberi jogelvek és a nyilvánvaló szerződések értelmében ítéljünk, akkor a lengyelek ügye jó ügy lenne, az uralkodói udvarok igényei tarthatatlanok, a rendezés pedig igazságtalan volna. Csakhogy a három hatalomnak összesen hét-nyolcszázézer válogatott és jól kiképzett katonája áll hadrendben: Lengyelország – még ha az egész maradék Európa az ő oldalára állna is – nem tudna ellenállni nekik. Ez olyan félelmetes érv, amelyre viszont nincs válasz: ha egyebek hiányában csak egyetlen érveléssel hozakodna elő, a három udvar – a másik fél meghallgatása nélkül – meghozná a végleges ítéletet: ez pedig az, hogy az ő igényeik megalapozottak.”⁵⁸

Mindazonáltal a három nagyhatalom viszonyában feszültségek mutatkoztak. A nyilvános tárgyalásokkal párhuzamosan titkos megbeszélések zajlottak. Az Ausztria és Oroszország közötti ellentét különösen éles volt, köszönhetően a császári követ fellépésének. Jelentései és levelei kifejező módon tájékoztatnak bennünket az orosz diplomata túlzó követeléseiről.⁵⁹ Lengyelország felosztásának következményei vészjóslóak voltak. Leginkább azért, mert ezt a három uralkodó által egy királyság felosztása érdekében kötött megállapodást úgy lehetett tekinteni, mint más jövőbeni felosztások előjelét: például a XIX. században az Oszmán Birodalomét a keleti kérdés létrejöttével, vagy éppen a XX. század elején az Osztrák–Magyar Monarchiáét. A többi esethez hasonlóan Franciaország és Anglia semmilyen akadályt sem gördített Lengyelország felosztásának útjába.

Varsói kiküldetése idején Reviczky mindent megtett annak érdekében, hogy pontos információkat szerezzen az orosz–török háború (1768–1774) és később a bajor örökösödési háború (1778–1779) hadműveleteiről. Czartoryski herceg közvetítésével⁶⁰ rendsze-

⁵⁸ ÖStA HHStA Polen II 36 1773. V–VI. A bécsi, szentpétervári és berlini udvarok rendezési tervének vizsgálata Lengyelország feldarabolásával kapcsolatban. Fol. 286.

⁵⁹ Az egyik, kissé szürrealista jelentésében Reviczky így számol be az orosz követ lengyeleknek tett szemrehányásairól: „Vajon mi lett az eredménye annak az oly hosszú időn át fenntartott és nagy ember- és anyagi áldozattal megvásárolt barátságban, amelyet Oroszország sohasem tagadott meg, mihelyt Lengyelország nyugalma és megőrzése került szóba? Fájdalommal kényszerültem arra, hogy felhívjam a kiváló Küldöttség figyelmét a hazájában zajló zürzavarok és pusztítás rémisztő tablójára. Ez az ország a kapzsiságnak, a partikuláris érdekeknek és törekvéseknek a szabadság fantomja által beborított áldozata, amely szabadságot az Oroszország nyújtotta garanciától féltik, holott ő éppen e szabadság megőrzéséért tette ezt a garanciavállalást. Vajon mi lenne ebből az országból, ha Oroszország – jogos neheztelésből – magára hagyná lengyelhont ebben az őt teljesen felforgató válságban, mely minden bizonnyal a totális összeomlását eredményezné?” ÖStA HHStA Polen II 37 1773. IX–XII, fol. 35.

⁶⁰ Lásd erről: *Reychman* 1961.

resen kapott kommentárokat a katonai ügyekről kora egyik legismertebb szakértőjétől, Charles-Emmanuel de Warnery svájci katonai írótól.⁶¹ Warnery írásai egyszerre érdekesek és szórakoztatók. Kidomborította a katonai forradalom előtti korszak nagy taktikai változásait és szarkasztikus humorral kommentálta az európai politikai eseményeket. A bajor örökösödési háború, más néven „krumpliháború” kiváló lehetőséget jelentett a porosz és osztrák hadseregek felmérésére. Warnery szerint II. Frigyes hadai gyorsabban fejlődtek a hétéves háború óta eltelt időben. Az egyik porosz huszárezred volt ezredesként nem tudta elkerülni, hogy e haderő felsőbbrendűségét kihangsúlyozza. Ami az amerikai függetlenségi háborút illeti, Warnery tábornok láthatólag nem ismerte fel annak valódi tétjét. Mindenesetre e katonai író műveinek gyűjteménye a gondolatok gazdag tárházát jelentette a diplomata Reviczky számára, akit kora egy másik hírneves katonai gondolkodója mellé neveztek ki: Nagy Frigyesről van szó.

II. József 1781-ben visszahívta Reviczkyt Lengyelországból és követként Berlinbe küldte. Ebben az időben a két udvar között meglehetősen feszült volt a kapcsolat. A követ diplomáciai levelezése informál bennünket II. Frigyes udvarának különböző eseményeiről. A hétéves háború utáni európai politika csapásirányait elemző hosszadalmas politikai jelentésein kívül diplomatánknak mindig sikerült fontos kulturális vagy tudományos eseményekről is beszámolnia, hiszen Reviczky nyitott volt mindenre, ami a császárt érdekelhette. Ezért ezek a dokumentumok gondosan szerkesztett információkat tartalmaznak a nagy politikai küzdelmekről, mint például a Krím-félsziget II. Katalin általi 1783-as annektálásáról, az amerikai függetlenségi háború befejeződéséről és a francia Vergennes gróf nagypolitikai lépéseiről. Nyílt viselkedésével és udvariasságával nagyon hamar elnyerte a porosz miniszterek, elsősorban Hertzberg⁶² gróf bizalmát, aki Nagy Frigyes legbefolyásosabb minisztere, egyszerismind Ausztria kérlelhetetlen ellensége volt.⁶³

Egyetemes műveltségének köszönhetően Reviczky nagyon szoros, baráti jellegű kapcsolatot épített ki ezzel a felvilágosult és ravasz miniszterrel. Mialatt szabadon diskuráltak a legkülönbözőbb kulturális témákról, gyakran szerzett Poroszország titkos politikai ügyeire vonatkozó információkat és benyomásokat. Kitűnő figyelmességgel fogadta azokat a tudósokat, művészeket és filozófusokat, akik kicserélték vele a munkája szempontjából rendkívül hasznos gondolataikat. Figyelemmel kísérte azokat a tudományos kutatásokat és technikai innovációs terveket, amelyek a tüzérség modernizálására irányultak. A francia tüzérség fejlődése, elsősorban a Gribeauval-rendszer⁶⁴ bevezetése a hétéves háború után, valóságos kihívást jelentett II. Frigyes katonai gépezete számára. Informátorai és kémjei segítségével Reviczky megszerezte a katonai fejlesztések dokumentációjának másolatát és részletes jelentéseket készített Poroszország katonai helyzetéről, amit Európa legfélelmetesebb hadigépezeteként jellemezett.⁶⁵ Ekkoriban számos fej-

⁶¹ Warnery életéről lásd: *Schumacher* 1936.; *Stelling-Michaud* 1936.

⁶² Ewald Friedrich von Hertzberg (1725–1795), porosz államférfi.

⁶³ *Laveaux* 1789. 380. o.

⁶⁴ A Gribeauval-rendszer (*système Gribeauval*) kifejlesztésére a hétéves háború után került sor. Az új francia tüzérség kifejlesztését és szervezeti formájának kidolgozását Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval (1715–1789) francia tüzértisztre bízták, aki 1763-tól haláláig a tüzérség korszerűsítésén dolgozott. Az általa kidolgozott rendszer magában foglalta a tűzfegyvereket és a mozgásukhoz és karbantartásukhoz elengedhetetlenül szükséges kiegészítő eszközöket (szekerek, társzekerek, emelők, tisztító és karbantartó eszközök stb.). Gribeauval munkásságának köszönhetően született meg a modern tüzérségi fegyverem.

⁶⁵ ÖStA HStA Preussen 62 Korrespondenz 1782. n° 154.

lesztési tervet dolgoztak ki, az európai tudósok pedig nem ritkán Berlinbe siettek, hogy bemutassák kutatásaik eredményeit az ilyenfajta újdonságok iránt feltűnően érdeklődő porosz királynak. 1782-től kezdve Reviczky gróf rendszeresen tájékoztatta a bécsi udvart ezekről a projektekről, például a porosz hadsereg új típusú lőszerszállító szekeréről vagy éppen a tüzérség reformja érdekében tett csodálatos újításait bemutató külföldi tudósok tevékenységéről.⁶⁶ Ezeket a terveket az Akadémia szakértői minden alkalommal megvizsgálták, és komoly számítások alapján döntöttek a tervek kivitelezhetőségéről. A császári követnek ez a tevékenysége közelebb vitte őt az európai katonai technológia legmodernebb irányzataihoz és lehetővé tette számára, hogy hozzáfűzze saját megjegyzéseit, amelyek a témában való alapos jártasságáról tanúskodnak. Gyakran vett részt a porosz csapatok szemlén és hadgyakorlatain, amelyek II. Frigyes udvarába vonzották egész Európa érdeklődő katonatisztjeit.

A berlini értelmiség sűrűn látogatta a házát, a művelt emberek a kellemes beszélgetések számára nyitott szalont találtak ott, de főleg egy olyan könyvtárat, amelynek kiváló volt a hírneve. A tudós Denina abbé a következőképpen írja le a klasszikus kultúra eme gócpontjának szellemi kisugárzását: „A klasszikus szerzők Rewitzky gróf úr birtokában lévő pompás gyűjteménye nagyban hozzájárult ahhoz, hogy növekedjék a berlini könyvnyomtatás színvonala. Kellő izléssel és eleganciával eddig még egyetlen klasszikus szerzőt sem nyomtattak ki, míg maga Rewitzky úr és tiszteletreméltó lelkésze, Gruber abbé át nem nézte Petronius kiadásához a kefelevonatot.”⁶⁷ Miután publikálta a Petronius-kiadást,⁶⁸ hozzálátott saját könyvtára rendszerezett katalógusának elkészítéséhez. Ez a „Periergus Deltophilus” álnéven kinyomtatott mű hamarosan az európai bibliofilek referencia-kiadványává vált.⁶⁹ Az első kiadást csak kis példányszámban nyomtatták ki. A katalógus álnéven történő kiadásának az lehetett az oka, hogy a magyar arisztokratának sürgősen pénzre volt szüksége, mivel nagy nehézséget jelentett a császári követséggel járó fényűző életmód finanszírozása. Később, londoni tartózkodása idején Reviczky újra kinyomatta könyvtárának katalógusát egy levélformátumú bevezetővel együtt, amelyben világosabban elmagyarázza tette indítékait: „Mindenkinek megvan a maga hóbortja, és minden kornak megvannak a maga játékszerei. Az emberek nagyon is örülnek annak, hogy van néhány kellemes szórakozást nyújtó hóbortjuk, melyek elűzik unalmukat és betöltik azt az űrt, amit fontosabb foglalatosságaik közben mindig éreznek, sokszor eltérítik őket a veszélyesebb szenvedélyektől, az ambíciótól és a kapzsiságtól. Végeredményben mit számít, hogy milyen módon teszünk szert erre a haszonra, lepkét fogva, kagylót gyűjtve, pénzérméket rendezgetve vagy könyvtárunk bővítésével foglalatoskodva, ha egyszer az eredmény ugyanaz lesz, azok pedig, akik átadják magukat az

⁶⁶ Íme, egy 1782. szeptember 17-én sifírozott jelentés: „Egy Simon nevű francia azt tervezi, hogy megreformálja itt szinte az egész tüzérséget. Felfedezéseiről, amelyek részleteit a következő levelemben meg fogom küldeni Őfelségének, több tanulmányt is készített a királynak tanulmányozás céljából. Az eredmények nem feleltek meg teljesen a várakozásoknak; az újépítésű szekeret nem hagyták jóvá és megállapították, hogy csak síkságon használható, és amúgy is túlságosan sokba kerül. 180 écube, miközben a hagyományos csak 70-et taksál.” ÖStA HHStA Preussen 62 Korrespondenz 1782. n° 166.

⁶⁷ Denina 1791. 223. o.

⁶⁸ Reviczky 1785.

⁶⁹ Reviczky 1784. Vö.: Monfasani 1988. 15–16. o.

ilyenfajta gyűjtőszenvedélynek, tartózkodnak attól, hogy valós jelentőségükhöz képest túlértékeljék ezeket a tevékenységeket.⁷⁰

1785-ben Reviczky grófit visszahívták Berlinből és a következő évben londoni követté nevezték ki, ahol a francia forradalom korszakának rendkívül nehéz körülményei közepette folytatta veszedelmes diplomáciai szolgálatát.⁷¹ Ráadásul ez az időszak egyre súlyosabb anyagi nehézségeket is jelentett a számára. Azzal egy időben, hogy a rendi gyűlés összeült Versailles-ban, így panaszkodott Kaunitz: „Arra kérem, továbbra is nyújtson nekem segítő kezet nehéz helyzetemben, ahová egy hirtelen és előre nem látható változás miatt kerültem, amely teljesen kimerítette amúgy is szűkös, itt tartózkodásomra szánt saját vagyonomat. Mivel arra kényszerültem, hogy ily nagy távolságra és ily messzire költözsem, kénytelen voltam újabb költségekbe verni magamat, ami felemészítette kicsiny vagyonomat. Az a kedvező fogadtatás, amelyben az itteni udvar a megérkezésem után részesített – ami bizonyos sikereket eredményezett számomra, midőn kedvező alkalom adódott a két udvar kölcsönös érdekeinek előmozdítására –, együtt jár azzal, hogy az udvarban természetes félsz van bennem, hiszen itt jelentős részben a ragyogó képességektől és a főurak ízlésének megfelelő tevékenységek folytatásától függ a siker. Én pedig erősen tartok tőle, hogy nem fogok tudni itt megfelelni, aminek nyomán visszarendelnek, ezért pedig kiesek uralkodóm kegyeiből, aminek következtében elveszik annak a 18 évnyi szolgálatnak a gyümölcse, amelyet az udvar többször kinyilvánított helyeslésével végeztem.”⁷² Egészségügyi problémái miatt 1790-ben minden állami tisztségéről lemondott és visszautasította az újabb diplomáciai felkérést a nápolyi követi posztra.⁷³

Londoni tartózkodása idején a császári követ nagy figyelemmel követte a francia forradalom eseményeit. A kezdeti időszakban Kaunitz császári kancellár azzal bízta meg, hogy tárgyaljon az osztrák–brit szövetségekötésről, amihez Oroszországnak is csatlakoznia kellene.⁷⁴ A franciaországi felfordulásnak azonnali következményei lettek Angliában, ami közvetlenül érintette a császári diplomácia reputációját. A brabanti forradalom hírei nagyon kedvező fogadtatásra találtak az angol közvéleményben, amiről a követ felháborodva számolt be 1790. március 8-i levelében: „Egyrészt három-négy ház nyílt Londonban a fellázadt brabanti bizottság költségén abból a célból, hogy Money, Gordon és más angol, aktív vagy már visszavonult tisztek vezetésével a király alattvalóit válogatás nélkül besorozzák. Ezeknek az embereknek az a feladatuk, hogy hadsereget állítsanak föl az uralkodójuk ellen felkelt belga tartományok megsegítésére, miközben határozottan és szigorúan járnak el azokkal a be nem sorozott angol alattvalókkal szemben, akik egy legitim és kiprovakált háborút vívó hatalom szolgálatába álltak. Másrészt a lázadás zászlaját kitűzték az egyik nyilvános színházra, ahol azt az angol nézők szeme láttára francia komédiások tömjénezik, de nem a csöcselék szórakoztatására szánt vásári előadásokon, hanem egy kiváltságos, a király kamarásának felügyelete és ellenőrzése alá helyezett színházban, ahol az előkelő nemesi társaság összegyűlik, és amelyet olykor még az udvar is kitüntet a jelenlétével. Ezt a sértő előadást alulírott, aki alig jár színházba, akár figyelmen kívül is

⁷⁰ *Reviczky* 1794. XVI. o.

⁷¹ *Banning* 1977. 336. o.

⁷² Reviczky levele Kaunitzknak (London, 1789. május 15.). ÖStA HHStA England 127 Berichte 1789. I–VI, fol. 13.

⁷³ *Michaud* 1843. 501. o.

⁷⁴ ÖStA HHStA England 129 Korrespondenz, Weisungen 1789, fol. 31–36.

hagyhatná, hogyha azon a szemérmetlen szabadosságon felháborodott angolok, amit itt egy idegen társulat büntetlenül megenged magának, nem számoltak volna be neki a premierről. Ez a bemutató kevésbé keltette volna fel a figyelmét, ha nem tudná, hogy kevésbé előbb az angol színházak számára a Bastille lerombolásáról készített hasonló előadást a hatóságok nem engedélyezték.”⁷⁵

Ezen túlmenően Reviczky mindig is érdeklődött a katonai újítások és felfedezések iránt. A forradalmi háborúk előkészületei kedveztek a tudományok fejlődésének és új felfedezéseket a császári követnek is a figyelmébe ajánlottak. John Grahl vegyész gyűlékony bombák gyártására szolgáló anyagot ajánlott neki.⁷⁶ Mivel a totális háború borzalmi ebben a korban még ismeretlenek voltak, a feltaláló a kérelmében megpróbálta tompítani ajánlata lehetséges következményeit: „Habár ezek a hatások fatálisak lehetnek az emberiségre nézve, ha visszaélünk vele, Isten a megmondhatója annak, hogy én sohasem törekedtem olyan eszközök feltalálására, amelyekkel elpusztíthatók a felebarátaim. Felfedezésem csupán a véletlen műve, s magam is tartózkodom attól, hogy bárkinek beszámoljak róla...”⁷⁷

Azért, hogy úrrá legyen pénzügyi problémáin, Reviczky 1790-ben eladta híres könyvtárát Lord Spencernek. A lorddal Sir William Jones útján ismerkedett meg, akivel levelezésben állt.⁷⁸ Reviczky könyvtára mindenekelőtt egy érdeklődő bibliofil gyűjteménye volt, aki elsősorban a klasszikus művek kiváló állapotban lévő első kiadásait kereste. Mivel Reviczky irtózott a nyomtatott könyvekben kézzel írt jegyzetektől, a gyűjteménynek leginkább esztétikai értéke volt, a gyűjtemény célja a könyvek „l’art pour l’art” felhalmozása volt, nem pedig kutatási eszköztár felhalmozása. 1794-ben újra kinyomtatott katalógusa levélformátumú bevezetőjében maga is gúnyolódott hiú gyűjtőszenvédélyén: „Azt ajánlom, Uram, jöjjön el és nézze meg a könyveimet abban az állapotban, amelyben most vannak; de attól tartok, hogy miután látta őket, hasonló ítéletet fog alkotni, mint egykor Labruyère, s azt fogja mondani, mint ő: »Találkoztam egy emberrel, aki a házában fogadott. Már a lépcsőnél megcsapott a szattyánbőr illata, amivel minden könyve be van vonva. Hogy felélesszen, a fülembe kiáltotta, hogy a gerincük be van aranyozva, aranyszállal vannak díszítve, a jó állapotban lévő kiadások közül felsorolta nekem a legjobbakat, hozzátéve, hogy ő sohasem olvas, hogy be sem teszi a lábát erre a galériára, csak azért jön föl velem, hogy örömet okozzon nekem. Megköszöntem előzékenységét, de – hozzá hasonlóan – nem akarom látni a cserzőműhelyét, amit ő könyvtárnak nevez.»”⁷⁹ A könyvtár eladásából a tranzakció pillanatában 1000 font sterling folyt be, ezenkívül évente 500 font életjáradék illette a grófot. Mivel Reviczky 1793 augusztusában Bécsben elhunyt, ez

⁷⁵ ÖStA HHStA England 127 Berichte 1790. I–VI, fol. 18.

⁷⁶ A feltaláló így jellemezte a szóban forgó anyag tulajdonságait: „Ez olyan gyűlékony anyag, amelyet el lehet juttatni a megfelelő helyre ágyúval, puskával, pisztollyal, bombával, gránáttal vagy bármilyen más tűzfegyverrel. A fegyvert először a puskaporral, aztán a tölténnyel vagy golyóval, végül az eleggyel kell megtölteni, de golyó nélkül a puskaporral önállóan is kilőhető, az elegy pedig közvetlenül és veszteség nélkül eljut addig a pontig, ameddig a fegyver képes elhordani. A becsapódás után azonnal lángok csapnak föl mindenben, amihez az anyag hozzáér és minden éghetőt felemésztenek, s ha növényeket is ér, a tűz még pusztítóbb lesz. Nem kell attól tartani, hogy bármiféle füst eloltja a tüzet, annak folyamatát ugyanis semmi sem akadályozhatja meg. Ez az elegy olcsó ahhoz képest, hogy mekkora hatást vált ki, és az elkészítése is rövid időt vesz igénybe.” ÖStA HHStA England 129 Korrespondenz, Weisungen 1788, fol. 14.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Cannon 1975. 224. o.

⁷⁹ Reviczky 1794. XVI–XVII. o.

a gazdag könyvtár 2500 fontos szerény összeg fejében jutott Lord Spencer tulajdonába... A Reviczky-gyűjtemény napjainkban a manchesteri John Rylands Library legértékesebb hagyatékai közé tartozik.⁸⁰

A mű

Ibrahim Müteferrika *Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem* (Bölcs gondolatok a népek rendszeréről) című kiadványát Reviczky Károly Imre *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Harcászati értekezés, avagy a csapatok rendezésének módszertana) címen jelentette meg 1769-ben Bécsben,⁸¹ amelyet még ugyanabban az évben – valószínűleg kalózkidásban – Párizsban is kiadtak. Ezt a munkát Ibrahim Müteferrika Patrona Halil janicsárvezér 1730-i lázadása után írta annak érdekében, hogy felhívja a figyelmet az Oszmán Birodalom politikai és katonai rendszerének visszasságaira és olyan nyugat-európai reformok bevezetését javasolja, amelyek elkerülhetővé tennék az oszmán állam teljes bukását. E fontos modernizációs gondolatokat tartalmazó munka a III. Ahmed szultán uralkodásának idején kiteljesedő reformmozgalom legmarkánsabb példáját nyújtja az olvasó számára.

E könyv 1769-i francia kiadásának jelentősége a kor nemzetközi helyzetében rejlik, hiszen az előző esztendőben robbant ki egy újabb háború az oroszok és a törökök között. Végeredményben ez az erdélyi magyar renegát által írt és egy másik magyar által lefordított mű lehetővé tette az európaiak számára, hogy megismerjék az európai katonai reformokkal kapcsolatos oszmán katonai gondolkodás legfontosabb elemeit. A francia fordítás az eredetitől eltérő címére vonatkozólag már a megjelenése után közvetlenül is többen reagáltak. Különösen William Jones orientalista jegyezte meg egy Reviczkyhez írt 1770 végén keletkezett levelében, hogy a brit tudósok nem értettek egyet a címválasztással. Valószínűleg az 1768–1774-es orosz–török háború aktuális eseményei miatt választhatta a fordító ezt a markánsabban hadtudományi jellegű címet.⁸² A francia nyelv kiválasztása sem lehetett véletlen, hiszen a felvilágosodás századában a legtöbb tudományos és katonai jellegű munkát Voltaire és Rousseau nyelvén írták, illetve hamar lefordították. Reviczky és William Jones levelezéséből arra lehet következtetni, hogy a könyv megjelenése után elég sikeres lehetett Közép-Európában.⁸³

Az eredeti értekezés műfajáról szintén érdemes néhány szót ejteni. Itt alapvetően egy a XVI–XVII. századi oszmán irodalomban elterjedt műfajról, a *nasihatname* nevű,⁸⁴ uralkodóknak szóló tanácsok és intelmek gyűjteményéről van szó. Az Ibrahim Müteferrika által kiadott *Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem* című munkán kívül több tucatnyi hasonló művet ismerünk, amelyekről számos korabeli kéziratmásolat is készült. A műfaj előzményei a XI. és XV. század közötti muzulmán népek által lakott területeken virágzó perzsa és török írók által kidolgozott, a nyugat-európai királytűkrökhöz hasonló irodalmi műve-

⁸⁰ Guppy 1926. 12–14. o.

⁸¹ Müteferrika 1769.

⁸² Az előszó egyik lábjegyzetében a fordító azzal magyarázza a címválasztást, hogy az jobban tükrözi a mű mondanivalóját. Müteferrika 1769.

⁸³ Teignmouth 1806. 70. o.

⁸⁴ A török szakirodalom elsősorban a *nasihatul'l-mülük* vagy *nasihatname* kifejezéseket használja.

kig nyúlnak vissza.⁸⁵ A *nasihatname* műfaj kora újkori továbbfejlesztése és elterjedése jól mutatja az oszmán elit és főleg az uralkodói dinasztia azon törekvéseit, amelyek révén igyekeztek létrehozni eredeti gondolatokat tartalmazó arab és perzsa ihletésű politikai munkákat.⁸⁶ Az Ibrahim Müteferrika által kinyomtatott eredeti munka címlapján megtalálható fejlécdísz (*serlevha*) először figyelhető meg a neves oszmán nyomdász által készített könyvön, de az összes ezt követően általa jegyzett munkára felkerült ez a jellegzetes díszítő motívum. Hasonlóan megtalálható itt a muszlim művek megkerülhetetlen szövegkezdő *besmele*⁸⁷ formulája is.⁸⁸

A fordító bevezetője hasznos útmutatót nyújt az olvasónak a mű megértéséhez. Reviczky elsősorban az 1768-ban elkezdődött orosz–török háború aktualitására figyelemzetet és külön hangsúlyozza az Ibrahim Müteferrika őszinte és kritikus hangú elemzéséből eredő Nyugat-Európa és az Oszmán Birodalom viszonyára, valamint az oszmán hadsereg reformjára vonatkozó gondolatokat. Miközben bemutatja az 1663 és 1739 közötti korszak⁸⁹ török háborúinak történetét, nem felejt el megemlíteni a ellenséges hadviselő felek közötti erőviszonyok gyökeres megváltozását. A mai olvasó számára a bevezető legnagyobb értéke abban rejlik, hogy a felvilágosodás századának szerzői nyelvén olvasható egy nagyon fontos kora újkori jelenség leírása, amelyet az angolszász történészek (Michael Roberts, Geoffrey Parker, Jeremy Black stb.) röviden „hadügyi forradalom” néven szoktak nevezni.⁹⁰ E fogalom segítségével elsősorban a harmincéves háború után felgyorsult haditechnikai és hadsereg-szervezési újítások rendszerét szokták jellemezni, melynek legfontosabb eleme, hogy a tűzfegyverek elterjedésével átalakult a korabeli erődítéstechnika és ostromlástan, valamint radikális hadászati és harcászati reformokra került sor a nyugat-európai hadseregekben. Úgy gondolta, hogy a katonai reformok segítségével csökkenteni lehet az egyébként az európai humanista és késő-reneszánsz katonairók által is oly gyakran emlegetett kiszámíthatatlan Fortuna és a véletlen hatásait. A muzulmán harcosok jellemzésénél kiemeli fanatikus vakmerőségüket a harcmezőn. Ennek nagy jelentőséget tulajdonít, és a rómaiak és barbárok küzdelmeinek történelmi példáján keresztül is igyekszik bizonyítani, hogy nem feltétlenül a technikailag fejlettebb és szervezettebb hadsereg győzedelmeskedik. Hangsúlyozottan kiemeli, hogy annak, aki győzni akar, meg kell ismernie a különféle ellenséges népek és nemzetek géniuszát (*génie des nations*). – Reviczky Károly Imre valójában ezzel indokolja, hogy miért is fordította ékes francia nyelvre Ibrahim Müteferrika művét. Számos kortársához hasonlóan, akik nem bíztak az útleírások hitelességében, a fordító úgy gondolja, hogy sokkal fontosabb a törökök által írt munkákat lefordítani nyugati nyelvekre: „Számomra a törökök kormányzatának, erkölcsének, szokásainak és vallásának megismerése céljából és a nevetséges leírásokban található félreértések és képtelenségek elkerülése érdekében a legjobb módszernek az tűnik, ha minél több általuk írt könyvet fordítunk le. E nemzet legjelentéktele-

⁸⁵ Aksan 1993. 53–54. o.

⁸⁶ Howard 2007. 137–139. o.

⁸⁷ A formula szó szerinti jelentése: „A nagylelkű és irgalmas Isten nevében”.

⁸⁸ Gençer 1986. 168. o.

⁸⁹ E számos oszmán–Habsburg konfliktussal terhes történeti korszakot az osztrák történészek előszeretettel nevezik a „hosszú török háború” (der lange Türkenkrieg) időszakának is.

⁹⁰ A téma óriási szakirodalmából láss néhány fontos művet: Roberts 1956.; Parker 1989.; Black 1991.; Bély 2001. 295–335. o.; Pálffy 2000.; Ágoston 2005.; Hochedlinger 2003.

nebb, a törvényeikre és szokásaikra vonatkozó történeteket tartalmazó kiadványa is többet ér mint egy az íróink emlékirataival és leírásaival teli könyvtár...⁹¹ Mindez persze komoly nyelvtudást igényelt, hiszen az oszmán török nyelven írt szövegek megértéséhez legalább három keleti nyelv – a török, az arab és a perzsa – ismerte szükséges. A modern keletkutatás kialakulásának hőskorában, az orientalisztika első fontos műhelyei éppen a diplomataképző nyelviskolák voltak, mint például a bécsi Orientalische Akademie vagy a párizsi Ecole des jeunes de langues.⁹² A maga korában képzett orientalistának tartott Reviczky egyébként határozottan elutasítja a törökök állítólagos tudatlanságáról elterjedt leegyszerűsítő elméleteket, és nagy tisztelettel adózik az Ibrahim Müteferrika által végzett könyvnyomtatói és kultúráközvetítő munkának. Saját fordításáról szólva szerényen jegyzi meg, hogy fő célja csupán annyi volt, hogy visszaadja a szöveg lényegét a francia nyelvű érdeklődő olvasóknak.⁹³

Az Ibrahim Müteferrika által jegyzett szöveg szintén egy bevezetővel kezdődik, amelyben muzulmán szerzők által használt szokásos bevezető formulák (*bismele, hamdelé* és *salvelé*) váltják egymást. Ezt követően kerül sor a szerző bemutatkozására és könyve témájának rövid megjelölésére. Ibrahim Müteferrika bevezetőjében kitér még az 1730-as konstantinápolyi Patrona Halil-féle lázadás okaira. Ezt a munkát egyébként a janicsárvezér lázadása után írta annak érdekében, hogy felhívja a figyelmet az Oszmán Birodalom politikai és katonai berendezkedésének gyenge pontjaira és egyúttal szorgalmazza a hathatós európai katonai reformok bevezetését, a katonai fegyelem megerősítését és az államrend megszilárdítását. Tisztában volt a XVIII. századi nagy nyugat-európai katonai változásokkal, ezért így érvelt a reformok szükségessége mellett: „Az elmúlt időkben, midőn a népek többé-kevésbé hasonlatos módon viseltek háborút, midőn a keresztények még kevésbé alkalmazták az ágyukat és a tüzfegyvereket, és mikor még a legfontosabb fegyverek a kard és a szablya valának, az eme fegyverek forgatásában a többi népnél előrébbvaló muzulmánok kétségkívül gyorsan törtek előre; csakhogy mostanság, mikor a hadművészet egészen különböző, és midőn inkább távolról, semmint közlőrlől harcolnak, a tapasztalás világosan megmutatta, hogy a régi módszer többé nem megfelelő vagy legalább tökéletesítésre szorul hozzáigazítván azt a mai időkhöz és körülményekhez.”⁹⁴ Ibrahim Müteferrika jelzi, hogy felhasználta számos klasszikus és modern szerző hadtudományi munkáit is – főleg latin nyelvű műveket –, de ezek pontos bibliográfiai adatait nem adja meg. Feltételezhetjük, hogy ismerte a leghíresebb ókori írók (például Polübiosz, Julius Cézár, Vegetius stb.) műveinek modern kiadásait, és valószí-

⁹¹ „Pour moi, je crois que le meilleur moyen pour se former une juste idée des gouvernements, mœurs, usages, et religions des Turcs, et pour être détrompé de toutes les fautes et absurdes opinions qu'on puise dans ces ridicules relations, et de traduire autant qu'on peut de leurs livres ; car le moindre ouvrage de cette nation, qui presque toujours contient quelque anecdote touchant leurs loix et coutumes, vaut mieux qu'une bibliothèque entière de mémoires, observations, et relations de nos auteurs...” *Müteferrika* 1769. 12. o.

⁹² Lásd: *Testa–Gautier* 2003.; *Hitzel* 1996.

⁹³ „Je n'ai pas traduit ce livre avec cette scrupuleuse exactitude dont on a coutume de traduire les écrits orientaux et qui les rend pour la plupart inintelligibles; comme il ne s'agit point ici d'apprendre la langue, je me suis contenté de rendre autant que j'ai pu le sens et les expressions du texte, sans suivre trop servilement l'ordre de la phrase.” *Müteferrika* 1769. 16. o.

⁹⁴ „Je n'ai pas traduit ce livre avec cette scrupuleuse exactitude dont on a coutume de traduire les écrits orientaux et qui les rend pour la plupart inintelligibles; comme il ne s'agit point ici d'apprendre la langue, je me suis contenté de rendre autant que j'ai pu le sens et les expressions du texte, sans suivre trop servilement l'ordre de la phrase.” *Müteferrika* 1769. 16. o.

nüleg forgathatta a reneszánsz kor humanista hadtudósainak néhány munkáját is. Az újabb kutatások alapján valószínű, hogy alaposan ismerte Raimondo Montecuccoli műveinek valamelyik latin kiadását,⁹⁵ sőt le is fordította oszmán török nyelvre. Több változata is ismert a török fordításoknak, melyek közül a legdíszesebb a párizsi Bibliothèque Nationale de France (Département des mss orientaux, Suppl. Turc 226) könyvtárban található.⁹⁶ E kéziratot a hagyomány szerint Ibrahim Mütefferika fordította latinból és egy bizonyos Szeid Mehmed másolta le 1787-ben. De létezik egy másik másolat is az isztambuli Nuruosmaniye könyvtárban (inv. n°3237, dátum nélkül).⁹⁷ Az olvasmányain kívül Ibrahim efendi hivatkozik a különféle nemzetiségű katonai szakértőkkel való konzultációira. A francia diplomáciai levelezések alapján jól ismert, hogy sok tapasztalt hadvezérrel és magas rangú katonatisztrel állt kapcsolatban. Jól ismerte például a Rodostóba száműzött Rákóczi fejedelem környezetében élő magyar tábornokokat és különösen szoros kapcsolatokat ápolt a renegát Alexandre de Bonneval gróffal⁹⁸ és számos más török földön megforduló katonatiszttel és egyéb kalandor személyiséggel.⁹⁹ A bevezetője végén a szerző röviden bemutatja értekezése tartalmi felépítését. Ez alapján a mű szerkezete három részből áll. Az első részt a hadi ügyekben nélkülözhetetlen rend és fegyelem szükségességének szentelte, a másodikban a modern hadi tudományokhoz szükséges ismeretekről – különösen földrajzi tudásról – esik szó. A harmadik nagyobb egységben a keresztény hadseregek hadszervezésben elért eredményeit mutatja be a szerző. Az értekezés részeit fejezetekre és alegységekre osztva tárgyalja.

Az értekezés fő gondolatmenete alapján az oszmán államnak és hadseregnek geopolitikai megfontolások alapján kidolgozott reformok bevezetésére van szüksége. Ibrahim Mütefferika gondolatmenete alapján itt nem a dicső múlt – például Nagy Szulejmán szultán uralkodása (1520–1566) korszakának – feltámasztásáról van szó, hanem az európai államokban kifejlesztett legújabb politikai és hadi reformok átvételéről. A mű első részében a szerző kifejti az államok és hadseregek működésével kapcsolatos általános gondolatait. Az első fejezet kezdetén a földgolyóbis vázlatos leírását olvashatjuk, majd egy gyors váltással a társadalmak létrejöttének szükségességének tárgyalása következik. Ibrahim Mütefferika politikai eszméi Hobbes és Locke gondolataival rokoníthatóak, akiknek latin műveiből valószínűleg sokat merített a kötet írása során. Megtalálható itt például a természetjog gondolata, az emberek egymás közötti született ellentétének hobbes-i elmélete (*homo homini lupus*), a társadalmi szerződés teóriája, valamint a jogállam és hadsereg létrejöttének szellemi alapvetése. Mindezen gondolatok keverednek az iszlám hagyományával, a modern természetjoggal és a társadalmi szerződés gondolatával, amelyből a szerző végül levezeti a törvények kialakulásának és az uralkodók megjelenésének elmé-

⁹⁵ Lehner 1716. és főleg Bonbardí 1718.

⁹⁶ BNF Département des mss orientaux, Suppl. Turc 226 Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité sur l'art de la guerre, intitulé Commentarii bellici, par Raymond, comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales (1608–1681), qui fut l'adversaire de Turenne, et que cet ouvrage a fait surnommer le Végèce moderne (1787–1788). Internetes nézete: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53119196p> (A letöltés időpontja: 2018. február 18.)

⁹⁷ Zeki Veli Togan történész egy másik, a Kayseri-ben lévő Rasid Pasa könyvtárban található példányra (inv. n°1220, fol. 42b–85a) is felhívja a figyelmet. Lásd erről: Togan 1949. 69. o. (Frédéric Hitzel szíves közlése.)

⁹⁸ Alexandre de Bonneval életéről lásd: Benedikt 1959. Vö.: Vandal 1885.

⁹⁹ Lásd ehhez: Tóth 2012. 283–295. o. Ibrahim Mütefferika az 1730-as években szoros kapcsolatokat ápolt Jonas Otter svéd utazóval is, lásd: Sohrabi 2005. 640. o.

letét. Montesquieu-höz hasonlóan hangsúlyozza a törvények társadalmak kialakulásában játszott szerepét és leírja a valószínűleg az arisztotelészi államformatanból merített három fő államtípust: a monarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát. Noha itt hivatkozik az ókori görög filozófia klasszikusaira, Platónra, Arisztotelészre és Démokritoszra, ám ez utóbbi helytelenül írt nevéből – franciául Démocrate (!) – hamis etimológiával vezeti le a demokrácia szó eredetét, amelyet a fordító végül egy lábjegyzetben tesz helyre. Véleménye szerint az államok – hasonlóan a hobbes-i filozófia egyéneihez – állandó konfliktusban és ellentétben állnak egymással, hogy új területeket szerezzenek, vagy hogy megvédjék az meglévőket, és ezért kénytelenek erős és fegyelmezett hadseregeket fenntartani.¹⁰⁰

Ibrahim Müteferrika szerint a háború egyidős az emberiség történetével. A háborúk különféle fajtái közül számára egyedül a szent háború, vagyis a muzulmán dzsihád tekinthető igazságos háborúnak, ám ennek pusztá ténye nem jogosíthatja fel arra a szent harcok hadvezérét, hogy elhanyagolja a hadsereg megfelelő szervezését.¹⁰¹ Ezt követően röviden felvázolja a régmúlt idők egykori csatarendjét, bemutatja a különféle fegyvernemeket és azok alkalmazásának lehetőségeit a klasszikus – vagyis a lőpor feltalálása előtti – hadműveletekben. Ezekben az egykori háborúkban a hadseregek összecsapását valójában fegyveresek közötti párharok tömege alkotta és ezek kimenetelében a harci erények és a bátorság döntő szerepet játszottak. A tüzfegyverek és az ágyúk feltalálása után – más szóval a „hadügyi forradalom” óta – a hadviselés módszertana radikálisan megváltozott. Az úgynevezett „hideg fegyverek” használata visszaszorult és az „újfajta háborúzás módja” (*nouvelle manière de faire guerre*) terjedt el a világban. Ezen a téren Ibrahim Müteferrika nem rejti véka alá az oszmán kormányzat által vétett súlyos hibákat illető bírálatát. Szerinte az oszmánok teljességgel figyelmen kívül hagyták a modern európai államok kialakulásának következményeit és az ezzel járó hadsereg-korszerűsítés, valamint a már említett „hadügyi forradalom” kihívásait. Ez utóbbi fejlődési folyamatból kimaradó lassú és rossz harcértékű, fegyelmezetlen oszmán hadseregek nem képesek felvenni a versenyt a nyugati haderőkkel. Egy új hadszervezési rendszert (*nizam-ı cedid*) javasol bevezetni az oszmán hadseregben, melynek legfontosabb elemeit a keresztény hadseregek reformjaiból kölcsönözte. Mint számos kora újkori humanista katonai szakíró, Ibrahim Müteferrika is gyakran használ olyan nehezen meghatározható fogalmakat, mint

¹⁰⁰ „Cependant la passion malheureuse de la cupidité, de l’avidité, et de la convoitise du bien d’autrui, vices communs de l’espèce humaine, s’étant aussi emparée des souverains, et monarques, et par là chaque état se trouvant dans la nécessité de penser à sa sûreté, et de s’opposer aux desseins ambitieux des usurpateurs, les maîtres des Empires, et les dominateurs des peuples soigneux de conserver et de défendre leurs états, et leurs sujets, et de garantir leurs provinces de l’invasion de l’ennemi, ont eu recours à l’établissement des corps de milice, composés de leurs propres sujets, ou bien d’étrangers, propres au combat et à la guerre, et dressés aux exercices militaires. Une armée ainsi formée, attachée au service du Prince, et de l’état, subordonnée et disciplinée moyennant de bons règlements et ordonnances de guerre, et pourvue de toute sorte d’armes offensives et défensives, a été dans le progrès du temps envisagé comme cause principale de la force de l’état, et comme source de toute prospérité, et de la conservation d’un royaume.” *Müteferrika* 1769. 16–17. o.

¹⁰¹ „Mais enfin quelque puisse être l’objet de la guerre, tous les peuples, et toutes les nations guerrières ont toujours senti l’indispensable nécessité d’introduire dans leur état militaire une certaine forme fixe, de régler leurs troupes par le moyen de la discipline, et des sages ordonnances de guerre, et de les contenir dans l’exacte observation des règlements et statuts militaires, et dans la constante pratique de leurs devoirs, attendu que sans une pareille conduite il n’est guère possible que l’ordre subsiste dans une armée et que la confusion ne s’en mêle.” *Müteferrika* 1769. 22–23. o.

a véletlen, az előreláthatatlan tényezők, amit a hadiszerencse (*fortuna*) fogalmával igyekeztek körülírni. Szintén megemlékezik a katonai erények gyűjtőfogalmaként is megjelenő virtusról (*virtù*), vagy az előrelátó óvatosságról (*prudencia*).¹⁰² Mindezek a korabeli politikai és katonai gondolkodás fontos részei voltak és fontos szerepet játszottak azokban a vitákban, amelyek révén a korszak gondolkodói – mint például Zrínyi Miklós vagy Raimondo Montecuccoli – igyekeztek több értelmet és ésszerűséget vinni a hadművészet nehezen kiszámítható világába. A kiszámíthatóság legalapvetőbb feltételei a jó katonai fegyelem és hadi módszerek (*metodus*) bevezetése, melyek fontossága az értekezés szövegében lépten-nyomon felbukkan.¹⁰³

Az első fejezet végén – miután vázlatosan felelevenítette a régmúlt birodalmak (Róma, Bizánc) tündöklésének és hanyatlásának okait – még egyszer hangsúlyosan kiemeli a nyugati világban végbement hadügyi változások előnyös hatásait, majd egy egészen eredeti politikai filozófiai teóriával áll elő. Valószínűleg a XVII. század végi és XVIII. századi eleji gondolkodók (Hobbes, Locke, Grotius) hatására görcső alá veszi a társadalom különböző rétegeit és felállítja a saját egyedi osztályozását. Az indoeurópai eredetű hagyományos háromosztatú (trifunkcionális) társadalomszemlélettel¹⁰⁴ ellentétben Ibrahim Mütefferika négy nagy társadalmi „osztályt” különböztet meg: a katonák (*les gens de guerre*), az értelmiségiek (*les gens de plume*), a földművesek és az iparosok és kereskedők csoportjait. Ez a hagyományos négyosztatú társadalmi modell a korábbi évszázadok hasonló műfajú munkáiban – például Ibn Khaldún vagy Kinalizade műveiben – is megfigyelhető és a oszmán politikai gondolkodás egyik fontos tételének számított.¹⁰⁵ Mindezek a funkcionális „osztályok” természetesen egy rendező elv, vagyis az uralkodói hatalom alá rendelve töltik be társadalmi szerepüket. Hasonlóan Montecuccolihoz, Ibrahim efendi is kiemelt jelentőséget tulajdonít a gazdasági és pénzügyi tényezőknek, amelyek a működéshez szükséges anyagi eszközöket biztosítják. A gazdaság élénkítése érdekében egy társadalom minden tagja számára kötelező jellegű közteherviselés gondolatát fogalmazza meg, ami a hagyományos értékeken alapuló oszmán társadalom számára meglehetősen új lehetett. A hadi ügyek megreformálása céljából a hagyományos timár-rendszeren alapuló hadsereg helyett egy korszerű, reguláris fegyvernemekre osztott és egyenruházattal ellátott haderőt részesít előnyben.¹⁰⁶

¹⁰² Lásd e témához Förköli Gábor nemrég megvédett doktori disszertációjának vonatkozó részeit: *Förköli* 2016.

¹⁰³ Zrínyi Miklós katonai gondolkodásának forrásairól lásd: *Hausner* 2011.; *Hausner* 2013.

¹⁰⁴ Georges Dumézil munkásságáról lásd: *Coutau-Bégarie* 1998.

¹⁰⁵ *Aksan* 1993, 53–56. o.

¹⁰⁶ „En suivant ce nouveau règlement, il faut que tout le corps d’une armée exactement dénombré, et que les différentes espèces de troupes soient distinguées avec soin, et qu’ainsi, compte tenu de leur nombre, et de leur espèce, la quantité et la qualité en puisse être connues en tout occasion. De plus, il faut éviter soigneusement que soit en quartier, soit en campagne les gens qui ne sont pas de guerre ne soient point mêlés avec les troupes, et pour cet effet il est nécessaire pour ne pas se tromper à la ressemblance, que les milices soient distinguées et connaitables par leurs devises et uniformes, et qu’on défende rigoureusement, que ceux qui ne sont pas de l’armée ne portent point des habits de soldat, et ne donnent pas lieu à la confusion ; attendu que la ressemblance des habillements des soldats et d’autre peuple a été souvent cause de très grands inconvénients, surtout en temps de guerre où ce désordre a eu d’ordinaire de funestes suites ; vu qu’il produit presque toujours la disette et la famine dans l’armée. Ce qui étant assez sensible de soi-même et de plus constaté par les témoignages des personnes de grande expérience.” *Mütefferika* 1769. 58. o.

Az értekezés második fejezetében Ibrahim Müteferrika a földrajzi ismeretek fontosságát hangsúlyozza a hadseregek fejlesztése és az államrend megszilárdítása szempontjából. Ezek az ismertek elsősorban az Oszmán Birodalom pontos helyzetét és tartományainak elhelyezkedését foglalják magukban, de azt még fontosabbnak tartja, hogy a muzulmánok jól ismerjék keresztény ellenségeik országait. Ezt a szent háború lényeges tudományos előfeltételének tekinti. A geográfia elnevezést egyébként szélesebb értelemben használja és nemcsak a természetföldrajzot, hanem a „nemzetek erkölceinek és szellemének” tudományát is érti alatta. Gondolatmenete kísértetiesen hasonlít Montesquieu *Törvények szelleméről* című munkájának alapkoncepciójához, amit nagy valószínűséggel nem ismert, ugyanakkor a korai felvilágosodás eszméi érezhetően ugyanúgy hatották rá, mint a neves bordeaux-i filozófusra. Reviczky Károly Imre egyébként lábjegyzetben több helyen is hivatkozik Montesquieu-re kidomborítva ezzel a két mű közötti párhuzamokat.¹⁰⁷ Ibrahim Müteferrika e helyen bemutatja, hogy a nagy földrajzi felfedezések milyen óriási gazdasági hatással voltak a keresztény országokra. Felveti azt a gondolatot is, hogy a muzulmán országoknak is jobban kellene ismerniük egymást és ezáltal az együttműködésük is gyümölcsözőbb lehetne. Másfelől a földrajz és térképészet segít megérteni a történelmet és megerősítheti az államrendet is. Ibrahim Müteferrika felidéri még az egykori arab geográfusok muzulmán földrajztudományi hagyományát és hivatkozik néhány saját műhelyében elkészült munkára.¹⁰⁸ A fejezetet a történettudomány és földrajztudomány egymást kiegészítő jellegére vonatkozó gondolataival zárja.¹⁰⁹

A szerző a kötet harmadik nagyobb egységét a tisztán katonai jellegű kérdéseknek szentelte. Ennek bevezetőjében leírja azokat a nyugati hadseregekben bekövetkezett változásokat, amelyek a muzulmán seregek vereségeihez vezettek. Ezek röviden szólva a tüzegyek és a tüzérség bevezetése és rendezett sorokból álló harcrend kialakítása voltak. Ezt követően leírja az oszmán csapatok fontosabb jellemzőit, beleértve vallásukat, törvényeiket, a harcban való bátorságukat és elsöprő erejüket, amelyek révén túlszárnyalták a keresztény haderők harcértékét. Méltatja a könnyű és a közelharcban akadálymentes ruházatukat, valamint elismeréssel ír a tábori erődítményeikről és szabadesapataik (például kalmükök és tatárok) kisháborús hadműveletekben való jártasságáról. A török kisháborús harcászat és aszimmetrikus hadműveleteik leírása kétségkívül e munka legeredetibb részei közé tartozik. Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mivel a nyugati hadtudomány is éppen ebben az időszakban kezdte felismerni a oszmán-keleties eredetű és jellegű, de a magyar és horvát könnyűlovasok által a nyugati frontokon is sikeresen alkalmazott kisháborús taktika jelentőségét.¹¹⁰

Ibrahim Müteferrika megkülönböztetett figyelmet szentelt a katonai reformok vallási dimenzióinak is. Meglátása szerint a muzulmán társadalmak előnye abban rejlik, hogy a vallás sokkal nagyobb szerepet játszik működésükben, mint a nyugat-európai, világiasabb szemléletű társadalmakéban. A szekularizáltabb keresztény államok erőssége

¹⁰⁷ Müteferrika 1769. 53–54., 59. o.

¹⁰⁸ Itt jegyeznénk meg, hogy Ibrahim Müteferrika jelentette meg az első Amerikáról szóló oszmán munkát – ide *Tārihü'l-Hindi'l-Garbi el-Müsemmā bi-Hadīs-i Nev* (Az Újvilágnak nevezett Nyugat-India története) – 1730-ban. Lásd erről: Goodrich 1987.

¹⁰⁹ Müteferrika 1769. 68–70. o.

¹¹⁰ A kisháborús taktikával foglalkozó szakirodalom elsősorban a XVIII. században terjedt el Nyugat-Európában. Vö.: Picaud-Monnerat 2010.

viszont jogi és igazgatási rendszereik szerveztségében és fegyelmeztségében mutatkozik meg leginkább. Miután a muzulmán seregek vereségei mindig az isteni törvények iránti engedetlenségükből és azok betartásának tökéletlenségeiből fakadnak, ezért úgy látja, hogy vissza kell térni az „isteni és politikai törvények, az egyetértés, az egység, a harmónia, az engedelmség és a behódolás” eszméihez. E gondolatok után a szerző ismét az oszmán hadsereg megreformálásának fontosságát szorgalmazza. A tűzfegyverek bevezetése mellett elsősorban a keresztény hadseregek harcászati újításait tartja követendő példának.

A nyugati reformok híveként Ibrahim Müteferrika javasolja, hogy az oszmán haderőt olyan kisebb és operatívabb egységekre kellene felosztani, amelyek vezénylete és összehangolt alkalmazása sokkal könnyebb volna.¹¹¹ Javasolja ezen regularizált egységek megkülönböztető egyenruházattal és szabványosított fegyverzettel való felszerelését. Szintén javasolja egy határozott katonatiszti előléptetési és illetményezési rendszer bevezetését. Ismételten említi a hadi fegyelem és csatarend fenntartásának szükségességét a harcok során. A fejezet folytatásában bemutatja az európai hadseregekben alkalmazott legfontosabb hadszervezeti egységeket: a gyalogságot, a lovasságot és a dragonyosokat. A fegyvereikről szólva meggyőzően érvel a bajonettek, a gránátok és egyéb korszerű fegyverek alkalmazása mellett. Itt fontos megjegyeznünk, hogy a korabeli úgynevezett „tudós fegyvernemekről”, mint a tüzérség vagy hadmérnökök műszaki egységei, teljesen megfelelkezni látszik, pedig a későbbi oszmán hadi reformokban – például az Alexandre de Bonneval gróf vagy a François de Tott báró által bevezetett újítások alkalmával – éppen ezen a téren folytak a legjelentősebb újítások.¹¹² A hadsereg szervezeti alegységekre, mint például ezredekre és századokra való felosztásáról értekezve Ibrahim efendi javasolja a tisztek arányának növelésével emelni ezek harci értékét. Ezt követően a hadsereg-parancsnokságról szól, majd az őrség fegyelmének fontosságát emeli ki. A hadgyakorlatok békeidőben való rendszeres megrendezésének hasznosságát szintén hangsúlyozza. Végezetül egy általa meg nem nevezett keresztény hadsereg harcrendjének példájával illusztrálja, hogy milyen egy számára ideális haderő. A hadsereg létszámát tizenkétezer főben határozza meg, amelyet két hatezer fős vonalban állítana fel és ezek között viszonylag nagy távolságot tartana. A két vonal oldalszárnyait a legjobb katonatisztek parancsnoksága alatt álló legütőképesebb csapatokkal töltené fel. A hadműveleteket nyugodtan és fegyelmezetten kellene végrehajtani. A hadi fegyelem fenntartása érdekében szigorú büntetések bevezetését javasolja. A korszerű harcászati módszerek és a kemény fegyelem mellett Ibrahim Müteferrika továbbra is széles teret engedne a hagyományos oszmán hadművészetnek, a törökök fanatikus elsőprő erejű harci szellemének (*hugium*) és a kisháborús hadműveletekben jártas különleges egységek alkalmazásának, amelyek egyenlő erőviszonyok mellett sikerrel vihetnék győzelemre az oszmán haderők. A szerző ilyen optimista szellemben úgy gondolja, hogy az Oszmán Birodalom képes volna felállítani akár egy nyolcvanezer fős, fegyelmezett reguláris hadsereget is. Ibrahim Müteferrika érvelését különféle történelmi példákkal támasztja alá. Ezek közül a leginkább figyelemre méltónak az I. Nagy Péter cár által Oroszországban bevezetett reformokat tartja.

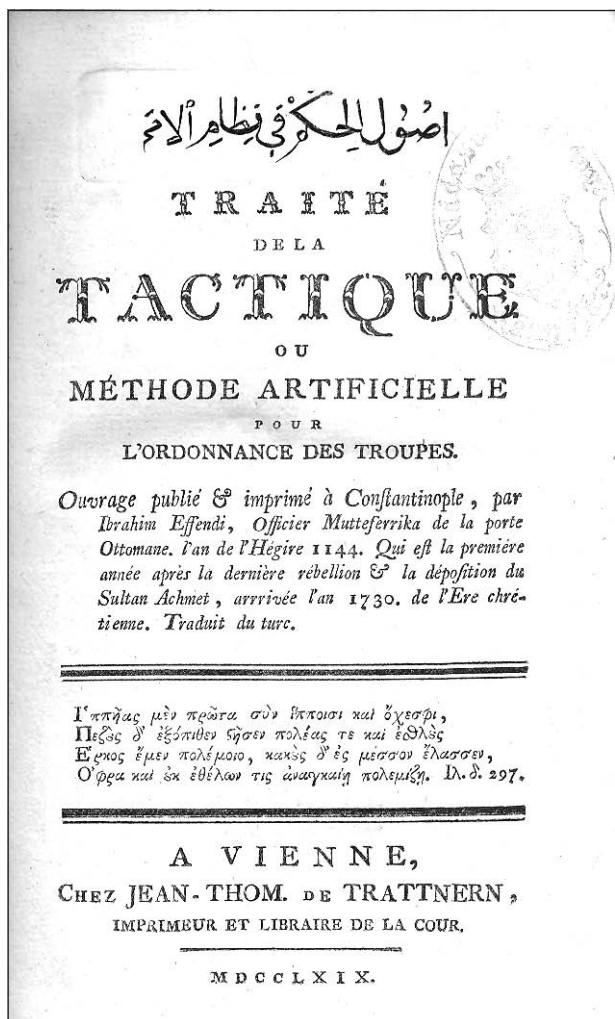
*

¹¹¹ Kb. 500 főből álló egységekre gondolt a szerző.

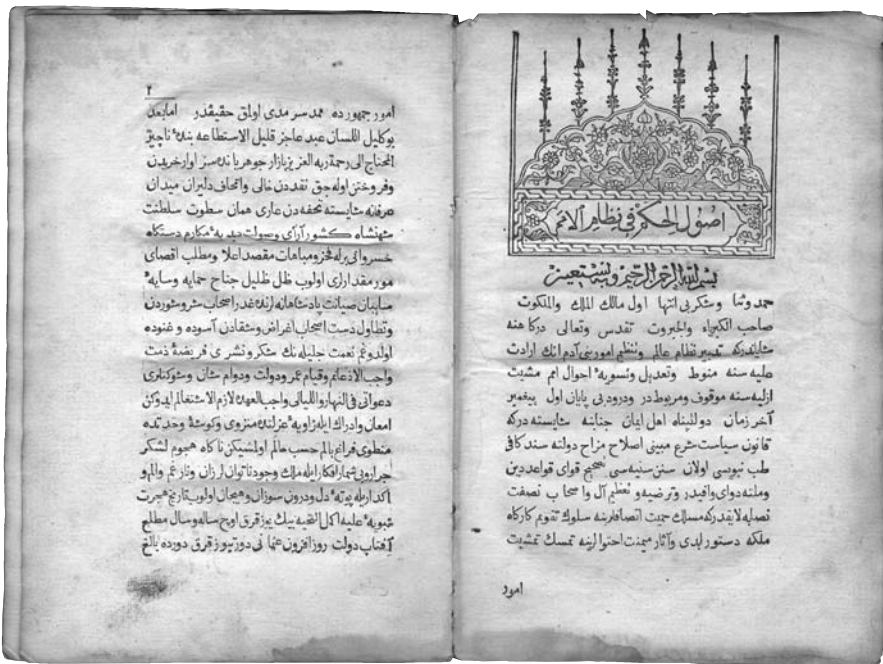
¹¹² Lásd ehhez újabban: *Tóth* 2015.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az Ibrahim Müteferrika neve alatt Reviczky Károly Imre fordításában *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* című katonai és politikai értekezés számos olyan modern gondolatot tartalmaz, amelyek megérdemlik a mai olvasó figyelmét is. A politikai és katonai kérdésekben egyaránt jártas két magyar szerző tollából származó mű egyik legérdekesebb újdonsága abban rejlik, hogy kiváló példáját nyújtja az oszmán katonai és politikai elit körében a XVIII. század elején megfogalmazódó geostratégiai jellegű gondolatokat, a birodalom védelmének globális problémáit. A nyugati térképészet fejlődését, a nagy földrajzi felfedezéseket, a haditechnikai fejlesztéseket és a modern hadszervezés eredményeit és következményeit bemutatva a mű megfogalmazza az oszmán világ viszonylagos elmaradottságának általános gondjait is. Az értekezés azonban nemcsak a modern kor kihívásaira mutat rá, hanem igyekszik ezekre megfelelő válaszokat és reformjavaslatokat is megfogalmazni. E téren e kis könyv kiválóan tükrözi az 1720-as és 1730-as évek oszmán reformeszméit és az úgynevezett Tulipán Korszak (törökül *lâle devri*) időszakának nyugatos hangulatát. Ibrahim Müteferrika oszmán török és arab írásjeleket használó nyomdája e reformkorszak egyik szimbolikus helyszíne volt. E könyvecske radikálisan új gondolatai valószínűleg jóval túlléptek a korabeli oszmán kormányzatban rejlő megújulási szándék határain. Az itáliai, francia és magyar inspirációkból megfogalmazódó katonai reformok radikalizmusa elsősorban abból fakad, hogy Ibrahim Müteferrika nemcsak a nyugat-európai technikai fejlettséget kívánta utolérni és meghaladni, hanem egészen új szellemben gyökeresen át akarta alakítani az oszmán hadsereget, amely szándék valószínűleg igen sok érdeket sértett az oszmán hadvezetés meghatározó szerepet játszó köreiben. Elsősorban a hadseregen belül kiváltságos helyzetnek örvendő janicsárok számára jelenthettek veszélyt az általa javasolt reformok, amelyek legfeljebb a Fényességes Porta legfelvilágosultabb köreiben találtak kedvező visszhangra. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a könyv első konstantinápolyi kiadása után hamar a feledés homályába merült, amelyből csak a kor világnyelvére, a franciára való fordítása után emelkedhetett ki viszonylag rövid időre, főleg az új török háború aktualitásának köszönhetően. Felmerülhet a kérdés: milyen üzenetet hordozhat napjaink olvasói számára e XVIII. századi értekezés? Napjainkban, amikor ismét előtérbe került az iszlám fundamentalizmuson alapuló globális terrorizmus által vívott szent háború jelensége, nem lehet érdektelen számunkra, hogyan működött az oszmán birodalmi terjeszkedés a kora újkorban, amelyet sokan a legtokéletesebb keleti birodalmi stratégiának tekintenek. Korunk aszimmetrikus konfliktusai¹¹³ emlékeztetnek az oszmán terjeszkedés sikereire és egyben figyelmeztetnek arra is, hogy a katonai győzelem nem feltétlenül a magasabb technikai fejlettség velejárója. Ibrahim Müteferrika munkája bevezet minket a keleti háborúzás modernizációs problémáinak részleteibe. Fontos kiemelnünk, hogy ebben az időszakban válik általánossá Európában a kisháborús taktika alkalmazása is, amit az aszimmetrikus konfliktusok előképének tekinthetünk.

¹¹³ Lásd e témáról újabban: Czigány 2016.; B. Szabó 2017.

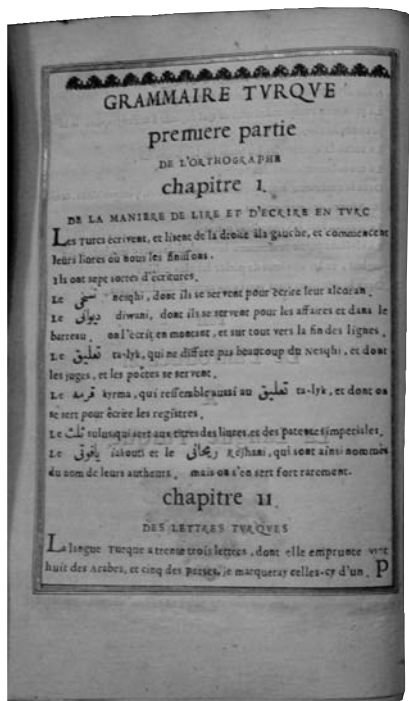
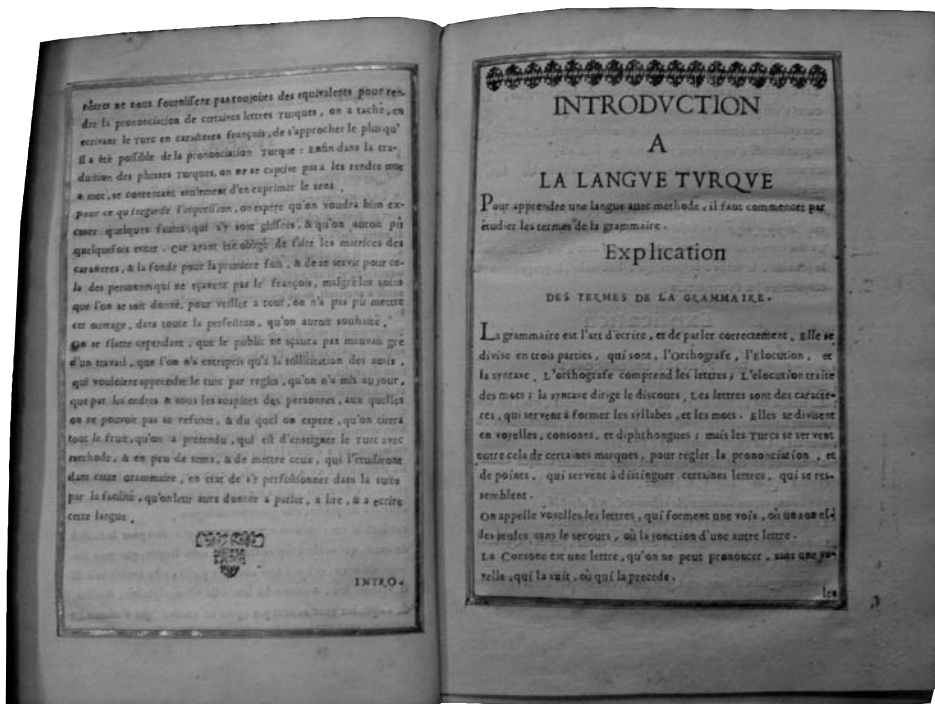

1. kép: Ibrahim Müteferrika Traité de la tactique című művének címlapja (OSZK)

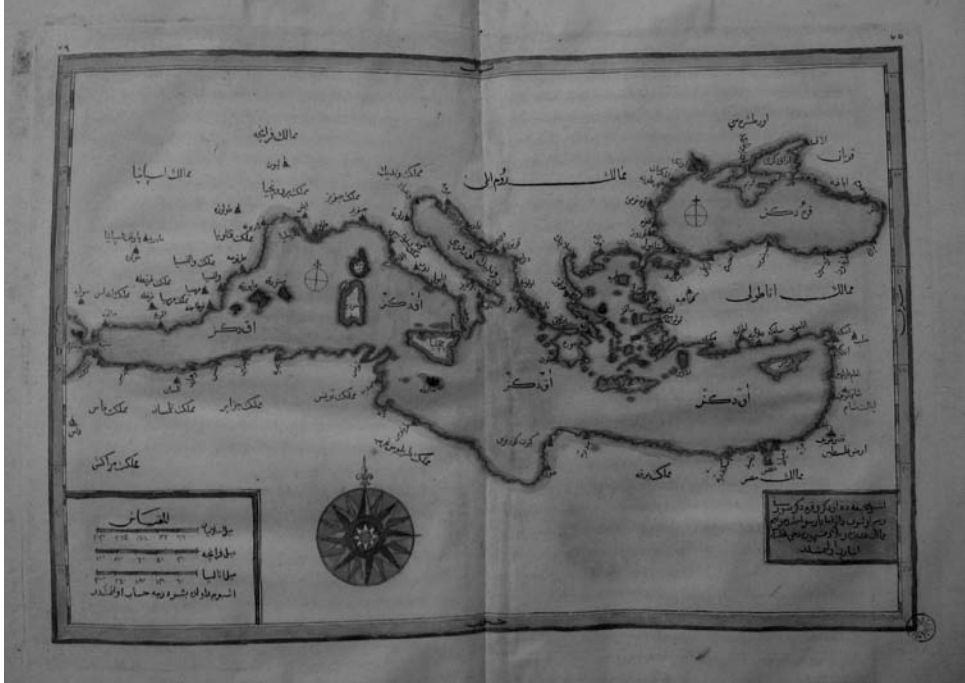
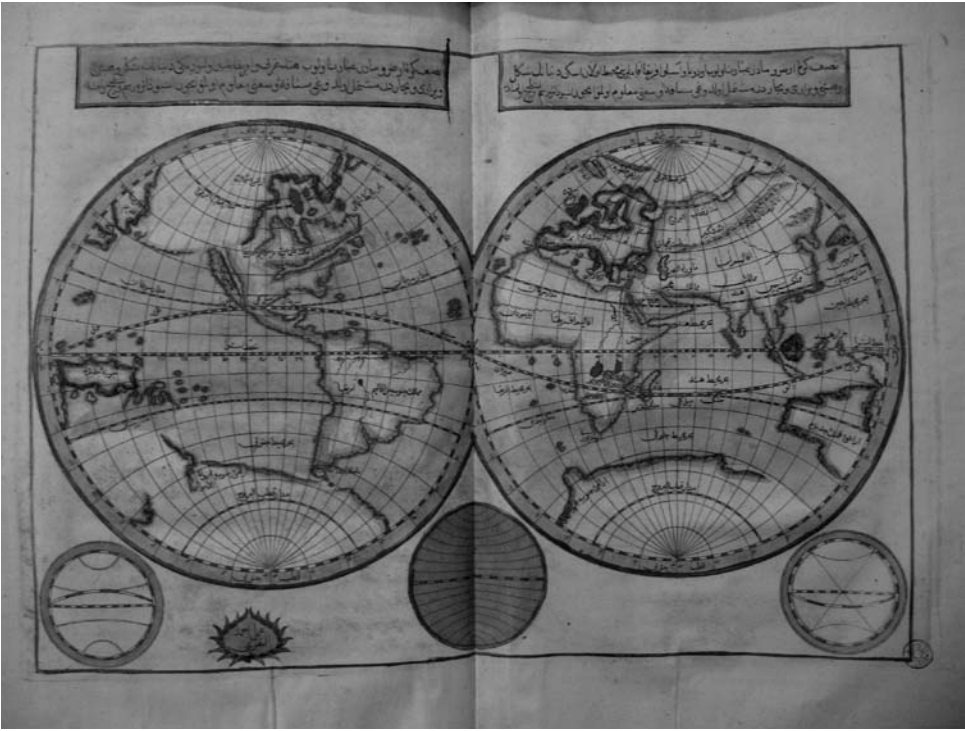

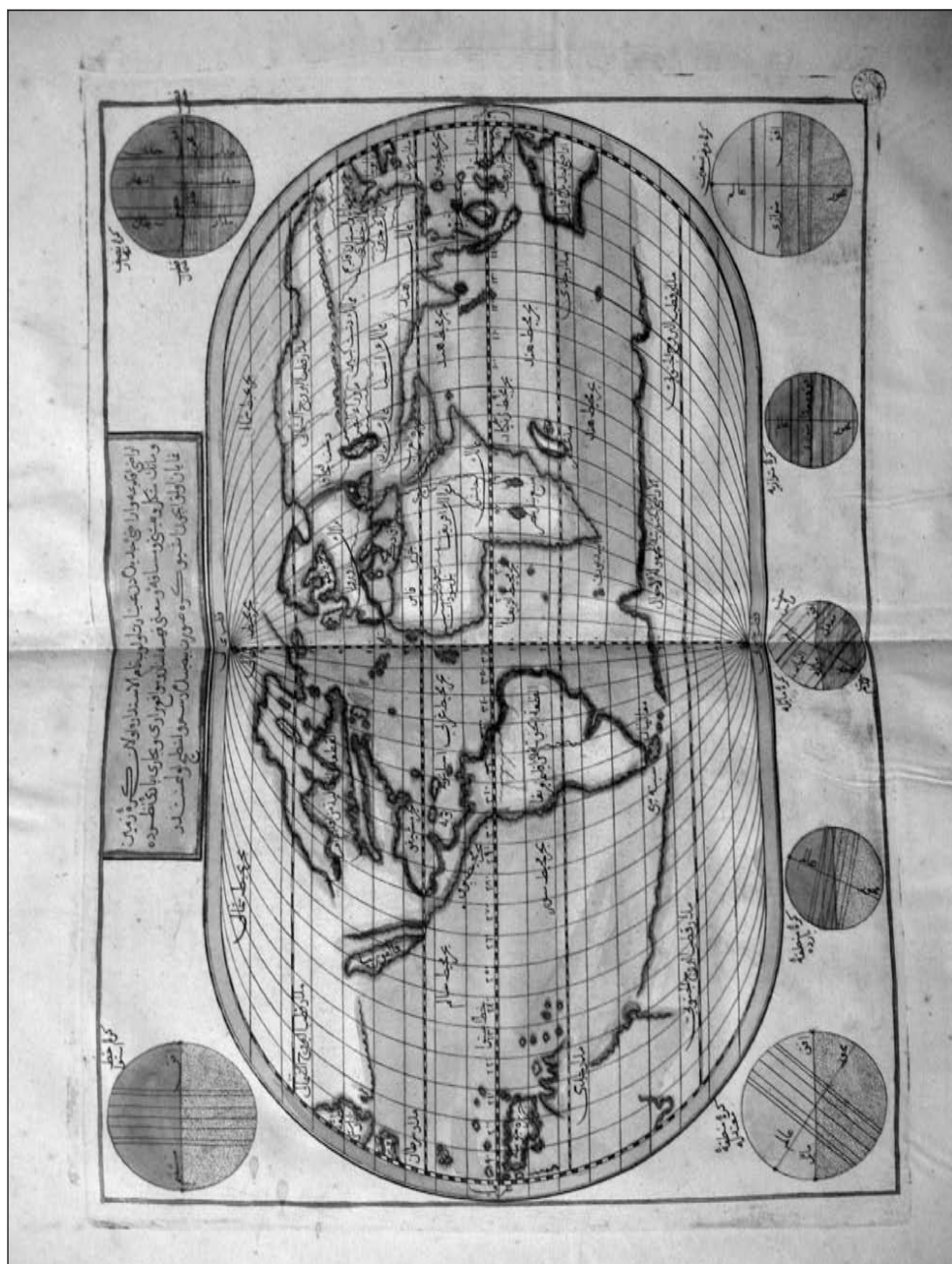
2-3. kép:

Részletek Ibrahim Mütefferika Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem (Bölcs gondolatok a népek rendszeréről, Isztambul, 1732) című művéből (MTA Könyvtár, Keleti Gyűjtemény)

4–5. kép:
Részletek Jean-Baptiste Holdermann
Grammaire turque
(Török nyelvtan, Isztambul, 1730) című
Ibrahim Müteferrika által nyomtatott műből.
(Magángyűjtemény)

6-8. kép:
Részletek a Kâtîp Çelebi Cihannümâ (A világ bemutatása, Isztambul, 1732) című
Ibrahim Mütefferika által nyomtatott műből. (Magángyűjtemény)

BIBLIOGRÁFIA

- Dauber* 2002. *Robert L. Dauber*: Die Malteser Ordens-Marine im Türkenkrieg 1736–39 an der Donau. Wien, 2002.
- Denina* 1791. *Abbé Carlo Denina*: La Prusse littéraire sous Frédéric. Tom. III. Berlin, 1791.
- Denis-Combet* 1975. *Marie-Thérèse Denis-Combet*: La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères. *Turcica. Revue d'études turques*, VII. (1975) 250–263. o.
- Duverdier* 1987. *Gérald Duverdier*: Savary de Brèves et Ibrahim Mütefferrika: deux drogmans culturels à l'origine de l'imprimerie turque. *Bulletin du Bibliophile*, 3. (1987) 322–359.
- Förköli* 2016. *Gábor Förköli*: Fortuna, lieux communs et exemples historiques dans la littérature politique du XVIIe siècle. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 2016.
- Gençer* 1986. *Yasemin Gençer*: Ibrahim Mütefferrika and the Age of the Printed Manuscript. In: *The Islamic Manuscript Tradition. Ten Centuries of Book Arts on Indiana University Collections*. Ed. *Christiane Gruber*. Bloomington, 2010. 155–193. o.
- Goldziher* 1880. *Goldziher Ignác*: Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliográphiájához a múlt században. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 4. (1880) 4. sz. 281–286. o.
- Gorceix* 1978. *Septime Gorceix*: Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi. In: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*. Ed. *Jacques Ancel*. Genève, 1978. 341–363. o.
- Goodrich* 1987. *Thomas D. Goodrich*: Tarih-i Hind-i Garbi: An Ottoman Book on the New World. *Journal of the American Oriental Society*, 4. (1987) 2. sz. 317–319. o.
- Guppy* 1926. *Henry Guppy*: Catalogue of an Exhibition of the Earliest Printed Editions of the Principal Greek and Latin Classics and of a few Manuscripts. Manchester, 1926.
- Hammer* 1839. *Joseph de Hammer*: Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome XIII (1699–1718). Paris, 1839.
- Hausner* 2011. *Gábor Hausner*: Nicolas Zrínyi et la littérature militaire hongroise au XVIIe siècle. In: *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*. Ed. *Hervé Coutau-Bégarie – Ferenc Tóth*. Paris, 2011. 61–93. o.
- Hausner* 2013. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, 2013.
- Hitzel* 1996. *Frédéric Hitzel*: Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. *Dix-Huitième Siècle*, 28. (1996) 57–70. o.
- Hitzel* 2002. *Frédéric Hitzel*: L'Empire ottoman, XVe–XVIIIe siècles. Paris, 2002.

- Hochedlinger* 2003. *Michael Hochedlinger: Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797.* London–New York–Toronto, 2003.
- Hopp* 1973. *Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban.* Budapest, 1973.
- Hopp* 1975. *Lajos Hopp: Ibrahim Mütefferika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XXIX. (1975) 1. sz. 107–113. o.*
- Howard* 2007. *Douglas A. Howard: Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature.* In: *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire.* Ed. *Virginia H. Aksan – Daniel Goffman.* Cambridge, 2007. 137–166. o.
- Képes* 1964. *Képes Géza: Háfiz et Csokonai. Littérature hongroise – littérature européenne, 1964. 287–303. o.*
- Kéralio* 1780. *Louis-Félix Guinement de Kéralio: Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738 et 1739, et la paix de Belgrade qui la termina. Tom. 2. Paris, 1780.*
- Laveax* 1789. *Jean Charles Thibault de Laveaux: Vie de Frédéric II roi de Prusse, Tom. VII. Strasbourg, 1789.*
- Levy* 1982. *Avigdor Levy: Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. Middle Eastern Studies, 18. (1982) 3. sz. 337–249. o.*
- Ley* 1959. *Francis Ley: Le maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle. Paris, 1959.*
- Lozembrune* 1788. *François-Claude Le Roy de Lozembrune: Précis historique et politique de ce qui a donné lieu à la rupture du traité de Passarowitz, et à la guerre de 1737 entre la Maison d'Autriche et la Porte Ottomane. Wien, 1788.*
- Mantran* 1989. *Histoire de l'Empire ottoman. Ed. Robert Mantran. Paris, 1989.*
- Mehmed* 2004. *Mehmed efendi: Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence. Paris, 2004.*
- Michaud* 1843. *Joseph-François Michaud: Biographie universelle ancienne et moderne. Tom. 35. Paris, 1843.*
- Monfasani* 1988. *John Monfasani: The First Call for Press Censorship: Niccolò Perotti, Giovanni Andrea Bussi, Antonio Moreto, and the Editing of Pliny's Natural History. Renaissance Quarterly, 41. (1988) 1. sz. 1–31. o.*
- Mütefferika* 1769. *Ibrahim Mütefferika: Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes. Ford. és s. a. r. Reviczky Károly Imre. Wien, 1769.*

- O'Sullivan 2014. *Michael O'Sullivan: A Hungarian Josephinist, Orientalist, and Bibliophile: Count Karl Reviczky, 1737–1793. Austrian History Yearbook, 45. (2014) 61–88. o.*
- Pálffy 2000. *Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképszet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000.*
- Papp 2003. *Papp Sándor: Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta: Forráskritikai vizsgálatok. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Szerk. Tamás Edit. (Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára I.) Sárospatak, 2003. 241–294. o.*
- Parker 1989. *Geoffrey Parker: The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800. Cambridge, 1989.*
- Picaud-Monnerat 2010. *Sandrine Picaud-Monnerat: La petite guerre au XVIIIe siècle. Paris, 2010.*
- Pilsztynowa 1957. *Regina Salomea Rusickich Pilsztynowa: Proceder podrózy i zycia mego awantur. Kraków, 1957.*
- Reichmut 2001. *Stefan Reichmut: Islamic Reformist Discourse in the Tulip Period (1718–1730) Ibrahim Müteferriqa and his Arguments for Printing. In: International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12–15 April 1999). Ed. Ali Caksu. Istanbul, 2001. 149–162. o.*
- Reychman 1961. *J. Reychman: Une correspondance „turque” entre Charles Reviczky et Adam Casimir Czartoryski. Acta Orientalia, XIII. (1961) 1–2. sz. 85–87.*
- Reviczky 1783. *Fragmente über die Litteraturgeschichte des Perser, nach dem Lateinischen des Baron Rewitzki von Rewissnie Kais. Kön. Gesandten in Berlin. Mit Anmerkungen und dem Leben des persischen Dichters Gaadi von Johann Friedel, Joseph Edlen von Kurzbeck. Wien, 1783.*
- Reviczky 1784. *Periergus Deltophilus (Reviczky Károly Imre): Catalogue de mes livres. (Bibliotheca graeca et latina.) Berlin, 1784.*
- Reviczky 1785. *Titi Petronii arbitri Satyricon et fragmenta. S. a. r. Reviczky Károly Imre. Berlin, 1785.*
- Reviczky 1794. *Periergus Deltophilus (Reviczky Károly Imre): Catalogue de la bibliothèque du comte de Rewiczky contenant les auteurs classiques grecs et latins (Bibliotheca graeca et latina.) Berlin, 1794.*
- Rédvay 1934. *Rédvay István: Az 1737. augusztus 4-i banjalukai ütközet. Hadtörténelmi Közlemények, 35. (1934) 203–216. o.*
- Rédvay 1935a. *Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az első hadjárati év. Hadtörténelmi Közlemények, 36. (1935) 63–99. o.*
- Rédvay 1935b. *Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. A második hadjárati év. Hadtörténelmi Közlemények, 36. (1935) 259–297. o.*

- Rédvay* 1938. *Rédvay István*: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az 1739. hadjárati év. *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1938) 31–58. o.
- Richardson* 1802. *John Richardson*: A Specimen of Persian Poetry or Odes of Hafez: with an English Translation and Paraphrase chiefly from the Specimen Poeseos Persicae of Baron Revizky, Envoy from the Emperor of Germany to the Court of Poland with Historical and Grammatical Illustrations, and a Complete Analysis, for the Assistance of those who wish to study the Persian Language, Piccadily, 1802.
- Roberts* 1956. *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1956.
- Roider* 1972. *Karl A. Roider Jr.*: The Reluctant Ally, Austria's Policy in the Austro-Turkish War 1737–1739. Baton Rouge, 1972.
- Sabev* 2009a. *Orlin Sabev*: En attendant Godot : la formation d'une culture imprimée ottomane. *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, 16. (2009) 1 sz. 219–237. o.
- Sabev* 2009b. *Orlin Sabev*: Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth Centuries). *Oriens*, 37. (2009) 177–190. o.
- Sabev* 2014. *Orlin Sabev*: Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Mütefferrika's Mind Games. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIV. (2014) 99–121. o.
- Saussure* 1909. *Lettres de Turquie et notices de César de Saussure*. Ed. *Kálmán Thaly*. Budapest, 1909.
- Saussure* 1999. *César de Saussure*: Törökországi levelek és útirajzok 1730–1739. Budapest, 1999.
- Schmettau* 1786. *Friedrich Wilhelm Karl von Schmettau*: Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739. Francfort, 1786.
- Schmidt* 2009. *Schmidt Szonja*: Ibrahim Mütefferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. Er-Risâletü'l-Müsemâ bi-Vesîletü't-Tibâ'a – A nyomda szükségessége. *Magyar Könyvszemle*, 125. (2009) 2. sz. 220–228. o.
- Sen* 1995. *Adil Sen*: Ibrahim Mütefferrika ve Usulü'l-Hikem fi-Nizam'ül-Umem. Kitapyurdu, 1995.
- Simonffy* 1944. *Aladár von Simonffy*: Ibrahim Mütefferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei. Budapest, 1944.
- Sohrabi* 2005. *Bahram Sohrabi*: Early Swedish Travelers to Persia. *Iranian Studies*, 38. (2005) 4. sz. 631–660. o.
- Szabelski* 2017. *Adam Szabelski*: Myśl polityczna Kelemena Mikesa w świetle jego *Listów z Turcji* (1717–1758) – The political thought of Kelemen Mikesa in his *Letters from Turkey* (1717–1758). (Doktori disszertáció, Adam Mickiewicz Egyetem.) Poznan, 2017.

- Schuhmacher* 1936. *Edgar Schumacher: Ein schweizerischer Militärschriftsteller des achtzehnten Jahrhunderts. Allgemeine Schweizerische Militärzeitung*, 82. (1936) 7. sz. 432–440. o.
- Stelling-Michaud* 1936. *S. Stelling-Michaud: Un maître oublié: Le général-major Warnery. Revue Militaire Suisse*, 82. (1936) 7. sz. 348–358. o.
- Teignmouth* 1806. *Lord Teignmouth: Memoirs of the Life, Writings and Correspondence of Sir William Jones*. London, 1806.
- Testa – Gautier* 2003. *Marie de Testa – Antoine Gautier: L'Académie orientale de Vienne (1754–2002), une création de l'impératrice Marie-Thérèse*. In: Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane. Ed. *Marie de Testa – Antoine Gautier*. Istanbul, 2003. 53–75. o.
- Togan* 1949. *Zeki Veli Togan: Kayseri ve Bursa'daki bazı Yazmalar Hakkında, Tarih Dergisi*, I. (1949) 1. sz. 67–76. o.
- Tóth* 2006. *Ferenc Tóth: La naissance de l'historiographie moderne en Hongrie à l'époque des Lumières*. In: Les historiographes en Europe de la fin du Moyen Âge à la Révolution. Ed. *Chantal Grell*. Paris, 2006. 187–201. o.
- Tóth* 2010a. *Ferenc Tóth: Les limites d'une diplomatie militaire: la politique orientale autrichienne dans les années 1730. Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 88. (2010) 71–88. o.
- Tóth* 2010b. *Tóth Ferenc: Periergus Deltophilus: egy felvilágosodás korabeli magyar arisztokrata a kultúrákon át*. In: Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szerk. *Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán*. Szeged, 2010. 165–174. o.
- Tóth* 2011a. *Ferenc Tóth: La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739*. Paris, 2011.
- Tóth* 2011b. *Ferenc Tóth: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739). Századok*, 145. (2011) 5. sz. 1183–1214 o.
- Tóth* 2011c. *Ferenc Tóth: Ibrahim Mütefferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában. Magyar Tudomány*, (2011) 1. sz. 38–47. o.
- Tóth* 2012. *Ferenc Tóth: Ibrahim Mütefferrika, un diplomate ottoman. Revue d'histoire diplomatique*, 2012. 3. sz. 283–295. o.
- Tóth* 2013. *Ferenc Tóth: Charles Emeric de Reviczky: diplomate, penseur militaire et bibliophile de l'époque des Lumières*. In: Expériences de la guerre et pratiques de la paix. De l'Antiquité au XXe siècle. Ed. *Guy Saupin – Éric Schnakenbourg*. Rennes, 2013. 169–180. o.
- Tóth* 2015. *Ferenc Tóth: Egy magyar származású francia diplomata életpályája: François de Tott báró (1733–1793)*. Budapest, 2015.
- Tott* 2004. *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785*. (Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, N°7). Ed. *Ferenc Tóth*. Paris–Genève, 2004.

- Tott* 2008. François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szerk. *Tóth Ferenc*. Szombathely, 2008.
- Vandal* 1885. *Albert Vandal*: Le pacha Bonneval. Paris, 1885.
- Warlin* 2014. *Jean-Fred Warlin*: J.-P. Tercier, l'éminence grise de Louis XV. Un conseiller à l'ombre au Siècle des lumières. Paris, 2014.
- Warnery* 1771. *Charles-Emmanuel de Warnery*: Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligérants; sur les peuples qui ont joint leurs armes à celles de Russie, tels que sont les Géorgiens, Colchidois, Mainottes, Monténégrins, Albanois, chrétiens grecs etc. etc., avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d'Hongrie, et dans la présente en Moldavie; comme aussi sur l'expédition de la flotte russe en Grèce; et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Breslau, 1771.
- Watson* 1968. *William J. Watson*: Ibrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula. *Journal of the American Oriental Society*, 88. (1968) 3. sz. 435–441. o.
- Webb* 2006. *Nigel and Caroline Webb*: The Earl and his Buttler in Constantinople. The Secret Diary of an English Servant Among the Ottomans. London–New York, 2006.

RÖVIDÍTÉSEK

- BNF Bibliothèque Nationale de France, Paris
 Ms. Fr. 7177-7198 Correspondance du marquis de Villeneuve (1728–1741)
 NAF 5104 Correspondance 1745–1747
 Ms. Orientaux, Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité
 Suppl. Turc 226 sur l'art de la guerre, intitulé Commentarii bellici, par Raymond,
 comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales
 (1608–1681)
- ÖStA HHStA Österreiches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Staaten-
 abteilungen, Wien
 England Kt. 127– Korrespondenz, Berichte, Weisungen 1788–1790.
 129.
 Polen II Kt. 35–37. Korrespondenz, Berichte, Weisungen 1773
 Preussen Kt. 62. Korrespondenz, Berichte, Weisungen 1782
- IM BSK Iparművészeti Múzeum – Batthyány-Strattmann Könyvtár, Buda-
 pest, 62.851. sz. kézirat Traduction d'une relation faite en turc
 par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec
 plusieurs circonstances

Ferenc Tóth

TRACING A HUNGARIAN-RELATED EASTERN MILITARY SCIENCE TREATISE
Ibrahim Müteferrika's work translated by Károly Imre Reviczky under the title
"Traité de la tactique"

(Abstract)

The famous Hungarian-born Ottoman diplomat and book printer Ibrahim Müteferrika published his work on political and military reforms in Istanbul in 1731 (*Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem – Wise Thoughts on the System of Peoples*). The book, the ninth to come out from the author's printing house, analyses the causes of the Ottomans' defeat in Europe and suggests reforms in order to eliminate the errors of Ottoman rule. The work was later translated to French, a worldwide language at the time, by Count Károly Imre Reviczky. The book *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* was published in Vienna in 1769.

The paper places this lesser known Hungarian-related military science work in its historical context through the exploration of the life of the author and the translator. One of the most important novelties of this book is that it presents the geostrategic ideas and the global problems of the empire's defence that were drawn up by the Ottoman military and political elite at the beginning of the 18th century. By outlining the development of Western cartography, the great geographical discoveries, the advancement of military technology, and the results and consequences of modern army organisation, the work formulates the general problems of the relative backwardness of the Ottoman world. In addition to pointing out the challenges of the modern era, the treatise endeavours to give adequate answers and reform ideas to these challenges as well. In this respect the small book is an excellent reflection of the Ottoman reform ideas of the 1720s and 1730s and of the atmosphere of the Western-oriented, so-called "Tulip Era" (*lâle devri*).

The military reforms, considered by contemporaries as radical ideas, finally failed as a result of the opposition of the Janissary, a group enjoying privileged position within the Ottoman army. This might be the reason why the book, after its first edition in Constantinople, soon sank into oblivion. The work re-emerged for a short period of time after it was translated to the worldwide spoken language of the time, French. The rising interest in its ideas was mainly caused by the outbreak of the new Turkish war (1768–1774). The most interesting thoughts of the treatise point to the contemporary phenomenon of the global holy war based on Islamic fundamentalism and acquaint readers with the details of the modernisation problems of Eastern warfare.

Ferenc Tóth

AUF DEN SPUREN EINER ÖSTLICHEN MILITÄRWISSENSCHAFTLICHEN
ABHANDLUNG MIT UNGARISCHEM BEZUG

Die unter dem Titel „*Traité de la tactique*“ erschienene Ibrahim-Müteferrika-
Übersetzung von Károly Imre Reviczky

(Resümee)

Der namhafte osmanische Diplomat und Buchdrucker ungarischer Herkunft, Ibrahim Müteferrika, veröffentlichte im Jahr 1731 in Istanbul sein Werk über politische und militärische Reformen (*Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem* – Weise Gedanken über das System der Völker). In seinem Werk, das als neunte Publikation seiner Druckerei erschien, analysierte er die Gründe für die Misserfolge der Osmanen in Europa und schlug Reformen vor, um die Mängel der osmanischen Einrichtung zu beheben. Das Werk wurde später von Graf Károly Imre Reviczky auch ins Französische – damalige Weltsprache der Zeit – übersetzt. Das Werk *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Taktische Abhandlung, oder die Methodologie der Anordnung der Truppen) erschien im Jahr 1769 in Wien.

Die Studie versucht diese militärwissenschaftliche Arbeit, die als ein weniger bekanntes Werk mit ungarischem Bezug gilt, über die Laufbahn des Verfassers und des Übersetzers in den historischen Kontext der Zeit einzubetten. Eine der wichtigsten Neuheiten des Werks liegt darin, dass es die geostrategischen Gedanken, die globalen Probleme des Schutzes des Reiches vorstellt, die im Kreis der osmanischen militärischen und politischen Elite zu Beginn des 18. Jahrhunderts formuliert wurden. Die Arbeit zeigt die Entwicklung der westlichen Kartografie, die großen geografischen Entdeckungen die militärtechnischen Entwicklungen sowie die Ergebnisse und Folgen der modernen Armeearganisation auf und formuliert dadurch auch die allgemeinen Probleme der Rückständigkeit der osmanischen Welt. Die Abhandlung zeigt jedoch nicht nur die Herausforderungen der modernen Zeit auf, sondern versucht auch entsprechende Antworten darauf und Reformvorschläge zu formulieren. In diesem Bereich spiegelt dieses Büchlein die osmanischen Reformideen der 1720er und 1730er Jahre sowie die westliche Atmosphäre der sogenannten „Tulipanära“ (Türkisch: *lâle devri*) hervorragend wider.

Die mit zeitgenössischen Augen betrachtet als radikal geltenden Militärreformen waren schließlich infolge des Widerstandes der Janitscharen, die innerhalb der osmanischen Armee eine privilegierte Stellung genossen, zum Scheitern verurteilt. Wahrscheinlich ist es damit zu erklären, dass das Buch nach seiner Erstveröffentlichung in Konstantinopel schon rasch in Vergessenheit geriet und nur nach der Übersetzung ins Französische für verhältnismäßig kurze Zeit wieder auftauchte, vor allem dank des Ausbruchs des neuen türkischen Krieges (1768–1774). Die interessantesten Gedanken des Werks zeigen auf die zeitgenössische Erscheinung des globalen Heiligen Krieges hin, die auf dem islamischen Fundamentalismus basiert, und führen den Leser in die Details der Modernisierungsprobleme der zeitgenössischen östlichen Kriegsführung ein.

Ferenc Tóth

SUR LA TRACE D'UN TRAITÉ ORIENTAL DE SCIENCE MILITAIRE AYANT UNE
DIMENSION HONGROISE

Une traduction d'Ibrahim Müteferrika par Károly Imre Reviczky publiée sous
le titre « *Traité de la tactique* »

(Résumé)

D'origine hongroise, Ibrahim Müteferrika fut un diplomate et imprimeur ottoman de renom. En 1731, il a publié son ouvrage écrit sur les réformes militaires et politiques (*Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem – Idées savantes sur le système des peuples*) à Istanbul. Dans cet ouvrage, qui fut la neuvième publication de son imprimerie, il a analysé les raisons des échecs subis par les Ottomans en Europe et préconisé des réformes pour corriger les défauts du régime ottoman. L'écrit de Müteferrika fut traduit en français, langue mondiale de l'époque, par le comte Károly Imre Reviczky : le *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* a paru à Vienne en 1769.

C'est à travers le parcours de l'auteur et du traducteur que l'étude cherche à placer dans le contexte historique de l'époque cet ouvrage de science militaire peu connu qui représente une grande valeur dans la culture hongroise. L'une des nouveautés majeures de l'ouvrage consiste à présenter les idées géostratégiques de l'élite militaire et politique ottomane au début du 18ème siècle, ainsi que les problèmes globaux de la défense de l'empire. Tout en retraçant le développement de la cartographie occidentale, les grandes découvertes géographiques, les développements technologiques militaires et les résultats et les conséquences de l'organisation militaire moderne, l'ouvrage définit les problèmes généraux du retard relatif du monde ottoman. Néanmoins, le traité ne se contente pas d'insister sur les défis de l'époque moderne, il cherche également à proposer des réponses et des réformes appropriées. Dans ce domaine, ce livre reflète parfaitement les idées réformistes ottomanes des années 1720 et 1730 et le climat d'ouverture à l'Occident de la période dite « Ère des tulipes » (en turc : lâle devri).

Les réformes militaires radicales pour l'époque ont fini par échouer à cause de la résistance des janissaires qui bénéficiaient d'une situation privilégiée au sein de l'armée ottomane. C'est probablement cela qui explique que le livre est vite tombé dans l'oubli après sa première édition à Constantinople. Après sa traduction en français, la langue mondiale de l'époque, il a pu sortir de l'oubli pour quelque temps principalement en raison du déclenchement de la guerre russo-turque (1768–1774). Certaines idées intéressantes de l'ouvrage attirent l'attention sur le phénomène de la guerre sainte globale fondée sur le fondamentalisme islamique et initient les lecteurs aux problèmes de modernisation de la guerre orientale de l'époque.

Ференц Тот

ПО СЛЕДАМ ВОСТОЧНОЙ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОЙ СТАТЬИ ВЕНГЕРСКОГО
СООТНОШЕНИЯ

Публикуемая статья Имре Карой Ревички под названием «*Traité de la tactique*»
в переводе Ибрагима Мютеферрика

(Резюме)

Известный османский дипломат и издатель книг венгерского происхождения Ибрагим Мютеферрика в 1731-ом году в Стамбуле издал своё произведение о политических и военных реформах (под названием *Усул эль-Хикем Ф. Низам эль-Умем – Мудрые мысли об устройстве народов*). В своем произведении, опубликованном девятым изданием в собственной типографии, он проанализировал причины претерпевших неудач османов в Европе и предложил реформы по искоренению ошибок Османского устройства. Этот труд был позже переведен графом Имре Карой Ревички на французский язык, считаемый в той эпохе мировым языком. В 1769-ом году в Вене был опубликован труд под названием «*A Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes*» («*Методология боевой тактики или упорядочения войск*»).

Посредством жизненного пути автора и переводчика этот труд помещает в исторический контекст той эпохи эту малоизвестную военно научную работу, считаемую унгарикумом. Один из самых важных новостей этого труда заключается в том, что представляет геостратегические мысли, представления и глобальные проблемы оборота империи, которые сформировались в кругах османской военной и политической элиты в начале XVIII-ого века. Схематически формулирует развитие западной картографии, великие географические открытия, совершенствование военной техники, результаты и выводы современной организации, а также произведение излагает общие проблемы относительной отсталости Османского мира. Однако эта работа указывает не только на вызовы современной эпохи, но и стремится сформулировать соответствующие этому ответы и предложения по реформам. В этой области эта небольшая книга отлично отражает идеи османских реформ 1720-х и 1730-х годов и западное настроение так называемой «Эпохи Тюльпанов» (по-турецки *lâle devri*).

Военные реформы, считавшиеся радикальными в то время, в конце концов потерпели провал благодаря сопротивлению янычар, которые занимали привилегированное положение внутри Османской армии. Это по всей вероятности объясняется тем фактом, что эта книга после первого издания в Константинополе вскоре погрузилась в забвение, и только после её перевода на мировой в то время французский язык, о ней вспомнили на относительно короткое время, главным образом благодаря вспышке новой турецкой войны (1768–1774). Самые интересные мысли в работе указывают на явление глобальной священной войны, основанной на исламском фундаментализме и побуждают читателя задуматься о деталях проблем модернизации ведения восточной войны того времени.

MÁRIA TERÉZIA ÉS A TISZTIKAR

Társadalmi mobilitás katonai szolgálat révén*

A legfelsőbb hadúrnrő

Köztudomású, hogy a Habsburg Monarchia összetett államának legfontosabb támasza és tartóoszlopa egészen létének utolsó pillanatáig a hadsereg és főként az ezt összetartó és irányító tisztikar volt. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy e testület jellegét és fejlődésének irányát, akárcsak számos más intézmény esetében, a tavaly 300 éve született nagy királynő, Mária Terézia intézkedései alapozták meg.

Ez jelentős részben annak köszönhető, hogy a XVIII. század korántsem csak a felvilágosodás, a filozófia, az udvari és főúri reprezentáció, a művészetek évszázada volt, hanem a nagy háborúké is. Ezzel pedig az újdonsült királynőnek is hamar szembesülnie kellett. Trónra lépését követően egyenesen családjának hatalma és a Habsburg Monarchia léte forgott kockán. Mindez döntő hatásának bizonyult uralkodással kapcsolatos viszonyára és életfelfogására.

Annak ellenére, hogy Savoyai Eugén herceg is kifejtette VI. Károly császárnak, hogy nem megállapodások kellene a leányági öröklésről, ezt sokkal inkább egy jó hadsereg és egy teli kincstár tudná megfelelően biztosítani,¹ 1740-ben ezek mégsem voltak sehol. Ráadásul már Eugén, illetve egy hozzá hasonló formátumú hadvezér sem állt rendelkezésre. Mindezek ellenére, II. Frigyes Sziléziába történt betörésekor, Mária Terézia a következő eltökélt álláspontot képviselte: „Die Königin hat nicht die Absicht, ihre Regierung mit der Zerstückelung ihrer Staaten zu beginnen”.²

A rátermett ifjú uralkodónőnek hűséges alattvalói és jó érzékkel kiválasztott tanácsadói segítségével végül sikerült is megmentenie birodalmát és egyúttal a Habsburg-Lotaringiaivá átlényegült dinasztia hatalmát. A súlyos vereségek és nehezen kivívott győzelmek révén a saját bőrén tapasztalta meg a hadsereg, illetve a hozzáértő tisztikar fontosságát. Szembesülnie kellett ugyanakkor az előbbieket tekintetében fennálló súlyos hiányosságokkal is. Ezért, ösztönzésére, már az osztrák örökösödési háború idején, majd főként ennek lezárását követően, széles körű, az államélet egészére kiterjedő modernizáció és reformprogram vette kezdetét, melynek fő célja az állam gazdasági és hadügyi megerősítése, divatos kifejezéssel élve fiskális-militáris jellegének fokozása volt a katonai versenyképesség biztosítása céljából.³ Vagyis egy modern szervezetű, egységes és ütőképes haderőt próbáltak létrehozni, az ehhez feltétlenül szükséges pénzügyi háttér megteremtése mellett. A sikeres megvalósításhoz nagymértékben hozzájárult, hogy Mária

* Bécsi levéltári kutatásaim során nyújtott segítségéért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni Lázár Balázsnak az Osztrák Hadilevéltár melletti állandó Magyar Kirendeltség munkatársának.

¹ *Niederhauser* 2004. 9. o.

² „A királynőnek nem áll szándékában kormányzását államai szétदारolásával kezdeni.” *Czernin – Lavandier* 2017. 21. o.

³ *Hochedlinger* 2006. 225. o.

Terézia szívügyének tekintette a haderő kérdését, ami számos tettéből, illetve megnyilatkozásából egyértelműen kitűnik. Késői éveiben be is vallotta, hogy: a hadügy állt a legközelebb a szívéhez az összes államügyek közül.⁴ A hétéves háborút követően ugyan a háborúhoz való viszonya negatív irányban változott,⁵ de a hadsereg elsőrangú fontosságát a „Si vis pacem para bellum”⁶ jegyében továbbra is vallotta.⁷

A hadsereg és a katonai ügyek feletti rendelkezésének igényét és a katonáihoz való szoros kötődését, korabeli szóhasználatával, a róluik történő „anyai gondoskodását” alkalmanként szimbolikusan is kifejezésre juttatta.⁸ Így például 1743-ban emlékérmek kerültek kibocsátásra, melyek Mária Teréziát Pallas Athéné (Minerva) emberfeletti méretű alakjában jelenítik meg, amint pajzzsal és lándzsával felfegyverezve, szigorú harcrendben felsorakozott csapatai fölé tornyosul.⁹ Az érmen látható felirat római mintára „mater castrorumnak”, vagyis „a hadi tábor anyjának” nevezi, ami a római császárok feleségeinek a címe volt a hivatalos titulátúra részeként a II. század végétől.¹⁰ Tudatosan és egyértelműen legfelsőbb hadúrnrőnek tekintette tehát magát. Ennek kapcsán többször kifejezte sajnálkozását, hogy személyesen nem vezetheti haderejét,¹¹ ami természetesen éles ellentétet jelentett az uralkodó és hadvezér klasszikus egységét megtestesítő II. Frigyeshez képest. Amit azonban nőként tudott, azt Mária Terézia is megtette a haderejéhez kapcsolódóan, így az 1740-es és '50-es években gyakran körbelovagolt a táborban, sőt néha a hadmozdulatokat is személyesen figyelemmel kísérte. 1754-ben pedig, a nagy csehországi hadgyakorlat során, maga ellenőrizte a lőserraktárakat és a tábori sütődéket.¹²

A hadsereg megújítására való törekvés és a Dunai Monarchia önállóságának és egységének igénye szimbolikus formában is kifejezésre jutott. 1745-ben Mária Terézia férje, Lotaringiai Ferenc István német-római császárrá koronázását követően nem tértek vissza a hadsereg korábbi „császári” jelzőjéhez, hanem a „császári-királyi” megnevezés került bevezetésre, ami egészen 1889-ig érvényben volt.¹³ Ekkor rendelte el Ferenc József a „császári és királyi” jelző használatát.

⁴ Duffly 2010. 25. o.; Niederhauser 2004. 119. o.

⁵ Megváltozott hozzáállására lásd a bajor örökösödési háborút előestéjén, 1778. április 12-én II. Józsefhez, illetve ugyanazon év május 14-én Ferdinánd főherceghez írt leveleit. Perrig 1999. 237. 238. o.

⁶ Aki békét akar, készüljön a háborúra. (latin)

⁷ Vö.: Niederhauser 2004. 29. o.

⁸ Vö.: Schau- und Denkmünzen, 49. o.

⁹ Speidel 2012. 130–131. o.

¹⁰ Speidel 2012. 128., 130. o.

¹¹ Czernin – Lavandier 25. o.

¹² Duffly 2010. 25. o.; Niederhauser 2004. 30. o.

¹³ Deák 1993. 43. o.; Wrede 1898, 16, 40. o.

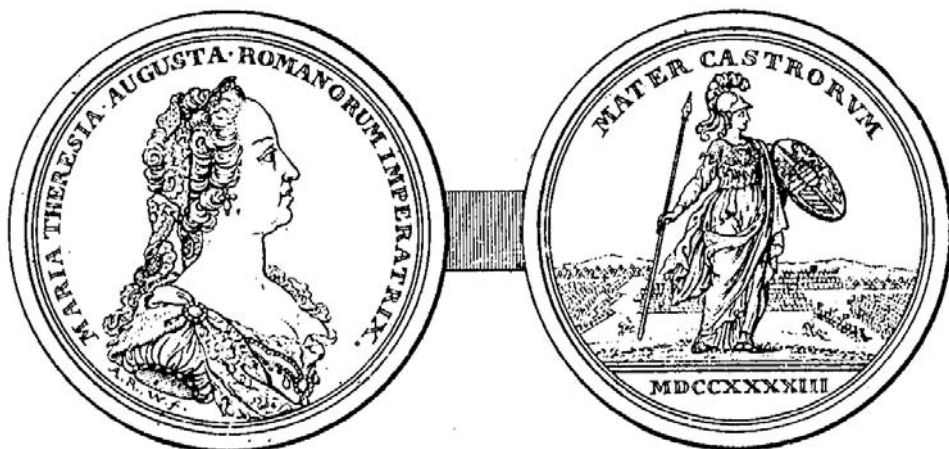
1. kép:

Mária Terézia mint „mater castrorum”. Ezüst emlékérem, előoldal
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény, 1012/É., fotó: Szikits Péter)

2. kép:

Mária Terézia mint „mater castrorum”. Ezüst emlékérem, hátoldal
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény, 1012/É., fotó: Szikits Péter)

3. kép: Mária Terézia mint „mater castrorum”. Hibrid veret elő és hátoldala¹⁴
(Schau- und Denkmünzen 49. o.)

A tisztikar felemelése és modernizációja

A Monarchia központi igazgatásának korszerű átszervezésével összhangban végrehajtott, a modern szervezetű, egységes haderő létrehozását célzó katonai reformok során a tisztek életét és működését is széles körű szabályozásnak vetették alá, megpróbálva elősegíteni az alkalmas személyek kiválasztását, illetve a tisztikar szilárdabb kötődését az uralkodóházhoz. Mindezzel összefüggésben ugyanakkor több megoldandó probléma állt fenn. Mindenekelőtt az, hogy ellentétben például Poroszországgal, a Monarchia nemességének jelentős része távol maradt a katonai szolgálattól.¹⁵ Alapvetően csak a nemesség elsőszülötteket követően világra jött fiainak egy része választotta a katonáskodást. A többiek számára kiváló alternatívát nyújtott a hivatalnoki, diplomáciai, illetve egyházi pálya is.¹⁶ A nemesség egy része ugyanakkor tudatosan tartotta magát távol az udvar bármiféle szolgálatától. Ez különösen jellemző volt a magyarországi nemesség egy területileg is jól körülhatárolható, alapvetően protestáns részére.¹⁷ Ezért a monarchiabeli nemesség önmagában nem tudta kielégíteni a hadsereg tiszti szükségletét, nagy volt az idegenek, különösen a Német-római Birodalomból származók beáramlása.¹⁸ Nem csupán a legénységi állomány, de a tisztikar is meglehetősen sokszínű volt. Másrészt a közkatonák és a tisztek hűsége egyaránt kevésbé volt jellemző ez időben. A legénység körében mindennapos volt

¹⁴ Az 1. és 2. képen látható, „MARIA THERESIA. HUNGAR. ET BOHEM. REX. ARCHID. AVST.” (Mária Terézia Magyar- és Csehország királya, Ausztria főhercege) felirattal ellátott érmen kívül, utóbb, Lotaringiai Ferenc császárrá koronázását követően, egy ún. hibrid veret is kibocsátásra került, melynek előoldali felirata Mária Teréziát immáron mint „MARIA THERESIA AUGUSTA ROMANORUM IMPERATRIX” (felséges római császárné) aposztrofálta. A hátoldal ugyanakkor változatlan maradt, és anakronisztikus módon továbbra is az 1743-as dátummal jelent meg.

¹⁵ Hochedlinger 2000. 369. o.

¹⁶ Lásd: Göse 2001. 132. o.

¹⁷ Lásd: Hajdu 1999. 47. o.; Réfi 2014. 83–88. o.

¹⁸ Erre vonatkozóan lásd: Hajdu 1999. 16. o.; Réfi 2014. 81. o.

a szökés és a dezertálás, de kedvezőbbnek ígérkező lehetőségek esetén gyakran a tisztek is mundért váltottak. A XVIII. században nem volt ritka, hogy egyes tisztek, meglehetősen térébéli mobilitásról tanúbizonyságot téve, több hadseregben, akár három-négyben is megfordultak mozgalmas pályafutásuk során.¹⁹

A reformok tehát egyrészt megbízhatóbb, elkötelezettebb tisztikar létrehozását irányozták elő, másrészt vonzóbbá kívánták tenni a tisztii pályát a hazai nemesség, illetve a polgárság és egyéb szabad jogállású elemek számára.²⁰ Mária Terézia felismerte, hogy az előkelő származás önmagában kevés. Többet ér a tehetség és a rátermettség, különösen a kritikus, háborús időkben. Ezzel összefüggésben, értelemszerűen a tisztikar képzettségi szintjét is emelni kívánta.²¹ Intézkedései révén jelentősen hozzájárult társadalmi presztízsük és ezzel együtt a tisztii pálya vonzerejének növekedéséhez. Bár jelentős részben szimbolikus juttatásokról volt szó, ezek a kiváltságok, címek és rangok meghatározta társadalomban, elsődrendű fontossággal bírtak. Így például 1751. február 25-én az összes tisztet udvarképessé tette, vagyis ettől kezdve egyenruhában bebocsátást nyerhettek az udvari ünnepekre és fogadásokra.²² korábban ez csak a hivatalos udvari viseletben, az úgynevezett spanyol kabátban volt lehetséges, amelynek viselésére azonban csak meghatározott állású és rangú személyek voltak jogosultak,²³ mindenki más ki volt zárva az udvari életből.

Az udvarképesség engedélyezésével párhuzamosan részletes szabályozás formájában a magasabb katonai rangok viselői gondos besorolásra kerültek az udvari protokollban és hierarchiarendszerben. A rendelkezés nem volt előzmények nélküli. A katonaság szerepének felértékelődése, megbecsültségének növekedése már a királynő uralkodását megelőzően kezdetét vette, ami az udvari reprezentáció fokozatos változásában is megfigyelhető. Míg III. Ferdinánd és I. Lipót uralkodása alatt a katonák közül csak a tábornokok léphetek be a tanácssterembe,²⁴ addig VI. Károly a tábornokoknak, lovassági tábornokoknak és tábornagynagynak is belépést engedett ide, míg a második előszobába minden törzstisztnak, a főtiszteknek²⁵ pedig az első előszobába.²⁶

Szimbolikus jelentőségű és a tisztii pálya elismertségéhez jelentősen hozzájárult, hogy II. Józseftől kezdve a Habsburg uralkodók, de a dinasztia más férfitagjai is, gyakran és előszeretettel mutatkoztak egyenruhában, amelyek egységesítése egyébként ugyancsak Mária

¹⁹ Lásd például a következő személyek katonai pályafutását: Friedrich von Hotze (1739–1799) (*Réfi* 2015. 113–116. o.); Johann Karl Gregor von Nostitz und Jänkendorf (1781–1838) (*Réfi* 2016. 121–124. o.); Wilhelm von Hessen-Philippstahl-Barchfeld herceg (1786–1834) (*Réfi* 2016. 89–90. o.) és gróf Ludwig von Wallmoden-Gimborn (1769–1862) (*Réfi* 2016. 156–160. o.).

²⁰ *Hochedlinger* 1999. 173. o.

²¹ *Broucek* 1982. 136. o.

²² *Göse* 2001. 133. o.; *Hochedlinger* 1999. 151. o.; *Wrede* 1898. 43. o. – Ez korántsem volt minden országban általános. A Bourbonok Franciaországában például kifejezetten tilos volt az udvarnál egyenruhában megjeleni, Dániában pedig gyakorlatilag egyenesen kizárták a katonatiszteket az udvari társaságból. Lásd: *Krieg gegen die Revolution*, 345. o.

²³ *Broucek* 1981. 136. o.

²⁴ A (titkos) tanácssteremben tartották egyrészt a Titkos Tanács üléseit, másfelől audienciák helyszínéül is szolgált. *Pangerl* 2007. 259. o.

²⁵ Az őrnagyí, alezredesti és ezredesti rangfokozatok viselőit összefoglalóan törzstiszteknek nevezték, szemben az alacsonyabb kategóriát jelentő, együttesen főtiszteknek nevezett zászlósokkal, hadnagyokkal és századosokkal, illetve kapitányokkal. A törzstisztek, mint a nevük is utal rá, az ezredtörzs, a főtisztek ugyanakkor a századok állományába tartoztak.

²⁶ Lásd: *Pangerl* 2007. 257–267. o.; *Kökényesi* 2016. 107. o.

Terézia idején történt meg. A tisztek előjogai 1767-ben szintén további bővítésre kerültek, miután a tábornokok és a törzstisztek vadászati jogot nyertek a kamarai birtokokon.²⁷

A jelképes kiváltságokon túl kézzel fogható juttatások révén is próbálták javítani a tisztikar tagjainak életkörülményeit. 1750-ben emelték és szabályozták a tisztek és a legénység fizetését, illetve ellátmányát.²⁸ Sajnos, a Habsburg-haderő későbbi fejlődésének negatívuma, hogy egészen 1851-ig lényegesen nem változtattak az ekkor megállapított illetménynormán, ami a későbbiekben már alig biztosította a katonák megélhetését.²⁹ Erről persze a legkevésbé sem Mária Terézia tehetett.

1751-ben a tisztek hátramaradott családtagjait mentesítették minden halálozási, örökösödési illeték fizetése alól.³⁰ A katonákkal és tisztekkel kapcsolatos szociális gondoskodást szolgálta továbbá, hogy 1750-ben szabályozásra került az invalidusok ellátása is.³¹ 1748–49-ben a tisztek nyugdíjjogosultsága is meghatározásra került. Majd 1771-ben a nyugellátást, immár a tisztek hátramaradott családtagjaira is kiterjesztve, széleskörűen újraszabályozták az úgynevezett „katonai nyugdíj-normálé”³² (Militär-Pensionsnormale) kibocsátása révén.³³

1750-ben szabályozásra került a fő-, majd 1767-ben a törzstisztek házasságkötése,³⁴ amit bizonyos kettősség jellemezett. Korlátozni kívánták ugyanis a házasságra lépő tisztek arányát azért, hogy ne vonja el őket semmi sem kötelességük teljesítésétől. Másrészt a házas tisztek családját viszont segíteni kívánták. Az úgynevezett házassági kaució bevezetése révén próbálták biztosítani a tisztek esetlegesen hátramaradt özvegyeinek, illetve árváinak a megfelelő életszínvonalat a családfenntartó elhunytát követően is. Támogatták továbbá, hogy a tisztek fiai felvételt nyerjenek az ez idő tájt létrehozott tisztképző intézményekbe. Ily módon elkötelezett tisztí dinasztikiák létrejöttét és fennmaradását próbálták elősegíteni. Emellett, az elhunyt katonák árvái számára, még az osztrák örökösödési háború során Pettauiban,³⁵ nevelőintézetként működő katonai árvaházat hoztak létre, melyben a helyek egyharmadát tisztek fiainak tartották fent.³⁶ A tisztek lányairól is igyekeztek gondoskodni, Sankt Pöltenben³⁷ 1775-től leánynevelő intézet működött, amit utóbb, 1786-ban Bécsbe helyeztek át.³⁸

Ami a tisztképzést illeti, Friedrich Wilhelm von Haugwitz gróf előterjesztésére 1747-ben egy bizottságot hoztak létre, amely még ugyanazon évben indítványozta, hogy a szakzerű tisztképzés elősegítésére „nemesi Hadapród Testületet” állítsanak fel.³⁹ A királyné végül, erre alapozva, 1751. december 14-én kelt legfelsőbb parancsában elrendelte egy katonai akadémia felállítását, amely működését 1752-ben kezdte meg a bécsújhelyi vár épületében. Ezzel párhuzamosan Bécsben egy Katonai Előkészítő Iskola, az úgyneve-

²⁷ Göse 2001. 133. o.

²⁸ Ajtay – Péczely [1936.] 106. o.

²⁹ Lásd: Deák 1993. 149–152. o.; Hajdu 1999. 12. o.

³⁰ Göse 2001. 133–134. o.

³¹ Lásd: Invaliden-Soldaten Ordnung.

³² A normálé jelentése szabályrendelet.

³³ Berger 2010. 77. o.

³⁴ Hochedlinger 1999. 174. o.

³⁵ Stájerország, Habsburg Monarchia; ma: Ptuj, Szlovénia.

³⁶ Rechberger 1878. 34–35. o.

³⁷ Alsó-Ausztria, Habsburg Monarchia; ma Ausztria.

³⁸ Hochedlinger 1999. 174. o.

³⁹ Rechberger 1878. 9–10., 197. o.; Zachar 1996. 40–51. o.

zett „Pflanzschule” is felállításra került.⁴⁰ Utóbbit 1769-ben átköltöztették és beolvasztották a bécsújhelyi Katonai Akadémiába, amely ekkor vette fel Mária Terézia nevét.⁴¹ A királynő egyébként nagy figyelemmel kísérte az akadémia működését és fejlődését, és gyakran váratlanul, bejelentés nélkül felkereste azt. Sőt, néha még a tisztjelöltek vizsgáin is részt vett.⁴²

Említést érdemel még az úgynevezett Mérnökiskola is, melyet 1755-ben a hadmérnökképzés céljából bővítettek és Gumpendorfba⁴³ helyezték át, majd 1756-ban katonai intézménnyé nyilvánították, 1778-ban pedig Mérnökakadémiává nevezték át. Ugyancsak fejlődésen ment át a tüzértiszt-képzés is, miután 1757-ben dandáriskolákat, majd helyőrségi tüzériskolákat hoztak létre. Végül, az 1760-ban felállított Magyar Királyi Nemesi Testőrség részben ugyancsak a tisztképzést szolgálta. Miután a gárdisták az udvari szolgálat mellett széles körű oktatásban és kiképzésben is részesültek.⁴⁴

Mária Terézia idején tehát kezdetét vette a tisztikar professzionalizálódása, az ehhez szükséges intézményi háttér részleges megteremtése révén. Ez a folyamat azonban igazán majd a dualizmus idején, 1868-tól kezdődően teljesedett ki.⁴⁵

A tiszti utánpótlást ugyanis ekkor és még jó ideig alapvetően a különféle hadapródok, leginkább az önköltséges hadapródok jelentették. Utóbbiak rendszerint iskolázott fiatal emberek voltak, akiknek a kiképzése az ezredben történt.⁴⁶ A hadapródi rendszer bevezetésére hivatalosan 1763-ban került sor, de szórványosan már 1751-től előfordult, hogy egyes tisztek fiait kadétként osztották be különböző ezredre. Előkelő és befolyásos családok ifjú tagjai persze gyakran, sok esetben minden katonai előképzés nélkül, egyből tiszti kinevezést nyertek.⁴⁷ Ekkoriban hivatalosan létezett még a tiszti rangok adásvétele is. Pozitív előrelépés volt ugyanakkor e tekintetben, hogy 1766-tól kezdődően a törzstisztek kinevezésének joga kizárólagosan az Udvari Haditanács hatáskörébe került, miután az ezredtulajdonosokat ez irányú javaslattevési joguktól is megfosztották.⁴⁸

A hadsereg modernizációjával összhangban természetesen végbement bizonyos archaikus szokások felszámolása is. Így az 1769-es szabályozás révén megszüntették, hogy a tisztek tisztelgés alkalmával, kalaplevétellel egyidejűleg, úgynevezett spanyol meghajlást is csináljanak.⁴⁹ Eddig ugyanis ezt meg kellett tenniük, akár személyükre tisztelegtek, akár csapat élén teljesítettek tiszteletadást.⁵⁰

A vallásos királynő figyelme a tisztek erkölcsére is kiterjedt. Beleszólt például olyan dolgokba is, hogy egy gránátosnak nem szabad feleségül vennie „ledér életmódot folytató leányt”.⁵¹ 1747-ben, a rövid életű úgynevezett tisztasági bizottság (Keuschheitscommision) fennállása idején, az illetén rendelkezéseken jól szórakozó porosz követ,

⁴⁰ Hochedlinger 1999. 155–156. o.; Svoboda 1894. XLII. o.

⁴¹ Rechberger 1878. 202. o.; Zachar 1996. 46. o.

⁴² Duffy 2010. 44. o.; Niederhauser 2004. 51. o.

⁴³ Alsó-Ausztria, Habsburg Monarchia; ma Bécs része.

⁴⁴ Zachar 1996. 44., 46–47. o.

⁴⁵ Lásd: Hajdu 1999. 28., 30. o.; Rechberger 1878. 30–33. o.

⁴⁶ Lásd: Doromby – Reé é. n. 72. o.; Réfi 2014. 91–93. o.

⁴⁷ Wrede 1898. 89. o.

⁴⁸ Duffy 2010. 50. o.; Wrede 1898. 63. o.

⁴⁹ Ez egy mély meghajlás volt, egyidejű térdhajtással kísérve.

⁵⁰ Doromby – Reé é. n. 74. o.

⁵¹ Niederhauser 2004. 52. o.

Otto Christoph von Podewils gróf a következőket jegyezte fel: a császárné megparancsolta Königssegg grófnak:⁵² ügyeljen rá, hogy a tisztek ne látogassanak rossz hírű házakat, akiket pedig mégis ott találnak, azokat ne léptessék elő. Mire a gróf megjegyezte, örül, hogy ez a parancs nem volt mindig érvényben, különben maga is valószínűleg még mindig csak zászlós lenne...⁵³

A királynő, szigorú büntetések kilátásba helyezésével, természetesen a párbajt is próbálta tiltani, de e téren szintén csak mérsékelt sikerrel járt.⁵⁴

A tiszti nemesség

A katonai reformok jelentős része porosz mintát követett. A nagy ellenféllel kapcsolatban ugyanis el kell ismerni, hogy hadszervezete az örökösödési háború során magasan a Habsburg Monarchiáé felett állt. Mária Teréziát még a poroszok iránt táplált ellenszenvé sem akadályozta meg abban, hogy az észszerű újításokat tőlük is átvegye.⁵⁵ Akadtak azonban igazán nagy horderejű saját kezdeményezések is, melyek csak részben követtek idegen példákat.

Már utaltam rá, hogy a gyakorlatias gondolkodású királynő a katonai pályán egyértelműen a teljesítmény és a rátermettség alapján történő előmeneteli rendszert támogatta. Ezt kiválóan érzékelteti az is, hogy a máskülönben elkötelezetten katolikus uralkodónó semmilyen gátat nem szabott a protestánsok katonai pályán történő érvényesülésével szemben. Sőt, ugyanígy tett a nem nemesek esetében is, ami például jelentős pozitívum II. Frigyes porosz hadseregéhez képest, melyben döntően csak nemesek foglalhatták el a tiszti állásokat. A királynő ráadásul az alacsony sorból származó, arra érdemes tisztek számára lehetővé tette azt is, hogy a hagyományos rendi társadalom keretei között tiszti állásuknak megfelelő presztízsű helyet foglalhassanak el, vagyis nemesi vagy akár bárói, esetenként grófi címet szerezzenek.

Az erre irányuló törvényi szabályozás szintén az örökösödési háborút követően vette kezdetét. Miután azonban a királynő és tanácsadói eleinte nyilvánvalóan nem rendelkeztek megfelelően átgondolt koncepcióval, némi időre volt szükség, míg ennek végleges keretei megalkotásra kerültek. Az ez irányú szándék első jele volt, hogy 1752. szeptember 9-én Mária Terézia elrendelte, hogy minden tiszt, aki tíz évet szolgált előljárói megalégedésére, nemes állásúnak tekintendő.⁵⁶

Utóbb, 1757. január 12-én pedig napvilágot látott egy udvari haditanácsi rendelet, mely szerint valamennyi tiszt 30 év katonai szolgálatot követően, amennyiben előljárói igazolják jó magaviseletét, ingyenesen, tehát az ilyenkor szokásos taksa elengedése mellett lovagi diploma kiállítását igényelheti.⁵⁷ Hamarosan, még ugyanazon év április 16-án

⁵² Minden bizonnyal gróf Joseph Lothar Dominik von Königssegg-Rothenfels tábornagról (1673–1751) van szó.

⁵³ *Jessen* 2012. 227. o.

⁵⁴ *Hochedlinger* 1999. 174. o.; *Niederhauser* 2004. 79–80. o.

⁵⁵ *Niederhauser* 2004. 51. o.

⁵⁶ *Rechberger* 1878. 10. o.

⁵⁷ ÖStA KA HKR SR Norm., Hübler, Bd. 3. Hofkriegsrath am 12ten Januar 1757. – A lovagi méltóság a magyar közjogban ismeretlen, az osztrák örökös tartományokban és a Német-római Birodalomban ugyanakkor elterjedt nemesi rang volt. Ezen cím viselői a lovagi rendbe tartoztak, mely az egyszerű nemesség és a főnemességet jelentő úri rend (Herrenstand) közötti kategóriát jelentette.

újabb udvari haditanácsi rendelet kibocsátására került sor, amely az előbbi rendelkezést módosította. Ennek értelmében, az említett feltételeknek megfelelő tisztek immár csak a nemesség adományozását kérelmezhatték, és bár a szokásos taksa megfizetésétől továbbra is eltekintettek, a nemesi diploma kiállításának költségeit és egyéb adminisztrációs illetékeket a továbbiakban felszámoltak.⁵⁸

Említést érdemel, hogy a katonai, pontosabban tiszt nemességnek volt már európai előzménye: Franciaországban 1750-ben XV. Lajos azon polgári származású tiszteket, a századosi rangúaktól kezdve, akiknek apja és nagyapja szintén legalább századosként szolgált, egyöntetűen nemességre emelte.⁵⁹ Ez azonban, mint látható, nagyon behatárolt volt, és gyakorlatilag csak a tiszt dinasztia tagjaira korlátozódott. Jóval szélesebb körre terjedt ki ezzel szemben a Mária Terézia által meghonosított gyakorlat, amelynek bevezetésére nyilván nem véletlenül ekkoriban került sor. Az időzítéshez minden bizonynyal hozzájárult, hogy egy évvel korábban vette kezdetét az újabb nagy, utóbb hétévesnek nevezett háború, ami miatt különösen fontossá vált a katonákat minden lehetséges módon motiválni.

A királyasszony lovagjai

E nagy összecsapásnak köszönhetően került sor, szintén az 1757. esztendőben, az utóbb legendássá vált katonai kitüntetés, a Mária Terézia Katonai Rend megszületésére is.

Ennek alapítására, bár hivatalosan a kolini⁶⁰ győzelemhez kötötték, már régóta folytak előkészületek. A királynő legfőbb katonai tanácsadója, gróf Leopold Daun tábornagy, későbbi tábornagy ugyan már 1749-ben javaslatot tett egy új, Mária Teréziáról elnevezendő katonai kitüntetés létrehozására, amely, a hadi érdemek jutalmazása mellett, egyúttal a katonai szolgálat iránti fokozottabb vágy és elhivatottság felkeltését is szolgálná.⁶¹ Az előterjesztés ekkor még zárt létszámú tagságot képzelt el, továbbá tíz év katonai szolgálathoz, hadjáratokban, illetve ostromokban való részvételhez, valamint kifogástalan minősítéshez kötötte a Rend elnyerését.

1751-ben Daun további két javaslatot nyújtott be, melyekben már a rendi nyugdíjat, illetve a Rend tisztségviselőinek a fizetését is részletesen meghatározta.⁶² Mária Terézia, különösen a császári férje által táplált, aggályainak következtében azonban a tervezet több évig fiókban maradt.⁶³

A Rend végső formája végül 1757 folyamán került meghatározásra, ezzel együtt alapításának ténye is ekkor vált eldöntötté. Ez évben ugyanis előbb Ferenc császár véleményezte az elképzelést, majd Mária Terézia felkérésére 1757. április 12-én az államkancellár, gróf Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg is előterjesztette 12 pontban kifejtett

⁵⁸ ÖStA KA HKR SR Norm., Hübler, Bd. 3. Hofkriegsrath den 16ten Aprill 1757.

⁵⁹ Wachsmuth 1839. 335. o.; Hochedlinger 1999. 164. o.

⁶⁰ Csehország, Habsburg Monarchia; ma: Kolín, Csehország.

⁶¹ ÖStA KA MMThO Militär-Maria-Theresien-Orden, Gründung, Statuten, Ceremoniel, Ordens-Insignien, 1749-1923. fol. 1; Broucek 1981. 138. o.; Ortner – Ludwigstorff 2017. 164. o.

⁶² Lásd: ÖStA KA MMThO Militär-Maria-Theresien-Orden, Gründung, Statuten, Ceremoniel, Ordens-Insignien, 1749-1923. fol. 1, 4.

⁶³ Broucek 1981. 139. o.; Makai 2007. 181. o.

javaslatát, aminek köszönhetően a koncepció teljesen újszerű arculatot nyert.⁶⁴ A királynő utóbb ezt a változatot hagyta jóvá, mellyel kapcsolatban egyértelműen leszögezhetjük, hogy legfontosabb alapelvei a zseniális kancellár működése nyomán a felvilágosodás szellemiségét tükrözik.

Az eredeti terv szerint a Rend létrehozását a királynő 40. születésnapján, vagyis 1757. május 13-án kellett volna az akkori császári-királyi főparancsnoknak, Lotaringiai Károly hercegnek közhírré tétetni.⁶⁵ Az alapszabály elkészítése azonban hosszabb időt vett igénybe, ráadásul a május 6-i prágai csatában elszenvedett vereség miatt a pillanatnyi hadi helyzet is aligha volt kedvező egy ilyen ünnepélyes bejelentés végrehajtásához.⁶⁶ A Frigyes vezette poroszok felett június 18-án Kolinnál aratott nagyszerű győzelem feletti örömében viszont Mária Terézia, bár a státútum még akkorra sem készült el, a Rend azonnali megalapítása mellett döntött. Ezt június 22-én a Daunnak címzett uralkodói leiratában hivatalosan is közölte a győztes tábornaggal. Utasította továbbá, hogy az alapítás ténye kerüljön kihirdetésre a hadseregben, az alapszabály addig elkészült passzusaival egyetemben,⁶⁷ melyek többek között az alábbiak voltak:⁶⁸

„1. Az új, 1757. június 18-án alapított Rend a Mária Terézia Katonai Rend megnevezést viseli. Minden tiszt, aki különleges érdemeiről tett tanúbizonyságot, jogosult a Rendbe való felvételre.

2. A felvétel szempontjából, előkelő születés, hosszú szolgálat, az ellenségtől szerzett sebek vagy korábbi érdemek nem mérvadóak, még kevésbé kegy vagy támogatás.

Egyedül és kizárólag azoknak, akik a tisztességen és kötelességen túlmutató teljesítményt nyújtottak, magukat valamely különösen vitéz tett révén kitüntették, illetőleg eszes és hasznos tanáccsal szolgáltak az ellenséggel szemben, lehet osztályrészük ezen Rend.

3. A Rendet valamennyi fegyvernem tisztjei elnyerhetik, a legmagasabb rangútól a legalacsonyabbig, beleértve a zászlóst is, tekintet nélkül vallásra, rangra és születésre...

7. A Rendbe történő felvételhez három lényeges pont mérvadó:

– a vitézi tett

– ennek leírása idevágó bizonyítékokkal, valamint pártatlan vizsgálat a tekintetben, hogy a bizonyítékok vonatkozásában nem áll-e fent bármiféle hiány vagy mulasztás, vagyis hogy a kérdéses tett valóban olyan jelentőségű, hogy méltó a nagy- vagy lovagkeresztre.

8. Az egész hadsereg számára közzététeik, hogy egyetlen, magát a Rendre méltónak érző tiszt útjába sem állíthatnak akadályokat. Az ilyen tiszteknek szándékukat jelenteniük kell parancsnokuknak, azután pedig a vezénylő tábornokhoz kell folyamodni, aki-

⁶⁴ ÖStA KA MMThO Militär-Maria-Theresien-Orden, Gründung, Statuten, Ceremoniel, Ordens-Insignien, 1749-1923. fol. 8.; *Brouček* 1981. 139. o.

⁶⁵ ÖStA KA MMThO Militär-Maria-Theresien-Orden, Gründung, Statuten, Ceremoniel, Ordens-Insignien, 1749-1923. (Számzatlan, 1. o.); *Brouček* 1981. 141. o.

⁶⁶ Vö.: *Makai* 2007. 184. o., valamint *Ortner – Ludwigstorff* 2017. 169. o.

⁶⁷ Lásd: ÖStA KA MMThO Militär-Maria-Theresien-Orden, Gründung, Statuten, Ceremoniel, Ordens-Insignien, 1749-1923. Handschreiben der Kaiserin Maria Theresia an FM. Graf Daun (Abschrift aus dem Daun-Palfffy'schen Archiv), fol. 9.; *Brouček* 1981. 141. o.

⁶⁸ Az eredetileg 18 pontból álló, német nyelvű szöveg fontosabb részleteit közöljük saját fordításban.

nek majd meg kell bíznia egy auditort⁶⁹ vagy más tisztet azzal, hogy megfelelő értesüléseket szerezzen a jelölt tettéről és ezeket egyúttal papírra is vesse.

9. Az ezen leírást készítő auditornak, illetőleg egyéb tisztnek, nem csupán a megnevezett tanúkat kell az eset körülményekről kikérdezni, hanem az általa készített leírást fel is kell olvasnia előbbieik számára. Majd, ha ezek úgy találják, hogy ez minden tekintetben a valóságnak megfelel, ezen tanúk aláírásával és pecsétjével meg kell azt erősíteni.

10. Nem elég csupán a parancsnok tanúságtételét beszerezni, ezen túlmenően hat tiszt vagy 12 altiszt vagy közlegény tanúsága is szükséges – továbbá a század, ezred és a dandár állásfoglalása is szükséges. Amennyiben a parancsnok akadályoztatva lenne vagy arra hivatkozna, hogy nem volt jelen, úgy az akcióban jelen volt hét főtiszt, illetve, ha nem áll rendelkezésre ennyi, akkor minden hiányzó főtiszt helyett az akciónál ugyancsak jelen lévő két altiszt vagy közlegény tanúsága és aláírása szükségeltetik.

Az összeállítónak végül magának is el kell látnia nevével és pecsétjével az írott tanúsítványt, továbbá fel kell tüntetnie, hogy mely alakulatokat és tisztet kért meg eljárása keretében, valamint, hogy felmerült-e ennek során bármiféle ellentmondás...⁷⁰

A teljesen elkészült, lényegesen kidolgozottabb, 51 cikkelyt tartalmazó, a fentiekhez képest néhány vonatkozásában módosított, számos részletre kiterjedő rendi statútum jóváhagyására végül 1758. december 12-én került sor.⁷¹

Az idézett pontokból, valamint a korábban leírtakból is kitűnik, hogy a különböző tervezetek nyomán végül az addig megszokottakhoz képest egy teljesen újszerű koncepció született és került elfogadásra. A Rend elnyerését, mint láthattuk, viszonylag széles kör számára lehetővé tették: vallástól, származástól és rangfokozattól függetlenül bármelyik arra érdemes tiszt megkaphatta. Ráadásul, szemben például az Aranygyapjas Renddel, a felvehető tagok létszáma sem volt korlátozva. Elnyerésénél kizárólag a vitézség, a véghezvitt katonai teljesítmény számított, így kétséget kizáróan meritokratikus szellemiségűnek tekinthető.

Az odaítélés módja úgyszintén meglehetősen demokratikus volt, gyakorlatilag hasonló napjaink pályázati rendszeréhez. Kiemelkedő haditett alapján, adott határidőn belül, írásban lehetett kérelmezni, melynek során részletesen le kellett írni a véghezvitt hőstettet, melyhez meghatározott számú, szemtanúként jelenlévő tiszt, illetve altiszt vagy közember tanúvallomását kellett csatolni.⁷² Az eredetileg közzétett változattól eltérően a végleges statútum alapján a kérelmezőnek a fentiek szellemében magának kellett összeállítani az anyagot. Nem kellett tehát erre külön tisztet vagy auditort kijelölni.⁷³ A benyújtást

⁶⁹ Az auditor, másként hadbíró az ezredtörzs állományába tartozó, tisztí állású személy volt. Feladata volt a tulajdonos, illetve ezredes nevében az ezred jogi ügyeinek vitele, valamint a katonai jogszolgáltatás azon ügyekben, amelyek az ezredtulajdonos (ezredes) hatáskörébe tartoztak. Ő intézte ezen felül a tiszték hagyatéki ügyeit is, valamint vezette az ezred levelezését, és 1807-ig feladatát képezte az ezred történetének a lejegyzése is. *Wrede* 1898. 70. o.

⁷⁰ ÖStA KA MMThO Militär-Maria-Theresien-Orden, Gründung, Statuten, Ceremoniel, Ordens-Insig-nien, 1749-1923. Handschreiben der Kaiserin Maria Theresia an FM. Graf Daun (Abschrift aus dem Daun-Palffy'schen Archiv), fol. 9-10.

⁷¹ *Broucek* 1981. 141. o.; *Ortner – Ludwigstorff* 172. o.

⁷² A fegyvertények alapos leírásáért napjaink kutatói is meglehetősen hálásak lehetnek. Az egykori hősök ugyanis ily módon rendkívül gazdag forrásegyüttest hagyományoztak az utókorra, amely ma az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltárának egyik sorozatát képezi: ÖStA KA MMThO Ordenskandidaten und Mitlieder.

⁷³ Vö.: *Ordenstatuten*, 11-13. o.

követően a rendi káptalan szavazással döntött a kérelem ügyében. Ennek során azonban a végső szót mindig a rend nagymestere, a mindenkori uralkodó mondta ki.⁷⁴

A Rend elnyerése a kérvényezés mellett lehetséges volt közvetlen adományozás révén is, melyet a nagymester gyakorolhatott, aki néha ideiglenesen egy-egy kiemelkedő hadvezért is felruházott ezzel a joggal. Így a későbbiekben például Károly főherceg és Karl Philipp zu Schwarzenberg herceg, sőt 1799-ben, az itáliai hadszíntéren működő, egyesült cári és császári-királyi haderő akkori főparancsnoka, a legendás orosz hadvezér, Alexandr Vasziljevics Szuvorov herceg, tábornagy is felhatalmazást nyert a Rend lovagkeresztjének adományozására.⁷⁵ A Mária Terézia Rendnek ugyanis több fokozata volt, kezdetben kettő, a lovag-, másként kiskereszt, valamint a nagykereszt.⁷⁶ Utóbb, 1765-ben II. József bevezetett egy középső fokozatot, a parancsnoki keresztet is.

A Rend bármely fokozatát elnyert tiszt, ha nem volt nemes, akkor automatikusan nemességre emelkedett, illetve bekerült a lovagi rendbe is, sőt, kérvényezhette a bárói cím odaítélését is, amit ez esetben díjmentesen megkapott. A Rend elnyerése tehát sok esetben jelentős előrelépést tett lehetővé a társadalmi ranglétrán, az egyébként szükséges anyagi háttér hiánya esetén is.

Említést érdemel, hogy sokáig a parancs nélkül, sőt a parancs ellenére végrehajtott, ugyanakkor sikert hozó díjazásra kerülhettek. Ez számos tiszt esetében ösztönzőleg hatott a kockázatos vállalkozások végrehajtására, ami természetesen meg lehetőséget szolgált a veszéllyel járt. Eredményes akció esetén ugyanis a Mária Terézia Katonai Rend, kudarc esetén viszont parancsmegtagadásért hadbíróság várta az efféle túlbuzgó harcost.⁷⁷ Nem meglepő, hogy a szabályok merev betartásához ragaszkodó, szűk látókörű Ferenc József volt az, aki 1878-ban megtiltotta a parancs szándékos figyelmen kívül hagyásával végrehajtott, mégoly sikeres fegyvertények ily módon történő jutalmazását.⁷⁸

A Mária Terézia Katonai Rend rövid időn belül Európa egyik legelismertebb katonai kitüntetésévé vált. Nyilván azért, mert valóban a katonai érdemet méltányolta, továbbá sok esetben legendás, európai hírnévű katonák kapták meg, ami szintén hozzájárult ismertségéhez és elismertségéhez. Ráadásul nagymestere maga a német-római császár volt, aki

⁷⁴ A káptalant az élő rendtagok összessége alkotta, akik közül az egyes káptalani üléseken legalább hétnek jelen kellett lennie. Ha pedig ennyi élő rendtag sem állt rendelkezésre, mint például az I. világháború kezdetén, akkor ún. rendkívüli káptalan került összehívásra. *Ortner – Ludwigstorff* 2017. 172. o.

⁷⁵ Szuvorov felhatalmazására vonatkozóan lásd: *Deželić* 1907. 57. o.

⁷⁶ Bár, mint láttuk, az idézett alapszabály-tervezetben a lovagkereszt (Ritterkreuz) kifejezés szerepelt, az 1759-ben kiadott, végleges változatban, ha magáról a kereszttről szóltak, akkor a lovagok vonatkozásában a kiskereszt (kleines Kreuz) míg a nagykeresztesek esetében értelemszerűen a nagykereszt (großes Kreuz) megnevezést használták. Az 1811-es és az 1878-as szabályzatokban viszont, a hatályban maradt, korábbi cikkelyeket leszámítva, az új kiegészítésekben a kiskereszt helyett már a lovagkereszt kifejezést használták. Úgy tűnik, a XIX. században, akárcsak napjaink szakirodalmában, inkább ez utóbbi megnevezés vált elterjedté. Az effajta terminológiai különbségtételnek ugyanakkor a kortársak számára aligha volt jelentősége. Ezt jól érzékelteti az is, hogy a Rend történetét, valamint tagjainak életrajzeit feldolgozó monumentális munka szerzője, Jaromír Hirtenfeld a XIX. század közepén is egyaránt használja mind a két fogalmat. Vö.: *Ordensstatuten 1759*. 11., 19., 22. o.; *Ordensstatuten 1811*. 6., 11., 13., 31., 37. o.; *Ordensstatuten 1878*. 7., 12–13., 34–35. o.; *Hirtenfeld 1857*.

⁷⁷ Példának okáért, Benedek Lajos 1859-ben a solferinói csatában, még altábornagyként, egyenesen a császár visszavonulási parancsát hagyta figyelmen kívül és szállt inkább szembe hadteste élén a támadó ellenséggel, melyet sikeresen vissza is vert. Ennek köszönhetően elnyerte a Rend parancsnoki keresztjét. *Hajdu* 1999. 21. o.

⁷⁸ Az alapszabály 1878-as változatához csatolt, egyébként Gödöllőn jegyzett, kiegészítő rendeletben került ez megfogalmazásra, azzal az indoklással, hogy az engedelmesség a katonai fegyelem alappillére, melyhez valamennyi katona mindenkor kötvé van. Lásd: *Ordensstatuten 1878*. 31–32. o.

szimbolikusan továbbra is a keresztény Európa első világi méltóságának számított. Ennek kapcsán meg kell ugyanis jegyezni, hogy a Rend első nagymestere nem Mária Terézia, hanem a férje, Ferenc István, vagyis I. Ferenc császár lett. Ennek valószínű oka Mária Terézia kiváló biográfusa, Barbara Stollberg-Rilinger véleménye szerint is az volt, hogy akkoriban egy férfiakból álló, katonai testület fejeként aligha tudtak egy nőt elképzelni.⁷⁹

A Rend kiemelkedő, a katonain túlmutató, állami szintű fontosságát jelzi a rendi kancellárok személye is. Így az első kancellár maga Kaunitz lett. Később közel fél évszázadon át Klemens Wenzel Metternich gróf, utóbb herceg töltötte be ezt a tisztséget.⁸⁰

A korábban alapított, exkluzív, többnyire a főnemesség tagjaira korlátozott ügynevezett házi rendekkel ellentétben, melyekben a rendtagok száma korlátozott volt, ráadásul gyakran még jelentős taksát is fizetniük kellett felvételükkor, a Mária Terézia Rend élesen eltérő stratégiát követett, miután a nyitottságra és a teljesítményelvre épült. Tagjai számát nem korlátozták, és nemcsak hogy taksát nem kellett fizetniük, de még rendi nyugdíjnak nevezett, rendszeres pénzbeli juttatásban is részesültek.⁸¹

Azt ugyanakkor meg kell említeni, hogy ennek a kitüntetésnek is volt európai előzménye, mégpedig az első katonai érdemrend, az 1693-ban alapított francia Szent Lajos Rend (Ordre royal et militaire de Saint-Louis). Ezt a tisztek erényeinek, érdemeinek és szolgálatának jutalmazására hozták létre. Kizárólag katolikus tiszteknek adományozták,⁸² legalább tíz év szolgálati időt követően, mely utóbb 20 évre módosult.⁸³ A nemesi származás viszont nem volt feltétel, sőt a polgári származásúak a kitüntetéssel együtt az örökletes nemességet is elnyerték. Ezenkívül valamennyi kitüntetett rendi nyugdíjban is részesült. A rend három osztályra tagolódott, ezek közül a nagykeresztesek és a parancsnokok száma meghatározott, a lovagoké ugyanakkor tetszőleges volt.⁸⁴

A Mária Terézia Katonai Rend Daun-féle első tervezete még ehhez erősen hasonló jellegzetességeket mutatott. Azonban Kaunitz és az ő elképzeléseit a férjével szemben is határozottan támogató királynőnek köszönhetően modernebb szemléletűvé vált és meghaladta a francia elődöt. A jelentős minőségi és szemléletbeli különbség a Mária Terézia Rend javára a nagy ellenfél, II. Frigyes által 1740-ben alapított Pour le Mérite⁸⁵ Renddel összevetve még inkább kidomborodik. Az összehasonlítás egyúttal a két nagy formátumú uralkodó személyisége és kormányzati stílusa közti különbséget is bizonyos fokig tükrözi. A porosz érdemrendnek ugyanis még alapítószabályzata sem volt.⁸⁶ A csupán egy osztályból álló, ezenfelül társadalmi rangemeléssel sem együtt járó kitüntetés adományozása legin-

⁷⁹ Stollberg-Rilinger 2017. 394. o.

⁸⁰ ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1931. Militär Maria-Theresien-Orden, 1757-1765. I-X. Promotion, Notizen über den Militär-Maria Theresien-Orden. (Számolatlan 2. o.)

⁸¹ Broucek 1981. 138. o.; Stollberg-Rilinger 2017. 393. o. – Egészen pontosan, az 1758. decemberi statutum értelmében, a rangidősség szerint számított első 20 nagykeresztes részesült évi 1500 forint, illetve az első 100 lovag 600 forint, a második 100 lovag pedig 400 forint rendi nyugdíjban. Az előrelépésre, illetve a nyugdíjra jogosultak közé való bejutásra kihalásos alapon került sor. Erre vonatkozóan lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär Maria Theresien-Orden 1757–1931. Militär Maria-Theresien-Orden, 1757-1765. I-X. Promotion, Notizen über den Militär-Maria Theresien-Orden. (Számolatlan, 1. o.); Ordensstatuten 1759. 9. o.

⁸² Utóbb, 1759-ben létrehozásra került gyakorlatilag a Szent Lajos Rend mintájára a protestáns tiszteknek adományozott Katonai Érdemrend (Institution du Mérite militaire) is.

⁸³ A háborús évek ugyanakkor duplán számítottak.

⁸⁴ http://www.france-phaleristique.com/ordre_saint_louis.htm (A letöltés időpontja: 2018. január 22.).

⁸⁵ A francia kifejezés jelentése: az érdemért.

⁸⁶ Fuhrmann 1996. 35. o.

kább a király saját döntése alapján, még a csatatéren frissen szerzett benyomásai nyomán, továbbá az egyes parancsnokok javaslatai alapján történt. Végül azok a tisztiek, akik magukat a kitüntetésre érdemesnek tartották, itt is nyújthattak be egyéni kérelmeket. Utóbbiak természetesen szintén a király elé lettek felterjesztve, elbírálás céljából. Közülük ugyanakkor a különböző összecsapásokra igen csak jól emlékező Frigyes számosat elutasított.⁸⁷ Gyakorlatilag tehát minden esetben a király döntötte el egy személyben, hogy mit tart érdemnek és kit kíván megjutalmazni.⁸⁸ Végül az ő egyéni döntésétől függött az is, hogy mennyi pénzjutalmat adott a kitüntetettnek, miután ez sem volt szabályozva.⁸⁹

Jóllehet, mint említettük, a Mária Terézia Rend esetében is létezett az uralkodó-nagy-mester által közvetlenül történő kitüntetés, ez azonban jóval kisebb arányban fordult elő, mint a benyújtott kérelem káptalani elbírálását követően történő adományozás.⁹⁰ Ez jól látszik a következő összefoglaló táblázatból is:

<i>A Mária Terézia Katona Rend adományozásának megoszlása (1757–1931)⁹¹</i>								
<i>Időszak</i>	<i>Kérelmek száma</i>	<i>Káptalani határozat alapján történt adományozások száma</i>			<i>Káptalani határozat nélkül történt adományozások száma</i>			<i>Az összes adományozás száma</i>
		<i>Nagykereszt</i>	<i>Parancsnoki kereszt</i>	<i>Lovagkereszt</i>	<i>Nagykereszt</i>	<i>Parancsnoki kereszt</i>	<i>Lovagkereszt</i>	
Az alapítástól az I. világháborúig (1757–1913)	3320 ⁹²	26	38	649	24	92	281 (283) ⁹³	1110 (1112)
I. világháború (és azt követően a világháborús érdekekért, 1914–1931) ⁹⁴	1072	–	6	110	11	4	–	131
<i>Összesen</i>	4392	829			412 (414)			1241 (1243)

⁸⁷ Lehmann 1913. Bd. I. XIV–XV. o.

⁸⁸ <http://deacademic.com/dic.nsf/dewiki/1055228#Verdienstorden> (A letöltés időpontja: 2018. január 17.); Fuhrmann 1996. 35. o.; Lehmann 1913. Bd I. XIV–XV.

⁸⁹ Fuhrmann 1996. 35. o.

⁹⁰ Ezekre leginkább II. (I.) Ferenc császár révén került sor a francia háborúk idején. Vö.: ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1931. Festhaltung der Namen der Kapitulare in den Promotionen I-CLXX, sowie der durch Ah. grossmeisterliche Entscheidung verfügten Ordensverleihungen, Militär-Maria-Theresien-Orden, Zeitspanne 1757-1879. fol. 8–3. Lásd továbbá: Broucek 1981. 147. o.

⁹¹ A táblázat Peter Broucek adatai, valamint a Mária Terézia Katonai Rend levéltári anyagában található adatok alapján került összeállításra. Lásd: Broucek 1981. 147. o.; ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden. 1757-1931. Vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1914, Gesamtübersicht aller Ordensverleihungen und Zuerkennungen vom Jahre 1757 bis 1931.

⁹² A fenti szám sajnos nem pontos, miután a 19. és a 81. promóciók (1789 és 1810) során elbírált kérelmek, illetve benyújtók névsora nem maradtak fent, így a pályázók száma csak hozzávetőlegesen megállapítható. Lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1931. Vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1914. Gesamtübersicht aller Ordensverleihungen und Zuerkennungen vom Jahre 1757 bis 1931.

Mindebből Mária Terézia uralkodásának idejére 21 nagy-, 13 parancsnoki és 181 lovagkereszt adományozása esett.⁹⁵ Összehasonlításként, Nagy Frigyes uralkodása alatt 924 Pour le Mérite Rend kiosztására került sor. Ez még annak tükrében is messze gyakoribb adományozást jelent, hogy Frigyes uralkodásának ideje hosszabb volt, érdemrendjének alapítása pedig korábbra datálódott.⁹⁶ Utóbbi rendet fennállása során egyébként összesen 5430 alkalommal adományozták.⁹⁷ Ami pedig a Szent Lajos Rendet illeti, már az 1693-as alapításától XIV. Lajos 1715-ös haláláig tartó időszakban mintegy 2000 lovagkereszt kiosztására került sor.⁹⁸ A Mária Terézia Rend esetében egyébként a legnagyobb számú kitüntetés a francia háborúk időszakához (1792–1815) kötődik, amikor is 18 nagy-, 84 parancsnoki és 519 (521)⁹⁹ lovagkeresztet adományoztak.¹⁰⁰

Az előbbi összevetések is egyértelműen bizonyítják a Mária Terézia Rendnek a többi nagy tekintélyű katonai érdemrendhez képest is kiemelkedő exkluzivitását. Egyúttal érzékeltetik, hogy milyen nehéz lehetett kiérdemelni. Hiába volt ugyanis elvileg a tisztikar egésze számára elérhető, ezt jelentősen korlátozta, hogy az elnyeréséhez szükséges kiemelkedő vitézség nyilvánvalóan csak keveseknek adatott meg. Továbbá természetesen kellő szerencsére is szükség volt, hogy az illető az esetlegesen végrehajtott hőstettét vagy adott esetben hőstetteit túl is élje, és így legyen módja beadni a pályázatát. Ráadásul abban az esetben is, ha valaki benyújtotta a kérelmét, azonban a káptalani döntés megszületése előtt elhalálozott, kérelme már nem került tárgyalásra.¹⁰¹ Az uralkodó ugyan-

⁹³ A hiányosan fennmaradt akták következtében, két idegen hadseregbeli tiszt számára történt lovagkereszt-adományozás bizonytalan. Lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1931. Festhaltung der Namen der Kapitulare in den Promotionen I-CLXX, sowie der durch Ah. grossmeisterliche Entscheidung verfügten Ordensverleihungen, Militär-Maria-Theresien-Orden, Zeitspanne 1757-1879. fol. 25 a.

⁹⁴ Az I. világháború lezárását követően még többször összeült a rendi káptalan, amely folytatta a háborúban szerzett érdemek alapján történő adományozásokat, a nagymester helyett immár az akkori rendi kancellár, Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy jóváhagyásával. Az utolsó káptalani ülésre 1931. október 3-án került sor. Ekkor, utoljára, még hat lovagkereszt odaítéléséről született döntés. Für Tapferkeit 5. o.; *Ortner – Ludwigstorff* 188. o.; *Pandula* 2004. 79. o.

⁹⁵ Saját számítások a Mária Terézia Rend levéltári anyaga alapján. Lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1931. Festhaltung der Namen der Kapitulare in den Promotionen I-CLXX, sowie der durch Ah. grossmeisterliche Entscheidung verfügten Ordensverleihungen, Militär-Maria-Theresien-Orden, Zeitspanne 1757-1879. fol. 1–5.

⁹⁶ Vö.: *Lehmann* 1913. Bd. I. 1–172. o. – Ezen jelentős mértékben az sem változtat, ha levonjuk azt a néhány kitüntetést, melyet Frigyes, kivételképpen, civilek számára adományozott. Utóbb, 1842-ben, a civilek számára egyébként külön osztály is alapításra került „Pour le Mérite für Wissenschaften und Künste” megnevezéssel.

⁹⁷ Az I. világháborúig összesen 4743, a világháború során pedig további 687 adományozásra került sor. Lásd: *Lehmann* 1913. Bd. I. 1–671. o., Bd. 2. 1–598. o.; *Fuhrmann* 1996. 39. o.

⁹⁸ http://www.crwflags.com/fotw/flags/fr_mon.html (A letöltés időpontja: 2018. január 22.); http://www.france-phaleristique.com/ordre_saint_louis.htm (A letöltés időpontja: 2018. január 22.).

⁹⁹ A bizonytalanság a kettő, már említett, kérdéses adományozásból fakad.

¹⁰⁰ Saját számítások a Mária Terézia Rend levéltári anyaga alapján. Lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom Militär-Maria-Theresien-Orden, 1757-1931. Festhaltung der Namen der Kapitulare in den Promotionen I-CLXX, sowie der durch Ah. grossmeisterliche Entscheidung verfügten Ordensverleihungen, Militär-Maria-Theresien-Orden, Zeitspanne 1757-1879. fol. 8–37.

¹⁰¹ Erre vonatkozóan lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom MMThO, Festhaltung der Namen der Kapitulare in den Promotionen I-CLXX, sowie der durch Ah. grossmeisterliche Entscheidung verfügten Ordensverleihungen, Militär Maria Theresien-Orden Zeitspanne 1757-1879. fol. 19.

akkor természetesen posztumusz is adományozhatta a kitüntetését. Ez azonban csak ritkán fordult elő.¹⁰²

Összegezve, nyugodtan kijelenthetjük, hogy néhány szükségszerű kivételtől eltekintve, ez alatt főként a Habsburg-ház, illetve néhány külföldi uralkodóház tagjait értve, valóban csak a legkiválóbbak nyerhették el. Így magától értetődő volt, hogy a Mária Terézia Rend bármely fokozatát viselő katonára még az ellenfelek is nagy tisztelettel tekintettek.

Társadalmi felemelkedés a tiszti szolgálat útján – tények és példák

Mária Terézia fentiekben taglalt két 1757-ből származó intézkedése, vagyis a tisztek 30 év utáni nemesítése és a Mária Terézia Katonai Rend megalapítása a Habsburg Monarchia egész további fennállása során meghatározónak bizonyult. Jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az egyébként szűk körre korlátozódó társadalmi mobilizációnak egészen 1918-ig a legmeghatározóbb színterévé a katonai pálya váljon.

Mindez Hanns Jäger-Sunstenau munkája által statisztikailag is bizonyított. Vizsgálatai révén megállapítást nyert, hogy a Habsburg Monarchiában 1701 és 1918 között lezajlott 12 130 rangemelés közül¹⁰³ azon 10 358 esetből, melyeknél ismerjük az adományt nyert foglalkozását, 5133 a katonatisztekhez kötődik. Ezzel a rangemeléseknek közel a felét, egész pontosan a 49,5%-át teszik ki. Messze megelőzik a hivatalnokokat (3463 rangemelés, 33,4%), vagy a kereskedők, iparosok, illetve bankárok alkotta foglalkozási csoportot (1242 rangemelés, 12%), nem szólva a művészekről és a tudósokról (520 rangemelés, 5,1%).¹⁰⁴

A Mária Terézia Rend exkluzivitásának kapcsán megállapítottakból következően a tiszti pályán történő társadalmi emelkedés is természetesen a nagy többség számára a becsülettel teljesített, hosszú szolgálat révén valósult meg. A kiemelkedő vitézség révén történő előbbre jutás ezzel szemben a legkiválóbbak jóval szűkebb körére korlátozódott.

A továbbiakban, a XVIII–XIX. század fordulójának császári-királyi tisztikarára irányuló saját kutatásaim alapján néhány konkrét adattal és példával szemléltetem a társadalmi felemelkedés katonai pálya nyújtotta lehetőségeit. Többek között megállapítottam, hogy a francia háborúk idején (1792–1815) a császári-királyi hadsereg huszár, vértés és ulánus ezredeiben szolgáló összesen 540 törzstiszt valamivel több mint 13%-a, 72 fő a pályafutását közlegényként kezdte. Innen emelkedtek fel legalább az őrnagyságig, vagy akár az alezredesi, illetve ezredesi rangig, sőt, gyakran a tábornokságig. 94 fő közülük, vagyis több mint 17% ugyanakkor nem nemesi származású volt.¹⁰⁵

Figyelemre méltó és több esetben megfigyelhető az is, hogy egy-egy család több, egymást követő generáció sikeres működése révén több lépcsőben történő társadalmi emel-

¹⁰² 1806 januárjában az Austerlitznél hősi halált halt gróf Ferdinand von Tiesenhausen cári kapitány és szárnysereg számára adományozott I. Ferenc posztumusz lovagkeresztet. Lásd: ÖStA KA MMThO Einiges vom MMThO, Festhaltung der Namen der Kapitulare in den Promotionen I-CLXX, sowie der durch Ah. grossmeisterliche Entscheidung verfügten Ordensverleihungen, Militär Maria Theresien-Orden Zeitspanne 1757-1879. fol. 20–21.; *Hirtenfeld* 1857. 764. o.

¹⁰³ A fentiekben rangemelésen a rendi állás tekintetében történő emelkedést értjük. Jelen esetben konkrétan a nemesítésekről, valamint a lovagi, illetve a bárói méltóságra emelésről van szó. Lásd: *Jäger-Sunstenau* 1963. 14. o.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Lásd: *Réfi* 2014.; *Réfi* 2015.; *Réfi* 2016.; *Réfi* 2018.

kedést produkált. Gyakori ugyanis, hogy egyes polgári származású, katonai pályájukat többnyire közlegényként kezdő apák elértek valamely főtiszti rangfokozatig, döntően a kapitányságig, egyúttal szolgálatuk révén nemességet szereztek. Az ő fiaik pedig, immár előnyösebb helyzetből, tisztfiként indulva gyakran a bécsújhelyi Katonai Akadémia elvégzését követően a törzstisztséget, esetenként a tábornokságot és a bárói címet is elérhették.

Így például az 1702-ben a csehországi Polnán született Franz Xaver Bersina 1727–1728 körül lépett katonai pályára, melynek során az 1750-es évekre kapitányi rangig jutott a Trauttmansdorff-vértesezredben. 1758-ban 30 éves katonai szolgálata nyomán „von Siegenthal“ predikátummal nemességet szerzett. 1764-ben született fia, Heinrich 1773-tól a bécsújhelyi Katonai Akadémia hallgatója lett, melynek elvégzését követően 1783-ban alhadnagyként kezdte meg tényleges katonai szolgálatát. Ennek során 15 év alatt az ezredességig jutott, 1805-ben vezérőrnagyi kinevezést nyert. 1809-ben kiérdemelte a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. Ennek köszönhetően 1810-ben, bárói címet nyert. 1827-ben elnyerve a császári-királyi hadseregben rendszeresített második legmagasabb rangfokozatot, lovassági tábornokká lépett elő. Halálának évében, 1831-ben pedig az Udvari Haditanács alelnökévé is kinevezték. 1801-ben ezredesként feleségül vette gróf Auguste von Hennint. Feleségének személye is jelzi, hogy ez időben a régi arisztokrácia is többé-kevésbé gyorsan befogadta a sikeres katonákat. A család felemelkedését, illetve pozícióját ezen előnyös házasság révén sikerült még jobban megszilárdítani. Így nem meglepő, hogy a frigyből született fiú, Eduard, utóbb szintén magas katonai rangot, altábornagyságot ért el.¹⁰⁶

Egy másik példára rátérve, az 1700 körül, a pfalz-neuburgi palotagrófságbeli Waldalgesheimben¹⁰⁷ született Philipp Possmann 1719 körül lépett be a császári hadseregbe ahol utóbb a Hohenzollern-Hechingen-vértesezredben kapitányi rangig jutott. Az 1757-es rendeletet követően nyilván hamarosan kérelmezte a nemesség adományozását, amelyet 1758-ban, a születési helyének akkor használatos elnevezésére utaló „von Algeshaimb” predikátummal meg is kapott. 1742-ben született a fia, Johann, aki 1756-tól a bécsújhelyi Katonai Akadémia hallgatója volt, majd 1760-ban alhadnagyként abba az ezredbe helyezték, ahol apja is szolgált. 1786-ra őrnagyságig jutott, végül 1792-ben címzetes alezredesként helyezték nyugállományba. 1793-ban, bár nem volt a Mária Terézia Rend lovagja, katonai szolgálata jutalmául bárói címet nyert. Az ő két fia közül az egyik főhadnagy, a másik viszont címzetes ezredes lett.¹⁰⁸

Mindez a gyakorlatban is jól példázza a Mária Terézia-féle intézményrendszer hatékony működését, mellyel elősegítette az alkalmas személyek kiválasztódását és felemelkedését, illetve előbbieik fiainak tisztképző intézményekben történő elhelyezése révén egyúttal az elkötelezett tiszti dinasztiák létrejöttét.

A több generáción keresztül lezajló társadalmi felemelkedések esetenként kiemelkedő mértékűek és természetesen a katonai pályán túlmutatóak is lehetnek. Így például a soproni polgárcsaládban 1733 körül született Geringer József 1751-ben közhuszárként kezdte katonai pályafutását, melynek során 1778-ra elsőkapitányi rangig jutott

¹⁰⁶ Pályafutására lásd: *Réfi* 2015. 51–53. o., apjára vonatkozóan: ÖStA KA ML, Kürassier-Regiment Nr. 7 1759, 1762 Karton-Nr. 6672.

¹⁰⁷ Ma Németország.

¹⁰⁸ Pályafutására lásd: *Réfi* 2018. 73–74. o., az apáéra: ÖStA KA MLST ML Dragoner-Regiment EH Ferdinand 1750 Karton-Nr. 11.602; ML Dragoner-Regiment EH Ferdinand 1751 Karton-Nr. 11.603.

a Barcó-huszárezredben. Majd 1789-ben nemességet nyert „von Oedenberg” predikátummal. 1758-ban született fia, Gábor 1777-ben szintén a Barcó-huszárezredben kezdte meg katonai pályafutását önköltséges hadapródként, nyilvánvalóan az akkoriban ott másodkapitányként szolgáló apa védőszárnyai alatt. Helyzeti előnyét, ami ráadásul kiemelkedő vitézséggel párosult, kiválóan kamatoztatta. Így 1800-ra már ezredesi rangra jutott, 1808-ban pedig vezérőrnagyi kinevezést nyert. Közben 1794-ben elnyerte a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét, melynek nyomán 1802-ben osztrák örökös tartományokbeli báróság, 1808-ban pedig magyar báróság adományozásában részesült. Ráadásul 1805-ben előnyös házasságot kötött, ami, mint az előbb utaltunk rá, szintén sok esetben a társadalmi előrelépés egyik fontos eszköze. A prominens erdélyi szász családból származó báró Bruckenthal Zsófiát vette nőül. 1806-ban született fiuk, Károly a XIX. század közepén, a szabadságharcot követő időszakban Magyarország teljhatalmú polgári biztosa lett.¹⁰⁹ A család tehát alig három generáció alatt társadalmi állását tekintve rendkívül nagymértékű emelkedést produkált, amit főként a két első nemzedék katonai szolgálatai alapoztak meg.

Előbbiek tükrében a legkevésbé sem értünk egyet azzal a szakirodalomban felbukkanó állítással miszerint a harmincéves háborúra jellemző „mesés” karrierek a XVIII. században, vagy esetleg azt követően elképzelhetetlenek lettek volna.¹¹⁰ A XVIII. század dinasztikus háborúi, majd a francia háborúk ugyanis szintén kiváló felemelkedési lehetőséget nyújtottak a rátermett katonák számára.

Elég csak az olyan, az előbb említetteket is messze felülmúló karrierekre utalnunk, mint például Hadik Andráséra, aki magyarországi kisnemesből birodalmi gróffá, illetve kornétásból¹¹¹ tábornaggá, valamint az Udvari Haditanács elnökévé vált. Egyúttal 1758-ban az elsők között kapta meg a Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjét.¹¹² Megemlíthetjük továbbá a napjainkban már kevésbé ismert, életében viszont európai hírű Kray Pált is, aki vagyontalan magyarországi kisnemesből báróvá, a Haller-gyalogezred önkénteséből pedig tábornaggyá vált, továbbá az itáliai, majd utóbb a németországi császári-királyi haderő ideiglenes főparancsnokságáig jutott. Egyúttal pályafutása során elnyerte a Mária Terézia Rend lovag- és parancsnoki keresztjét is.¹¹³ A későbbi időszakból pedig Johann von Frimontot emelhetjük ki, aki egyszerű, Lotaringiából származó nemesként, 1776-ban önköltséges hadapródként csatlakozott a Wurmser-huszárezredhez. Majd 1798-ban már ezredessé lépett elő, utóbb pedig a lovassági tábornoki rangig jutott. 1821-ben önálló hadseregparancsnokként működött, ezt követően Lombardia-Veneto főhadparancsnoka, végül pedig az Udvari Haditanács elnöke lett. Pályafutása során szá-

¹⁰⁹ Geringer vezérőrnagy pályafutására lásd: *Réfi* 2014. 328–329. o. Az apáéra: KA ML Husaren-Regiment Nr. 10 1786 Karton-Nr. 7732. – A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy korántsem helytálló az a szakirodalomban elterjedt, leegyszerűsítő megállapítás, miszerint a többnyire Karl Geringerként emlegetett Geringer Károly erdélyi szász származású lett volna. Vö. pl.: *Kovács – Katus* 1987. 454. o.; *Gergely* 297. o. Ez csupán az anyai ág vonatkozásában igaz, apai ágon a felmenői, mint látható, egy soproni eredetű, de lényegében minden kötődés nélküli katonacsalád tagjai voltak.

¹¹⁰ Vö.: *Hochedlinger* 2006. 250. o.

¹¹¹ A kornétás, a legalacsonyabb tiszti rang, a zászlós megnevezése volt a lovasságnál 1759-ig. Ekkor ugyanis helyébe az alhadnagyi rangfokozat lépett, a gyalogságnál ugyanakkor továbbra is megmaradt a zászlósi rang és elnevezés.

¹¹² Pályafutására lásd: *Markó* 1944.

¹¹³ Karrierjére vonatkozóan lásd: *Lázár* 2013.

mos kitüntetést kapott. Elnyerte a Mária Terézia Rend lovag- és parancsnoki keresztjét. Emellett előbb bárói, majd grófi címet is kapott. Sőt, 1821-ben I. Ferdinánd, a Szicíliai Kettős Királyság uralkodója¹¹⁴ az Antrodocco hercege címet¹¹⁵ adományozta számára.¹¹⁶

Mindhármuk kapcsán említést érdemel, hogy pályafutásuk révén birtokot és vagyont is sikerült megszerezniük. Esetükben tehát még az sem volt jellemző, hogy a titulus vitulus¹¹⁷ nélkül, vagyis a cím jószág (vagyon) nélkül állt volna, mint akkoriban közkeletűen mondogatták, és ami a tisztí nemesség esetében, meglehetősen gyakori volt.

Le kell szögezni ugyanakkor, hogy az efféle karrierekre összességében csupán egy szűk kör, a nemesi származásúak mellett döntően csak a városi, mezővárosi polgárságból vagy más szabad jogállású társadalmi rétegekből származók számára nyílt lehetőség. Ennek részben gyakorlati okai voltak: függetlenül attól, hogy mennyire kitűnő katona volt valaki, az altiszti kinevezésnek már a XVIII. század közepétől feltétele volt az írni-olvasni tudás, akárcsak a német nyelv megfelelő ismerete. Az 1769-es gyalogsági szabályzat már az úgynevezett szabadosok vagy fráterek¹¹⁸ számára is a következő előírást tartalmazta: „A fráternek gyakran kell káplári szolgálatot ellátnia, miáltal felettébb szükséges, hogy írni és olvasni tudjon. Nem kell éppenséggel tetszetősen írnia, hanem csupán annyi szükséges, hogy ő maga megfelelően el tudja olvasni az általa leírtakat”¹¹⁹

Az írás-olvasás készségét ugyanakkor főként csak a nemesek és a polgárok sajátították el. Az ezzel kapcsolatos sanyarú helyzetre némiképp következtetni enged, hogy Magyarországon, még közel egy évszázaddal később, 1854-ben is az újoncok közel 90%-a analfabéta volt.¹²⁰

Másfelől nyilvánvalóan a rendi társadalom keretei sem tették lehetővé az alsóbb néprétegekből, főként a jobbágyságból származók felemelkedését. Az e tekintetben uralkodó mentalitást jól kifejezi Vántsits Jánosnak a 2. számú József főherceg-huszárezred strázsamesterének 1802-ből származó visszaemlékezése. Leírása szerint ugyanis ezredének tisztjei azon a véleményen voltak, hogy „elég egy parasztnak, ha strázsamester lehet”¹²¹

Mindez azonban semmit sem von le Mária Terézia érdemeiből, aki a hadsereg és a tisztikar vonatkozásában is saját korán messze túlmutató hatást gyakorolt és intézkedései révén megalapozta a Monarchia kiemelkedő társadalmi státusszal rendelkező, utóbb gyakorlatilag nemzetek felettivé váló, egyedül az uralkodóhoz és a Monarchiához kötődő sajátos tisztikarának a létrejöttét.

¹¹⁴ IV. Ferdinánd (1751–1825) III. Károly spanyol király fia 1816. december 12-én Nápoly és Szicília királyságait Szicíliai Kettős Királyság néven egy és oszthatatlan monarchiának proklamálta, és magát ettől fogva I. Ferdinándnak címeztette.

¹¹⁵ Ennek kapcsán ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ilyen jellegű itáliai főnemesi címek presztízse a Habsburg Monarchiában meglehetősen csekély volt és semmilyen előjogot nem biztosított.

¹¹⁶ Életére lásd: Réfi 2014. 249–251. o.

¹¹⁷ Eredeti jelentése borjú. A vágómarha különböző fajtái azonban ősidők óta a vagyon és a gazdagság szimbólumainak számítottak.

¹¹⁸ A gyalogságnál rendszeresített rangfokozat (németül: der Gefreite, ill. Gefreiter), a legkisebb bajtársi közösség, a háromfős, ún. pajtáság vezetője. Az elnevezés arra utalt, hogy e rang viselői a nehezebb fizikai munkák végzése alól, a közkatonáktól eltérően, fel voltak mentve.

¹¹⁹ Reglement für die Infanterie, 19. o.

¹²⁰ Lásd: Hajdu 1999. 17. o.

¹²¹ HM HIM HL Personalia 142.d. Vántsits János strázsamester naplója, 1793–1801. fol. 3^r

BIBLIOGRÁFIA

- Ajtay – Péczely* 1936. *A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története.* Szerk. *Ajtay Endre – Péczely László.* Budapest [1936.]
- Berger* 2010. *Elisabeth Berger: Die Versorgung der Offizierswitwen der k.(u.) k. Armee und ihre Darlegung in militärischen Zeitschriften (1867–1914).* (Szakdolgozat, kézirat, Universität Wien.) Wien, 2010.
- Broucek* 1981. *Peter Broucek: Der Geburtstag der Monarchie. Die Schlacht bei Kolin 1757.* Wien, 1982.
- Czernin – Lavandier* 2017. *Monika Czernin – Jean-Pierre Lavandier: Maria Theresia – Liebet mich immer. Briefe an ihre engste Freundin.* Wien, 2017.
- Deák* 1993. *Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918.* Budapest, 1993.
- Deželić* 1907. *Velimir Deželić: Memoiri baruna Vinka Kneževića. Vjesnik, 9. (1907) 44–73. o.*
- Doromby – Reé* é. n. *A magyar gyalogság.* Szerk. *Doromby József – Reé László.* Budapest, é. n.
- Duffy* 2010. *Christopher Duffy: Maria Theresia und ihre Armee.* Stuttgart, 2010.
- Fuhrmann* 1996. *Horst Fuhrmann: Pour Le Mérite. Über die Sichtbarmachung von Verdiensten. Eine historische Besinnung.* Sigmariningen, 1996.
- Für Tapferkeit Für Tapferkeit und eigene Verantwortung. *Wiener Zeitung*, 260. (1967. június 18.) 112. sz. 5. o.
- Gergely* 1998. *19. századi magyar történelem, 1790–1918.* Szerk. *Gergely András.* Budapest, 1998.
- Göse* 2001. *Frank Göse: Zum Verhältnis von landadliger Sozialisation zu adliger Militärkarriere: Das Beispiel Preußen und Österreich im ausgehenden 17. und 18. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 109. (2001) 118–153. o.*
- Hajdu* 1999. *Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei.* Budapest, 1999.
- Hirtenfeld* 1857. *[Jaromir] Hirtenfeld: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Bd. II.* Wien, 1857.
- Hochedlinger* 1999. *Hochedlinger, Michael: Mars Ennobled. The Ascent of the Military and the Creation of a Military Nobility in Mid-Eighteenth-Century Austria. German History, 17. (1999) 141–176. o.*

- Hochedlinger* 2000. *Michael Hochedlinger*: Rekrutierung-Militarisierung-Modernisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus. In: Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit. Bd. 1. Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit. Hg. *Stefan Kroll – Kersten Krüger*. Hamburg, 2000. 327–375. o.
- Hochedlinger* 2006. *Michael Hochedlinger*: Der gewaffnete Doppeladler. Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung“ in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. Hg. *Petr Mat’ a – Thomas Winkelbauer*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des Östlichen Mitteleuropa, Bd. 24.) Stuttgart, 2006. 217–250. o.
- Invaliden-Soldaten
Ordnung Ordnung, wie die Invaliden-Soldaten insgesamt versorgt werden sollen. Wien, 1750.
- Jäger-Sunstenau*
1963. *Hanns Jäger-Sunstenau*: Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701–1918. In: Österreichisches Familienarchiv. Ein genealogisches Sammelwerk. Hg. *Gerhard Geßner*. Bd. 1. Neustadt an der Aisch, 1963. 3–16. o.
- Jessen* 2012. Friedrich der Große und Maria Theresia in Augenzeugenberichten. Hg. *Hans Jessen*. Stuttgart, 2012.
- Kovács – Katus*
1987. Magyarország története tíz kötetben, VI. (1848–1890) Szerk. *Kovács Endre – Katus László*. I. k. Budapest, 1987.
- Kökényesi* 2016. *Kökényesi Zsolt*: A magyar arisztokráta integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. (PhD-értekezés, kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem.) Budapest, 2016.
- Krieg gegen die
Revolution Geschichte der Kämpfe Österreichs. Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Krieg gegen die Französische Revolution 1792–1797. Bd. I. Wien, 1905.
- Lázár* 2013. *Lázár Balázs*: Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornagy katonai pályája. [Budapest], 2013.
- Lehmann* 1913. *Gustaf Lehmann*: Die Ritter des Ordens pour le Mérite. Bd. 1–2. Berlin, 1913.
- Makai* 2007. *Makai Ágnes*: A Mária Terézia Katonai Rend alapításának időpontjáról. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 9. (2007) 177–188. o.
- Markó* 1944. *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. [Budapest], 1944.
- Niederhauser* 2004. *Niederhauser Emil*: Mária Terézia élete és kora. [Budapest], 2004.
- Ordensstatuten
1759. Statuten des Löblichen Militarischen Maria Theresia Ordens. Wien, 1759.

- Ordensstatuten 1811. Statuten des Löblichen Militärischen Maria Theresien-Ordens. Wien, 1811.
- Ordensstatuten 1878. Statuten des Löblichen Militärischen Maria Theresien-Ordens. Wien, 1878.
- Ortner – Ludwigstorff* 2017. *M. Christian Ortner – Georg Ludwigstorff*: Österreichs Orden und Ehrenzeichen. Teil I. Die kaiserlich-königlichen Orden bis 1918. Wien, 2017.
- Pandula* 2004. *Pandula Attila*: A Katonai Mária Terézia Rend magyar huszártiszt tulajdonosai. In: A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Szerk. *Csihák György*. Budapest–Zürich, 2004. 78–87. o.
- Pangerl* 2007. *Irmgard Pangerl*: „Höfische Öffentlichkeit”. Fragen des Kammerzutritts und der räumlichen Repräsentation am Wiener Hof. In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. Hg. *Irmgard Pangerl – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, Bd. 47.) Wien, 2007.
- Perrig* 1999. „Aus mütterlicher Wohlmeinung“. Kaiserin Maria Theresia und ihre Kinder. Eine Korrespondenz. Hg. *Severin Perrig*. Weimar, 1999.
- Rechberger* 1878. *Josef Rechberger von Rechkron*: Das Bildungswesen im österreichischen Heere vom dreissigjährigen Kriege bis zur Gegenwart. (Beitrag zur Culturgeschichte Österreichs.) *Mittheilungen des K. K. Kriegs-Archivs*, 3. (1878) 1–80., 145–282. o.
- Reglement für die Infanterie Reglement für die sämmentlich-kaiserlich-königliche Infanterie. Wien, 1769.
- Réfi* 2014. *Réfi Attila*: A császári-királyi huszárság törzstisztikara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Budapest–Sárvár, 2014.
- Réfi* 2015. *Réfi Attila*: Császári-királyi karabélyos és vértés törzstisztek a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. I. k. A–H. Pápa, 2015.
- Réfi* 2016. *Réfi Attila*: A császári-királyi ulánusezredek törzstisztjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. Pápa, 2016.
- Réfi* 2018. *Réfi Attila*: Császári-királyi karabélyos és vértés törzstisztek a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. II. k. K–Z. Pápa, 2018.
- Speidel* 2012. *Michael Alexander Speidel*: Faustina – mater castrorum. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte. *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, 27. (2012) 127–152. o.

- Schau- und Denkmünzen Schau- und Denkmünzen, welche unter der glorwürdigen Regierung der Kaiserinn Königin Maria Theresia geprägt worden sind. Erste Abtheilung. Wien, 1782.
- Stollberg-Rilinger* 2017. *Barbara Stollberg-Rilinger*: Maria Theresia, die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. München, 2017.
- Svoboda* 1894. *Johann Svoboda*: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. Bd. I. Wien, 1894.
- Wrede* 1898. *Alphons von Wrede*: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. Bd I. Wien, 1898.
- Wachsmuth* 1839. *Wilhelm Wachsmuth*: Europäische Sittengeschichte vom Ursprunge volksthümlicher Gestaltungen bis auf unsere Zeit. Fünften Theils zweite Abtheilung. Leipzig, 1839.
- Zachar* 1996. *Zachar József*: Katonai képzés a császári (-királyi) hadseregben, 1648–1848. In: A magyar katonai vezető- és tisztképzés története. Szerk. *Lengyel Ferenc – Szántó Mihály*. Budapest, 1996. 40–51. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- HL Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
- KA Kriegsarchiv, Wien
- HKR Wiener Hofkriegsrat
- ML Personalunterlagen, Musterlisten
- MMThO Archiv des Militär-Maria Theresien-Ordens
- ÖStA Österreichisches Staatsarchiv, Wien
- Hübler Hüblerische Gesetzessammlung
- Norm. Normaliensammlungen
- SR Sonderreihen

Attila Réfi

MARIA THERESA AND THE OFFICER CORPS

Social mobility through military service

(Abstract)

It is a well-known fact that the army and especially its officer corps served as one of the most important pillars of the multi-national Habsburg Monarchy. It is lesser-known, however, that the foundations of this body's character and the direction of its development were laid by the great empress Maria Theresia. As a result of the many wars during

her reign, the ruler soon experienced the importance of the army and a competent officer corps. However, she also had to face serious insufficiencies in this field as well. Therefore, in the last years of the War of Austrian Succession she initiated a broad modernisation program.

Through the reform measures of the state and the army, the life and work of the officers were also widely regulated. The directions were determined by the empress' realisation that in critical time talent and aptitude are worth more than noble descent. And those rendering great services have to be awarded and motivated. Her measures thus raised considerably the social prestige of the officer corps, and offered the possibility of social rise for those coming from a lower stratum but deserving reward. In 1757 she issued a decree which said that after thirty years of unobjectionable officer service the subject could petition to be raised to hereditary nobility.

It was also in 1757 when she founded the Military Order of Maria Theresa to reward the officers fighting with outstanding bravery. Unlike previous traditions, this order could be awarded irrespectively of birth, religion or ranks. Those given the order automatically received noble rank, and could petition to be raised to the rank of a baron. Thanks to all these measures the most important field of the otherwise limited social mobility in the Monarchy turned to be the army officer career up until 1918. We can conclude that Maria Theresa made an impact on the officer corps, too, influencing its development beyond her own age.

Attila Réfi

MARIA THERESIA UND DAS OFFIZIERSKORPS

Soziale Mobilität durch Militärdienst

(Resümee)

Es ist allgemein bekannt, dass einer der wichtigsten Eckpfeiler der multinationalen Habsburgermonarchie während ihres Bestehens die Armee und insbesondere das Offizierskorps dieser bedeutete. Weniger bekannt ist dagegen, dass auch die Art und die Entwicklungsrichtung dieser Körperschaft durch die Maßnahmen der großen Kaiserin Maria Theresia begründet wurden. Infolge der zahlreichen Kriege während ihrer Herrschaft erfuhr sie nämlich schon früh, wie wichtig die Armee bzw. das kompetente Offizierskorps ist. Auf diesem Gebiet sah sie sich jedoch mit schwerwiegenden Mängeln konfrontiert und begann deshalb ab den letzten Jahren des österreichischen Erbfolgekrieges mit der Durchführung eines umfassenden Modernisierungsprogramms.

Während der Staats- und Armeereform wurden auch das Leben und die Tätigkeit der Offiziere in breitem Kreis geregelt. Die Richtung dessen war dadurch bestimmt, dass die Kaiserin erkannte: In kritischen Zeiten sind Talent und Tüchtigkeit mehr wert als vornehme Abstammung. Die Verdienste aufzeigenden Offiziere müssen wiederum belohnt und motiviert werden. Durch ihre Maßnahmen erhöhte sie deshalb das soziale Prestige des Offizierskorps in bedeutendem Maße. Sie schuf zum Beispiel auch für die aus unteren Schichten stammenden Offiziere, die es wert waren, die Möglichkeit des sozialen Aufstiegs. Im Jahr 1757 ordnete sie nämlich an, dass nach einem tadellosen Offiziersdienst von 30 Jahren ein Antrag auf einen erblichen Adelstitel gestellt werden konnte.

Ebenfalls im Jahr 1757 wurde zur Belohnung der herausragende Tapferkeit zeigenden Offiziere der Militär-Maria-Theresien-Orden gestiftet, der – anders als bis dato üblich – ohne Einschränkungen in Bezug auf Herkunft, Religionszugehörigkeit und Dienstgrad verliehen wurde. Die Träger des Ordens erhielten automatisch den Adelstitel bzw. konnten auch die Verleihung des Freiherrntitels beantragen. Dank dieser Maßnahmen wurde die Laufbahn als Soldatenoffizier bis zum Jahr 1918 zum bestimmendsten Schauplatz der sozialen Mobilität, die im Übrigen in der Monarchie nur sehr eingeschränkt präsent war. Wir können festhalten, dass Maria Theresia auch auf das Offizierskorps eine Wirkung ausübte, die bei Weitem über ihre Zeit hinauswies.

Attila Réfi

MARIE-THÉRÈSE D'AUTRICHE ET LE CORPS D'OFFICIERS

Mobilité sociale par le service militaire

(Résumé)

Il est de notoriété publique que l'armée et principalement son corps d'officier ont constitué l'un des piliers de la monarchie multinationale des Habsbourg. Cependant, il est moins connu que le caractère et l'évolution de ce corps ont été déterminés par les mesures prises par la grande impératrice Marie-Thérèse. Du fait des nombreuses guerres qui ont eu lieu pendant son règne, elle s'est vite rendu compte de l'importance de l'armée et d'un corps d'officiers compétent. Étant donné qu'elle a dû faire face à de graves insuffisances dans ce domaine, elle a engagé un programme global de modernisation dans les dernières années de la guerre de succession d'Autriche.

Dans le cadre de la réforme de l'État et de l'armée, la vie et l'activité des officiers ont également été réglementées en détail. Cette réglementation fut basée sur une expérience de l'impératrice selon laquelle le talent et les aptitudes valent bien plus que la haute naissance en temps de conflit. Elle savait également que les personnes méritantes devaient être récompensées et motivées. De par ses mesures, elle a considérablement augmenté le prestige social du corps d'officier. Elle a notamment favorisé l'ascension sociale des officiers méritants d'origine modeste en ordonnant, en 1757, que les officiers puissent prétendre à un titre de noblesse héréditaire après 30 ans de service d'officier irréprochable.

En 1757, elle a créé l'Ordre militaire de Marie-Thérèse destiné à récompenser les officiers les plus valeureux. Contrairement aux habitudes, cette décoration pouvait être attribuée librement, sans contraintes liées à l'origine, à la religion ou au grade des personnes décorées. Celles-ci ont été anoblies automatiquement après l'obtention de la décoration et pouvaient également demander l'attribution du titre de baron. Grâce à ces mesures, c'est la carrière d'officier qui a offert le plus de possibilités en terme de mobilité sociale dans la Monarchie jusqu'en 1918, alors que cette mobilité est restée très limitée par ailleurs. Nous pouvons constater que l'action de Marie-Thérèse est allée bien au-delà de son époque aussi dans ce domaine.

Аттила Рефи

МАРИЯ ТЕРЕЗИЯ И ОФИЦЕРСКИЙ СОСТАВ
Общественная мобильность посредством военной службы

(Резюме)

Общеизвестно, что одну из важнейших опор в ходе существования многонациональной Габсбургской Монархии означала армия и особенно, ее офицерский состав. Однако менее известно, что характер и направление развития этого состава заложили распоряжения великой императрицы Марии Терезии. Вследствии многочисленных войн, сопровождавших правление императрицы она достаточно быстро рано испытала важность армии и компетентного офицерского состава. В то же время в этой области ей пришлось столкнуться с серьезными недостатками. Поэтому начиная с последних лет австрийской войны за наследство она начала проводить всеобщую программу модернизации.

В ходе реформ государства и армии жизнь и деятельность офицеров подвергались широкому урегулированию. Направление их определялось тем, что императрица признала: в критическое время больше стоит талант и призвание чем благородное происхождение. Тех кто показывает эти заслуги надо награждать и мотивировать. Поэтому благодаря этим распоряжениям значительно был повышен общественный престиж офицерского состава. Так например она создала возможность общественного продвижения и для заслуживших низших слоев происхождения. В 1757-ом году она издала приказ о том, что после тридцати лет безупречной офицерской службы можно было просить о наследственном дворянстве.

В том же 1757-ом году она учредила Военный Орден Марии Терезы для награждения офицеров, выдающихся своей отважностью – которым – в отличии от привычных до тех пор – они награждались без учета их происхождения, религиозных и военных чинов. Награжденные этими орденами автоматически получали дворянство, а также могли подать прошение на присвоение им звания барона. Благодаря всему этому в Монархии в общественной мобилизации обычно узкого круга военная карьера стала наиболее определённой до самого 1918-ого года. Можно заявить: Мария Терезия практиковало далеко идущее влияние и в отношении офицерского состава.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

TÓTH FERENC

MAGYAR HUSZÁROK FRANCIA FÖLDÖN

HUSSARDS HONGROIS EN FRANCE

KÖZLEMÉNYEK

MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON

LOSONCZY ÉS ALDANA – KATONAI KONCEPCIÓK ÜTKÖZÉSE 1551–52-BEN*

Az 1552-es évet a történeti emlékezet az oszmánok felett aratott egri győzelem miatt általában pozitívan, a törökellenes küzdelmek sikeres éveként értékeli. A mérleg inkább nevezhető negatívnak: a törökkel szembeni vereségek és területvesztések egyik nagy éve volt, amelyhez fogható veszteség csak Buda 1541. évi és Várad 1660. évi elestekor érte Magyarországot. A török támadást végül Eger védői és a tél tartóztatták fel, de előtte elesett Veszprém, Temesvár, Lippa, Szolnok, valamint számos kisebb kelet- és észak-magyarországi vár.

Az év elején a helyzet egészen másnak tűnt, és biztató volt. Az 1551. év kifejezetten jó évnek számított. A törökök – az 1552. évinél kisebb – támadását Temesvárnál sikerült visszaverni, az elesett Lippát Castaldo és Fráter György seregei visszafoglalták. A sikeren felbuzdulva Fráter György és Ferdinánd király is ellentámadást tervezett a következő év tavaszára, amely Szeged, Becse és Becskerek várainak visszafoglalását és ezáltal a török a Duna és Tisza közé szorítását tűzte ki célul. Szolnoknál befejeződtek az erődítési munkálatok és úgy tűnt, a következő évi magyar támadás hosszú idő óta először komolyan visszavetheti a törököt.

A tervekből csak Szeged ostroma valósult meg, és az is kudarccal végződött. Az ezt követő, az előző évinél lényegesen intenzívebb török hadjárat végül a Maros és a Tisza menti erősségeket is elfoglalta. Abban, hogy a terv nem valósult meg és a bekövetkező vereségekben nem csak Fráter György halála és az azt követő erdélyi destabilizáció volt a fontos tényező, hanem számos katonai, gazdasági és emberi tényező is közrejátszott.

Dolgozatom ezek közül egyre koncentrált, fő vonala nem a hadi események részletes tárgyalása, hanem két ember konfliktusának vizsgálata. Bernardo Villela de Aldana spanyol tábornok és Losonczy István temesvári várkapitány ismert, de idáig nem elemzett konfliktusa ugyanis az események egyik kulcsa, és számos dologra rávilágít. Megmutathatja a különbségeket, amelyek két teljesen eltérő gondolkodású embert elválasztanak egymástól. A konfliktus elemzésével lehetőség nyílik arra is, hogy megfigyeljük: milyen mentalitásbeli, tapasztalatbeli különbségek jellemezték a kor magyar és külföldi katonáját, és rávilágíthatunk arra, hogy a későbbi konfliktusok hátterében milyen tényezők állhattak.

* A dolgozat megírásához nyújtott segítséget ez úton is szeretném megköszönni konzulenseimnek, Horn Ildikónak és Fazekas Istvánnak. Szintén szeretném megköszönni Szijártó Istvánnak, Korpás Zoltánnak és Virovecz Nándornak a dolgozat írása, elkészítése során adott ötleteket, javaslatokat, valamint Stephan Erdődynek a családi levéltár kutatásához adott engedélyt.

Aldana 1552 előtt

Ferdinánd uralkodásával testvére, V. Károly globális politikájának kontextusába került Magyarország. V. Károly Magyarországra, mint a franciákkal szövetséges törökök elleni hadszíntérré tekintett, és testvére magyarországi politikáját ennek megfelelően támogatta. Ez a támogatás az 1526-os évet követően még alacsony szinten maradt; sőt az éppen kimerülőben lévő Károly óvatosságra intette testvérét és defenzívát javasolt neki.¹ Az európai állapotoknak megfelelően módosult a helyzet, és a császár elsősorban 1529–30 után kezdett komolyabb anyagi és katonai segítséget nyújtani öccsének. Ebbe a folyamatba illeszkedett annak – a történetünkben főszerepet játszó – 1548-ban felállított csapattestnek az érkezése, amely a schmalkaldeni háború lezárását követően került Ferdinánd szolgálatába.

V. Károly csapatainak² ebben az időszakban több, korábban más területeken harcoló alakulata érkezett Magyarországra. A legtöbb csapat megfordult a korábbi németországi háborúkban, elsősorban az ekkor lezárult schmalkaldeni háborúban. A tisztek sem voltak kimondottan tapasztalatlanok. Harcászati értéküket tekintve V. Károly a kor színvonalán álló alakulatokat küldött Ferdinánd támogatására.³ A csapatok nem egyszerre érkeztek Magyarországra. Egyes egységeik már 1548-ban itt állomásoztak, sőt részt vettek ütközetekben is. Niklas Salm vezetésével ekkor Ferdinánd csapatai Felvidéken küzdöttek a Szapolyai-párt maradékával. A felvidéki harcokban mutatkozott be először Magyarországon az a mintegy 1200 fős spanyol kontingens, amelyet a Tinódi Lantos Sebestyén által tisztsége miatt „Nagy Kampónak”⁴ nevezett Bernardo Villela de Aldana tábornester (Mastero de Campo) irányított.

Bernardo de Aldana a korabeli magyar történelem egyik legellentmondásosabb alakja, és bár nem olyan sötét a megítélése, mint Giovanni Battista Castaldónak, kétségtelenül megközelíti azt.⁵ A spanyol főtiszt az 1552. év során számos olyan döntést hozott, amelyekkel kortársait és az utókort is magára haragította. Aldanáról egyébként Magyarországra való érkezéséig nem sokat tudunk, de itteni tevékenységéről emlékiratai és levelei jól eligazítanak bennünket.⁶ Korábbi életének jelenlegi feltáratlansága ellenére is lehetőségünk van arra, hogy képet kapjunk gondolkodásáról, illetve arról, mi befolyásolta elképzeléseit. Ehhez érdemes kitekintnünk egy nagyjából átlagos spanyol katona életútjára, valamint a spanyol hadsereg viszonyaira.

¹ *Korpás* 2008. 77–78., 89. o.

² Ferdinánd ekkor még nem volt német-római császár. A katonák nagy részét V. Károly császár bocsátotta szolgálatára, illetve azok a Német-római Birodalom területéről érkeztek. Sokuk – mint Aldana is – itt tartózkodása alatt a császár, V. Károly alattvalójának és „beosztottjának” tekintette magát. A dolgozatban a „császári” jelző minden esetben ezeket a katonákat jelöli, míg a „királyi” vagy „végvári” jelző a magyarországi és erdélyi katonaságot. A „spanyol” nem csak az ibériai, hanem általában a Spanyol Korona területeiről származó alakulatokat, személyeket jelöli.

³ Erről bővebben: *Korpás* 2008. 205–209. o.

⁴ *Tinódi*: Szegedi veszedelem. Nem ez volt egyébként az első spanyol egység, amely Magyarországon tevékenykedett. Ezekről: *Korpás* 2008. 205–254. o.

⁵ Ennek alapja: *Czímer* 1893.; majd később: *Kató* 1908.; *Bánlaky* 1928. o.

⁶ Aldanáról eddig: *Szakály* 1986.; *Korpás* 1999.; *Korpás* 2005. Fontos jelezni, hogy az Aldana-emlékirat szerzőjének személye bizonytalan, de a mű a legtöbb könyvtári katalógusban Aldana szerzőségével található, így én is ezt fogom használni.

Aldanát a schmalkaldeni háború, egész pontosan a mühlbergi ütközet (1547) után nevezték ki a lovas arkebuzosok⁷ kapitányából tábornosterré és a nápolyi terció parancsnokává, ezzel együtt komoly birtokadományban is részesült. A spanyol hadsereg egyik legütőképesebb alakulatának parancsnoka lett, hiszen a terciókat ebben az időszakban legyőzhetetlenként tartották számon Európa hadszínterein.⁸ Ráadásul a nápolyi terció az „öreg” tercióknak az egyike volt, vagyis az egyik legrégebbi és ezáltal nagy presztízsű alakulat.⁹ Aldana előléptetésével egy olyan nagyobb alakulat élére került, amelyet jellemzően a csata legveszélyesebb pontjain vetettek be és a küzdelem eldöntését szánták neki. Egy olyan egységet vezetett, ahol a fegyelem és a fegyelmezés fontos volt. Azt viszont nem tudjuk, hogy valaha is átvette-e ténylegesen a nápolyi terciót, ugyanis hamarosan új feladatot kapott: ő lett a parancsnoka annak az 1200 – később 1400, tehát egy fél terciónyi csapat – spanyol katonának, akiket V. Károly Magyarországra küldött testvére, Ferdinánd a megsegítésére. De maradjunk egy rövid ideig még tábornesteri rangjánál, mert ebből számos dolog megérthető. Az egyik például Aldana közismert jártassága a tüzérségi eszközök irányítása, ostromok tervezése és várerődítés terén.¹⁰ Ezt a kompetenciáját az eddigi szakirodalom elismerte, de nem tárgyalta különösebben, noha fontos támpont Aldana gondolkodásának, tetteinek, személyének megítéléséhez.

A spanyol forrásokból és a szakirodalomból¹¹ kiderül, hogy a tábornesternek számos feladata volt, számunkra a legfontosabb, hogy ezek között szerepelt a tábor védelmének és elhelyezkedésének megtervezése, a terció tüzérségi támogatásának megszervezése, erődök ostroma esetén a sáncok és az ostromtüzérség működésének megtervezése.¹² Vagyis Aldanának beosztásából adódóan rendelkeznie kellett azokkal a készségekkel, amelyekkel Magyarországon kiemelkedett. Azt nem tudjuk, hogy pozíciójában azért volt-e kiemelkedő, mert Magyarországon – leszámítva külföldi ostrommérnököt – senki sem értett komolyabban a tüzérséghez és az erődítésekhez, vagy esetleg a spanyol tábornesterek között is kiemelkedő tudást birtokolt-e. Ez utóbbit valószínűsíti, hogy mivel a spanyol nemesség, különösen az arisztokrácia körében a matematikai ismeretek hiányoztak és általában a tüzérség is egy lenézett fegyvernem volt, gyanítható, hogy még a spanyolok között is kevesek rendelkeztek ezzel a tudással. A hadvezetésnek keresnie kellett a hozzáértő személyeket, akik a feladatot – akár a tábornesterét, akár egy tüzértisztét – a lehető legjobban betölthetik.¹³ Emiatt a korban alacsony származású, de képzett és tapasztalt, karriervágyó tisztek alkották a tisztikart, közülük kerültek ki a tábornesterek is. Ezt a réteget csak a XVII. században szorította ki a csapatait a nehéz gazdasági helyzetben saját birtokairól ellátó arisztokrácia.¹⁴ Feltételezhető, hogy Aldana korábban

⁷ Caballero arcebuso – az egyes terciókhöz, hol a főparancsnokhoz tartozó, lőfegyverrel felszerelt könnyűlovas alakulat, melynek feladata elsősorban a felderítés és a menetbiztosítás. *Hanlon* 2008. 71. o

⁸ *Korpás* 2008. 208–209. o.

⁹ Uo.

¹⁰ *Thallóczy* 1885.; *Szakály* 1986. 18. o.

¹¹ *Leon* 2009. Ismerteti: *Juan Duque de Estrada y Guzmán: „Discursos Tocantes a los Cargos y Oficios Maesse de Campo, Capitan General y Sargento Mayor”* című korai XVII. századi kéziratát. Szakirodalomban lásd még: *Quatrefages* 1972; *Parker* 2004; *Hanlon* 2008.; *López* 2012.

¹² *Leon* 2009. 20. o.

¹³ *Leon* 2009. 73–77. o. Nem Aldana lenne az egyetlen, aki kiváló tüzérségi-erődépítési képességei miatt lett tábornester. Lásd: *Leon* 2009. 76. o. 100. jegyz. Inigo de Borja élete.

¹⁴ *Parker* 2004. 101–102. o.

már készült arra, hogy egy ilyen magas tisztséget betöltsön, és megpróbált mindent azért, hogy erre a legalkalmasabbnak tartsák. Ezen kívül nem a terciók gyalogságából, egy kompánia éléről került a posztra, hanem a lovasságból – ez szintén arra utal, hogy megszerzett tudása mögött komoly előzetes felkészülés állt. Továbbá, hogy Aldana becsvágya, magas pozícióra való törekvése mind későbbi emlékirataiból, mind leveleiből érződik. Egyik alkalommal azért írt a királynak, mert ellentétben más tábornesterekkel, még nem volt az Alcantara-rend vagy más lovagrend tagja,¹⁵ ami a korban a főnemességig vezető úton egy fontos lépcsőfoknak számított.¹⁶ Azaz elképzelhető, hogy alkalmasságának, sokoldalúságának bizonyítékaként, felettesei elismerésének kivívásáért már korábban szert tett azokra az ismeretekre, amelyek a tábornesteri poszthoz szükségesek. A későbbiekben még egyszer visszatérek tisztí karrierjére, mert az a temesvári vagy a lippai kapitányság megszerzése iránti vágyát is némiképp megmagyarázza.

A tábornester feladata volt még az egységben belüli fegyelmelés, a tábori rendszabályok kialakítása és a gyakorlatozás megszervezése, valamint továbbra is ő volt a terció első kompániájának – mintegy 200 főnek – a parancsnoka. Fontos elmondani, hogy emellett számos segítő, beosztott tisztek sokasága állt a rendelkezésére. Voltak tábori rendőrként funkcionáló személyek is, akik a tábor kísérlőnépét, kereskedőket, mestereket és prostituáltakat tartották szemmel.¹⁷ Ez a tisztí csapat megfelelő fegyelmet tudott tartani, köszönhetően a munkamegosztásnak, tehát Aldana – és a tábornesterek általában – a fegyelem megtartásában támaszkodhatott egy apparátusra.

Aldana felkészültsége és képességei feltehetően megfelelőek voltak ahhoz, hogy egy homogén, egységes kiképzésben részesült csapatot, valamint tüzéséget irányítson – ahogy arra Korpás Zoltán is rámutatott.¹⁸ Éppen ezért az 1548–1549. évi hadműveletek alatt gyakran második emberré lépett elő Niklas Salm mellett az ostromok alkalmával. Ezek során Felső-Magyarországon elfoglalták Basó/Bazsó Mátyás és Balassa Menyhért várait. Különösen Léva, Murány és Csábrág váránál volt szükség hosszabb ostromra.¹⁹ A sereget egyszerre alkották külföldi zsoldosok és Ferdinánd-pártí magyar főnemesek csapatai. Együttműködésük nem volt problémamentes. Többször tört ki rendbontás magyar és külföldi csapatok, elsősorban a magyarok és spanyolok között. Az okok sajtáságosak voltak: a spanyol katonákat kizárták a fosztogatásból, tilos volt nemcsak a harctér környékén, de még győztes ostrom után az elfoglalt várakban is javakat szerezniük. Bár a spanyolok szerint az ok Salm gróf magyarok felé való részrehajlása volt,²⁰ az okot másban látom: Salm serege nem akarta elidegeníteni magától a lakosságot, másrészt az ingatag hűségű magyar nemességnek is kedvében járt, amikor előnyt akart biztosítani nekik az osztokodásnál. Ez nem okozott volna talán nagy gondot, de a zsoldosok fizetése csökkent, az árak nőttek, így a katonák hamar előbb pénz-, majd áruhiányba kerültek.²¹ Emiatt a spanyol zsoldosok ingerültté váltak, és végül halálesetig fajuló összetűzés tört ki a táborban,

¹⁵ Közli: *Korpás* 1999. 40. o.

¹⁶ *Korpás* 1999. 11. o.

¹⁷ *Leon* 2009. 21–22. o.

¹⁸ *Korpás* 1999. 10. o.

¹⁹ Erről bővebben: *Korpás* 1999.

²⁰ *Korpás* 1999. 6–7. o.

²¹ *Korpás* 1999. 9. o. Ez egyébként visszatérő eset. Castaldo is panaszkodott amiatt, hogy a drágán áruló kereskedők miatt a katonák hamar elvesztik pénzüket. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 60 Konv. C. fol.135. I. Ferdinánd–Castaldónak, 1551. november 20.

1549 júniusában. Néhány nappal ezt követően egy lázadás is kitört a spanyol egységeknél. A pénzügyi helyzetet szintén nem javította, hogy Aldana egy újonnan toborzott²² kompánia zsoldját a többi katonától „kérte”, azzal, hogy majd visszaadja. Ez a visszafizetés is késett, és bár a lázongásokat a tisztek – köztük a gyakran erélytelennek tartott Aldana – elfojtották, a spanyol csapatoktól a legénység egy igen jelentős része elszökött, és majd csak 1550 elején sikerült újra teljes létszámra kiegészíteni az egységeket.

További konfliktusforrás lehetett a két csoport eltérő nemesség-felfogása, önképe. Aldana naplója szerint a magyar nemesek csodálkoztak, hogy a spanyolok erődítési munkában vesznek részt mint a jobbágyok.²³ A spanyol nemeseknek gyalogságnál, gyalogosként szolgálni nem jelentett megalázkodást vagy rangon aluliságot, sőt, a terciók a nemesek számára vonzó alakulatok voltak.²⁴ Ezzel szemben Magyarországon a gyalogosok becsülete jóval kisebb volt, a gyalogságot jellemzően a polgárok vagy a parasztek fegyvernemének tartották. Ez nem magyar sajátosság volt, a legtöbb országban hasonlóan gondolkodtak. A spanyol katonák és tisztek, valamint a magyar katonák közötti összeütközéseket tüzelhetette, hogy a nemeset lóháton elképzelő magyar tisztek a spanyol gyalogosokat parasztnak nézték, a gyalogos alakulatoknál szolgáló spanyol nemeseknek nem adták meg azt a tiszteletet; ami feltehetően közrejátszott 1548. évi lázadásukban is.

Losonczy és Aldana első éve Erdélyben.

Losonczy István élete – hasonlóan spanyol kollégájához – a magyar történetírásban kevésbé feldolgozott; átfogó monográfia nem készült róla, és – leszámítva Temesvár ostromát – általában marginális figuraként kezelték. Losonczy a régi arisztokráciát képviselte, családja több temesi ispánt adott már az Anjou-korban is.²⁵ István pontos születési dátuma nem ismert, ugyanakkor anyja halálát 1514-re datálja a szakirodalom.²⁶ A levéltári dokumentumok ennél későbbi születési dátumot valószínűsítene. Apja, Losonczy Zsigmond korábbi budai prépost, anyja a második házasságban elvett Dóczy Katalin, Csulay Móré László anyja, így Losonczy István és Antal féltestvérei voltak.²⁷ Losonczy Zsigmond 1523 körül halt meg, a házasságra 1514-ben került sor. A két fiúgyerek közül Antal volt az idősebb, így én Losonczy István születését 1516–22 közé tenném. Tehát halálakor még 40 éves sem volt, és talán emiatt is tartotta némely kortársa „túl fiatalnak” a temesi ispánság címének betöltésére.

Ellentétben számos kortársával, Losonczy a források alapján tartósan Ferdinánd híve volt. Testvére, Antal 1528-ban főpohárnok volt. István 1547-től Nógrád megye főispánja, majd részt vett a felvidéki harcokban 1548–49-ben. Szintén jelen volt az Erdélybe irányított királyi seregben, majd ott találjuk ezt követően a harcokban: Temesvár parancsnoka volt az 1551. évi ostrom alkalmával, és Lippa visszavívásában is részt vett. Ő is azok közé

²² Aldana elküldte egyik kapitányát Itáliába, hogy ott toborozzon egy hetedik kompániát az eddigiekhez.

²³ *Aldana* 1986. 152. o.

²⁴ *Parker* 2004. 100–102. o.

²⁵ *Engel* 1996. 203. o.

²⁶ *Márki* 1892. 285. o.

²⁷ Dóczy Katalin egyik levele 1523-ból, melyben özvegyként rendelkezik. MNL OL Q 206. 82 606.; Valamint végrendelete, ahol Losonczy Antalt és Istvánt mint édesfiai említi. ÖStA HHStA FA Erdődy Urkunden №. 1306.

tartozott, akik az elvonuló Ulema béget megtámadták Fráter György parancsa ellenére.²⁸ Birtokai jórészt Nógrád, Zemplén és Heves vármegyékben találhatók, de jelentős birtokai voltak Zaránd vármegyében is, Jenő és Pankota központokkal.²⁹ Temesvár élére való kinevezésében közrejátszhatott megbízható Ferdinánd-pártisága, valamint korábbi török-ellenes tevékenysége is.

Az oszmán hadsereget 1551. évi támadása alkalmával Szokolu Mohamed ruméliai beglerbég vezette. A török hadsereg a magyarok számára meglehetősen kedvező időben és körülmények között vonult fel. Egyrészt már június volt, amikor még gyülekezni kezdett, majd hosszú ideig, augusztus közepéig állt a Bácskában; emiatt lerövidült bevetetőségi ideje, a tradicionálisan a hadak elvonulásának számító „Kászim nap” meglehetősen közel volt.³⁰ Másrészt a perzsi hadszíntér a legjobb csapatokat elvonta, így a sereg jelentős részét csak a balkáni vilajetek csapataiból tudták feltölteni. A török mozgolódás természetesen az Erdélyben állomásozó seregek figyelmét sem kerülte el, akik ekkor a Temes-vidékére vonultak, Fráter György pedig nemesi felkelést hívott össze. Ez utóbbi azonban lassan gyülekezett, és november végéig nem is volt különösebben ütőképes erőnek mondható. A mi szempontunkból azért érdekes ez az időszak, mert ekkor kerül egymás mellé Losonczy István és Bernardo de Aldana, akiknek egymás iránti rossz viszonya közismertnek mondható a korrall foglalkozó történészek között.

Előljáróban meg kell jegyeznünk annyit, hogy nem Losonczy volt az egyetlen, akivel Aldanának konfliktusa akadt. Lényegében minden feljebbvalójával rossz viszonya volt, például korábbi parancsnokával, Salm gróffal, de Giovanni Battista Castaldóval is rossz kapcsolatot ápolt. Kettejük ellenségeskedése még a schmalkaldeni háborúig nyúlt vissza. Aldana a beosztottjaival is gyakran összetűzésbe került, zászlótartójával viszonya rendkívül rossz volt.³¹ Losonczy és Aldana kapcsolatára elegendő ismeretanyag áll rendelkezésünkre, így vizsgálat alá vehető. A történelmi művek, amelyek a korszakról születtek, rendre azt emelik ki, hogy a törtető és kiállhatatlan, ugyanakkor gyáva Aldana hogyan próbálta tönkretenni, rágalmozni Losonczyt,³² akinek személye mind a mai napig az erkölcsi nagyság egyik példája. A konfliktus okait egészen a XX. század végéig személyes ellentétnek állította be a történetírás, amely Aldana jelleméből, hatalomvágyából és irigységéből fakadt. Később Szakály Ferenc és Korpás Zoltán árnyalta ezt, de a körülmények még mindig nincsenek kellőképpen feltárva. Nem vizsgálták eddig például a két ember jellemének közös pontjait, valamint gondolkodásmódjuk különbségeit. A konfliktus meglátásom szerint nemcsak kizárólag Aldana személyiségéből fakadt – más emberek hasonló készségekkel, tulajdonságokkal ugyanebbe a helyzetbe kerültek volna. Ez a konfliktus szerintem elsősorban nem két ember konfliktusa volt. Igyekeztem majd rávilágítani arra, hogy ezen a konfliktuson keresztül érthetjük meg igazán a XVI–XVII. század két nagyobb katonacsoportja, a külföldi zsoldos és a magyar végváriak közötti különbségeket.

²⁸ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 61. Konv. A. fol. 32–34. Ferdinánd–Castaldónak, 1551. december 9.

²⁹ ÖStA HHStA FA Erdődy Karton 13. Lad. 19. Fasc. 1.

³⁰ Az oszmán seregről bővebben: *Ágoston* 2002; *Ágoston* 2004.

³¹ Tőle számos, Aldanára terhelő információnk is van. Később, Aldana leváltása után ő lesz a spanyol egységek parancsnoka.

³² *Czímer* 1893.; *Kató* 1908.; *Szántó* 1985.

Kettejük kapcsolata 1551-ben kezdődött.³³ Ekkor Aldanát és Losonczyt is Temesvár környékére irányították a közeledő oszmán sereg miatt. Losonczy feladatkörei Temesvár várkapitányának való kinevezésétől ismertek, Aldana azonban hamarabb felbukkan történetünkben. 1551. augusztus elején–szeptember elején – még az oszmán támadás előtt – végiglátogatta a térség várait, Temesvárt, Becsét és Becskereket, melyek közül ez utóbbiak már az oszmánok által meghódított területbe ékelődtek be, hiszen tőlük északra és délre is oszmán erősségek voltak a Tisza mellett (Szeged, Titel).³⁴ Aldana ekkor merész tervvel ált elő: Becsét és Becskereket a lehető legjobban meg kell erősíteni, mint ahogy Temesvárnál is jelentős átépítések szükségesek, a kettő közötti területet pedig mezei csapatokkal kell fedezni.³⁵ A terv meglehetősen irreális volt, elsősorban azért, mert a két vár, Becse és Becskerek kisméretű volt és csekély őrséggel rendelkezett. Rendbehozataluk és átépítésük olyan mértékben, mint ahogyan Aldana javasolta, legalább egy évet vett volna igénybe. Különösen úgy, hogy a térséget, mai szóval élve, munkaerőhiány sújtotta, hiszen a levelekből kiderül: még Temesvár megerősítésére sem tudnak elegendő embert toborozni. Elképzelését ugyan megmutatta Báthory Andrásnak és Losonczy Istvánnak, de ők hamar elvetették a tervet.³⁶ Hogy ez mennyire sértette Aldanát, azt nem tudni, mindenestre kettejük konfliktusának kezdetét nem ide helyezném.

Az 1551-es őszi hadjárat során az oszmán sereg szinte valamennyi várat elfoglalta a Maros mentén, majd bevette Csanádot. És bár Lippa mellett jelentékeny erdélyi sereg állomásozott, az feloszlott, emiatt Lippa is elesett, majd Temesvárt ostromolta az oszmán sereg sikertelenül. Sem Castaldo, sem Fráter György nem tudott erélyesen fellépni a támadó oszmánokkal szemben. Az elfoglalt Lippát ugyan sikerült hosszú ostrommal visszafoglalni, viszont ez is súlyos következményekkel járt, az erőd szinte védhetetlenné vált az elszenvedett károktól.

Temesvár első ostroma idején Aldana és Losonczy még jól együtt tudtak működni, a várvédelem sikeres volt, és utána több portyán együtt vettek részt. Ebből feltételezhető, hogy kettejük viszonya nem ősszel romlott meg véglegesen. A vár ostromának menetéről kevés a megbízható, első kézből származó beszámoló. Ilyenekkel csak Aldana révén rendelkezünk, azonban mind emlékirata, mind a királynak írt levelei meglehetősen torzítanak. Elbeszélései szerint Losonczy végig neki engedelmeskedett, és bár alárendeltje volt, ezt a viszonyt teljesen megfordítva úgy tünteti fel magát, mint aki a védelem legfőbb irányítója, szervezője volt. Ezt az irodalom egyébként úgy értelmezi, hogy ekkor kezdte meg Losonczy háttérbe szorítását azzal a szándékkal, hogy a végén majd ő legyen helyette Temesvár kapitánya. Sajnos Losonczytól erről az időszakról nem maradt fenn olyan visszaemlékezés, amely ezen a téren megerősíthetne minket. Mindenesetre az események alapján elmondható, hogy egészen 1551 decemberéig Losonczy nem neheztelt Aldanára. Ekkor írta első olyan levelét, melyben Aldana esetleges temesvári kapitány-

³³ Ugyanakkor vannak nyomai annak, hogy Losonczy csapataival többször részt vett az épülő Szolnok őrzésében, vagyis már ekkor is találkozhattak. Aldana ezt nem említi, emlékiratai szerint az erdélyi bevonuláskor találkoztak először.

³⁴ A korszakról forrásban: *Istvánffy* 2003. II. k. 149–185. o.; *Verancsics* 1981. 93–103. o.; *Forgách* 1982. 5–83. o. A szakirodalomban ismerteket összefoglalja: *Szántó* 1971.; *Szántó* 1972.

³⁵ *Korpás* 1999. 18. o.

³⁶ *Korpás* 1999. 9., 58 o.

sága felől érdeklődik.³⁷ Aldana az első levelet novemberben, az ostrom után írta, ebben Losonczyt sajtóságon, ugyan dicséretbe oltottan, de burkoltan úgy írja le, mint aki alkalmatlan Temesvár parancsnokának. Ezt követően több hasonló levelet is írt, melyekből kitűnik, hogy Aldana mindig Losonczy mellett tartózkodik, kettejük viszonya feltehetően jó, kezdődő ellentétük a közös munkát nem akadályozza. A viszony 1552 januárjában romlott meg, majd 1552 tavaszán és nyarán került a mélypontra, nem sokkal a nagy oszmán támadás előtt.

A „szegedi veszedelem”

A szakirodalomban és a forrásokban is „szegedi veszedelemként” emlegetett esemény jelen elemzés szempontjából elsősorban azért fontos, hogy jobban megfigyeljük Aldana készségeit, képességeit akkor, amikor magyar katonák kerültek parancsnoksága alá. Ez pályafutásának egyik legjobban dokumentált eseménye.³⁸

Tóth Mihály, Szeged korábbi főbírája és hajdúvezére előbb Castaldónak, majd Aldanának mutatta be azt a tervet, amely Szeged töröktől való visszavételét célozta. Eszerint a város kapuit a polgárok megnyitják, miután a hajdúk a lehető leghalkabban rajtaüténe a város és a vár őrségén. A Tiszán való átkeléshez a halászok ladikjait használnák – mintegy 600 darabot. Ezt követően az Erdélyben állomásozó reguláris csapatokból megérkezne egy őrség a vár és a város biztosítására. A tervet Castaldo és Aldana, valamint Ferdinánd király is támogatta. A vállalkozásnak Tóth és Aldana lett a parancsnoka.

A tervben azonban sok volt a hibalehetőség. Az egyik, hogy a Maroson zajló jég miatt nem tudtak nehéztüzérséget küldeni, ami a vár rajtaütéssel való elfoglalását tette szükségessé, máskülönben ostromra nem lehetett gondolni. A másik, hogy a sereg legnagyobb részét Tóth 5000 hajdúja alkotta, őket csak két századnyi spanyol zsoldos és még néhány száz további királyi katona támogatta, ezért a fegyelem szintje alacsony volt. Tehát a siker kulcsa az volt, hogy a fegyelmezetlen hajdúk hajnali rajtaütése során a város és a vár is elessen.

A hajdúk eredetét, összetételét tekintve több nézet is jelen van a szakirodalomban: az egyik szerint szilaj marhagulyák pásztorai voltak, amolyan a társadalom határán élő emberek, akik marháik és önmaguk védelmére fegyverezték fel magukat.³⁹ Más elméletek szerint korántsem csak a marginális elemekből jött létre ez a csoport, hanem a mezővárosok egykori polgáraiból és elszegényedett nemesekből.⁴⁰ Harcmódorát és fegyverzetét tekintve egy jórészt – bár nem kizárólag – tűzfegyverekkel és szúró-vágó eszközökkel, fokossal felszerelt gyalogság volt, amely rendszeres kiképzés híján nem ismerte azt a fegyelmet, amit a német landsknechtek vagy a spanyol terciók katonái. Sajtóságos, gyakran minden alakzatot nélkülöző felállásuk és harci taktikájuk a legtöbb ember számára gyülevész fegyveres parasztnak mutatta őket,⁴¹ és emiatt kétséges volt sikeres bevetésük bonyolultabb, nagyobb fegyelmet igénylő feladatokra. Ebben az időszakban – a XVI. század közepén – a szabad hajdúk inkább rablónak, mint hivatásos katonának szá-

³⁷ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 61. Konv. A. fol. 59–61. Losonczy–Castaldónak, 1551. december 20.

³⁸ Bővebben: *Kropf* 1908.; *Czímer* 1891.; *Szántó* 1985. 77–95 o.; *Szakály* 1995. 175–189. o.

³⁹ *Dankó* 1969. 5 o.; *Nagy* 1983. 14. o.

⁴⁰ *Nagy* 1983. 64–65. o.

⁴¹ Aldana is így nyilatkozott róluk emlékirataiban. *Aldana* 1986. 200–201. o.

mítottak, akik karizmatikus, önjelölt vezérek alatt – mint amilyen Tóth Mihály is volt, – különböző haditettek vittek véghez megélhetésükért; leginkább a zaporizsjai kozákokat lehetne hozzájuk hasonlítani.⁴²

Szeged ostroma jól indult. Tóth Mihály csapatai a halászhajók csónakjaival átkeltek a Tiszán, majd a megnyitott kapukon betörték a városba, miközben annak oszmán őrségét a lakosokkal közreműködve legyőzték. Azonban túl nagy zajt csaptak, amire a felébredő oszmán őrség egy része a várba menekült és ott bezárkózott. A harci zajt erősítette és a meglepetést kizárta, hogy a hajdúk szinte rögtön fosztogatni kezdtek. Néhány nappal később megérkeztek az Aldana vezette reguláris egységek. Miután Aldana felmérte, hogy az oszmán őrség egy része a várba bezárkózott és azt tüzéség nélkül lehetetlen megvívni, ágyúkért és csapatokért üzent Castaldónak,⁴³ ám nem érkezett tőle segítség. Ez alatt a hajdúk a várost fosztogatták, elsősorban annak török, zsidó és protestáns lakosságát, valamint a kereskedők lerakatait.⁴⁴ A fegyelem szinte teljesen felbomlott, aminek egyik legfőbb oka az volt, hogy a két parancsnok nem gondoskodott a megfelelő rendről. Különösen Tóth Mihály volt az, aki nemcsak hogy nem fegyelmezte katonáit, hanem még ő is rossz példát mutatott, miután korábbi városbeli ellenfeleivel szemben használta fel frissen szerzett hatalmát.⁴⁵ Az Aldanával ide érkezett királyi és végvári katonaság már jobb állapotban volt, itt a tisztek meg tudták akadályozni a csapatok lezüllesztését, amit az is bizonyít, hogy a csatában ezek közül szinte mindenki részt vett, míg a hajdúknak alig negyede.⁴⁶ A többi vagy a városban tartózkodott az ütközet idején, vagy a várostól délre portyázott. Ez alatt az idő alatt, ha beszámolóinak hihetünk, Aldana megpróbált a reguláris katonasággal és a jobban/valamennyire is hadra fogható hajdúkkal szabályos ostromzárat vonni a vár köré, miután annak megrohamozása kudarcra végződött.⁴⁷ Nehéztüzéség híján viszont maradt a kiéheztetés és a kivárás, miközben egy esetleges oszmán felmentés az egész vállalkozást kockáztatta.

A fosztogatás és a tétlenség alatt az őrség sikeresen üzent a városból kijutott hírnökkel és postagalambbal Ali budai pasának, aki a környező szandzsákbégek seregeivel együtt elindult Szeged felmentésére.⁴⁸ A magyar felderítők egyáltalán nem szereztek erről tudomást, így már csak akkor vették észre Ali közeledtét, amikor az már közel járt Szegedhez. A keresztény seregben uralkodó állapotok ellenére – több katonát is a kocsmából kellett kirángatni, de sokan így sem álltak csatarendbe – Aldana a mai Kiskundorozsma környékén csatát vállalt az övével megegyező számú, de a beszámolók alapján jobban felfegyverzett sereggel, amit a kezdeti sikerek után elveszített.⁴⁹ A csatában 3500 katona vett részt a királyiak oldalán, amelynek a fele a végvári lovasság volt – vagyis a hajdúk alig negyede vett részt a csatában. A végvári lovasságból és hajdúkból álló sereg – Aldana a végvári gyalogságot a városban, a vár körüli ostromzárbán hagyta⁵⁰ – a csata elején több rohamot is indított az oszmán lovasság és a tábor ellen, és bár ezekkel jelentékeny vesz-

⁴² Erről az összehasonlításról bővebben: Marton 2012.

⁴³ ÖStA HStA UA AA Fasc. 62. Konv. B. fol. 86–88. Aldana–Castaldónak, 1552. február 24.

⁴⁴ *Istvánffy* I/2. 2003. 176. o.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Aldana 1986. 192. o.

⁴⁷ Uo.; Szakály 1995. 181. o.

⁴⁸ *Istvánffy* I/2. 2003. 176. o.; *Czímer* 1891. 388 o.; *Szántó* 1985. 87. o.

⁴⁹ *Istvánffy* I/2. 2003. 178. o.; *Czímer* 1891. 391–392 o.; *Szántó* 1985. 89–91. o.

⁵⁰ A csatában részt vett csapatokról: Szakály 1995. 183. o.

teségeket okozott, az oszmánok nem menekültek el a csatából. Ellenben a magyar gyalogság fegyelme megbomlott, fosztogatni kezdte az elesett törököket, illetve a törökök szétszaladt lovait próbálta befogni. A hadrendet később sem sikerült helyreállítani, az oszmán ellentámadás a hajdúkat elsöpörte, míg a végvári katonaság rendezetten visszavonult Tápé irányába, ahol átkelt a Tiszán és Szolnok felé elvonult a város alól. A városban maradt vagy portyán lévő hajdúkat a törökök szinte mind megölték. A királyi és végvári csapatok veszteségei alacsonyak voltak, a legtöbb beszámoló szerint alig 50 fő esett el közülük.

Aldana a Szegednél történetek kapcsán úgy nyilatkozik, hogy amikor a csata elkezdődik, akkor a vezetőnek már nincs sok beleszólása az eseményekbe.⁵¹ Ezzel az állítással valószínűleg már kortársai is vitakoztak. Nehéz eldöntenünk, hogy ez a csatát elvesztő parancsnok vagy a mezei ütközetek vezetésében főparancsnokként mindezidáig járatlan tiszt mentegetőzése-e. Emlékirataiban beismerte, hogy a csata kritikus pillanatában nem tudta a megbomlott hadrendet újra felállítani. Az ütközet kapcsán mindenesetre rendre erélytelenségét szokták hangsúlyozni, amit Castaldo azon levelei is alátámasztanak, melyek szerint saját katonáiban is megütközést keltett Aldana „futása”.⁵² Ez a megütközés inkább abból fakad, hogy a látszólag még el sem vesztett csatából – hiszen veszteségeik a gyalogságnak alig voltak – megkezdte a visszavonulást, jöllehet a spanyol katonákat arra képezték ki, hogy a lehető legveszélyesebb helyen és helyzetben is dacoljanak az ellenséggel. Ez a visszavonulás ezért a spanyol résztvevők számára érthetetlen volt.⁵³ Ráadásul nagy részüket Aldana nem vitte a csatába, hanem a vár körül hagyta őket, így számukra – akik ténylegesen nem látták a harcot⁵⁴ – a visszavonulás érthetetlen volt.

Ez rámutat arra, hogy Aldanának, bár felkészült katonának számított, nem volt tapasztalata néhány száz vagy ezer főnél nagyobb egység parancsnokaként. Korábbi pályája alatt sosem vezetett csatába kompániánál nagyobb egységet, és később is csak 1400 ember tartozott parancsnoksága alá. Ráadásul azokban az esetekben a kor legjobban fegyelmezett alakulatait, a spanyol terciókat vezette, nem irreguláris csapatokat. A hajdúk és általában a magyar katonák között Aldanának nem volt tekintélye,⁵⁵ fegyelmezésük a későbbiekben is megoldhatatlan feladat elé állította őt. Ez súlyos következményekkel járt későbbi magyarországi tevékenységére.

Aldana és Losonczy konfliktusa 1552-ben

Temesvár 1552-es elestéről meglehetősen sokat írt a történeti irodalom, és nincs olyan, aki ne vetné fel, hogy ebben valamilyen szinten szerepet játszott Aldana és Losonczy konfliktusa. Ebből kiindulva a spanyol árulását a vereség egyik okaként jelölték meg.⁵⁶ A magyar katonákat eláruló, cserben hagyó zsoldosok képe igen markánsan megjelenik az ostromról szóló leírásokban. A szakirodalomban régóta élő toposz, hogy Aldana és Losonczy rivalizálása vezetett odáig, hogy Aldana előbb beszüntette Temesvár javítását,

⁵¹ Szakály 1995. 183. o.

⁵² ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. A. fol. 102. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. március 13.

⁵³ Leon 2009. 104. o.

⁵⁴ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. A. fol. 102. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. március 13.

⁵⁵ Szakály 1986. 40. o.; Korpás 1999. 10–11. o.

⁵⁶ Czímer 1893.; Szántó 1985. 113. o.

később pedig nem mentette fel a várat. A Losonczy István ellen tett panaszait rendre az iránta érzett féltékenység számlájára írták. Meglátásom szerint viszont az, amit két ember féltékenység okozta konfliktusának ismerünk, inkább egy szakmai konfliktus volt, amely ugyan okozott károkat Temesvár védelemének, de korántsem emiatt a nézeteltérés miatt esett el a vár, illetve nem kapott felmentő sereget. Aldana és Losonczy egymást kölcsönösen feljelentő és vádló leveleire is van magyarázat a személyes ellenszenv túl.

Kölcsönös feljelentések és hátterük

Konfliktusuk legismertebb epizódja akkor kezdődött, amikor hírek érkeztek a várható nagy oszmán hadjáratról. A konfliktus a védelemre való felkészülés miatt robbant ki. Losonczy úgy tervezte, hogy megelőző csapásként még a Tiszán való átkelés alatt rátámad az oszmánokra. Ehhez megtette az előkészületeket, és Aldanát is felszólította, hogy csatlakozzon. Azt is szerette volna, hogy a felperzselt föld taktikájának megfelelően pusztítsák el a környéket, hogy a töröknek ne legyen honnan élelmiszert szereznie.⁵⁷ Aldana mindkét lépést ellenezte, mert attól félt, hogy a lakosság vagy behódol a töröknek vagy elmenekül, és nem lesz kivel javíttatni a várakat. Korábbi leveleiben is kéri Castaldót: tiltsa meg Losonczynak a hasonló akciókat.⁵⁸ Mindkettejük érvelése logikus és elfogadható, igazságot tenni köztük szinte lehetetlen. Ugyanakkor ez az epizód rávilágít a két ember háborús felfogásából adódó különbségekre: Losonczy a portyák, rajtaütések és a felperzselt föld taktikáját részesítette előnyben, míg Aldana számára a várak megerősítése a prioritás, amelyhez a lakosságra szükség van. Aldana szemében Losonczy elképzelése esztelen rablás és dúlás,⁵⁹ míg Losonczy szemében Aldana gyáva ember, aki nem mer megmérkőzni a törökkel. Kettejük konfliktusa nemcsak a temesi ispánságért folyó küzdelem volt, hanem két katonai-harcászati felfogás ellentéte, valamint a szűkös forrásokért folyó küzdelem. Ezen a ponton figyelembe vehetjük azokat a Castaldótól és Aldanától származó minősítéseket, melyek szerint Losonczy elsősorban a mezei hadviseléshez ért.⁶⁰ Ezt inkább úgy mondanánk, hogy Losonczy nem ért különösebben az erődítésekhez és nem rendelkezik azokkal az ismeretekkel, amelyekkel Aldana. Ugyanakkor sokkal jobban tud irányítani még egy vegyes összetételű csapatot is, mint a spanyol tiszt. Konfliktusukat tovább élezte, hogy míg Aldana a gyalogságot hangsúlyosabban kezelő spanyol, addig Losonczy a lovasságot fontosabbnak tartó magyar harcászati tradíciót képviselte.⁶¹ A kettő közötti különbséget a kettejük nemesség-felfogása és önképük befolyásolta. Konfliktusuk, egymás feljelentése, vádolása is inkább ebből fakad; mindegyik a maga szempontjait tartotta helyesnek. Sajnálatosan rossz együttállás, hogy két, egymást

⁵⁷ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. fol. 127–128. Losonczy–Ferdinándnak, 1552. május 31. Itt ír Aldana ellenkezéséről is. Valamint ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 8–9. és fol. 23–24. Losonczy–Miksának, június 2. és 3.

⁵⁸ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 99. Aldana–Miksának, 1552. április 22.

⁵⁹ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 127–128. Aldana–Castaldónak, 1552. április 26.

⁶⁰ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 62. Konv. A. fol. 113–116. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. január 20.; Aldana–Ferdinándnak, 1551. október 18. Utóbbi közli: *Korpás* 1999. 123–124. o.

⁶¹ Ez persze nem jelenti azt, hogy a lovasság, könnyűlovasság fegyverneme és harcmódora ismeretlen lett volna a spanyol hadseregben. Aldana is lovassági tisztből lesz egy terció parancsnoka, míg egyik beosztottja, Alfonso Perez egy temesvári huszárszázad parancsnokává válik.

jól kiegészítő ember nem tudott összhangban dolgozni, ami hosszútávon mindkettejük számára tragikus következményekkel járt.

Ha a közöttük fennálló személyes viszonyt vizsgáljuk, Losonczy személyiségét is meg kell ismernünk, hogy Aldanával való kapcsolatát könnyebben megérthessük. Az utókor a hős, önfeláldozó, hazájáért a legnagyobb áldozatra is kész katonát látta benne. A kortársak, de még a XIX–XX. század történeti művei is csak azokat a vonásait emelték ki Losonczy István személyiségének, amelyek ebbe a képbe beleillettek. Ismert legenda lett az „elárulatása” a várban lévő idegen katonák, valamint Castaldo és Aldana által. Losonczy valóban többször tett tanúbizonyságot nagy bátorságról és alapvetően erélyes parancsnokként működött; mégis, az ostromot megelőző időszakban többször olyan beszámolók érkeztek Temesvár környékéről, amelyek nem festenek jó képet a parancsnokról.

Castaldo 1552 januárjában a királynak írt levele szerint Losonczy jó katona ütközetben, de várparancsnokként nem a legmegfelelőbb, mert senkit sem tűr meg társként, s nemcsak az ellenséggel, hanem saját beosztottjaival is kegyetlenül bánik. Más levelekből is kitérünk, hogy Losonczy összeférhetetlen beosztottjaival.⁶² Nehezen tud együttműködni, vele egyenrangút nem tűr meg a váron belül, előszeretettel érzékelteti felsőbbiségét. A katonai fegyelemmel is problémái vannak; feljebbvalói⁶³ tiltása ellenére megtámadta a Lippáról elvonuló Ulema béget,⁶⁴ amivel valószínűleg saját veszttét is előidézte – az oszmánok ezt bosszulták meg, amikor rátámadtak a Temesvárt végül feladó Losonczyra. Ezen kívül „nem jó szomszéd”, a környező birtokosokat, lakosokat is zaklatja.⁶⁵ Többször panaszkodik a lakosság Losonczy magatartására, arra, hogy gyakran önkényesen rekvirál, és úgy fosztogat, mint a török. Nem egyszer volt rá példa, hogy más végvárak ellátmányát – például Váradét vagy Karánsebesét – felprédálta és elvitte.⁶⁶ Az előbbi lépések, a falvak elpusztítása – a lakosság elmenekülése után – még talán lehet eszköze a török elleni védekezésnek, a szomszédos várak megrablása viszont nem. Ráadásul az, hogy a várak parancsnokai a másik vár kárára rablással szereztek be készleteiket, a térség valamennyi erősségében növelte az ellátmányzavart, amely a környező váraknál a későbbiekben csak súlyosbodott. A várak közelsége Losonczy cselekedeteire némiképp magyarázattal szolgálhat; a szűkös források az egyik várnak is csak éppen, hogy elegendő lettek volna, a lepusztult, a lakosság elvándorlásától sújtott környék két nagy várépítést, illetve azok élelemmel való ellátását nem bírta volna fedezni, sőt, talán még egy vár szükségleteit is alig. Losonczy – és a többi várkapitány – akciói a szűkös erőforrásokért zajló küzdelmet jelentették, ami nem tett jót kapcsolataiknak.

Castaldo és Aldana írt erről az uralkodóknak, viszont a magyar történeti szakirodalom az ő áruklódásukat, irigységüket tartotta a levelek motivációjának, vagy rendre átsik-

⁶² ÖStA HHStA UA AA Fasc. 60. Konv. B fol. 33–37. Ferdinánd–Castaldónak, 1551. október 8.

⁶³ Ugyanakkor a térségben az alá-fölrendeltségi viszonyok nehezen kivehetőek. Losonczy mint temesi ispán elméletileg csak a királynak engedelmes, nem pedig az erdélyi vajdának/helytartónak. A térségben a „parancsnoki lánc” nehezen kivehető ebben az időszakban.

⁶⁴ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 61. Konv. A. fol. 25–28. Ferdinánd–Castaldónak, 1551. december 8. Az esetleges emiatti bosszú megjelenik Tinódinál *Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról*, a 405. versszakban.

⁶⁵ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 62. Konv. A. fol. 113–116. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. január 20.

⁶⁶ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 62. Konv. A. fol. 113–116. Karánsebes bírájának, Bika Andrásnak levele mellékelve, és ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. A. fol. 98–104. Castaldo Ferdinándnak 1552. március 13-án.

lott fölöttük.⁶⁷ Az, hogy a két egymást nem kedvelő tiszt is hasonlóan írta le Losonczyt, megerősíti az állítást. Még 1551-ben panaszkodtak, hogy nem tudtak megfelelő alkapitányt találni mellé, mert mindegyik jelölttel volt valamilyen konfliktusa, azokat mind elutasította.⁶⁸ Losonczy korábban, „békeidőben” sem tartozott a jó szomszédok közé, számos birtokszomszédjával volt gyakran erőszakig elmenő összetűzése.⁶⁹ Nyilvánvalóan nem nézte jó szemmel, hogy Aldana az ő pozíciójára pályázik. De miért is akarta Aldana annyira a temesvári vár parancsnokságát és a temesi ispáni címet?

Ambíciók – a főúr és a karrierista

Az egyik, a korábbi történészek⁷⁰ által is megállapított magyarázat: Aldana jelentősége egyre inkább csökkent a hierarchiában, ahogy csapatait fokozatosan szétszórták a hadszíntéren, végül már csak néhány kompánia, talán 500 ember felett parancsnokolt. Másrészt a Castaldóval való rossz viszonya miatt is igyekezhetett inkább önállósulni és egy olyan posztot szerezni, amely lehetővé teszi, hogy kikerüljön riválisa parancsnoksága alól.⁷¹ Megemlítenék egy másik lehetőséget is: úgy gondolom, Aldana máshol és más főparancsnok esetén is erre törekedett volna. Itt vissza kell utalni arra, amit a dolgozat elején már egyszer felvázoltam, nevezetesen Aldana életcéljára. Ha valóban arra törekedett, hogy minél gyorsabban befussa a lehető legjobb katonai pályát – amire joggal gondolok –, egy vár feletti parancsnokság lett volna a következő lépés. A korábban idézett spanyol történész szerint a tábornokok többsége – hacsak nem léptek még előrébb a mezői hadak ranglétráján – egyfajta nyugdíjazásként egy vár élére kerültek, amely ráadásul legtöbbször jól ellátott, viszonylag veszélyeztetett erősség volt.⁷² Vagyis Aldana már karrierjének következő ugrását tervezhette egy jelentős, stratégiai fontosságú – és emiatt a legfőbb parancsnokság által megfelelően biztosítandó és felszerelendő – vár parancsnokaként. A lippai parancsnokság ennél kisebb tisztség volt, ezért is volt kapható a szegedi vállalkozásra és próbálhatott egészen tavaszig Temesvár kapitányi címéért versenyben maradni. Ez utóbbit elősegítette, hogy Losonczyt – úgy tűnik – 1551 nyarán csak ideiglenes jelleggel nevezték ki temesi ispánnak, a végleges megerősítés 1552 áprilisában történt.⁷³ Ez végül Losonczyval való viszonyát mérgecséte el, ami megmutat még egy különbséget: itt az arisztokrata és az alacsonyabb nemesi réteg felfele törekvő tagjának karrierje ütközik össze.

Aldana számára Temesvár sok szempontból ideális lett volna. Egyfelől számíthatott arra a vár fontossága miatt, hogy egzisztenciálisan biztosítva lesz, rendes fizetést kap, és

⁶⁷ Szántó meg sem említi, Czímer félremagyarázza. *Czímer* 1893. 223. o.

⁶⁸ ÖStA HHStA UA AA FASC. 60. Konv. B. fól. 4–14. Ferdinánd–Castaldónak, 1551. október 2.; ÖStA HHStA UA AA FASC. 60. Konv. C. fól. 26–28. Ferdinánd–Castaldónak, 1551. november 5. Ekkor arról ír, hogy Losonczy kifogással élt helyettese személyével, illetve azzal kapcsolatban, hogy az alkapitány ugyanazokat a jogokat bírja, mint ő.

⁶⁹ Az Erdődy-család levéltárában számos olyan anyagot őriznek, amely Losonczy Istvánnak a szomszédos birtokosokkal folytatott, gyakran erőszakba torkolló vitáiról tanúskodnak. ÖStA HHStA FA Erdődy Urkunden D 1465 (Lad. 96. Fasc. 29. №.16), D 1480, D 1482 (Lad. 96. Fasc. 21. №.17).

⁷⁰ Szakály 1986. 17–18. o.; Korpás 1999. 5. o.

⁷¹ Szakály 1986. 22., 42. o.

⁷² Leon 2009. 21. o.

⁷³ Kenyeres 1997. 127–128. o.

embereit megfelelően ellátják. A vár karbantartásához és felszereléséhez szükséges forrásokat is biztosítottak vélhetően. Ezen kívül Temesvár egy a frontvonalban lévő, de meglehetősen erős vár; a további előmenetelre lehetőséget nyújt, hogy a frontvonalban áll helyt.

Temesi ispánnak Aldanát a hatályos törvények⁷⁴ miatt nem nevezhették ki, ennek ellenére Losonczy megkérdezte a királytól egy levelében, hogy igaz-e a hír, hogy mégis Aldana lesz az ispán és a várúr, mert ő addig Temesvárból „ki nem megy”, amíg fennáll a veszélye, hogy távollétét kihasználva oda Aldana kerülhet.⁷⁵ Amikor Miksa főherceg megfeddte Aldanát a viselkedése miatt – hogy Losonczyval is így tett-e, nem tudni, Aldana emlékirata szerint igen –, úgy tűnt, egy ideig együttműködésük még fenntartható, bár a történeti irodalom „Aldana elfojtott haragjáról és bosszúvágyáról” tesz említést és ennek tudja be a vár felmentésének hiányát.⁷⁶ Maga Losonczy is Aldanát hibáztatta egy, a várból kijuttatott levelében a város felmentésének elmaradásáért.⁷⁷ Aldana a feljegyzéseiben ekkor már nem ír ellenséges viszonyról, ezeket csak más források, valamint korábbi, Miksa főhercegnek írt levelei bizonyítják.

Az „elszabotált” felkészülés és az elmaradt felmentés a fentiek tükrében

A fenti gondolat sor után érdemesnek tartom megvizsgálni azt, hogy mennyire helytálló az a konfliktushoz kapcsolt két állítás, hogy Aldana egyfelől elszabotálta Temesvár kijavítását, valamint 1552-ben nem mentette fel az ostromlott várat.

Ehhez kezdetnek tekintsük át a temesvári erőd helyzetét a török felvonulásakor! Nyilvánvaló, hogy a vár nem volt a legjobb állapotban, ezt Castaldo is beismerte. Az előző ostrom okozta károkat nem sikerült teljesen kijavítani, ugyanakkor nem volt védhetetlen, ahogy azt az 1551. évi két hétig tartó ostrom sikertelen volta is mutatja. A várral más problémák is voltak. Az egyik az őrség állapota: a korszakra gyakran jellemző módon akadozott, sőt lényegében hónapok óta nem érkezett fizetés, a morál pedig – nem függetlenül az előzőtől – alacsony volt. Egy Castaldótól írott levél szerint Temesváron még a magyar katonák is távozással fenyegetőztek, ha nem fizetik ki őket.⁷⁸ A vár komoly ellátási problémával küzdött, megfelelő mennyiségű élelem sem volt benne, ezért a katonák a vidéket rabolták.⁷⁹ Ez a lakosság meneküléséhez vezetett, és komoly veszélyt – a várak karbantartásához szükséges munkaerő eltűnését – hordozta magában, amivel Castaldo és Aldana is tisztában volt.⁸⁰ Arról nincsenek források, hogy mit tettek az ellátási gondok megoldásáért. A helyzet nem volt könnyű, a sikertelen szegedi hadművelet, a nagy távolságok jelentősen szűkítették a lehetőségeket.⁸¹ Ezen kívül Erdélyben már az előző évben sem voltak meg a feltételek a királyi sereg ellátásának, és ez a nehézség 1552 folyamán csak fokozódott.

⁷⁴ Szakály 1986. 47. o.

⁷⁵ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 62. Konv. A. fol. 91–92. Losonczy–Castaldónak, 1552. január 16.

⁷⁶ Czímer 1893. 229. o.

⁷⁷ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. fol. 139–140. Losonczy–Miksának, 1552. július 19.

⁷⁸ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. A. fol. 98. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. március 13. ill. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. fol. 38. Losonczy–Miksának, 1552. június 11.

⁷⁹ Szántó 1985. 95. o.

⁸⁰ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. A. fol. 99. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. március 13.

⁸¹ A távolságok tekintetében elég arra gondolni, hogy a csapatoknak a Felvidéken és a későbbi Partiumon keresztül kellett felvonulnia a hadszíntérre, ahogy bármilyen nagyobb ellátmány is csak így érkezhett. A hosszú út során nem egy csapat szétesett a fizetlenség, hiányos ellátmány vagy betegségek miatt.

Castaldo és az Udvar kevésbé volt tisztában a vár fizikai állapotával és a károk javításához szükséges források mennyiségével. Bécsben elképzelhetetlennek tartották, hogy Temesvár még nincs kijavítva, de az erre odaküldött amúgy sem jelentős pénz már elfogyott.⁸² Itt ugyanis érdemes megjegyeznünk, hogy Temesvár és Lippa kijavítására összesen legfeljebb 7500 forint állt rendelkezésre.⁸³ A javításokra égető szükség lett volna, az elmúlt év eseményei mindkét várat komolyan károsították. Temesvár 1551 őszen török ostromot állt ki, és bár az ostromló sereg nem volt egyenrangú sem méretben, sem harcértékben Ahmed pasa 1552-es seregével, a tüzéségük a feltehetően régi építésű várfalakat jelentősen megrongálta.⁸⁴ Ehhez hozzájárult, hogy a fizetetlen őrség és az elmenekülő lakosság nem volt komolyabb munkára fogható. 1551-ben Lippát a török harc nélkül elfoglalta, majd később Aldana irányításával foglalták vissza a királyi csapatok. Ennek során a várat – mintegy igazolva Aldana hozzáértését az ostromtechnikához – szintén súlyos károk érték, lényegében védhetetlen volt.⁸⁵

Ráadásul ekkor tetőzött a két tiszttel ellenségeskedése a temesvári kapitányi poszt miatt. Castaldo és Miksa rendre arra utasította őket, hogy próbáljanak meg együttműködést kialakítani, a személyes ügyeiket később rendezzék.⁸⁶ Losonczy is rendszeresen bepanaszolta vezértársát a királynál.⁸⁷

Ezen a ponton kell foglalkoznunk a város felügyeletének fontos kérdésével. A vizsgálat alapja azoknak a leveleknek a dátuma, illetve keltezési helye, amelyeket Aldana írt Castaldónak. A vizsgálatra azért van szükség, mert a szakirodalomban tartja magát az a nézet, hogy Aldana előbb szándékosan lassan építtette Temesvárt, majd április 14-én a munkát végleg beszüntette. Csakhogy a levelek alapján nyilvánvaló: Aldana két hetet sem töltött Temesváron 1552-ben. 1551 telén lippai parancsnok lett, majd elindult a szegedi vállalkozásra. Ezt követően Szolnok felé menekült, majd onnan Nagylakon keresztül tért vissza a Temes-vidékre és valamikor áprilisban érkezett vissza Temesvárra.⁸⁸ Ezt követően április 14-ig itt felügyelte az erődítést, majd innen Castaldo parancsára Gyulára ment, hogy a várat Ferdinándnak megszerezze, miután annak korábbi ura, Patócsy Ferenc meghalt. (Ehhez az időponthoz szokták jellemzően kötni, hogy beszüntette az építkezést Temesváron.⁸⁹) Mivel ekkor eltávozott Temesvárról, lehetetlen volt, hogy a további munkákat felügyelje, ráadásul a munkák beszüntetése nem önkényes volt, hanem parancsra történt. Castaldo ugyanis kifejezetten megparancsolta Aldanának és Varkocs Tamás

⁸² ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. fol. 68–71. Miksa főherceg–Losonczynek, 1552. május 22.

⁸³ Szakály 1986. 20. o.

⁸⁴ Az 1551-es hadi események: *Szántó* 1971., *Szántó* 1985. 53–74. o.

⁸⁵ *Aldana* 1986. 181–182. o.; *Szántó* 1985. 69. o. Aldana egyébként ellentmondásosan ír és cselekszik ebben az időszakban Lippát illetően. Egyszer a várat védhetetlennek írja le és leromboltatná, később viszont megpróbál készleteket felhalmozni a vár megvédésére. Emiatt a vár tényleges állapotára nem tudunk kétséget kizáróan következtetni.

⁸⁶ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. fol. 84–89. Miksa–Aldanának, 1552. május 24.

⁸⁷ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. fol. 38. Losonczy–Ferdinándnak, május 13.; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 71–72. Losonczy–Miksnak, június 9.

⁸⁸ A levelek címzése, keltezése alapján. Egy 1552. február 13-i levél szerint már bizonyosan nincs a várban. Legkorábban egy 1552. április 2-án, Ferdinándtól Castaldónak írt levél szerint tartózkodik ott. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 9–14.

⁸⁹ *Czímer* 1893. 217. o.

várad kapitányának, hogy a gyulai várat szállják meg és onnan „ki ne menjenek”.⁹⁰ Lippa élére kinevezte Aldana beosztottját, Gaspar Castelluviót, Temesvár élére viszont senkit sem küldött, hogy Losonczy távollétében a parancsnoki teendőket ellássa.⁹¹ A levelek tanulsága szerint a térségben tartózkodó hadmérnök, Alessandro d’Urbino rendszeresen ingázott az erdélyi erősségek (Temesvár, Lippa, Gyula, Szeben) között. Temesvár élére udvarbíró (provizort) sem sikerült kinevezni, így feltehetően Losonczynek kellett – vagy kellett volna – a katonai és a pénzügyi fleadatokat is ellátnia.⁹²

Május 18-án Aldana még Gyulán tartózkodik, június 1-jén innen írt levelet,⁹³ és Losonczy június 11-én is azt írta, hogy „Campo” vezetésével jelentős őrség van Gyulán.⁹⁴ Aldana tartózkodási helyére a következő információ Castaldo azon levele, melyben elmarasztalja Aldana-t a pénzek helytelen felhasználása és Lippa elhanyagolt védelmi munkálatai miatt.⁹⁵ Ez a levél június 29-én kelt, tehát valamikor június 11-e után. Talán pár nappal 29-e előtt ment Aldana Lippára és jelentette a vár állapotát Castaldónak. Azaz megállapítható, hogy a temesvári erősség újjáépítését körülbelül két hétig tudta felügyelni és Lippa kijavítására sem lehetett komoly hatása, hiszen egyszerűen nem volt erre ideje.⁹⁶

A másik probléma, hogy Losonczy sem tartózkodott ebben az időszakban Temesváron, éppen az országgyűlésen volt annak ellenére, hogy a király kifejezetten arra kérte, maradjon a várban.⁹⁷ Vagyis hosszú ideig a várnak egyáltalán nem volt megfelelő parancsnoka. Aldana elmondása szerint jelezte Losonczy-nak, hogy térjen vissza vagy engedje oda őt, mert különben az őrség nem fogja a várat javítani.⁹⁸ A javítások a felügyeletlen, fizetetlen őrséggel rendelkező várban nem folytak kellő hatékonysággal, ha egyáltalán folyt bármilyen munka. Losonczy június 3-án még Pankotán volt, ahonnan talán tájékozódhatott a munkálatok felől, de állandó felügyeletet nem tudott biztosítani.⁹⁹ Azaz itt nem arról van szó, hogy a munkákat Aldana, miután kinevezését nem kapta meg, elszabotálta volna, hogy Losonczyt „elveszejtse,” hanem arról, hogy egyfelől áthelyezték egy másik erődbe, másrészt, az erődítési munkák finanszírozása, koordinálása és felügyelete gyenge, lényegében nem létező volt. A királyi hadvezetés súlyos hibája volt, hogy a fontos erősséget megfelelő parancsnok, hadmérnök, udvarbíró nélkül hagyta a munkálatok, az újabb ostromra való felkészülés idejére.

⁹⁰ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63 Konv. B. fol. 67–68. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. április 14. Később Miksa szemrehányást tesz a temesvári vár építésének hirtelen beszüntetése miatt Castaldónak. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64 konv. A. fol. 68–71. Miksa–Castaldónak, 1552. május 22.

⁹¹ Lásd az előző levelet! Castelluvio később Temesvárbán elesik, tehát az ostrom előtt Lippáról eltávozott, valószínűleg Aldana megérkezésekor.

⁹² Kenyeres 1997. 127–132. o.

⁹³ Aldana 1986. 273. o.

⁹⁴ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 71–72. Losonczy–Miksanak, 1552. június 9.

⁹⁵ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 174–178. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. június 29.

⁹⁶ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64 Konv. A. fol. 126. egy nehezen olvasható levél tanúsága szerint Aldana június 15-én érkezett Lippára – első alkalommal azóta, hogy elindult Szegedre.

⁹⁷ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 61. Konv. B. fol. 46–49. Ferdinánd–Losonczy-nak, 1552. február 13. Castaldo korábban jelentette, hogy Losonczy 1552. január közepén elhagyni készült a várat, hogy hazalátogasson. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 61 Konv. A. fol. 113–116. Castaldo–Ferdinándnak, 1552. január 20.

⁹⁸ Aldana 1986. 208. o. Ezt egyébként Miksa is jelezte, lásd: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63 Konv. A. fol. 68–71. Miksa–Losonczy-nak, 1552. május 22.

⁹⁹ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. A. 21–25. Losonczy levelei 1552. június 3-án még Pankotáról és csak június 11-től Temesvárról. Aldana ugyanezt írja, lásd: Aldana 1986. 207. o.

Az utolsó momentum, az elmaradt felmentés kérdése; az a szakirodalomban megjelenő vád, hogy a két tiszttel konfliktusa és Aldana Losonczy iránti ellenséges érzelmei az 1552. évi temesvári ostrom során a felmentés elmaradásához vezettek. Ez azon alapul, hogy mintegy 3000 ember állt rendelkezésére,¹⁰⁰ akikkel meg kellett volna kísérelni a felmentést. Ez az elvárás a későbbi történészek részéről nem volt reális, mert Achmednek ennél legalább tízszerre nagyobb serege volt.¹⁰¹ De Aldanának ennél összetettebb okai is voltak arra, hogy aktívan ne vegyen részt a védők megsegítésében az ostrom alatt.

Aldana parancsnokként ez időben sem működött hatékonyan: még június 11-én jelentette Losonczy, hogy Aldana alatt „nagy rendetlenség” van Gyulán¹⁰² – a fizetetlen, vegyes összetételű, de döntően magyar őrség fegyelmezése ismét nem sikerült neki. Ezt követően később Lippára ment, meglehetősen rossz egészségi állapotban.¹⁰³ Egy áprilisi balesetben szerzett sebe elfertőződött,¹⁰⁴ ami megfelelő kezelés nélkül még a mai körülmények között is halálos kimenetelű lehetett volna. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy Temesvár felmentésére ugyan 3000 embere volt – amennyiben teljes létszámúnak vesszük a rendelkezésre álló csapatokat –, akik azonban a korábbi harcok, a zsoldhiány okozta szökések és a betegségek miatt nem jelentettek komoly katonai erőt. Végül, amint azt a szegedi ütközet kapcsán már láttuk, Aldanának sem voltak meg a megfelelő kompetenciái, hogy a döntően magyar és rác katonákat csatába vezesse. Annak, hogy nem kísérelte meg Temesvár felmentését, a szűkös anyagiak és a vegyes csapatok vezetésére való képzetlensége volt inkább az oka, mintsem a Losonczyval való viszonya vagy személyes gyávasága. A korábbi szerzők részéről némiképp túlzás volt elvárni, hogy Aldana egy nálánál mind létszámban, mind felszereltségben és harcértékben is többszörös erőfölényben lévő sereggel szemben nyílt csatát vállaljon.

Befejezés, összegzés

A XVI. századi magyarországi hadszíntereken a magyar és a külföldi katonák összetett és ellentmondásos, korábban szélsőségesen megítélt viszonyának teljes feltárása túlnyúlik ezen elemzés keretein. A jelen dolgozat ebből a problémahalmazból az egyik legismertebb konfliktust kívánta új megvilágításba helyezni. Losonczy István és Bernardo de Aldana sajtószerű, a történetírásban az utóbbi hibáival és jellemvonásaival magyarázott viszonyát próbálta bemutatni szakirodalom és források alapján, és ezáltal reflektálni arra, mi minden választott el egy spanyol és egy magyar tisztet.

A különbségek társadalmi helyzetükből és a háborút illető elképzeléseik különbségeiből következtek. Aldana, miként a spanyol tisztek többsége, a nemesség alsóbb rétegéből származott, akik katonai előmenetelében már nemcsak az egyéni bátorság játszott szerepet, hanem a felkészültség is. Ezzel szemben a magyar katonai vezetők ebben az időszakban beleszülettek a feladatba: az olyan birtokosok, főnemesek, mint Losonczy István,

¹⁰⁰ *Czímer* 1893. 366. o.; *Szántó* 1985. 133. o.

¹⁰¹ Losonczy egy levelében ötvenezerre teszi az ostromló sereget, de ebbe beleérti a sereggel utazó, harcra nem vagy csak alig alkalmas kíséző elemeket. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 65. Konv. B. fol. 65-66. Losonczy–Ferdinándnak (feltehetően május végén). Ezt az adatot fogadja el Szántó Imre is, lásd: *Szántó* 1971. 25. o.

¹⁰² ÖStA HHStA UA AA Fasc. 65. Konv. A. fol. 51–52. Losonczy–Ferdinándnak (feltehetően május végén).

¹⁰³ *Aldana* 1986. 222., 273. o.

¹⁰⁴ *Aldana* 1986. 204. o.

magától értetődőnek tartották, hogy váraik védelmét maguk lássák el vagy a csatákban bandériumaikat maguk vagy közeli, megbízható szervitoraik vezessék. A főnemes hadúr is – a köznemesség, bár tölthet be fontos, akár várkapitányi tisztséget is, de csak akkor, ha a várat birtokló nagyúr szervitorai közé tartozik. Közülük senki sem értett úgy a hadtudományokhoz, mint az ideérkező spanyol és olasz hivatásos tisztek. Ők viszont nem voltak részesei a szervitori hálónak, így a magyar főnemesség idegen törtetőket látott bennük, a király törekvését arra, hogy lecserélje Magyarország elitjét.

A másik különbség a hadászati-harcászati elképzelésekben keresendő. A spanyol – de általában egy nyugat-európai – hadsereg ekkor már dominánsan gyalogságból állt, a lovaság szerepe lényegesen kisebb. Fontos volt a katonák fegyelme és az összehangoltság az egyes csapattek között. A magyar harcászat ekkor egyre jobban eltolódott a könnyűlovas-portyázó irányba, hogy a törökök hasonló harcmórával felvegye a versenyt. A két tiszti konfliktusát, egymás feljelentését és gyávasággal vagy erőszakossággal való bevádolását a két módszerből adódó különbségek okozták. Losonczy stratégiáját Aldana azért ellenezte, mert az ő szemében a várak felújítása a legfontosabb – és ahhoz szükség volt a környék minden erőforrására, s annak elpusztításában volt a saját védelmi felkészülések szabotálását látta. Losonczy szemében ugyanakkor a kockázatok kerülése, a várakba való behúzóds gyávaság volt. Losonczy Aldanát gyáva latornak tartotta, míg Aldana (és Castaldo) Losonczyban a törökhöz hasonló pusztítást végző erőszakos személyt. Aldana másik panasza, az a vád, hogy Losonczy „kötelezettség-szegést” követett el, az országyűlésre való távozása miatt történt. Ez egy magyar nemesben valószínűleg nem keltett volna nagy megütközést, de a szigorú rendszabályokhoz szokott spanyol számára az, ha valaki engedély nélkül elhagyja a rá bízott várat, súlyos bűnnek számított. Hogy miért a királyhoz fordult? Feltehetően azért, mert mint temesi ispánnak, Losonczynak nem Castaldo volt a közvetlen felettese. Ez egyébként sajátos probléma a korban. Nehéz eldönteni az aláfölérendeltségi viszonyokat, amely megnehezítette a parancsnokok és beosztottjaik közötti egyértelmű kapcsolat kialakulását. Jelen dolgozat kísérlet volt arra, hogy egy klasszikus és jól ismert konfliktust mélyebb analízisnek vessen alá, hogy a két résztvevő motivációit jobban megértsük. A konfliktust a szocializáció, a szakmai elképzelések és a karrier szempontjából közelíti meg, hogy feltárára kerüljön, mi választott el két olyan embert egymástól, akik kénytelenek voltak egymás mellett élni és dolgozni, hol egymást kiegészítve, hol gátolva. Konfliktusukat csak betetőzte mindkettejük összeférhetetlen jelleme, mert egymást, egymás elképzeléseit olyan szinten nem értették, illetve félreértették, hogy ez akkor is feljelentéseket, egymás elleni kirohanásokat és rossz viszonyt szült volna közöttük, ha természetük más. Összességében tehát elmondható, hogy a két embert olyan sok minden választotta el, hogy konfliktusuk emiatt szinte elkerülhetetlen volt.

Végezetül, tanulságként fogalmazható meg, hogy a királyi hadvezetés és hadvezérek elgondolásait jobban meg kell értenünk, ha személyeiket, korábbi harctéri tapasztalataikat és cselekedeteiket vizsgáljuk, és azokon keresztül próbáljuk megérteni magyarországi döntéseiket, tetteiket. A dolgozat továbbfejlesztésének további iránya lehet Losonczy István hiányos életútjának megrajzolása, amelyen keresztül – a hasonló személyekről készült művek felhasználásával – a korabeli magyar katonai elit is vizsgálható lehet. Aldana és más külföldi tisztek beilleszkedése, illetve be nem illeszkedése ebbe az elitbe, és ennek vizsgálata szintén hasznos adalékokkal szolgálhat és módosíthatja a várháborúk időszakának szereplőiről kialakult, még mindig meglehetősen egysíkú képet.

BIBLIOGRÁFIA

- Aldana* 1986. „Expedición”– Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata 1548–1552. Ford. *Scholz László*. (Bibliotheca Hungarica) Budapest, 1986.
- Ágoston* 2002. *Ágoston Gábor*: Ottoman conquest and Ottoman military frontier in Hungary. In: A millennium of Hungarian military history. Eds. *Veszprémy László, Király Béla*. New York, USA, 2002.
- Ágoston* 2004. *Ágoston Gábor*: Firearms and Military Adaptation. In: Journal of the world history. Vol. 25. Honolulu, USA, 2004. 85–124. o.
- Ágoston* 2014. *Ágoston Gábor*: Európa és az Oszmán hódítás. Budapest, 2014.
- B. Szabó – Korpás* 2017. *B. Szabó János – Korpás Zoltán*: „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen.” Az 1550-es országegyesítési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. (Studia Agriensia, 35.) Eger, 2017.
- Bánlaky* 1928. *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme XIII. 1928. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0013/998.html> (Utolsó megtekintés: 2018. június 18.)
- Barta* 1986. *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka. In: Erdély Története. I. k. Szerk. *Köpeczi Béla*. Budapest, 1986. 409–542. o.
- Barta* 1988. *Barta Gábor*: Vajon kié az ország? Budapest, 1988.
- Czímer* 1891. *Czímer Károly*: A szegedi veszedelem. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. (1891) 2–3 sz. 243–264, 375–396. o.
- Czímer* 1893. *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1893) 1–3. sz. 15–71, 196–229, 308–376. o.
- Dankó* 1969. *Dankó Imre*: A hajdúság eredete. *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 1969. 10. sz. 3–10 o.
- Engel* 1996. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. k. Budapest, 1996.
- Forgách* 1982. *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról. Budapest, 1982.
- Hanlon* 2008. *Gregory Hanlon*: The Twilight of a Military Tradition. New York, USA, 2008.
- Istvánffy* 2003. *Istvánffy Miklós*: Magyarok történetéről írt História. II. k. Budapest, 2003.
- Kató* 1908. *Kató Sándor*: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig. Győr, 1908.

- Kenyeres* 1997. *Kenyeres István*: A temesvári udvarbíró utasítása; Adalékok az 1551/52 évi temesvári és temesközi eseményekhez. *Fons*, 4. (1997) 2. sz. 125–148. o.
- Korpás* 1999. *Korpás Zoltán*: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott háborúkról. *Fons*, 6. (1999) 1–2. sz. 3–129. o.
- Korpás* 2005. *Korpás Zoltán*: Ami a magyarországi hadjárat után történt. *Fons*, 12. (2005) 3. sz. 379–398. o.
- Korpás* 2008. *Korpás Zoltán*: V. Károly és Magyarország. Budapest, 2008.
- Kropf* 1896. *Kropf Lajos*: Aldana verziója a szegedi veszedelemről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. (1896) 2. sz. 106–112. o.
- Lendvai* 1896. *Lendvai Márton*: Temes vármegye nemes családjai. I. k. Budapest, 1896.
- Leon* 2009. Fernando González Leon de: The road to Rocroi. Boston, USA, 2009.
- Lukinich* 1918. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódoltság korában. Budapest, 1918.
- Márki* 1892. *Márki Sándor*: Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. II. k. Első rész. Arad, 1892.
- Marton* 2012. *Marton Gellért Ernő*: Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában. In: *Acta Universalis Scientiarum Szegediensis, Acta Historica*. Tom. CXXXIV. Szerk. *Kövér Lajos – Ferwagner Péter Ákos*. Szeged, 2012. 23–36. o.
- Nagy* 1983. *Nagy László*: Hajdúvitézek. Budapest, 1983.
- Pálffy* 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. századig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. o.
- Pálffy* 1997. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–258. o.
- Parker* 2004. *Geoffrey Parker*: The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. Cambridge, 2004.
- Pesty* 1877. *Pesty Frigyes*: A Szörényi bánság és Szörény vármegye története. I. k. Budapest, 1877.
- Szakály* 1986. *Szakály Ferenc*: Egy spanyol zsoldosvezér emlékiratai a XVI. századi Magyarországról. (Bevezető tanulmány) In: Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata 1548–1552. Közreadja: *Szakály Ferenc*. (Bibliotheca Hungarica) Budapest, 1986. 3–34. o.
- Szakály* 1995. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Budapest, 1995.

- Szántó* 1971. *Szántó Imre*: A Temes-vidék és a Maros-völgy várainak török uralomra jutása 1552-ben. *Századok*, 115. (1971) 1. sz. 16–56. o.
- Szántó* 1972. *Szántó Imre*: A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és Maros-völgy meghódítására. *Hadtörténelmi Közlemények*, 85. (1972) 1. sz. 73–98. o.
- Szántó* 1985. *Szántó Imre*: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Budapest, 1985.
- Thallóczy* 1885. *Thallóczy Lajos*: Csömöri báró Zay Ferenc. Budapest, 1885.
- Tinódi*: Szegedi veszedelem *Tinódi Lantos Sebestyén*: Szegedi veszedelem, Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról, illetve Ördög Mátyás veszedelme. <http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm> (Utolsó megtekintés: 2018. június 18.)
- Velics* 1886. *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. I. k. Budapest, 1886.
- Verancsics* 1981. *Verancsics Antal*: 1504–1566 Memoria rerum. Budapest, 1981.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
Q 206 Diplomatikai levéltár, (Q szekció), Családi levéltárak, zsélyi Zichy Család levéltára
- ÖStA HHStA Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien,
- FA Familienarchiv
- UA AA Ungarische Akten, Allgemeine Akten

Dániel Márton Molnár

LOSONCZY AND ALDANA – A CLASH OF MILITARY CONCEPTS IN 1551–52

(Abstract)

The infamous relationship between the Spanish Bernardo Villela de Aldana, and his Hungarian colleague, István Losonczy, is long known among historians. In the past, it was usually explained as a personal hatred; Aldana wanted to take the positions held by Losonczy, and when he failed, he falsely accused his colleague at the high commanders and later betrayed him during the siege of Temesvár in 1552.

However, if we take a closer look on the sources, like their personal letters, memoirs, and also take a look on their past, we will see that these two men were as different as it is possible – in a professional way. They came from two different military schools, had different knowledge, experiences and traditions. These differences, rather than personal interests collided in 1552, and led to a feud between two military commanders, who in other situations could have complemented each other.

Dániel Márton Molnár

LOSONCZY UND ALDANA – DAS AUFEINANDERTREFFEN
VON MILI-TÄRKONZEPTIONEN IM JAHR 1551–1552

(Resümee)

Das verfeindete Verhältnis des Burgkapitäns vom Temesvár (Temeschwar), István Losonczy, und seines spanischen Kollegen Bernardo de Aldana ist den Historikern seit Langem bekannt. Als Grund für den Konflikt der beiden gelten im Allgemeinen persönliche Gründe: Aldana wollte den Titel des Burgkapitäns vom Temesvár und die damit verbundenen Vorteile ergattern. Nachdem er damit scheiterte, beschuldigte er Losonczy falsch bei den oberen Befehlshabern, überließ ihn anschließend seinem Schicksal und verriet ihn bei der Belagerung von Temesvár im Jahr 1552.

Wenn wir uns jedoch die Quellen – Briefe, Erinnerungen – genauer ansehen und die Vergangenheit der beiden Protagonisten ein wenig erforschen, dann sehen wir aus fachlicher Sicht zwei unterschiedliche Menschen. Es trafen Militärschulen, unterschiedliche Erfahrungen, Kenntnisse und Traditionen aufeinander. Diese Unterschiede führten eher zum Konflikt zweier Menschen, die – paradoxer Weise – einander auch hätten gut ergänzen können.

Dániel Márton Molnár

LOSONCZY ET ALDANA – OPPOSITION DE CONCEPTIONS MILITAIRES EN 1551–1552

(Résumé)

La relation conflictuelle entre István Losonczy, commandant de Temesvár et son confrère espagnol, Bernardo de Aldana est connue des historiens depuis longtemps. Généralement, ils estiment que des raisons personnelles sont à l'origine du conflit : Aldana a voulu obtenir le titre de commandant de Temesvár et les avantages qui s'y rattachent. Après son échec, il a accusé Losonczy de façon calomnieuse auprès de ses supérieurs hiérarchiques avant de le laisser à son sort et de le trahir au moment du siège de Temesvár en 1552.

Néanmoins, en regardant les sources (lettres, mémoires) de plus près et en examinant le passé des deux protagonistes, on peut constater des différences entre les deux hommes sur le plan professionnel. En fait, deux écoles militaires, des expériences, des connaissances et des traditions différentes se sont opposées. Ce sont plutôt ces différences qui ont mené au conflit entre les deux hommes, qui, paradoxalement, auraient pu aussi se compléter.

МАРТОН ДАНИЕЛЬ МОЛНАР

ВОЕННЫЕ КОНЦЕПЦИОННЫЕ СТОЛКНОВЕНИЯ ЛОШОНЦИ И АЛДАНА
В 1551–52-ИХ ГОДАХ

(Резюме)

Давно известны историкам враждебное отношение капитана г. Тимишоара Иштван Лошонци и его испанского коллеги Бернардо де Алдана. Источником их конфликта, как правило, считают их личные причины; Алдана хотел приобрести титул капитана Тимишоара и преимущества, связанные с ним, и, потерпев неудачу, он лживо обвинил Лошонци у главных военных командиров, после чего бросив его на произвол судьбы он предал его во время осады г. Тимишоара в 1552-ом году.

Однако, если мы внимательно рассмотрим источники – письма, мемуары – а также проследим прошлое двух участников, мы видим двух разных людей – с профессиональной точки зрения. Сталкивались друг с другом две военные школы и различные опыты, знания и традиции. Эти различия привели к конфликту между двумя людьми, которые – как это ни парадоксально – вполне могли бы дополнять друг друга.

GIANFRANCESCO ALDOBRANDINI PÁPAI GENERÁLIS MEGHIÚSULT ERDÉLYI HADIVÁLLALATA 1595–1596-BAN

1595. Az esztergomi és havasalföldi siker – és ami utánuk következett

A cím szándékosan utal Florio Banfi klasszikusnak számító három részes tanulmányára, amely e folyóirat hasábjain jelent meg és a pápai hadsereg, illetve vezérének, a pápa unokaöccsének három Magyarországra vezetett hadjáratát tárgyalta.¹ Banfi úttörő kezdeményezése azonban hosszú ideig folytatás nélkül maradt, ám az utóbbi években-évtizedekben örvendetesen megszaporoztak a tizenöt éves háborúval, illetve annak egy-egy eseményével foglalkozó művek.² A magyar történetírás mellett végre-valahára a nemzetközi szakirodalom figyelmét is felkeltette az eseménysorozat. Főleg a hosszú ideig hallgató olasz történészek munkásságát emelném ki, akik a pápaság kapcsán elsősorban a római nemesség háborús szerepvállalását, ezzel összefüggésben a római nemesség karrier-lehetőségeit, illetve a háború finansiális hátterét, egészen pontosan a háború szentszéki költségvetésben megmutatkozó súlyát, illetőleg annak terheit vizsgálták.³

Az alábbiakban Gianfrancesco Aldobrandini pápai generális erdélyi hadjáratának nem teljesen ismeretlen, ámde sok részletét illetően eddig homályban maradt tervét vázolom fel, amely, mint látni fogjuk, szervesen illeszkedik az 1595. évi pápai hadjárat kontextusába. Másrészt az erdélyi vállalkozás felbukkan az Esztergom alatti táborból írt leveleiben is: mindezek miatt az eseményeket a generális levelezése alapján 1595. év nyaráról kísérem figyelemmel, ügyelve arra, hogy ne bonyolódjak bele az esztergomi ostrom amúgy ismert és többször is megírt eseménymenetébe. Hangsúlyozni kell, hogy mivel Aldobrandini levelezése kevésbé épült bele a magyar történettudományba (is), fontosnak tartottam, hogy a generálist minél többször és hosszán „beszéltessem”, ami azt is jelenti, hogy az eseményeket az ő nézőpontjából látjuk, ami nem okvetlenül fedi az egyéb forrásokból kibontakozó képet.

Első iratunk 1595. július 16-án Trentóban kelt és rögtön rávilágít két olyan nehézségre, amelyek a háborúk szokott velejárói, mindazonáltal jelzik, hogy egy hadvezérnek nemcsak az ellenség fegyvereit, létszámát kell figyelembe vennie, hanem legalább olyan fontos, hogy hadseregét viszonylag épségben egyáltalán eljuttassa a harcterig. Az olaszok

* Kutatásaimat az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport támogatta.

¹ *Banfi* 1939. 1–33., 213–228. o.; *Banfi* 1940. 143–256. o. Jelentéseinek egy részét magyarra fordítva lásd: *Lukcsics* 1901. 6. sz. 1–2. o., 11. sz. 1–3. o., 12. sz. 1–3. o.

² A teljesség igénye nélkül itt most csak az átfogó, hosszabb terjedelmű, valamint egy-egy speciális részletet feldolgozó munkákat idézem. Az eseménymenetre lásd: *Tóth*. 2000., hadtörténeti szempontú összefoglaláshoz: *Bagi* 2011., a finanszírozást illetően: *Schulze* 1978.; *Kenyeres* 2013. 541–568. o. A diplomáciatörténeti összefoglalásra lásd: *Niederkorn* 1992. A háború egy-egy eseményének hadtörténeti szempontú feldolgozását illetően az 1595. és 1597. évekre nézve pedig újabban: *Bagi* 1999. 59–65. o.; *Bagi* 1998. 1–25. o.; *Pálffy* 1997. A havasalföldi hadjáratra: *Kruppa* 2015. 102–118. o.

³ *Brunelli* 2003. 104–118. o.; *Brunelli* 2001. 89–132. o. A legújabban *Brunelli* 2018.; *Giannini* 2003. 177–199. o.

esetében hatványozottan jelentkezett a probléma, hisz Aldobrandini hadseregét elsősorban pápai területekről toborozta. Ez azt jelenti, hogy meglehetősen nagy kerülőt kellett tennie, hogy Pozsony előterébe érjen, ami egy több mint ezer kilométeres utat jelentett, még akkor is, ha ennek egy részét érthető módon igyekezett a kényelmes és gyors vízi úttal kombinálni.

Visszatérve a levélre, amelyet testvérének, Pietro Aldobrandini bíborosnak írt, azt olvassuk, hogy Hallban, ahonnan a sereget vízi úton szállították a magyar határig, nem talált elegendő szállítóeszközt, mivel a rendelkezésre álló bárkák mindössze négy kompániát tudnak felvenni és elszállítani. A másik, ezzel összefüggő probléma, hogy a háború idege, a pénz nem érkezett meg idejében, amely különösen azért érintette kellemetlenül, mert Hallban azzal kellett szembesülnie, hogy minden duplájába kerül, mint Rómában. Mivel július derekán járunk, érthető, hogy a generális amiatt aggódott, hogy nem fog idejében a harctérre érni, illetve nem fog elegendő idő a rendelkezésre állni a tervezett hadműveletekre. A problémák megoldásában, főleg a pénzügyi jellegűek esetében, Girolamo Matteucci velencei pápai nuncius segítségét kérte.

Ezután egyhónapnyi csend következik: szintén bíboros testvérének írt levele már az esztergomi táborból kelt. Túl vagyunk az első olasz rohamon a vár ellen (augusztus 25.), amelynek tapasztalatai és általában a táborban látottak megjelennek levelében, megszabva annak hangnemt is, amely meglehetősen komorra sikeredett.⁴ Aldobrandini levele kisebb eltérésekkel megerősíti az olaszok veszteségéről a Banfi által írottakat,⁵ ugyanakkor tartalmazza azon túl számszerűen a halottak és sebesültek számát. E szerint a sikertelen roham 30 halott és 150 sebesült veszteséget eredményezett.

A veszteségeknél sokkal gyászosabb képet fest azonban az ostromló sereg állapotáról. Ez azért érdekes, mert a sikeres ostrom és a nyomában keletkező pozitív nemzetközi visszhang nem igazán támasztotta alá a generális által említett hiányosságokat. Szerinte az itáliaiakat leszámítva alig található a táborban 8000 ezer gyalogos és 6000 ezer lovas, azok is rendetlenségben, fegyelmetlenül és viszálykodva. Ezzel szemben a törökök, amelyen a helyőrséget érti, mai kifejezéssel élve motivált, kész életét is áldozni a vár védelmében – ezt a két nappal korábbi roham véres tapasztalatai írták a generálissal. Ezzel együtt, úgy tűnik, a vár elestét a közeljövőre várja, ugyanis ezután úgy folytatja, hogy a hiányosságok miatt kicsúsztak az időből, 10-12 napon belül nem tudnak továbbindulni Buda alá, ahol 10-15 ezer védővel kell számolni. Elég egy egyszerű számítás, ha az Aldobrandini által jelzett 14 ezer emberhez hozzáadjuk az olasz kontingenst, körülbelül ugyanennyi létszámmal 28-30 ezer fő jön ki, ami valóban nem tűnt volna elégségesnek a magyar főváros ostromához.

Az ostromló seregről alkotott lesújtó véleménye nem kíméli a sereg hadvezérét sem. Aldobrandini a táborban szerinte tapasztalható rendetlenségért és felfordulásért a sereg vezérét tette felelőssé: elsősorban azért, mert meglátása szerint szedett-vedett állományt hozott a vár alá amivel, mint írja, véleményünk (azaz az olaszok) szerint nagy hibát követett el. A hiányosságokat szóvá tették az ostromot ténylegesen irányító Karl Mansfeldnek,

⁴ A rohamról részletesen lásd: *Banfi* 1939. 26–27. o.

⁵ Lásd a főtisztek felsorolását: *Banfi* 1939. 27. o. Aldobrandini levele kevesebb nevet tartalmaz, de van egy Banfi listáján nem szereplő főtisztje, egy bizonyos cavalliere Scardetti, aki „mortalmente” sebesült meg. ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 82.^v

aki azzal védekezett, hogy hasztalan kért segítséget, nem kapta meg. Ezek után, írja a generális, kész csoda lesz, ha sikerül a vár bevétele, annyira rosszul mennek a dolgok.

A levél kritikus hangvétele meghökkentő, a történetírói hagyomány és nyomában a történetírás élesen szembeállítja az 1594. évi Mátyás főherceg által irányított sikertelen ostromot, amely után a sereg Szinán felmentő serege elől visszavonulva magára hagyta Gyórt, melynek a következménye a vár feladása lett.⁶ Karl Mansfeld nem követte el ugyanazokat a hibákat, keményen kézben tartotta seregét, visszaverte a felmentő kísérleteket és sikeresen bevette a várat. A kiváló és tapasztalt hadvezér a keresztény koalíció pótolhatatlan veszteségeként nem sokkal később elhalálozott. Nem tudok arról, hogy az ismereteim szerint komoly harcéri tapasztalatokkal nem rendelkező Aldobrandini,⁷ illetve az olasz „vezérkar” Mansfeldet célzó kritikái kikerültek volna a nyilvános térbe, illetve hogy ezeknek hitelt adtak volna. Ugyanakkor végső soron a császári generálist is érinti az a katolikus oldalról megfogalmazódó általános kritika, amelyet ha nem is vallási előjellel, de mint láttuk, Aldobrandini is megfogalmazott: a vár visszafoglalásakor ugyanis a lutheránus katonák szétverték és feldúlták a törökök által fél évszázadon át tiszteletben hagyott és épségben tartott templomi berendezés nagy részét, amely nagy megbotránkozást keltett a katolikus világban.⁸

Esztergom ostroma után a következő hadműveleti cél Buda lett volna, ahová azonban, ahogyan Aldobrandini előre jelezte, már nem volt ideje elvonulni a seregnek. Még az Esztergom alatti táborból szeptember 2-ről kelt az a rövid levél Cinzio Aldobrandini bíborosnak, amelyben, legalábbis ismereteim szerint, először felbukkan az Erdélybe vonulás nem előzmények nélküli terve. Ebből az derül ki, hogy Alfonso Visconti erdélyi nuncius várja híradását, mivel Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek ígéretet tettek a pápai segélycsapatok küldésére, és hogy ebben az ügyben Cesare Speciano prágai nuncius is írt, illetve hogy az erdélyi fejedelemség katonai támogatása érdekében Miksa főherceg szintén oda szándékozik vonulni. Mivel nem kapott ezzel kapcsolatban egyértelmű instrukciót, várja a bíborosneps válaszát.⁹

Néhány nappal később visszatér a témára: leveléből kiderül, hogy több oldalról is sürgetik a segítségnyújtást, amit a beköszöntő őszi időjárás miatt ebben az évben nem lát kivitelezhetőnek. A kérdés erősen foglalkoztatta, amire bizonyíték néhány nappal később a pápának írott hosszú levele. E szerint a legnagyobb hibát a tétlenségben látja, illetve, hogy nem érkezett meg a zsold, amely miatt az a veszély fenyeget, hogy szétszéled a hadsereg. Pedig most kellene Buda ellen támadni, amikor a török még nem ocsúdott fel az Esztergom elvesztése miatti sokkból. Ha nem vonulnak a magyar főváros alá, akkor leg-

⁶ Ezt alátámasztja a hadtörténeti szakirodalom által sajnálatosan mellőzött Szántó Arator István jezsuita szerzetes esztergomi ostromra vonatkozó feljegyzése, amely a hiányosságokat természetesen nem a katolikus vezetés, értsd a főherceg, hanem a zömmel lutheránus katonaság gyalázatos, áruló magatartásával magyarázza, kárörvendően említve tömeges halálukat a táborban pusztító vérhas járvány következtében. Gyulaffy Lestár azonban már nem bánik kesztyűs kézzel a főherceggel sem, akit azzal vádol, hogy egész háremmel érkezett a táborba. *Gyulaffy* 1894. 28–29. o. De említhetjük Baranyai Decsi János históriájának nem túlságosan hízelt megjegyzését a kurvák seregével hadba vonuló német katonákról. *Baranyai Decsi* 1982. 271–272. o.

⁷ Életrajza: [http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-francesco-aldobrandini_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-francesco-aldobrandini_(Dizionario-Biografico)) (A letöltés időpontja: 2018. április. 15.)

⁸ Ehhez lásd: Szántó feljegyzéseit: MAH IV. 564–565. o.

⁹ ASV Fondo Borghese III, vol. 96F, fol. 147^r.

alább Visegrádot kellene elfoglalni, ahová Pálffy Miklós, Francesco del Monte és mások 100 lovassal és 300 gyalogossal már elindultak.¹⁰

A generális azt is nagyon szerette volna tudni, hogy mi a pápa szándéka az Erdélybe vonulást illetően. Vajon azt akarja, hogy Miksa főherceggel Báthory segítségére siessenek, bár a sok beteg nagy nehézség elé állítaná őket, vagy maradjanak? Ha menjenek, akkor merre? – mivel ezzel kapcsolatban sem voltak információi. Ezzel kapcsolatban említi, hogy járt nála a fejedelem követe, Fabio Genga, akit Báthory Rómába küldött a segítség ügyében egy csábító ajánlattal,¹¹ ami szerinte azonban csak üres fecsegés („ne stimo molte canzone”). Ezt ösztönözte nála jobban meg tudja ítélni. A generális tehát a Buda elleni támadást tartotta a legjobb megoldásnak, az erdélyi vállalkozást azonban több okból is kivitelezhetetlennek tartotta.¹²

A bizonytalanság eltartott egy ideig, mert egy másik szintén szeptemberi levelében az írja a bíborosnepsnek, hogy a pápa kifejezett akaratnyilvánítását várja az erdélyi vállalkozás ügyében. Érvei nem változtak, csak árnyaltabban fejtette ki azokat: a fejedelemség 20 napnyi menetre van, az utat esős időben és hidegben kellene megtenni úgy, hogy a szállítás feltételei nem megoldottak. A császári tanácsosok nem értenek egyet a tervvel, egyébként kifogásolják, hogy nem ők rendelkezhetnek a pápai csapatokkal. A legénység leharcolt, fáradt és kedvetlen, nélküle egy tapodtat sem hajlandóak menni. A legelégedetlenebbek a Milánóban toborzott katonák. Ráadásul Erdélyből jó ideje semmilyen hír nem érkezett, annyit tud csak, hogy a török átlépte a folyót (Al-Duna), illetve hogy ő személy szerint nagyon kételkedik a győzelemben. Október 20-án még mindig arra panaszkodik, hogy nem érkeznek a hírek fejedelemségből. Nem tudja, olvashatjuk, hogy Fabio Genga, akivel az esztergomi táborban találkozott megérkezett-e egyáltalán, csak Visconti egy rövid levele jutott el hozzá. Ebben az állt, hogy Báthory, aki mint ismeretes, ekkor már Tírgoviste közvetlen közelében járt, azt kérte a nunciuson keresztül a generálistól, hogy ha személyesen nem teszi tiszteletét, legalább küldjön annyi embert, amennyit csak tud.¹³

Egy héttel későbbi levele arról tanúskodik, hogy az 1595. évet illetően végleg lekevert a napirendről az erdélyi hadmenet témája. A generálisnak azzal kellett szembesülnie, hogy nem tudja teljesíteni a pápa akaratát, aki annak érdekében, hogy a következő évben minél hamarabb Erdélybe vonuljanak, arra adott parancsot, hogy tartsa egyben és teletesse át embereit Pozsonyba. A katonaság a többször nehezményezett rossz bánásmód, az ellátás hiányosságai és a hideg időjárás miatt folyamatosan szökött. A generális, akinek cselekvőképessége betegsége miatt nagymértékben korlátozott volt, összehívta főtisztjait és megpróbált a lelkükre beszélni, hogy már csak a pápai sereg tekintélyének megőrzése miatt is, tegyenek meg minden tőlük telhetőt a további szökések megakadályozására. De, mint írja, nem hiszi, hogy ennek sok fogantatja lesz.

További problémát jelentett, hogy a megmaradókat inzultusok érték a helyiek részéről, több katonát meg is öltek. Az áldatlan állapotokat illetően tárgyalt Mátyás főherceggel, aki azt javasolta, hogy a közeli és drága, valamint kevésbé jó szándékúnak mutatkozó

¹⁰ Visegrád ostromáról és bevételéről: Tóth 2000. 176. o.

¹¹ Genga pápa előtt mondott beszédéről, mert nyilván ennek elemeit ismételhette meg a generálisnak alább részletesebben foglalkozom.

¹² ASV Fondo Borghese III, vol. 96F, fol. 158.^{f-v}: A levelet röviden idézi: Banfi 1939. 9–10. o.

¹³ ASV Fondo Borghese III, vol. 96F, fol. 163.^f

Pozsony helyett vonuljanak Sopron környéki szállásra.¹⁴ Ez alkalmat adna a pápai török helyőrség megfigyelésére is, ebben az ügyben azonban, teszi hozzá, egyedül a nyitrai püspök (Forgách Ferenc) intézkedett, aki saját intézőit küldte ki, hogy mérjék fel a helyzetet, ha sor kerülne az elszállásolásra. Aldobrandini újfent felpanaszolja a császári tanácsosok nem megfelelő hozzáállását, amelyről nem fog félni referálni és panaszt tenni Prágában a császárnál. Még az erdélyi vállalkozásnál is rosszabb ötletnek tartja („non si poteva far peggio che venir di qua”) azt a Girolamo Porzia gráci pápai nuncius által felvetett ötletet, hogy a megmaradt katonaságot vessék be Horvátországban. A levélben kimondatlanul is megfogalmazódik, hogy Aldobrandini, bármit is döntenek a megmaradt katonaság felhasználását illetően, nem látja értelmét a megmaradt és a dezertálások és betegség miatt folyton apadó pápai hadsereg magyarországi átteleltetésének.¹⁵

A vitákhoz érdekes adalékkul kínálkoznak Tomaso Contarini velencei követ jelentései. Szeptember 19-ei harmadik jelentésében például azt írja, hogy Esztergom bevétele után két álláspont fogalmazódott meg. Az egyik, hogy most kell megostromolni Budát, míg az ellenség megriadt, jóllehet nem áll rendelkezésre elegendő számú gyalogság, csak lovaság. A másik vélemény szerint először Esztergomot kell megerősíteni, a lovasságból pedig könnyen lehet gyalogságot csinálni, a kisebb hadsereggel pedig inkább a környező kisebb helyeket kellene bevenni, mint például Tata, Veszprém, Palota, hogy elszigeteljék Győrt, amihez viszont szintén nincs elég ember, mint ahogy Székesfehérvárhoz sem. A császár egész télen fegyverben akarja tartani a hadsereget, hogy kihasználják a lélektani előnyt. E cél érdekében az olaszok még novemberben is zsoldot fognak kapni. Jött egy skót katona, aki azt mondta, jönnének tízezren is harcolni, csak az a baj, hogy nem tudják őket fizetni.¹⁶ Később, a Vác elfoglalására tett kísérlet kudarca után, október 17-ei levelében plasztikusan leírja azokat az áldatlan állapotokat, amelyeket a katonák kénytelenek elviselni. Sokuknak nincs sátra, ezért szabadban, illetve maguk által vájt gödrökben kénytelenek aludni, ami miatt sokan megbetegedtek, ezért legyengült szervezettel nem bírnak a szintén a kor tábori viszonyai között fejüket gyakran felütő járványoknak ellenállni. Levele rejtjelzett részében hírt ad arról is, hogy a generális úgy döntött, hogy mivel csak 6 ezren maradtak hazamegy, jóllehet a császár maradásra akarja bírni. Aldobrandini azonban arra hivatkozott, hogy a pápa engedélye nélkül ezt nem teheti meg. Általános vélemény, hogy a generális a rossz bánásmód miatt nem festett kedvező képet a pápának és arról gyözködi, hogy ne engedjen a császárnak, aki még hírnököt is menesztett Rómába, hogy ezt a kedvezőtlen képet megváltoztassa, és az ellenkezőjéről győzze meg a szentatyát.¹⁷

A generális közben, amint Contarini egy másik jelentéséből megtudjuk, Komáromba vonta vissza sokat szenvedett csapatait. Ennek a döntésnek az volt az előzménye, hogy

¹⁴ Tomaso Contarini velencei követ jelentéséből megtudjuk, hogy felmerült a pápai csapatok Nyitrára vezénylése, hogy ott egyesülhessenek a császári sereggel, illetve ahol biztosított a megfelelő ellátás. ASVe Senato, Germania, filza 24, fol. 84.^f Ezzel az információval lehet összefüggésben a generális Forgáchot dicséző fentebb olvasható megjegyzése.

¹⁵ ASV Fondo Borghese III, vol. 96F, fol. 177.^v, 178.^r–180.^v

¹⁶ ASVe Senato, Germania, filza 24, fol. 32.^f–33.^f Októberben már arról ad hírt, Buda ostromáról már letettek, de újra felmerült Fehérvár, ám Buda miatt a felszerelést nehéz elhozni Esztergom alól. Egyes vélemények továbbra is a Győr környéki kis véghegyek ostromát javasolják, de a fegyvelmetlen katonaság miatt, amely rabol, hogy fenntartsa magát, ez sem tűnik kivihetőnek. Ennek kapcsán kiderül, hogy csak Karl von Burgau gróf és Hannibal Raitenau csapatait fizetik rendszeresen. Uo. fol. 84.^{r-v}.

¹⁷ ASVe Senato, Germania, filza 24, fol. 68.^{r-v}.

a tisztek távollétében a németek elvették az összes bárkát a felszereléssel együtt, ami nagy felháborodást keltett. Ezért elhatározták, hogy Komáromba vonulnak vissza, hogy megkapják az ellátmányt. Aldobrandini elrendelte, hogy csak a szükségeset vegyék el, a többit hagyják a többi nációnak.¹⁸ Ő maga Pozsonyba ment, ahol sok katonája feküdt betegen: a halandóság nagy volt, mert Contarini arról számol be november elején, hogy az olaszok hullanak, mint a legyek.¹⁹ Ehhez képest tűnik meglepőnek ugyanekkor kelt másik levele, amelyből megtudjuk, hogy a generális akarata és a nyilvánvaló, Rómában is ismert nehézségek ellenére a pápa azt a parancsot adta, hogy a csapatok maradjanak Magyarországon.²⁰ Nincsenek arról adataim, hogy az ezt követő másfél hónapban pontosan mi történt, úgy tűnik, Gianfrancescónak mind a pápával, mind a császári udvarral szemben volt annyi érdekérvényesítő ereje, hogy keresztül tudta vinni akarátát, mert serege maradványai végül mégis elhagyták az országot. A döntés kicsikarásában nyilván nagyban segítette Giovanni Doria, a leköszönő apostoli hadbiztos, valamint saját stábjá, Paolo Sforza, Marco Pio, Francesco del Monte, hogy csupán a leggyakrabban említett neveket idézzük, akik szintén csak rossz tapasztalatokról tudtak Rómában beszámolni.

1596. Tárgyalások a császárral és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemmel

Az Aldobrandini-levelezés következő, témánk szempontjából figyelemre méltó darabja 1596. január 6-án Bécsben kelt: eddigre nyilvánvalóvá vált, hogy a császári akarat ellenére a generális hazavezeti a seregét.²¹ Ugyanakkor a következő évi tervekre való tekintettel nem akarta szélnek eresztetni embereit, ebben elképzelése egybeesett a császáréval, hisz újra toborozni sokkal fáradságosabb és hosszadalmasabb lett volna, hanem megpróbálta egyben tartani őket. Valószínűleg az enyhébb éghajlatú hazai földön akarta átteleltetni őket. Ebben kérte Aldobrandini kardinális segítségét. Kézenfekvőbb lett volna, amit a császári hadvezetés is akart, hogy a telet inkább a harctérhez közel vészeljék át a katonák. A generális azonban azt írta haza, hogy katonái inkább meghalnak, mint hogy itt, a senki földjén töltsék az időt. Ezzel volt kapcsolatban a kérése, hogy amennyiben a pápai költségvetés megengedi, szenvedéseikért cserébe fizessenek a katonáknak fél zsoldot a januári hónapra.²²

A katonaságon túl a másik érdeklődését szemmel láthatóan erősen lekötő téma a hadvezérlés kérdése volt: láttuk, hogy milyen kritikával illette Mansfeldet, illetve általában a császári hadvezetést. Két fő jelöltje, Alfonso d'Este Ferrara hercege, illetve Charles de Maine herceg, a franciaországi katolikus Liga egyik vezetője, a Guise-k rokona volt.²³

¹⁸ ASVe Senato, Germania, filza 24, fol. 84^{r-v}.

¹⁹ Uo, fol. 105.^v, 108.^r.

²⁰ Uo, fol. 113.^r–115.^r.

²¹ Ezt a verziót erősíti, hogy december 26-ai levelében Contarini azt írta, hogy a császári tanácsosok szerint Mátyás főherceg és Aldobrandini közös döntése volt az olaszok visszavonulása. Speciano nuncius azonban tagadta ezt, mondván, a pápa itt akarta őket tartani Magyarországon, ami abból is látszik, hogy elhatározta, hogy egy új komisszárt küld (Attilio Amaltheo), aki felfogadja a vallonokat. Ezek kb. 1000-en vannak, és nincs módjuk a hazatérésre. Úgy tűnik tehát, hogy a pápa a kieső olasz kontingenst vallonokkal próbálta pótolni. Uo, fol. 202.^{r-v}.

²² ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 106.^r.

²³ ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 106.^v De felmerült Báthory Zsigmond fővezérsége is. *Kruppa* 2014. 341–342. o.

De elismerte, hogy az egyik jelöltsége nehezebb, mint a másiké, és valószínűleg meg kell elégedni Miksa vagy Mátyás főhercegekkel: az előzőt Ferrante Gonzaga és Ferrante Rossi támogatja, talán kissé érdemtelenül, veti közbe, de a Habsburgok presztízse miatt nem lehet eltekinteni az ő vezetésüktől.²⁴ Másrészt az ő személyük a garancia, hogy a hadvezetést illető rivalizálás nem fog bekövetkezni. Ferrara hercegét nehezen ejtette, amit mutat, hogy Alfonso neve még vagy fél tucatszor felbukkan levelezésében.

A szemmel láthatóan igen szkeptikus generális megjegyzései nem kerültek el az 1595. év másik nagy visszhangot kiváltó sikerét, a havasalföldi hadjáratot sem. Az esztergomi mellett a havasalföldit is rosszul kivitelezett vállalkozásnak tartotta.²⁵ Sajnos adós maradt ennek a sommás véleménynek az indoklásával. De ebben nyilván befolyásolta a kis toszkán kontingenst Erdélybe vezető Silvio Piccolomini véleménye, aki szerint a siker (Esztergomhoz hasonlóan) inkább a jóistennek, mint a jó hadvezetésnek és az emberi erőfeszítéseknek („non punto da consigli, né forse humane”) volt köszönhető.²⁶ Veress okmánykiadásából tudjuk, hogy Erdélyben nem fogadták valami szívesen az olaszokat – ez nyilván nem volt érvényes a fejedelemeire és olasz kegyenceire – amit Piccolomini nem vett jó néven és rossz szájjal távozott a fejedelemségből. Híradását tehát tekinthetjük elfogultnak is, különösen annak fényében, hogy például a tirgovistei sáncok sikeres megmászását az olaszok a maguk sikerének tulajdonították, míg a másik oldal a székelyek bátor és áldozatkész magatartását emelte ki.²⁷ Nehéz eldönteni, melyik félnek van igaza, de tény, hogy a havasalföldi siker hatása inkább lélektani, valamint propagandisztikus szempontból volt számottevő. A háború menetét annyiban befolyásolta, hogy megszabta III. Mohamed 1596. évi hadjáratának irányát, amely azért célozta a Felső-Magyarország és Erdély közti határvidéket, hogy leválassa a hűtlenkedő vazallust a császár és a pápa szövetségéről. Ez a célkitűzés nem valósult ugyan meg, de a szultáni hadjárat következménye, a mezőkeresztesi vesztes csata nagy szerepet játszott Báthory Zsigmond későbbi lemondásában.²⁸

A fejedelem elégedetlensége régebbi keletű volt, aki 1596 elején megejtett prágai látogatása során előadta csalódottságát a császárral kötött szerződésben szereplő pénzsegély, valamint a katonai segítség elmaradása miatt. Újabb prágai útja a mezőkeresztesi csata után, a következő év elején egybeesett Aldobrandini bécsi és prágai időzésével, így nem véletlen, hogy a generális kíváncsian várta a személyes találkozót.

Báthory kulcsfontosságú szerepet játszott a tervekben, nemcsak azért, mert tartottak attól, amit a fejedelem, mint látni fogjuk, egyáltalán nem is rejtett véka alá, hogy kilép a háborúból és újra aláveti magát a Portának, hanem mert az 1597-re tervezett hadműveletek szempontjából neki és csapatainak azt a feladatot szánták, hogy ossza meg a felvonuló oszmán erőket. Az erdélyi hadvezetés önálló haditervvel is jelentkezett, amely a Tiszántúl felszabadítását célozta, Szolnok, Gyula, Temesvár, végül Belgrád visszafoglalásával. A tervet a Báthory kíséretében tartózkodó Visconti nuncius, aki többször is tár-

²⁴ ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 106.^{r-v}.

²⁵ Ez különösen annak fényében érdekes, ahogyan a jezsuita és pápai propaganda mutatta be és ábrázolta a hadjáratot. Kruppa 2015.

²⁶ ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 106.^r

²⁷ Documente V, 2. o.

²⁸ Az eseményekről a korábbi szakirodalommal együtt lásd: Tóth 2000. 203–262. o.

gyalt Aldobrandinivel, részletesen megírta Rómába.²⁹ A generális Attilio Amaltheóval, az új apostoli hadbiztossal is találkozott, akinek feladata a háború költségeinek a finanszírozása volt.³⁰ Amaltheo 1592-ben, VIII. Kelemen pápa trónra lépésének évében járt Erdélyben, tehát ismerte a fejedelmet és tájékozott volt az erdélyi viszonyokat illetően.

A megbeszéléseken a pénzügyi nehézségeken kívül szót ejtettek Aldobrandini tervezett erdélyi útjáról,³¹ amit főleg Báthory ösztönzött, és amelyet, mint láttuk, a pápa különösen a szívére viselt. Elmondhatjuk tehát, hogy a generális az összes, erdélyi viszonyokat jól ismerő, egyházi állam szolgálatában álló személlyel, ami a fejedelem intim dolgainak ismerőjére, Carrillo jezuita atyára, Zsigmond gyóntatójára is kiterjedt, felvette a kapcsolatot.³²

De nemcsak ő akart mindenképpen tárgyalni a fejedelemmel, hanem Lengyelországból Prágába igyekvő pápai legátus, Enrico Caetani, Caserta püspöke is, akinek a megbízatása Lengyelország bevonása volt a törökellenes ligába.³³ Mivel az itt most nem részletezendő tárgyalások megakadtak, többek közt azért, mert a császári követség nem rendelkezett teljhatalmú megbízatással, a legátus megpróbálta a saját kezébe venni az ügyeket és felgyorsítani a tárgyalásokat. Kapóra jött a már 1596 elejétől a lemondás gondolatával kacérkodó fejedelem újabb prágai látogatása, melynek célja az 1597. évi hadműveletek részleteinek megvitatása volt.

Aldobrandininak a háború lendületben tartásának érdekében több egyéb tényezővel is számolnia kellett, ráadásul még mindig nem született végleges döntés sem a fő hadszíntér hadműveleti céljai, sem az előző évben megghiúsult erdélyi vállalkozás ügyében. Először is, minél több katonát kellett fegyverben tartania, hogy a Pozsony környéki szemlére minél gyorsabban el lehessen juttatni őket. Ehhez azonban pénz kellett: láttuk, hogy megpróbált csökkentett zsoldot folyósítani, hogy ne széledjenek szét. A ránk maradt levelezésanyag azt mutatja, hogy a generális a sebesülteken és betegeken túl különösen a lovasság miatt aggódott, február 3-án például azt írja, hogy úgy tudja, hogy az albán lovasság, amely az egyben maradt körülbelül 400 lovas többségét és egyúttal a legértékesebb emberanyagot alkotja, a milánói kormányzó szolgálatába akar állni. Egy héttel később azt olvassuk, hogy körülbelül 300 lovas mégis távozott, mivel későn érkezett Rómából az ezzel kapcsolatos instrukció.³⁴

A másik fontos visszatérő téma a hadvezérlés: fentebb utaltam rá, hogy jelöltjét, Alfonso d'Este ferrarai herceget hasztalanul próbálta elfogadtatni a császári udvarral. A herceg egyébként ebben az évben elhalálozott, és mivel nem volt törvényes utóda, a pápaság csapatai a következő évben megszállták a fejedelemséget.³⁵ Bele kellett tehát nyugodnia, hogy Mátyás vagy Miksa főherceg lesz a főparancsnok. A pénz további

²⁹ Ismertetése: *Kruppa* 2014. 355–357. o.

³⁰ Tevékenységéhez lásd: Erdély és a Szentszék 2004. 21. o.; Erdély és a Szentszék 2009. 26–47. o. Instrukciója: Erdélyországi pápai követek, 1–8. o.

³¹ ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 110.^v

³² Carrillo a fejedelem megbízásából Rómába, majd Spanyolországba utazott az anyagi és katonai segítség érdekében. *Szilias* 2011. 74–77. o.

³³ Uo. Tevékenységéről részletesen: *Kruppa* 2014. 396–424. o.

³⁴ A lovasságról lásd: ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 110.^f, 113.^f, 116.^f

³⁵ *Niederkorn* 1992. 411–425. o.

aggodalmak forrása volt, bár a pozsonyi országgyűlés döntése mellett az 1597/98-as regensburgi birodalmi gyűlés is megszavazott 60 *Römermonat*ot a háború céljaira.³⁶

Az anyagi, logisztikai, politikai tényezőkön kívül számolnia kellett a legkevésbé objektív tényezővel, az emberivel is. A generális mellett tehát a Lengyelországba küldött legátussal, Caetanival együtt győzködtek a fejedelmet, hogy lépjen vissza lemondási szándékától. A generális két ízben is találkozott a fejedelemmel, első prágai találkozásuk után a másodikra Bécsben került sor, és nem mondhatjuk, hogy túlságosan kedvező benyomást tettek rá a látottak, de főleg a hallottak.

Első találkozásujukról március 10-én Prágában kelt levelében számolt be: Zsigmond természetesen neki is panaszkodott, hogy nem kapta meg a császár által az 1595. évi szerződésben kilátásba helyezett anyagi és katonai segítséget, és hogy nagy rajta a nyomás, hogy békét kössön a törökkel. Jól tudjuk, hogy nem a levegőbe beszélt, a háború ellenére tulajdonképpen végig nyitva tartotta a diplomáciai csatornákat és beküldte a császárnak ez irányú levelezését.³⁷ Ezt tudhatta Aldobrandini is, mivel a fejedelem békével kapcsolatos megjegyzését inkább afféle zsarolásnak tekintette. A prágai nuncius szemmel láthatóan kulcsfontosságú szerepet játszott a jövő évi erdélyi haditerv kidolgozásában, a levélből ugyanis megtudjuk, hogyan készítette elő a császárnál a pápai csapatok erdélyi expedícióját, melynek ügyében Báthory is tárgyalt.

Úgy tűnik, talán éppen ezért Aldobrandini ez alkalommal nem tárgyalt a császárral, amit jelez az is, hogy idézett levelének nagy részében Báthoryval folytatott találkozását fejtegeti. Találkozott azonban Trautson és Pezzen császári tanácsosokkal, akik II. Rudolf egyértelmű szándékát közölték, hogy nagy erővel kíván támadni („vuol fare grandi sforzi”), amihez késlekedés nélkül szüksége lenne a fejedelemségbe szánt 8000 válogatott gyalogosra. Ezzel kapcsolatban kerül felvetésre, hogy nagyjából éppen ennyi katonára lehet számítani a pápaság részéről. A lovasságról ekkor még nem történik említés. Ez magyarázza, hogy az erdélyi hadjárat tervét a császár fenntartásokkal fogadta.³⁸

A pápai csapatok erdélyi megjelenése nemcsak katonai szempontból segíthetett, hanem számottevő propagandisztikus és politikai haszna is lett volna, mert egyértelműen kifejezte volna a pápaság elköteleződését az egyébként protestáns többségű erdélyi fejedelemség mellett. Valamint világos jelzés lett volna a ligába belépni nem nagyon szándékozó és a törökellenes koalíció célkitűzéseit addig inkább akadályozó, mint segítő Lengyelország felé. Nem kétséges, hogy jelenlétük komoly befolyást gyakorolt volna a fejedelemség valási viszonyaira is. Ez nyilvánvalóvá válik, ha Giorgio Basta későbbi erdélyi tevékenységére gondolunk.

Egy héttel később Aldobrandini újra Bécsből keltezte levelét, amelyben beszámolt újabb, ezúttal bécsi találkozásjáról a fejedelemmel. A téma természetesen az elmaradt segítség, amellyel kapcsolatban Zsigmondból továbbra is dőlt a panasz, Lengyelország moldvai trónváltozásban játszott szerepe, valamint a Havasalfölddel kapcsolatos aspi-

³⁶ Schulze 1978. 80., 99–101. o.; MOE VIII. 294–297. o.; ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 121.^{r-v}.

³⁷ Kruppa 2003. 625. o.

³⁸ ASV Fondo Borghese II, vol. 59, fol. 5.^v Később valóban egy nagyjából ekkora haderő vett részt a hadműveletekben.

rációi miatt.³⁹ Újfennt szóba kerültek az anyagiak: a császár havi 24 ezer tallért ígért 6 hónapra, amiből semmit nem kapott, jöllehet kéthavi részlet folyósítására külön is ígértet tett. A 2000 nehézlovasból pedig csak 500 érkezett októberben, azaz amikor a havasalföldi hadjáratra indult, illetve jött még 60 olasz lovas. Ebben a levelében, nyilván miután Viscontitól és Carrillótól tájékozódott a helyzetről, már nem tartotta egyszerűnek a fejedelem által belengetett török békét. Ugyanis kiderül, hogy a császári udvarban Zsigmond a Porta – ismereteim szerint ebben a formában máshol nem olvasható – ajánlatát tolmácsolta. E szerint nemcsak Moldvát és Havasalföldet ajánlották fel neki, hanem azt is, hogy távol maradhat a háborútól, nem kell belépnie oszmán oldalon, ami pedig egy vazallusnak kötelessége lenne. Ennél jobb ajánlatot egy háború kellős közepén hadviselő félként nem lehetett kapni, nyilván ez is volt a Porta célja. És bár a fejedelem rögtön hozzátette, hogy esze ágában sincs elfogadni az ajánlatot, Visconti és Carrillo, akik kimerítően elemezték a generálisnak a fejedelem ingatag és megbízhatatlan jellemét,⁴⁰ már nem voltak ebben annyira biztosak. Visconti Báthory állhatatlanságának és bizonytalankodásának illusztrálására azt mondta, hogy nem ez lenne az első alkalom, hogy először el akarja foglalni Sztambult, aztán meggondolja magát, és nem akar semmi mást, csupán védekezni.

Március 26-án a generális újra Prágában volt. Ez alkalommal a császár egy háromnegyed órás audiencián fogadta, amelyen jelen volt több császári tanácsos is. A megbeszélések két téma körül forogtak, az egyik az erdélyi fejedelemség megsegítése, pontosabban Aldobrandini esetleges erdélyi, sőt havasalföldi hadivállalata, a másik a főhadiszíntér hadművelési tervei voltak.⁴¹ E két vállalkozás kizárta egymást, mert a pápai csapatok vagy Erdélyben és Havasalföldön, vagy a Duna mentén operálhattak, ha Győr, vagy Buda, vagy valami más volt a hadművelési cél. Aldobrandini kétségtelenül nehéz helyzetben volt, mérlegelnie kellett egy erdélyi hadjárat esélyeit, ugyanakkor figyelemmel kellett kísérnie a magyarországi hadi előkészületeket, ha az erdélyi vállalkozás nem valósulna meg.

Ez a bizonytalanság tükröződik a tárgyalásokról írt kulcsfontosságú áprilisi levelében. Ebből megtudjuk, hogy VIII. Kelemen helyt adván az erdélyi kéréseknek, s fellelkesülve az előző évi havasalföldi hadjárat sikerétől, döntést hozott havi 30 ezer forint segély kifizetéséről Zsigmond számára, valamint arról, hogy a ligába való belépés érdekében felajánl a lengyeleknek egy, a levélben nem részletezett nagyságú summát, végül megerősítette abbéli szándékát, hogy unokaöccsét a fejedelemségbe küldi. Aldobrandini arra kérte a császárt, adjon neki tanácsot, mivel nála sokkal jobban ismeri az erdélyi viszonyokat. II. Rudolf azonban finoman elhárította az egyértelmű válaszadást arra hivatkozva, hogy mivel ismeri a pápa ez irányú szándékát, nem akarja befolyásolni a generálist. A jelen lévő császári tanácsosok nem voltak elragadtatva a lengyelek hozzáállásától, ami a moldvai események fényében természetes: Trautson azzal vádolta meg a lengyeleket, hogy már

³⁹ A lengyel problémáról lásd: *Niederkorn* 1992. 470–498. o.; *Várkonyi* 2003, 44–62. o.; *Kruppa* 2014. 350–351., 362–427. o. A levelet az udvari etikett szempontjából részletesen elemzi: *Erdősi* 1995. 51–52. o. A levelet lásd: *Documente V*, 19–22. o.

⁴⁰ Erről ő maga is meggyőződhetett, ugyanis a Báthoryval tervezett második találkozására nem került sor, mert a fejedelem a generális előzetes tájékoztatása nélkül, köszönés nélkül Erdélyből érkező rossz hírekre hivatkozva hirtelen eltávozott. Prágában ugyanezt tette, nem vizitált a császári udvarban tartózkodó követeknél, sem más fontos udvari méltóságnál, ami ott igen nagy visszataszítást szült. Lásd az előző jegyzetet!

⁴¹ Érdekes, hogy Aldobrandini ránk maradt és a fejedelemmel folytatott tárgyalásairól beszámoló levelében nem utalt arra, hogy az erdélyi hadjárat tervével kapcsolatosan milyen pro és kontra érvek hangzottak el.

eddig is több millió forintos ígéretet kényszerítettek ki a császárból. Aldobrandini erre azt válaszolta, hogy éppen ez a hozzáállás a vizzály és a feszültség oka a két hatalom között.⁴²

Kíméletlen őszinteségének, amely, mint láttuk, az egyértelmű sikerként elkönnyvelt esztergomi ostrom és a havasalföldi hadjárat alkalmával is megnyilvánult, nemcsak a lengyelekkel való politika kapcsán adott hangot. Rátérve a hadjárat előkészületeire, elkezdte sorolni a hiányosságokat: nem tudni, ki lesz a fővezér, nincs kijelölve a helyettese, sem az egyéb főtisztek, de nemcsak a vezérkar, hanem a főtisztek, magyarán az egész irányító stáb hiányzik. Aggasztó dolgokat hallott Mátyás főherceg bizalmasától, Ottavio Cavrianitól, hogy Esztergomban és Visegrádon nincs elegendő helyőrség, ráadásul nem is fizetik őket. Mindez alkalmat adhat a töröknek a támadásra, ami siker esetén boríthatja az egész formálódó haditervet. Bécsben látott ugyan fegyvereket és muníciót, de csak 20 ágyút, amennyivel nem lehet ostromot végezni, és számottevő kárt okozni a falakban. Az ok itt is a pénz hiánya. Van ugyan valamennyi ágyúgolyó, de igen kevés a lőpor és az egyéb fegyverzet, ami van, az sincs elkülönítve a hadjárat igényei szerint, mint ahogy a pikák és a puskák és egyéb fegyverzet sem. Ugyanez a helyzet a szekerekkel, amelyekre a tűzéség igényei miatt korlátlan mennyiségben lenne szükség, illetve a szekerekhez szükséges faanyaggal. Az előző évi hadjárat felemésztette az összes pénzt, a költségek elviselhetetlenül nagyok. Ezzel kapcsolatosan azonban még nem kapott pontos információkat Giovanni de Medici apostoli hadbiztostól.

De nemcsak a pápai segély, hanem a birodalmi hozzájárulás mértéke is csupán formálódóban van, ezért nem tudni azt sem, hogy a hadfogadás ügye a fejedelmek és a császár vonatkozásában hogyan áll. Ezért csak azzal a létszámmal számol, amit most is tud, és ami kevesebb, mint a múlt évi: tehát először is Karl burgauai örgróf 3000, és Jakob Hannibal Raitenau⁴³ 9000 embere, köztük 3000 vallon gyalogossal és 2000 vallon lovasal, 14 000 olasz, amelyekhez jön a Báthory Zsigmondnak a császár által ígért három-háromezer lovas, illetve gyalogos, összesen 32 000, az Erdélybe szánt kontingens nélkül pedig 26 000 fő.⁴⁴

Ezután rátér a fejedelem által ajánlott haditervre, az „il discorso di Vostra Signoria Illustrissima” kifejezés ugyanis nem Cinzio Aldobrandini szellemi termékére, hanem nagy valószínűséggel arra a discorsóra utal, amelyet a fejedelem követe, Fabio Genga terjesztett a pápa elé. A pápát Genga merész, a pápai jelmondatba – *marciare verso Constantinopoli* – is belefoglalt és 1595 őszén a pápai udvarban előadott haditerve megerősítette eredeti szándékában, hogy Gianfrancescót Erdélybe küldi egy hadsereggel. Feltehetően ez a discorso volt az alapja a Zsigmond által Prágában és Bécsben a generális elé terjesztett elképzeléseknek.

A Genga által VIII. Kelemennek felvázolt és ösztönzésének bizonyára nagyon tetsző elképzelése egy Konstantinápoly ellen hadjáratral számolt, melynek fővezére Báthory Zsigmond lett volna. Bár tapintatosan csak a magyar csapatok fölötti vezérségét kérte ura nevében, ez a gyakorlatban egy nemzetközi hadsereg fővezérségét jelentette volna. Ebben a pápai segélycsapatok mellett részt vettek volna a balkáni népek, természetesen

⁴² ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 135.^r

⁴³ A velencei követjelentésekben Rottenau néven, Aldobrandini levelében Rotmanként szerepel. ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 136.^r Bagi Zoltán táblázatában Raitenau 3500 fővel szerepel. *Bagi* 2011. 372. o. Az eltérésnek nem ismerem az okát.

⁴⁴ Az Esztergomot ostromló keresztény sereg összlétszámához lásd: *Bagi* 2011. 372–374. o.

a két vajdaság, a németek, valamint Lengyelország hadereje. A sereg összlétszámának legfontosabb elemét 20 000 erdélyi lovas és 12 000 gyalogos, valamint a két vajdaság 30 000 lovasa alkották volna, a többivel kapcsolatban az oráció nem tartalmazott információkat. A létszám mellett az ígélet másik fontos és a meggyőzést szolgáló eleme volt, hogy a fejedelem csak 3 forintot fizetne hópénz gyanánt, ami irreálisan alacsonynak számított, tekintve, hogy a császár az általánosan elfogadott 7-8 forintos havi zsoldot fizette. Ez Genga érvelésében természetesen azt is jelentette, hogy ugyanannyi pénzért jóval nagyobb létszámú haderőt lehetne felfogadni.⁴⁵

A generális áprilisi levelében több pontban reflektált a felvetésekre. Először is a haditervet illetően fogalmazta meg, a fentiek fényében egyáltalán nem meglepő fenntartásait. Havasalföldön keresztül, bár egy másik útvonal még jobb lenne (sajnos nem fejt ki, melyikre gondol), a Konstantinápoly elleni támadás a világ legjobb dolga (il migliore del mondo) lenne, és szívesen részese lenne egy ilyen vállalkozásnak. Ami azonban ennek a Gedeonnak – „sopra l'ordine et valore di quel Giduine”: nyilván Báthory Zsigmondra gondol – kellő alap nélküli elképzelése, aki minden kis dologtól fellelkesül vagy kétségbeesik, amelyet világosan megmutatott az előző évi hadjárat, melynek sikere csak az isteni gondviselésnek köszönhető (ugyanúgy tehát, mint az esztergomi), mivel az egész rosszul volt kivitelezve számtalan rossz döntéssel. De erről meggyőződhetnek Rómában, ahová kellő mennyiségű információ jutott el. Ám ha mindezeket nem is vesszük figyelembe, a rendelkezésre álló erők gyengesége miatt – a generális ezt jelölte meg döntő okként – akkor sem kivitelezhető a haditerv. A moldvai problémával a hátában, amelyben érintett volt a tatárok mellett a velük szövetséges Jan Zamoyski lengyel főkancellár, hogyan is indíthatna el az újabb havasalföldi hadjáratot? Aldobrandini ezzel az előző évi eseményekre célzott, amikor a Havasalföldön harcoló erdélyi hadsereg távollétében tatár és lengyel csapatok támadtak Moldvára és megfosztották a trónjától Stepan Razvan erdélyi vazallus moldvai vajdát.⁴⁶

A hadsereget illetően a generális Genga ajánlatához képest kisebb erővel, a valóságoshoz jobban közelítő 10 000 lovassal és 4000 gyalogossal számolt, akiket a fejedelem a császár által folyósított segélypénzből fizetne, amelyhez még szintén a császár által ígért három-háromezer lovas, illetve gyalogos járulna.⁴⁷ A pápa által folyósítandó havi 30 000 forintból még 6 ezer lovas akar fogadni, ami nem lenne valami ütőképességű sereg, különösen, hogy ebből még hiányoznak a tüzérség, a málha, felszerelések, az azok szállításához szükséges megszámlálhatatlan mennyiségű szekér. Ráadásul az egészet egy távoli célba és elpusztított vidéken keresztül kellene épségben eljuttatni, ráadásul egy olyan hadsereggel, amelynek tagjai nem adják jelét az engedelmességnek és nyolc napon belül hazatérnének.⁴⁸

⁴⁵ A folyósításról lásd: Erdély és a Szentszék 2009. 26–47. o.

⁴⁶ ASV Segr. Stato, Particolari 4, fol. 136. v.; Kruppa 2014. 46–47. o.

⁴⁷ A havasalföldi hadjáratban részt vevő katonaság létszáma Mihály vajda csapataival és az egyéb segéd-erőkkel együtt 50 ezer főre rúgott. Nyilvánvaló, hogy ezt a létszámot, finansiális, logisztikai stb. okokból nem lehetett évről-évre harcra vinni. Ezt tükrözték Aldobrandini számításai. Ráadásul a székely farsang miatt 1595 végétől a székely haderő nagy részére, kb. 20 ezer emberre nem is igen számíthatott a fejedelem. *Demény* 1979.

⁴⁸ Nem teljesen világos, hogy itt pontosan a hadsereg mely részére gondol. Elképzelhető, hogy az Erdélyben is létező telekkatonaságra (portális hadak), esetleg az éppen a Báthory Zsigmond által megszervezett népfelkelésre, de az is elképzelhető, hogy valami másra céloz. Az bizonyos, hogy valamilyen ideiglenes és rend-

Mintha ez a lesújtó vélemény nem lenne elég, a generális rátér a dolog pénzügyi részének tarthatatlanságára: ha az elmúlt évben a császár által ígért 2000 lovas zsoldja 70 800 forintot tett ki, akkor ebből könnyen kiszámítható, hogy a pápa által folyósítandó 30 000-ból nem fognak tudni 4000 lovaszt felfogadni, egyrészt mert ennyit nem találni Erdélyben, másrészt, mert a magyar országgyűlés minimálisan 5 tallér hópénzt szavazott meg (máshol ez minimum 6 tallér). A vallonokból egy ilyen hosszú vállalkozásra 70 000 forintból nem több mint 1600 lovas lehet megfogadni, németek esetében ugyanez a helyzet, és még tartalékolni kell egyéb kiadásokra is. Jól látható, hogy a tábornok reálisan, a korabeli havi zsold összegének ismeretében számolt, de még így is vékonyan fogott a tolla, hisz 5 tallérral számolva sem jött volna ki 1600 lovas zsoldja 70 000 forintból, és azt sem számította bele, hogy a zsold összege függött az illető zsoldos felszereltségétől, fegyverzetétől, tapasztaltságától stb.⁴⁹

Az időfaktor is a haditerv ellen dolgozik. A sereg három hónap alatt ér el Erdélybe, ahonnan még egy hónap Havasalföld, nehéz, lepusztult terepen, sőt a tavalyi hadjárat pusztításai után a helyzet még rosszabb. A fejedelemnek nincsenek hidásai, ezért nem képes egy körülbelül 500 bárkából álló hajóhíd verésére, amely elengedhetetlen a Dunán való átkeléshez. Összességében tehát nem látja sem a maga számára, sem a közérdek számára nagy hasznot hozó vállalkozásnak ezt a hadjáratot. Mindazonáltal megtesz minden tőle telhetőt, hogy tisztázza a pénzügyi viszonyokat, megtudjon valamit a lengyelek szándékáról, amelytől sok dolog függ, és ezeknek a fényében várja a pápa utasítását. Ezzel végződik a generális hosszú levele.

Nem mondhatnánk, hogy nem tett meg mindent a tisztánlátás érdekében, illetve, hogy lebeszélje a szentatyát erről a szerinte nyilvánvalóan örült és megalapozatlan vállalkozásról. Úgy tűnik, érvei hatottak, április 28-ai levelében ugyanis röviden nyugtázta a Pietro Aldobrandinitől kapott levelet a hazavonulásról. A másik már nem prágai keltezésű, hanem Bécsből íródott, szintén rövid levél pedig arról tudósít, hogy két napon belül hazaindul az egész gyalogsággal (sajnos nem tudjuk, hogy ez hány főt jelentett), illetve hogy várja a pápa további utasításait, hogy Rómába utazzon vagy maradjon Trentóban.

Gianfrancesco Aldobrandini bő egy éves hadivállalkozásának legfőbb tanúságai – a kétségtelen sikerek ellenére – a következő fő pontokban ragadhatóak meg. A török elleni további sikeres hadjáratokhoz nélkülözhetetlen egy tapasztalt, rátermett hadvezér. A hadjáratokat az eddigiekhez képest sokkal alaposabban elő kell készíteni, amelybe beletartozik egyrészt, hogy a hadműveleteket időben kell megkezdeni, amelyhez nélkülözhetetlenek a pénzügyi eszközök, ami a háború alapja, másrészt az élelemellátás megszervezése, valamint a szállításhoz szükséges anyagok, illetve eszközök felhalmozása, magyarul a logisztika megszervezése. Végül, de nem utolsó sorban szükséges egy egységes, kiforrott haditerv, amely magában foglalja a háborúban részt vevő hatalmak egybehangolt és reális alapokon nyugvó együttműködését (ez különösen érvényes Erdély fejedelmére). Aldobrandini igyekezett gyakorlati oldaláról megközelíteni a tervezett hadjáratot, ezért figyelmét elsősorban a háború pénzügyi és logisztikai előfeltételeinek megteremtésére

kívüli esetben mozgósított hazai haderőről, és nem zsoldosseregről van szó. Az információ eléggé pontosnak tűnik ahhoz, hogy ne légből kapottnak minősítsük. Az erdélyi hadrendszernek erről az eleméről lásd: *B. Szabó – Somogyi* 1996. 16–19. o.

⁴⁹ A zsold összegéről lásd: *ASV Segr. Stato, Particolari* 4, fol. 137.; *Bagi* 2008. 10. o.; *Bagi* 2011. 307–310., 375–399. o.

és biztosítására irányította. Politikai célkitűzésekkel, gondolok itt elsősorban a lengyelek bevonására, vagy akár a két román vajdaság problémájára, kevesebb figyelmet fordított. Ennek kézben tartása a pápai nunciaturák finom hálózatának feladata volt.

Az 1596. évi hadieseményeiben a generális nem vett részt, így távol maradt a mezőkeresztesi harctól is, amelynek egyik legfontosabb következménye az volt, hogy az erdélyi hadjárat terve lekerült a napirendről. Az 1597. évi haditervvel kapcsolatos vitákban ugyanis már nem találtam adatot a pápai hadsereg erdélyi szerepvállalását célzó konkrét elképzelésekről.

BIBLIOGRÁFIA

- B. Szabó – Somogyi* 1996. *B. Szabó János – Somogyi Győző*, Az erdélyi fejedelemség hadserege. Budapest, 1996.
- Bagi* 1998. *Bagi Zoltán*, Esztergom 1595-ös visszavétele a napi jelentések tükrében. *Documenta Historica*, 37. (1998) 1–25. o.
- Bagi* 1999. *Bagi Zoltán*: Esztergom 1595-ös ostroma. *Aetas*, 14. (1999) 4. sz. 59–65. o.
- Bagi* 2008. *Bagi Zoltán*, Zsold és megélhetés A német gyalogság a tizenöt éves háború időszakában. *Korall*, 33. (2008) 9. sz. 5–21. o.
- Bagi* 2011. *Bagi Zoltán*, A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.
- Banfi* 1939/1940 *Florio Banfi*, Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 40. (1939) 1–33., 213–228. o.; 41. (1940) 143–256. o.
- Baranyai Decsi 1982. Baranyai Decsi János magyar története 1592–1598. Ford. *Kulcsár Péter*. Budapest, 1982.
- Brunelli* 2001. *Giampiero Brunelli*: „Prima maestro che scolare.” Nobiltà romana e carriere militari nel Cinque e Seicento. In: La nobiltà romana in età moderna. Profili istituzionali e pratiche sociali. A cura di *Maria Antonietta Visceglia*. Roma, 2001. 89–132. o.
- Brunelli* 2003. *Giampiero Brunelli*: Soldati del papa. Politica militare e nobiltà nello Stato della Chiesa (1560–1644). Roma, 2003. 104–118. o.
- Brunelli* 2018. *Giampiero Brunelli*: La santa impresa. Le crociate del Papa in Ungheria (1595–1601), Roma, 2018.
- Demény* 1979. *Demény Lajos*: Székely felkelés 1595–1596. Bukarest, 1979.
- Documente V Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii-Romanesti, V. Pub. *Andrei Veress*. Bucuresti, 1932.

- Erdély és a Szentszék 2004. Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1574–1599). (Kiad. *Kruppa Tamás*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35). Szeged, 2004.
- Erdély és a Szentszék 2009. Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Okmánytár II (1595–1613). Kiad. *Kruppa Tamás*. (Collectanea Vaticana Hungariae 5). Budapest–Róma, 2009.
- Erdélyországi pápai követek Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből 1592–1600. Kiad. *Veress Endre*. (Monumenta Vaticana Hungariae II/3.) Budapest, 2001. (Reprint.)
- Erdősi* 1995. *Erdősi Péter*, Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. *Aetas*, 10. (1995) 24–66. o.
- Giannini* 2003. *Massimo Carlo Giannini*, L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio fiscale italiano della Santa Sede (1560–1620). Bologna, 2003.
- Gyulaffy* 1894. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. Közli *Szilágyi Sándor et alii*. Budapest, 1894.
- Kenyeres* 2013. *Kenyeres István*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 4. sz. 541–568. o.
- Kruppa* 2003. *Kruppa Tamás*, Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez. *Századok*, 137. (2003) 3. sz. 603–651. o.
- Kruppa* 2014. *Kruppa Tamás*: A kereszt, a sas és a sárkányfog. Törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597). (Collectanea Vaticana Hungariae I.) Budapest–Róma, 2014.
- Kruppa* 2015. *Kruppa Tamás*: Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából. (Humanizmus és reformáció 36.) Budapest, 2015.
- Lukcsics* 1901. *Lukcsics József*: Pápa a pápai levéltárban. *Pápai Lapok*, 28. (1901) 6. sz. 1–2. o., 11. sz. 1–3. o., 12. sz. 1–3. o.
- MAH IV. Monumenta Antiquae Hungariae IV, 1594–1600. (Monumenta Historica Societatis Iesu 131). Ed. *Ladislaus Lukács* S. I. Romae, 1987.
- MOE VIII. Magyar Országgyűlési Emlékek VIII. 1588–1597. Szerk. *Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád*. Budapest, 1883.
- Niederkorn* 1992. *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1992.
- Pálffy* 1997. *Pálffy Géza*: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997.
- Schulze* 1978. *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im Späten 16. Jahrhundert. München, 1978.

- Szilas* 2001. *Szilas László*: Alfonso Carrillo jezsuita atya Erdélyben (1591–1599). (METEM könyvek 34.) Budapest, 2001.
- Tóth* 2000. *Tóth Sándor László*, A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.
- Várkonyi* 2003. *Várkonyi Gábor*, Angol békeközvetítés és a lengyel-töröktárgyalások a tizenötéves háború időszakában. *Aetas*, 18. (2003) 2. sz. 44–62. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- ASV Archivio Segreto Vaticano
ASVe Archivio di Stato di Venezia

Tamás Kruppa

THE FAILED TRANSYLVANIAN CAMPAIGN OF PAPAL GENERAL GIANFRANCESCO
ALDOBRANDINI IN 1595–1596

(Abstract)

The publication discusses the plan of Papal General Gianfrancesco Aldobrandini's military campaign to Transylvania, which would have taken place in 1596, between the two campaigns of the Papal troops in 1595 and 1597. Pope Clement VIII promised Transylvanian Prince Zsigmond Báthory financial and military aid in return for the Prince's joining the anti-Ottoman Holy League.

The details of the planned campaign to Transylvania are not known but it would have been part of a bigger Balkan campaign, a repetition and further development of the successful campaign to Wallachia in 1595. With these plans in mind, upon the successful siege of Esztergom he wanted to send the remaining troops to the principality under the leadership of Gianfrancesco Aldobrandini. The general did not agree with this plan, saying that because of the suffered losses and the problems of logistics the Papal army had no chance of arriving at the principality after the winter. He also complained about the problems of army leadership, and his candidate would have been Duke Cesare d'Este. In his opinion the execution of the campaign would have been impossible since there was no unified campaign plan, and the logistical difficulties and the financing insufficiencies were not taken into consideration either.

Tamás Kruppa

DAS VEREITELTE MILITÄRISCHE UNTERFANGEN DES PÄPSTLICHEN GENERALS
GIANFRANCESCO ALDOBRANDINI IN SIEBENBÜRGEN IM JAHR 1595–1596

(Resümee)

Die Mitteilung beschäftigt sich mit dem Plan des päpstlichen Generals Gianfrancesco Aldobrandini über einen Siebenbürgischen Feldzug, dessen Details nicht bekannt sind und der im Jahr 1596, zwischen den Feldzügen der päpstlichen Truppen in den Jahren 1595 und 1597, stattgefunden hätte. Papst Clemens VIII. versprach dem Fürsten von Siebenbürgen, Zsigmond Báthory, für den Beitritt zur Heiligen Liga gegen die Türken finanzielle und militärische Hilfe.

Der Feldzug nach Siebenbürgen wäre Teil eines größeren Balkanfeldzuges gewesen, eine Wiederholung und Weiterentwicklung des erfolgreichen Feldzuges in die Walachei aus dem Jahr 1595. In diesem Geist wollte der Papst die nach der erfolgreichen Rückeroberung von Esztergom (Gran) übrig gebliebenen Truppen unter der Führung von Gianfrancesco Aldobrandini in das Fürstentum schicken. Der General war mit dem Plan nicht einverstanden, weil er der Ansicht war, dass aufgrund der erlittenen Verluste und der logistischen Probleme keine Chance bestünde, die päpstliche Armee nach der Überwinterung in das Fürstentum zu schicken. Er bemängelte, dass auch die Probleme der Armeeführung nicht gelöst seien, sein Kandidat wäre Herzog Cesare d'Este gewesen. Die Durchführung des Feldzuges wäre seiner Ansicht nach auch mangels eines einheitlichen ausgearbeiteten Kriegsplans nicht möglich gewesen, der nicht mit den logistischen Schwierigkeiten und der Unzulänglichkeit der finanziellen Mittel rechnete.

Tamás Kruppa

L'ÉCHEC DE L'ENTREPRISE MILITAIRE DU GÉNÉRAL DU PAPE GIANFRANCESCO
ALDOBRANDINI EN 1595–1596

(Résumé)

Cette publication traite du projet de campagne de Transylvanie du général du pape Gianfrancesco Aldobrandini dont les détails restent méconnus. Cette campagne aurait dû avoir lieu en 1596 dans la période entre les campagnes de 1595 et de 1597 des troupes papales. Le pape Clément VIII a promis une aide financière et militaire au prince de Transylvanie Zsigmond Báthory en échange de son adhésion à la Sainte-Ligue contre les Turcs.

L'entrée des troupes en Transylvanie aurait fait partie d'une campagne plus importante sur les Balkans. Elle aurait été la reprise et le développement de la campagne réussie de Valachie de 1595. C'est dans cet esprit que les troupes existantes après la reprise d'Esztergom auraient été envoyées dans la principauté sous le commandement de Gianfrancesco Aldobrandini. Le général s'est opposé au projet, car il estimait qu'en raison des pertes subies et des problèmes logistiques, l'armée papale n'aurait aucune chance, si elle était envoyée en Transylvanie après l'hiver. Il a également dénoncé les

problèmes irrésolus du commandement. Son candidat aurait été le prince Cesare d'Este. Aldobrandini pensait que la campagne n'aurait pas pu être réalisée en l'absence d'un plan de guerre cohérent, car les difficultés logistiques et l'insuffisance des moyens financiers n'ont pas été prises en compte.

Тамаш Крутца

НЕУДАЧА ТРАНСИЛЬВАНСКОГО ВОЕННОГО ПОХОДА ПАПСКОГО ГЕНЕРАЛА
ДЖАНФРАНЧЕСКО АЛЬДОБРАНДИНИ В 1595–1596-ИХ ГОДАХ

(Резюме)

Эта работа занимается деталями неизвестного плана трансильванского военного похода папских отрядов во главе с генералом Джанфранческо Альдобрандини, который состоялся бы в период между 1595 и 1597-ими годами, в 1596-ом году. VIII. Папа Климент в обмен на присоединение к антитурецкой священной лиге пообещал материальную и военную помощь трансильванскому князю Жигмонд Батори.

Вторжение в Трансильванию был бы частью наибольшего балканского военного похода, который был бы повторением и дальнейшим усовершенствованием успешного военного похода на Валахию в 1595-ом году. В этом духе он хотел перевести оставшиеся отряды под руководством Джанфранческо Альдобрандини после успешного отвоевания г. Эстергома. Генерал не был согласен с этим планом, так как, по его мнению, из-за понесенных потерь и логистических проблем у него не было шансов после зимовки перевести папскую армию в княжество. Он возражал тому, что проблемы военного командования не решены, его кандидатом был бы герцог Чезаре д'Эсте. По его мнению, осуществление похода не было бы возможным и из-за отсутствия единого разработанного военного плана, который учитывал бы как трудности логистики так и неудовлетворительное положение финансовых средств.

1918 AZ OSZTRÁK–MAGYAR KITÜNTETÉS-TÖRTÉNETBEN

A *Hadtörténelmi Közlemények* 2014/3., 2015/3., 2016/3. és 2017/2. számaiban megjelent, *Az 1914-es háborús év az osztrák–magyar kitüntetés-történetben, 1915 az osztrák–magyar kitüntetés-történetben, 1916 az osztrák–magyar kitüntetés-történetben, illetve 1917 az osztrák–magyar kitüntetés-történetben* című írásaink folytatásaként, egyben a sorozat befejező részeként az alábbiakban az 1918-as esztendő háborús falelisztikai újdonságait ismertetjük az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában.¹ A feldolgozás alapvető forrásaiként ezúttal is az osztrák–magyar haderő hivatalos kiadványai (a *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*, illetve a *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*) szolgáltak.

A háború utolsó évének kiemelkedő osztrák–magyar kitüntetés-történeti eseménye a Sebesültek Érmének (*Verwundetenmedaille*) életre hívása volt. Ennek az emblemikus kitüntetésnek az alapítását a vártnál jóval tovább húzódó fegyveres konfliktus, különösképpen pedig az emberpróbáló és mind több áldozatot követelő frontszolgálat ihlette, és kétségtelenül tetten érhető benne I. (IV.) Károly császár és király személyes érintettsége, a korábban (még trónörökösként) a harctéren szerzett tapasztalatai. Ennek következtében bocsátotta ki 1917. augusztus 12-én az alábbi szövegezésű legfelsőbb kéziratot:

„Bátor katonáim közül sokan hagyták el sebesülten a küzdőteret, mielőtt alkalmuk lett volna vitéz magatartásért kitüntetést kiérdemelni.

Hasonló sorsban részesültek mások, kik hadifáradalmak folytán megbetegedve s egészségükben tartósan károsulva, nem vehetnek többé a harcban részt.

Óhajtom, hogy ezen derék katonák megtisztelő jellel legyenek megkülönböztetve.

Megbízom a vezérkar főnökét, katonai Ministereimet s a tengerészet parancsnokát, hogy ezen Akaratom végrehajtását célzó javaslatokat terjesszenek Elém.”²

A Sebesültek Érme tényleges megalapítására, azaz alapszabályainak jóváhagyására azonban csak közel egy évvel később, 1918. június 22-én került sor.³ A jóváhagyott új éremnek nem volt hazai kitüntetés-történeti előzménye, alapítására kifejezetten az első világháború elhúzódó, hatalmas véráldozatokkal járó harcai miatt fogalmazódott meg az igény. Előképként talán azokra a nem-hivatalos, egyénileg beszerezhető, kisipari elő-

¹ A közleményben tárgyalt kitüntetésekről lásd még: *Bodrogi – Molnár – Zeidler* 2005.; *Felszeghy* 1943.; *Makai – Héri* 2002.; *Měříčka* 1974.; *Michetschläger* 1918–1919.; *Ortner – Ludwigstorff* 2017.; *Stolzer – Steeb* 1996. Ezúton köszönöm Bíró Edinának a cikk elkészítéséhez nyújtott segítséget.

² Präs. Nr. 22 141. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Personalangelegenheiten. 1917/156. sz. 1917. augusztus 17. 5783. o.; 17 476./2.–1917. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Személyes ügyek. 1917/106. sz. 1917. augusztus 17. 2091. o.

³ Zirkularverordnung vom 6. Juli 1918, Präs. Nr. 21 549. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/26. sz. 1918. július 13. 133–138. o.; Erlaß vom 25. Juli 1918, Präs. Nr. 21 549. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/31. sz. 1918. július 13. 128. o.; 17 742./eln./2.–1918. sz. körrrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/58. sz. 1918. július 20. 535–538. o.; 17 944./eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/61. sz. 1918. július 20. 448–449. o.

állítású, magyar–német feliratú „sebesültjelvényekre” tekinthetünk, amelyeknek viselését 1917 tavaszától engedélyezték „a hadrakelt seregnél és a mögöttes országrészben úgy szolgálatban, mint szolgálaton kívül,” a tábori sapka jobb oldalára tűzve.⁴ Említést érdemel továbbá, hogy nemzetközi viszonylatban is úttörő jellegű kitüntetés-alapításról beszélhetünk, hiszen a harctéri sebesülések egyenruhán (vagy polgári ruhán) való jelzésére Franciaországban, Nagy-Britanniában, az Amerikai Egyesült Államokban és a szövetséges Német Császárságban is csak ez idő tájt rendszeresítettek különféle jelvényeket, azonban ezek egyike sem a mellszalagon függő kitüntetésekhez hasonló külalakú és azok között viselhető érem volt. (Ilyen jelvény volt Franciaországban az 1916-ban bevezetett *Insigne des Blessés de guerre*,⁵ Nagy-Britanniában az 1916-ban rendszeresített *Wound Stripe* és az ugyanekkor létrehozott *Silver War Badge*,⁶ az Egyesült Államok haderejében 1917-től az *Army Wound Ribbon*, majd 1918-tól a *Wound Chevron*,⁷ a német hadseregben és haditengerészetnél pedig 1918-tól a kétfajta *Verwundetenenabzeichen*.⁸)

A Sebesültek Érmét az uralkodó a Monarchia fegyveres erejének háborúban megsebesült és egészségükben károsult tagjairól „részvétellel megemlékezve” alapította, és azt minden külső és belső harctéri sérülés elszenvetője megkaphatta, függetlenül annak súlyosságától és tekintet nélkül a rendfokozatra. 1918 októberében a potenciális adományozotti kört a haderő kötelékében szolgálatot teljesítő csendőrökre is kiterjesztették.⁹ Posztumusz adományozást az alapszabályok végrehajtási határozványai nem tették lehetővé. Természetesen „a saját fegyver bűnös használata” az elismerés vonatkozásában nem minősült sérülésnek, és a hadifogságot megjárt katonák is csak igazolásukat követően juthattak a kitüntetéshez. Az érmet igényelni kellett, odaítéléséről pedig igazolványt kellett kiállítani. Bár adományozását az alapszabályok eredetileg magasabb szinten határozták meg, egy 1918. őszi rendelet¹⁰ értelmében erre a hadra kelt seregnél már a csapatparancsnokságok, a hátszágban a póttestek voltak jogosultak. A kitüntetés 1918. augusztus 17-től volt hivatalosan viselhető,¹¹ a Hadtörténeti Múzeum Kézírtos Emlékanyag-gyűjteménye azonban őriz ezt megelőző dátummal kiállított igazolványt is.¹²

A Sebesültek Érmét a háborús viszonyoknak megfelelően – a Károly Csapatkereszthez hasonlóan – gyenge minőségű fémből, cinkötvözetből verték, feliratai az uralkodó – korábbi cikkeinkben már hivatkozott – reformtörvényeinek jegyében latin nyelvűek vol-

⁴ 25 256./eln./7. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1917/26. sz. 1917. március 17. 158. o.;

⁵ <https://www.medailles1914-1918.fr/france-insignede.html> (Megtekintés: 2018. március 3.)

⁶ Pegler – Chappel 1996. „D” tábla; *Medal Yearbook* 2004. 172. o.

⁷ Foster – Borts 2005. 70. o.; <http://www.emersoninsignia.net/files/Download/8/ServiceandWound.pdf> (Megtekintés: 2018. március 5.)

⁸ Volle 2014. 37–38. és 76–77. o.

⁹ Zirkularverordnung vom 17. Oktober 1918, Präs. Nr. 30 397. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/42. sz. 1918. október 26. 213. o.

¹⁰ Erlaß vom 17. September 1918, Präs. Nr. 32 660. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/42. sz. 1918. szeptember 21. 617. o.; 25 385./eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönhöz*. 1918/92. sz. 1918. október 12. 610. o.

¹¹ Erlaß vom 6. August 1918, Präs. Nr. 26604. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/35. sz. 1918. augusztus 10. 506. o.; 21 730./eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönhöz*. 1918/76. sz. 1918. augusztus 31. 525. o.

¹² HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Múzeum Kézírtos Emlékanyag-gyűjtemény 76.574.1./KE. 1918. augusztus 7-i keltezésű igazolvány a m. kir. szegedi honvédkerület hadbiztosságához beosztott Horváth Géza alhadbiztos részére.

tak. Az érmet a sebesülések számának megfelelő számú „vérvörös” középsávval díszített „tábori zöld” szalagon lehetett viselni, utóbb szerzett sérülés esetén pedig – takarékosági okokból – csak a szalagot cserélték ki. Ugyanazon alkalommal elszenvedett több sebesülés a kitüntetés szempontjából egynek számított, középsáv nélküli szalagon pedig azok viselték az érmet, akik nem harceszközök közvetlen behatása által sebesültek meg, tehát nem „véres” sérülést szenvedtek.

Mivel a Sebesültek Érmének kiosztása a háború utolsó szakaszában vette kezdetét, sok igényjogosult az osztrák–magyar állam fennállása alatt már nem juthatott hozzá a kitüntetéshez. Ez magyarázza, hogy a magyar haderő hivatalos lapjában 1919-ben,¹³ sőt még 1921-ben¹⁴ is foglalkoztak az érem- és szalagkészletek kezelésével, illetve a kitüntetés odaítélésének szabályaival. Utóbbival kapcsolatban az 1921. augusztus 11-én kelt körrendelet kimondta, hogy a világháború alatt teljesített szolgálat következtében rokkanttá vált egyének részére a Sebesültek Érmére való igényjogosultságot a „rokkantságot megállapító felülvizsgálati bizottság” határozza meg, amelynek javaslata alapján a katonai körletparancsnokságok ítélik oda az igényjogosultaknak a kitüntetést, valamint állítanak ki erről igazolványt. Szintén a Sebesültek Érme hivatalos utóéletéhez tartozik, hogy az 1931. március 31-én Horthy Miklós kormányzó által „a világháború, vagy az azt követő gyászos emlékeztető forradalmak idején hazafias kötelességük teljesítése közben hazájukért testi épségüket áldozó” egyének részére alapított Hadirokkant Jelvényt a kitüntetés – egészségükben maradandóan károsult – tulajdonosai annak szalagjára tűzve viselhették.¹⁵

Az 1918. évhez két további osztrák–magyar kitüntetés-alapítás is köthető, mivel azonban nem katonai jellegű elismerésekről van szó, jelen írásban csupán megemlítjük ezeket. Az egyik új kitüntetés az 1918. április 30-án kelt legfelső kézirattal alapított Polgári Érdemérem volt, amelyre tulajdonképpen az 1890 óta létező Katonai Érdemérem polgári érdemekért adományozható megfelelőjeként tekinthetünk. Ennek két fokozatát az alapszabályok szerint azok a polgári köztisztviselők és más polgári egyének kaphatták meg (rangra és nemre való tekintet nélkül), akiknek „érdemteljes működésük méltánylásaképpen a legfelső elismerés vagy megelégedés tudtul adatott” és „egyidejű hivatalos közlés mellett külön okirattal közöltetett.”¹⁶

A másik kitüntetés, a kétfokozatú Ferenc József Emlékjel alapítását – ahogy arról cikksorozatunk korábbi részében már említést tettünk – még 1916. november 30-án, trónra lépését követően nem sokkal rendelte el Károly, de tényleges életre hívására csak 1918-ban került sor. Az ez év június 22-én jóváhagyott alapszabályok értelmében az elismerést azok kaphatták, akik 1848. december 2. és 1916. november 21. között I. Ferenc József csá-

¹³ 380 791/31b.–1919. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar hadsereg számára*. Kisközlöny. 1919/63. sz. 1917. október 25. 334. o.

¹⁴ 24 340/el. 8.–1921. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar királyi Nemzeti Hadsereg számára*. Szabályrendeletek. 1921/38. sz. 1921. augusztus 20. 230. o.

¹⁵ A „Hadirokkant-Jelvény” alapszabályai. *Budapesti Közlöny*. Hivatalos lap. 1931/77. sz. 1931. április 5. I. o.; A m. kir. népjóléti és munkaügyi miniszter 175.000/1931. N. M. M. sz. rendelete a „Hadirokkant-jelvény” alapszabályainak végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*. Hivatalos lap. 1931/290. sz. 1931. december 20. 2. o.; A m. kir. honvédelmi miniszter 3076/el. 8.–1931. sz. rendelete. Végrehajtási határozványok a „Hadirokkantjelvény” alapszabályaihoz, a hivatásos állományból származó honvéd egyének részére. *Budapesti Közlöny*. Hivatalos lap. 1931/290. sz. 1931. december 20. 2–3. o.

¹⁶ *Magyarországi rendeletek tára*. 52. évf. 1918. Magyar Belügyminisztérium, Budapest, 1918. 545–546. o.

szár és király udvaránál teljesítettek szolgálatot, a meghatározott feltételek szerint.¹⁷ Az igényjogosultak között természetesen jelentős számban voltak katonák is.

A háború utolsó évében az uralkodó – a megnövekedett kitüntetési igények kielégítése céljából az előző években foganatosított hasonló változtatások folytatásaként – további, rangos kitüntetésekre is kiterjesztette a másodszori adományozás lehetőségét. Így 1918 februárjától ugyanazon személy részére ismételten odaítélhetővé vált a Katonai Érdemkereszt II. osztálya, a Lipót Rend középkeresztje és lovagkeresztje, a Vaskorona Rend II. és III. osztálya, a Ferenc József Rend középkeresztje, tisztikeresztje és lovagkeresztje, valamint a Koronás Arany Érdemkereszt és az Arany Érdemkereszt.¹⁸ A másodszori adományozás jelölése a kitüntetési jelvényeken azonban nem valamennyi felsorolt elismerés vonatkozásában volt megoldott, és egyes esetekben a kérdés egészen a háború befejeződéséig nem is vált rendezetté. A Katonai Érdemkereszt II. osztálya tekintetében egy 1918. április 23-án kelt legfelsőbb elhatározás rendelkezett arról, hogy a (hadidíszítménnyel, kardokkal ékesített) kitüntetés ismételt odaítélése esetén a jelvény és a szalagtartó szem között elhelyezendő zöld zománcos babérkoszorú jelölje a másodszori adományozást,¹⁹ a háromszögshalagon viselt kitüntetések esetében pedig adottnak tekinthető az aranszínű ismétlőpántok alkalmazása. A többi, fent felsorolt, nem mellszalagon viselhető rendjelvényrel kapcsolatban azonban a hivatalos kiadványokban nem található információ. Így – korabeli forrásként – Heinrich F. Michetschläger osztrák–magyar rendjelekről és kitüntetésekről szóló, 1919-ben kiadott kötetét érdemes tanulmányozni. A cs. és kir. Hadügyminisztérium elnöki osztályára beosztott Michetschläger százados²⁰ munkája szerint a Lipót Rend középkeresztje, a Vaskorona Rend II. osztálya és a Ferenc József Rend középkeresztje esetében a II. osztályú Katonai Érdemkereszthez hasonló megoldást terveztek alkalmazni (zöld zománcos babérkoszorú „betoldása” a jelvények és a szalagtartó szemek közé), azonban úgy tűnik, konkrét tervek és elkészült példányok a háború befejeződéséig, illetve közvetlenül azután sem álltak rendelkezésre, hiszen míg a másodízben adományozott, hadidíszítménnyel és kardokkal ékesített II. osztályú Katonai Érdemkeresztről közöl ábrát a könyv,²¹ addig a többi esetben csak elképzelésekről ír, a Ferenc József Rend tisztikeresztje esetében pedig még tervezett külakról sem tud számot adni, szöveges formában sem. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy ilyen rendjelekről M. Christian Ortner és Georg Ludwigstorff 2017-ben megjelent, gazdag és hitelesnek tekinthető anyagot bemutató osztrák falerisztikai szakkönyvében sem találunk képeket.²² Ezeknek a rendjel-fokozatoknak a tényleges ismételt odaítéléséről a „Felszeghy-féle” kitüntetés-történeti munka sem tartalmaz konkrétumot, sőt, a Lipót Rend középkeresztjé-

¹⁷ *Budapesti Közlöny*. Hivatalos lap. 1918/150. sz. 1918. július 6. 1–2. o.; *Bodrogi – Molnár – Zeidler* 2005. 113. o.

¹⁸ *Zirkularverordnung vom 14. März 1918*, Präs. Nr. 6872/I. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/11. sz. 1918. március 16. 53. o.; 6417./eln. 2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/27. sz. 1918. március 30. 145. o.

¹⁹ *Erlaß vom 20. Mai 1918*, Präs. Nr. 15939. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/23. sz. 1918. május 25. 310–311. o.; 12 546./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/44. sz. 1918. június 1. 271–272. o.

²⁰ *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/14. sz. 1918. március 23. 172. o.; 7578./eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/30. sz. 1918. április 6. 205. o.

²¹ *Michetschläger* 1918–1919. VII. színes tábla.

²² *Ortner – Ludwigstorff* 2017. 2. k.

ről kifejezetten leírja, hogy annak másodszeri adományozása a valóságban már nem történt meg.²³ Példákat hoz ugyanakkor (magyar viszonylatban) a háromszögszalagon viselt rendjelek közül a Lipót Rend lovagkeresztje és a Vaskorona Rend III. osztálya másodszeri adományozására (előbbitel kapcsolatban egy, utóbbira vonatkozóan négy esetet említ).²⁴ E két fokozat példányairól M. Christian Ortner és Georg Ludwigstorff könyve is közöl fotókat.²⁵ Az időnként (például árveréseken²⁶) felbukkanó, másodszeri adományozást jelölő nyakszalagos rendjelvények tehát nem tekinthetők hiteles példányoknak.

A fent hivatkozott, 1918. április 23-án kelt legfelsőbb elhatározás a másodízben odaítélt II. osztályú Katonai Érdemkereszt külalakján kívül a háromfokozatú kitüntetésé kisdíszítményeinek leírását is közölte. Az alapszabályokat kiegészítő pótlék meghatározta a magasabb fokozatok eredeti formájánál egyszerűbben, táborig körülmények között praktikusabban viselhető, a mellszalagos kitüntetések sorába beilleszthető változatok külsejét. Az eredetileg a mellre feltűzendő, nagyméretű I. és a nyakban viselendő II. osztályú jelvényeket ennek értelmében a III. osztályú Katonai Érdemkereszt helyettesíthette, háromszögszalagján a magasabb fokozatot reprezentáló miniatűr jelvényvel díszítve.²⁷ Ez a kiegészítés illeszkedett abba a folyamatba, amelynek során a háború előrehaladtával mind több magas rangú (vállszalagos, nyakszalagos, valamint mellre tűzendő) kitüntetéshez létesítettek az eredeti formánál egyszerűbben viselhető kisdíszítményeket. A korábbi évek után így történt 1918 januárjában a Lipót Rend középkeresztje, a Vaskorona Rend II. osztálya, a Ferenc József Rend középkeresztje (csillaggal, illetve anélkül) és tisztikeresztje vonatkozásában,²⁸ majd egy hónappal később a Magyar Királyi Szent István Rend középkeresztje esetében.²⁹ A kisdíszítményeket az adományozottak saját költségükre szerezhették be, s ezek a költségek a háború utolsó évében jelentősen (alig több, mint fél év alatt mintegy másfélszeresére) nőttek, amely az államalakulat gazdasági nehézségeit is hűen tükrözi.³⁰

Gazdasági nehézségekről és visszaélésekről tanúskodik egy másik, 1918. januárban kiadott rendelet is, amely a haderő tagjait silány anyagból készült kitüntetések (Ezüst és Bronz Katonai Érdemérmek, illetve Ezüst és Bronz Vitézségi Érmek) beszerzésétől óvja.³¹ Az előírásoknak nem megfelelő (mégis „teljes árú”) érmek forgalomba kerülésének meg-

²³ *Felszeghy* 1943. 316. o.

²⁴ *Felszeghy* 1943. 316., illetve 328. o.

²⁵ *Ortner – Ludwigstorff* 2017 2. k. 133., illetve 269. o.

²⁶ Vö. Aste Bolaffi. Collezione Fattovich. Ordini e Decorazioni della Monarchia austro-ungarica. I parte. Torino, 11 giugno 2015. Árverési katalógus. 26. o. 54. tétel, 47. o. 106. tétel, 62. o. 142. tétel.

²⁷ Erlaß vom 20. Mai 1918, Präs. Nr. 15 939. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer.* 1918/23. sz. 1918. május 25. 310–311. o.; 12 546./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1918/44. sz. 1918. június 1. 271–272. o.

²⁸ Erlaß vom 18. Jänner 1918, Präs. Nr. 997. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer.* 1918/5. sz. 1918. január 26. 56–58. o.; 875./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1918/14. sz. 1918. február 16. 69–72. o.

²⁹ Erlaß vom 15. März 1918, Präs. Nr. 8141. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer.* 1918/14. sz. 1918. március 23. 169. o.; 5512./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1918/25. sz. 1918. március 23. 140. o.; A Szent István Rend kisdíszítményeiről lásd még: *Szent István lovagjai* 2014. 41–42., 266–268., 284. o.

³⁰ Erlaß vom 18. Jänner 1918, Präs. Nr. 997. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer.* 1918/5. sz. 1918. január 26. 56–58. o.; 875./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1918/14. sz. 1918. február 16. 69–72. o.; 24 661./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1918/82. sz. 1918. október 5. 627–628. o.

³¹ 1125./eln./2.–1918. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1918/8. sz. 1918. január 19. 47–48. o.

akadályozására a hadügyminiszter meghatározta, hogy az említett tiszti és legénységi kitüntetéseket hivatalosan kizárólag a bécsi cs. és kir. Főpénzverde és a körmöcbányai m. kir. Pénzverde verhetette. A rendeletből az is kiderül ugyanakkor, hogy az Arany Vitézségi Érem ekkor már az állami pénzverdékben sem aranyból készült: az aranyozott bronz érmek peremébe ezért „BRONZE”, „HMA [Hauptmünzamt] UNECHT”, illetve „KB [Körmöcbánya] NEM VALÓDI” jelzéseket ütöttek. A rendelet szövege leszögezte, hogy nem hivatalos érmek gyártása és forgalomba hozatala bűncselekménynek minősül.

Az utolsó háborús évben számos további rendelet árulkodott még arról, hogy a kitüntetésügy területén tapasztalható rendellenességek fennakadást és gondot okoztak. Visszatérő eset volt például, hogy „Legfelsőbb kitüntetésben részesülők a rendeleteket egy magasabb fokú rendjel adományozásakor, önhatalmúlag, egy harmadik személynek továbbadják... Az alapszabályok értelmében minden kitüntetett felelős a neki adott kitüntetésért és az *alapszabályszerű visszaszolgáltatásról gondoskodni köteles*, a mire az illető a saját kezüleg aláírt Személyi lap (Standesliste) szerint is *kötelezte* magát. Elvárom a rendszabályzatok pontos megtartását” – zárult az 1918. április 16-án kelt honvédelmi miniszteri rendelet.³² Néhány nappal korábban báró Szurmay Sándornak egy másik szigorú hangvételű rendelete arra hívta fel a figyelmet, hogy a Mária Terézia Katonai Rend elnyerése céljából benyújtandó kérvényekhez „nyilatkozatok, bizonyítványok, aláírások stb. személyes beszerzése alkalmával a hadseregigazgatás terhére semmiféle utazási költségek nem számíthatók fel” – az ilyen természetű kiadásokat tehát minden érintett maga kellett, hogy fedezze.³³

Eltekintettek ugyanakkor 1918 szeptemberétől a rendjelek és érdemkeresztek alapszabályainak beszolgáltatásától,³⁴ októbertől pedig szüneteltették a Katonai Érdemérmekhez okiratok kiadását.³⁵

Az 1916 végén alapított Károly Csapatkereszt igényjogosultsági szabályait 1918-ban rendeleti úton többször is módosították. Elsőként tudtul adták, hogy az 1917. december 17-ével megkezdődött fegyverszünet óta eltelt idő a keleti hadszíntéren szolgálatot teljesítők esetében nem számítható be a kitüntetés adományozásakor,³⁶ később közzétették, hogy az 1918. február 28-ától tartó ukrajnai és besszarábiai alkalmazás viszont harctéri szolgálatteljesítésnek számít ugyanebből a szempontból.³⁷ Végül, 1918. október-

³² 8064/eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/36. sz. 1918. április 20. 255. o. (A rendelet közös hadügyminisztériumi megfelelője: Erlaß vom 1. April 1918, Präs. Nr. 9003. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/16. sz. 1918. április 6. 189. o.); Érdekes, hogy e téren olykor éppen az uralkodó „mutatott rossz példát” – még ha ő kétségtelenül e rendelkezések hatálya fölött állt is. I. (IV.) Károlyról dr. Kray István báró, volt cs. és kir. kabinetirodai udvari titkár is feljegyezte: „Nem egyszer láttam, hogy [Károly] sajátkezüleg tűzött fel valakinek egy rendjelt, amelyet előbb saját melléről vett le.” *Kray* 1935. 112. o.

³³ 200 310/6.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/32. sz. 1918. április 13. 217. o.

³⁴ 22 314/eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/81. sz. 1918. szeptember 7. 546. o.

³⁵ Erlaß vom 25. September 1918, Präs. Nr. 33 546. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/43. sz. 1918. szeptember 28. 647. o.; 25 167/eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/93. sz. 1918. október 10. 620. o.

³⁶ Erlaß vom 19. Jänner 1918, Präs. Nr. 1171/10. Abt. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/5. sz. 1918. január 26. 59. o.; 1990/eln./2. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/11. sz. 1918. február 1. 55. o.

³⁷ Erlaß vom 22. April 1918, Präs. Nr. 12453/10. Abt. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/19. sz. 1918. április 27. 226. o.; Zirkularverordnung vom 8. Juni 1918, Präs. Nr. 17 775/10. Abt. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/24. sz. 1918. június 15. 127. o.; 10 046/eln./2. sz.

ben a Przemysł erődrendszerének 1914–1915-ös védelmében részt vett egyének Károly Csapatkereszt-igényére vonatkozóan közölték, hogy az ő esetükben a harctéri szolgálati idő igazolásához – okmányok hiányában – elegendő két (altiszti vagy magasabb rendfokozatú) hiteles tanú nyilatkozata.³⁸

Felismerve a Károly Csapatkereszt katonai körökben kialakult presztízst, 1918 júniusában a kitüntetés odaítélési folyamatának gyorsításáról is rendelkeztek. A közlőnyt idézve:

„Előfordulnak esetek, hogy olyan egyének, a kik a K. Cs. K.-re való igényjogosultságukat már régen megszerezték, – valamint olyan – a hadifogságból visszatértek, a kik a K. Cs. K.-re még a hadifogságba való jutásukkor igénynyel bírtak, a K. Cs. K.-el még most sincsenek feldíszítve.

Számos ily egyén van, a kik a harctérre indulnak és e kereszttel való feldíszítésük nemcsak erkölcsi értéküket és önérzetüket emelné, hanem a katonás szellemre is előnyösen hatna.

Az odaítélés *gyorsítása* céljából elrendelem, hogy valamennyi parancsnokság, nyilvántartó hatóság, az állományukba tartozó, illetve nyilvántartásukban álló oly egyének részére, a kik a K. Cs. K.-re való igényjogosultságukat bármely oknál fogva az előírt feltételek szerint elnyerték, de az részükre még odaítélve nem lett, az odaítélésre szükséges lépéseket... saját hatáskörükben, haladéktalanul tegyék meg és az odaítélés megtörténte után parancsnokságaik, hatóságaik útján az illetőknek haladéktalanul kézbesítsék.”³⁹

A kitüntetések „hangulatjavító hatását” szem előtt tartva 1918 februárjában a Vezérkar főnöke is kiadott egy rendeletet, amellyel azt kívánta biztosítani, hogy a katonák gyakori áthelyezése miatt kitüntetési javaslatok ne maradjanak elintézetlenül.⁴⁰ Azt az 1917. őszi rendeletet pedig, amely az 1865-ös és 1866-os születésű (valamint idősebb) korosztályok önként továbbszolgáló tagjainak Koronás Vas Érdemkereszttel és Vas Érdemkereszttel (hadiszalagon) való „automatikus” kitüntetéséről szólt,⁴¹ 1918 elején a népfelkelés-köteles testületek tagjaira,⁴² majd augusztusban az 1867-ben születettekre is kiterjesztették.⁴³

A Károly Csapatkereszthez hasonlóan 1918-ban több rendelet is foglalkozott a Vitézségi Érmekkel, például az év nyarán díszes kivitelű okmányt rendszeresítettek a Tiszti Arany és Ezüst, valamint a legénységi Arany, Ezüst és Bronz Vitézségi Éremmel kitüntetett honvéd és népfelkelő tisztek és legénységi állományú egyének számára, ám a háborús viszo-

körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/39. sz. 1918. május 11. 258. o.; 15 310./eln./2. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/53. sz. 1918. július 6. 315. o.

³⁸ 26 943/eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/98. sz. 1918. október 31. 655. o.

³⁹ 11 268./eln./2. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/51. sz. 1918. június 22. 307. o.

⁴⁰ 124 395/2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/30. sz. 1918. április 6. 204. o.

⁴¹ Präs. Nr. 27 343. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Personalangelegenheiten. 1917/187. sz. 1917. október 6. 6979. o.; 21 585./eln.–1917. sz. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Személyes ügyek. 1917/129. sz. 1917. október 6. 2459. o.

⁴² *Zirkularverordnung vom 31. Jänner 1918*, Präs. Nr. 2352. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/6. sz. 1918. február 9. 27. o.

⁴³ *Zirkularverordnung vom 28. August 1918*, Präs. Nr. 23 048. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/33. sz. 1918. augusztus 31. 171. o.

nyokra hivatkozva ezek kiadását – „a leszerelés utánra” – egyúttal el is halasztották.⁴⁴ A vonatkozó körrendelet megemlítette még, hogy továbbra is okirat járt a különböző rendjelek, a Katonai Érdemkeresztek, a hadiszalagon odaitélt Katonai Érdemérmek, valamint a hadiszalagon adományozott (Koronás) Arany és Ezüst Érdemkeresztek mellé. Más rendelkezések a Vitézségi Érmek után járó érempótdíjak témáját érintették,⁴⁵ ezek egyike a hadifogság időtartamára megítélendő pótdíj kérdéskörét tárgyalta,⁴⁶ kizárva az igényjogosultságból például a hadifogságból való hazatérés utáni igazoló eljárás során „nem igazoltnak” minősülő személyeket, vagy a fogság után külföldön önként visszamaradókat.

A hadifogság témakörénél maradvra, 1918 júliusában a honvédelmi miniszter rendelkezett a fogság idején elveszett kitüntetések központi pótlásáról (amennyiben elvesztésük nem a tulajdonosnak volt felróható),⁴⁷ valamint a hadifogságban eltöltött időt a fogságból visszatért és igazolt legénységi állományúaknál a Katonai Szolgálati Jelre való igény tekintetében tényleges szolgálati időnek minősítette.⁴⁸

Külföldi kitüntetések vonatkozásában a tárgyalt évben mindössze egy rendelet érdemel említést a közlönyök lapjairól, ez is elsősorban propagandisztikus jellege miatt. Az 1916-ban alapított és 1917-től külföldieknek is adományozott porosz Hadsegítő Érdemkereszt (*Verdienstkreuz für Kriegshilfe*)⁴⁹ adományozásával kapcsolatban német kérésre az alábbi közleményt tették közzé a hivatalos magyar honvédségi lapban:

„Legfelsőbb akaratnyilvánítás szerint az érdemkereszt hadisegédkezésért, melynek csak egy osztálya van, a hadsereghez tartozók részére, tekintet nélkül a rangra és szolgálati fokozatra, a polgársághoz tartozók részére, tekintet nélkül a rangra és állásra, férfiaknak és nőknek, akik a hazai szolgálatban (Heimatsdienst) kitüntek, egyaránt adományoztatik... Amint a vaskereszt a tábornagy részére és a lövészárkokban levő egyszerű ember részére egyaránt adományoztatik, a hadisegély érdemkeresztet a lőszergyári munkás, a birodalmi kancellár, valamint Ludendorff ő nagyméltósága is megkapta.”⁵⁰ A kitüntetés demokratikus eszmeiségének hangsúlyozásától minden bizonnyal moráljavító hatást vártak.

Az elismerések motiváló ereje azonban 1918 őszén már nem fordíthatott az osztrák–magyar államalakulat és a haderő sorsán. Amikor pedig a világháború véget ért, az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása miatt sok kitüntetési ügy elintézetlenül maradt. A magyarországi politikai helyzet stabilizálódását követően, 1920 elején a kérdés újra napirendre került. Ekkor rendeleti úton közölték, hogy azok a tisztek, akiket 1918-ban még a volt uralkodó tüntetett ki és kitüntetések a hivatalos lapban kihirdetésre kerültek,

⁴⁴ 8306./eln. 1. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/55. sz. 1918. július 12. 325. o.

⁴⁵ Erlaß vom 6. Juni 1918, Abt. 15, Nr. 2171. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/27. sz. 1918. június 15. 381. o.; 13 399/eln. 6.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/52. sz. 1918. június 15. 374. o.; 320 694/6.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/53. sz. 1918. június 15. 385–386. o.; Erlaß vom 27. Juli 1918, Abt. 15, Nr. 942. *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. 1918/34. sz. 1918. augusztus 3. 501. o.

⁴⁶ Zirkularverordnung vom 9. August 1918, Abt. 11, Nr. 24 910. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Normalverordnungen. 1918/32. sz. 1918. augusztus 17. 167–169. o.; 551 514/6. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*. Szabályrendeletek. 1918/75. sz. 1918. szeptember 14. 612–613. o.

⁴⁷ 14 548/eln. 3.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/58. sz. 1918. július 12. 429. o.

⁴⁸ 387 764/3.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/64. sz. 1918. július 27. 467. o.

⁴⁹ *Volle* 2014. 75–76. o.

⁵⁰ 7677/eln. 2.–1918. sz. rendelet. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/29. sz. 1918. március 30. 192. o.

de magukat a rendeleteket már nem kapták kézhez, az elismerések utólagos kiadását az új magyar hadügyminisztériumtól kérelmezhetik.⁵¹ Egy másik rendelet ugyanakkor így fogalmazott: „A világháborúban véghez vitt fegyvertényekből kifolyó még elmaradt és megérdemelt kitüntetések utólagos adományozása pedig csak akkor lehet aktuális, ha egy új államfő beiktatása megtörténik.”⁵² Erre 1920. március 1-jén Horthy Miklós kormányzóvá (ideiglenes államfővé) választásával sor került, az elmaradt világháborús elismerési ügyek utólagos rendezésére pedig, ha sok évvel később is, de a korszak magyar kitüntetési rendszerének részeként valóban mód nyílt. 1930-tól azok a tisztek és hasonállásúak, akik hivatalosan igazolni tudták, hogy kitüntetési javaslatuk 1918 őszéig – bizonyos szintig bezárólag – tárgyalásra és jóváhagyásra került, jogosulttá váltak arra, hogy a Magyar Érdemkereszthez kapcsolódóan alapított Magyar Koronás Bronzérem vörös-fehér szegeletes sötétzöld (azaz katonai) szalagján az adott osztrák–magyar kitüntetést jelképező miniatúrát viselhessék.⁵³ Az Osztrák Köztársaságban pedig – bár más hasonló Habsburg-alapításokkal egyetemben 1919-ben a Mária Terézia Katonai Rendet is törvény által megszűntették – az első világháborút követően még 1931-ig folyt a Rend szervezetének a működése. Ennyi idő kellett ugyanis a több mint 1000 első világháborús kitüntetési kérelem elbírálására, az arra érdemeseknek a rendi keresztet vagy a Tiszti Arany Vitézségi Érem utólagos odaítélésére.⁵⁴ Mindez azonban a cikksorozatunk által tárgyalt korszakon már jócskán túlmutat.

Írásunk zárásaként az alábbiakban közöljük az 1918. őszi állapot szerint háborús érdemekért adományozható osztrák–magyar kitüntetések listáját viselési sorrendben, dőlttel jelölve a rendszer új elemét 1917 végéhez képest. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. novemberi széthullása miatt ez a viselési sor egyben a dualista államalakulat kitüntetési rendszerének utolsó stádiumát is tükrözi (természetesen kizárólag témánk: a harctéren és a háborús háttérben szerezhető érdemek vonatkozásában).

Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztje
 Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztje
 Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje
 Katonai Érdemkereszt I. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Katonai Érdemkereszt I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend I. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Lipót Rend I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend I. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Vaskorona Rend I. osztálya hadidíszítménnyel
 Nagy Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal
 Nagy Katonai Érdemérem hadiszalagon

⁵¹ 8288/el. n. 8. (31.) 1920. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny a Magyar Nemzeti Hadsereg számára*. Kisközlöny. 1920/3. sz. 1920. január 24. 9. o.

⁵² 20 359/el. n. 8. (31/b.) 1919. számú rendelet. *Rendeleti Közlöny a Magyar Nemzeti Hadsereg számára*. Kisközlöny. 1920/3. sz. 1920. január 24. 9. o.

⁵³ A témáról részletesen lásd: Baum 2010.

⁵⁴ *Allmayer-Beck* 1957. 251. o.; *Hofmann – Hubka* 1943.; *Steiner* 2010.

Osztrák Császári Ferenc József Rend nagykeresztje hadiszalagon, kardokkal
 Osztrák Császári Ferenc József Rend nagykeresztje hadiszalagon
 Hadikereszt Polgári Érdeméért I. osztálya
 Osztrák Császári Lipót Rend középkeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal⁵⁵
 Osztrák Császári Lipót Rend középkeresztje hadidíszítménnyel
 Katonai Érdemkereszt II. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Katonai Érdemkereszt II. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend II. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Vaskorona Rend II. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Ferenc József Rend középkeresztje a csillaggal, hadiszalagon, kardokkal
 Osztrák Császári Ferenc József Rend középkeresztje a csillaggal, hadiszalagon
 Vöröskereszt Érdemcsillaga hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Lipót Rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Ferenc József Rend középkeresztje hadiszalagon, kardokkal
 Osztrák Császári Ferenc József Rend középkeresztje hadiszalagon
 Vöröskereszt I. osztályú Díszjelvénye hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Ferenc József Rend tisztikeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Ferenc József Rend tisztikeresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya hadidíszítménnyel
 Hadikereszt Polgári Érdeméért II. osztálya
 Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagkeresztje hadiszalagon, kardokkal
 Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagkeresztje hadiszalagon
 Arany Vitézségi Érem tisztek számára
 Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya tisztek számára
 Ferenc József Kereszt
 Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal
 Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel
 Vöröskereszt Tiszti Díszjelvénye hadidíszítménnyel
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt I. osztálya hadiszalagon, kardokkal
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt I. osztálya hadiszalagon
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt II. osztálya hadiszalagon, kardokkal
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt II. osztálya hadiszalagon
 Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal
 Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon
 Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal
 Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon
 Hadikereszt Polgári Érdeméért III. osztálya
 Arany Vitézségi Érem
 Koronás Arany Érdemkereszt hadiszalagon, kardokkal
 Koronás Arany Érdemkereszt hadiszalagon

⁵⁵ A 2241/eln. 7.–1918. sz. rendelet értelmében a Lipót Rend középkeresztje a Katonai Érdemkereszt II. osztálya elé sorol. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz*. 1918/13. sz. 1918. február 9. 73. o.

Arany Érdemkereszt hadiszalagon, kardokkal
Arany Érdemkereszt hadiszalagon
Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya
Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya
Koronás Ezüst Érdemkereszt hadiszalagon
Ezüst Érdemkereszt hadiszalagon
Bronz Vitézségi Érem
Koronás Vas Érdemkereszt hadiszalagon
Vas Érdemkereszt hadiszalagon
Károly Csapatkereszt
Sebesültek Érme
Vöröskereszt II. osztályú Diszjelvénye hadidíszítménnyel
Hadikereszt Polgári Érdemekért IV. osztálya
Vöröskereszt Ezüst Díszérme hadidíszítménnyel
Vöröskereszt Bronz Díszérme hadidíszítménnyel.

*A Sebesültek Érme előképeként a különböző „sebesültjelvények” szolgálhattak
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Sebesültek Érme,
szalagján négy sebesülést jelző középsávval
(előlap, HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Sebesültek Érdem, középsáv nélküli szalagon
(hátlap, HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

Honyéd kerületi parancsnokság - Budapest.

34100/249 szám 42/13
ein. ko. 1918

IGAZOLVÁNY

a „Sebesültek érme“ viselhetésének jogosultságáról 2 középsávval a szalagon.

Taragó György őrmester részére (név, rendfokozat, vagy egykori rendfokozat)
m.kir. 29. honvéd gyalog ezred beli (csapattest, vagy egykori csapattest).

Születési hely: Gabadzallai, Magyar ország.
Illetőségi hely: Budapest, " ország.

Kelt: Budapest, 1918. szeptember hó 12. n. **A kerületi parancsnok helyett**

Rubincsov

A Sebesültek Érmének viselésére jogosító igazolvány (HM HIM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény)

Sebesültek Érméje,
szalagján egy sebesülést jelző középsávval
és Hadirokkant Jelvénnnyel
(előlap, HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)

*A Katonai Érdemkereszt II. osztálya
hadidíszítménnyel, kardokkal,
másodszeri adományozást jelző
zöld zománcos babékoszorúval
(reprodukció,
Michetschläger 1918–1919 VII. színes tábla)*

*A Katonai Érdemkereszt hadidíszítménnyel,
kardokkal ékesített I. osztályának kisdíszítménye
Arz Arthur vezérezredes hagyatékából
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Katonai Érdemkereszt hadidíszítménnyel,
kardokkal ékesített
II. osztályának kisdíszítménye
Arz Arthur vezérezredes hagyatékából
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Lipót Rend hadidíszítményes
közéskeresztjének kisdíszítménye
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Nem aranyból vert Arany Vitézségi Érmek peremébe ütött jelzések
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Vaskorona Rend hadidíszítménnyel,
kardokkal ékesített II. osztályának
kisdíszítménye Doroghy (Daubner)
Samu altábornagy hagyatékából
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Porosz Hadsegítő Érdemkereszt
Mihalics Pál munkácsi állomásfőnök
hagyatékából
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

BIBLIOGRÁFIA

- Allmayer-Beck* 1957. *Joh. Christoph Allmayer-Beck: Die Kanzlei und das Archiv des Militär-Maria Theresien-Ordens. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 10. Wien, 1957. 243–256. o.*
- Baum* 2010. *Baum Attila: Háborús érdemek utólagos elismerése – Magyar Koronás Bronzérem, szalagján az elmaradt háborús kitüntetés kibővített alakjával. Katonaiújság, 2010/2. sz. 46–53. o.*
- Bodrogi – Molnár – Zeidler* 2005. *Bodrogi Péter – Molnár József – Zeidler Sándor: Nagy magyar kitüntetéseknév. A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-rendtől a Nagy Imre-érdemrendig. (Rubicon-Könyvek.) Budapest, 2005.*
- Felszeghy* 1943. *A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. A szerk. biz elnöke Felszeghy Ferenc. Budapest, [1943.]*
- Foster – Borts* 2005. *Frank Foster – Lawrence Borts: A Complete Guide to All United States Military Medals 1939 to Present. Fountain Inn, 2005.*
- Hofmann – Hubka* 1943. *Oskar von Hofmann – Gustav von Hubka: Der Militär-Maria Theresien-Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918. Wien, 1943.*
- Kray* 1935. *Kray István: A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról. H. n., 1935.*
- Makai – Héri* 2002. *Makai Ágnes – Héri Vera: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Budapest, 2002.*
- Medal Yearbook* 2004. *The Medal Yearbook 2004. Eds. James Mackay – John W. Mussell. Honiton, 2004.*
- Měříčka* 1974. *Měříčka, Václav: Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Wien, 1974.*
- Michetschläger* 1918–1919. *Michetschläger, Heinrich F.: Das Ordensbuch der gewesenen Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Orden, Kreuze, Ehrenzeichen, Medaillen, Denkmünzen, Dienstzeichen, Matrikelzeichen, Amtsabzeichen etc. Wien, 1918–1919.*
- Ortner – Ludwigstorff* 2017. *Ortner, M. Christian – Ludwigstorff, Georg: Österreichs Orden und Ehrenzeichen. Teil I. Die kaiserlich-königlichen Orden bis 1918. Wien, 2017.*
- Pegler – Chappel* 1996. *Martin Pegler – Mike Chappel: British Tommy 1914–1918. Osprey, London, 1996.*

- Steiner* 2010. *Jörg C. Steiner* Heldenwerk 1914–1918. Die Träger der Goldenen Tapferkeitsmedaille und der Goldenen Tapferkeitsmedaille für Offiziere im Ersten Weltkrieg. Hg. *Jörg C. Steiner*. Wien, 2010.
- Stolzer – Steeb* 1996. *Stolzer, Johann – Steeb, Christian*: Österreichs Orden. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Graz, 1996.
- Szent István lovagjai* 2014. *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. Gödölle Máttyás – Pallos Lajos*. Budapest, 2014.
- Volle* 2014. *Henning Volle*: Stiftungen und Erneuerungen von deutschen Orden und Ehrenzeichen im Ersten Weltkrieg. Schriftenreihe der Deutschen Gesellschaft für Ordenskunde e. V. (DGO). Konstanz am Bodensee, 2014.

Gergely Pál Sallay

THE YEAR 1918 IN AUSTRO–HUNGARIAN PHALERISTICS

(Abstract)

Similarly to the previous wars of the Habsburg Empire, the First World War brought about changes in the system of Austro–Hungarian decorations. However, the Great War – prolonged, mobilizing huge masses of people, and different in nature from earlier wars – surpassed every other armed conflict in this respect, too. Furthermore, since the war in 1914–1918 was the last one of the Austro–Hungarian Monarchy, resulting in the disintegration of the state, it can be stated that the system of Austro–Hungarian decorations reached its final form during the war.

As a final sequel to the author’s articles *The War Year 1914 in Austro–Hungarian Phaleristics*, *The Year 1915 in Austro–Hungarian Phaleristics*, *The Year 1916 in Austro–Hungarian Phaleristics* and *The Year 1917 in Austro–Hungarian Phaleristics* published in the 2014/3, 2015/3, 2016/3 and 2017/2 issues of *Hadtörténelmi Közlemények*, the paper discusses the changes to the Austro–Hungarian system of military medals in the year 1918. The most significant addition to the orders, decorations and medals scheme was the institution of the Wound Medal in June 1918, which was to be awarded to any wounded members of the Austro–Hungarian armed forces, regardless of rank or the severity of the wound. The number of “blood red” central stripes on the “field green” ribbon of the Wound Medal indicated the instances of injuries the recipient had suffered. From February 1918, second bestowals of the following orders and decorations were made possible theoretically, although few of such multiple awards actually took place: 2nd Class of the Military Merit Cross; Commander’s Cross and Knight’s Cross of the Order of Leopold; 2nd and 3rd Class of the Order of the Iron Crown; Commander’s Cross, Officer’s Cross and Knight’s Cross of the Order of Francis Joseph; and the Golden Cross of Merit with or

without the Crown. At the end of the war, with the dissolution of the Austro–Hungarian Monarchy, the awarding process of medals to a great number of soldiers remained uncompleted. A solution for that issue was provided by the new independent Hungarian orders, decorations and medals scheme from 1930.

Gergely Pál Sallay

DAS JAHR 1918 IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN
DEKORATIONSGESCHICHTE

(Resümee)

Ähnlich wie die vorangegangenen Kriege des Habsburgerreiches brachte auch der Erste Weltkrieg Veränderungen im österreichisch-ungarischen Dekorationssystem mit sich. Der sich dahinziehende, riesige Massen mobilisierende und auch in seiner Art von den früheren Kriegen abweichende Große Krieg übertraf jedoch auch in dieser Hinsicht alle früheren bewaffneten Konflikte. Weil zudem der Weltenbrand zwischen 1914 und 1918 der letzte Krieg der Österreichisch-Ungarischen Monarchie war, der mit der Auflösung des Staatenbundes endete, können wir feststellen, dass das österreichisch-ungarische Dekorationssystem im Laufe dieses Krieges seine endgültige Form erreichte.

Als Fortsetzung der in den Ausgaben 2014/3., 2015/3., 2016/3. und 2017/2. der Zeitschrift *Hadtörténelmi Közlemények* (Militärgeschichtliche Mitteilungen) erschienenen Studien – *Das Kriegsjahr 1914 in der österreichisch-ungarischen Dekorationsgeschichte*, *Das Jahr 1915 in der österreichisch-ungarischen Dekorationsgeschichte*, *Das Jahr 1916 in der österreichisch-ungarischen Dekorationsgeschichte* und *Das Jahr 1916 in der österreichisch-ungarischen Dekorationsgeschichte* – und zugleich als abschließender Teil der Reihe stellt der Verfasser in Bezug auf die Österreichisch-Ungarische Monarchie die durch den Weltkrieg ins Leben gerufenen phaleristischen Neuheiten des Jahres 1918 vor.

Das herausragendste Ereignis in der österreichisch-ungarischen Dekorationsgeschichte des letzten Kriegsjahres war die Gründung der *Verwundetenmedaille* im Juni 1918. Die Medaille konnte unabhängig von der Schwere der Verletzungen und vom Dienstrang jeder erhalten, der eine äußere oder innere Verwundung auf dem Schlachtfeld erlitten hatte. Die Auszeichnung konnte auf einem feldgrünen Band mit „blutrotem“ Mittelstreifen getragen werden, wobei die Zahl der Letzteren der Zahl der Verletzungen entsprach. Ab Februar 1918 konnten die untenstehenden Auszeichnungen theoretisch auch ein zweites Mal verliehen werden, wobei dies jedoch nur im Fall weniger Auszeichnungen tatsächlich erfolgte: Militärverdienstkreuz II. Klasse, Kommandeurkreuz und Ritterkreuz des Österreichisch-kaiserlichen Leopold-Ordens, Orden der Eisernen Krone II. und III. Klasse, Komturkreuz, Offizierskreuz und Ritterkreuz des Kaiserlich-Österreichischen Franz-Joseph-Ordens sowie Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone und Goldenes Verdienstkreuz.

Als der Weltkrieg zu Ende ging, blieben wegen des Zerfalls der Österreichisch-Ungarischen Monarchie viele Auszeichnungsangelegenheiten unerledigt. In Ungarn ergab sich schließlich ab dem Jahr 1930 die Möglichkeit der nachträglichen Erledigung der ausgebliebenen Anerkennungssachen in Bezug auf den Weltkrieg – als Teil des ungarischen Dekorationssystems der Zeit.

Gergely Pál Sallay

1918 DANS L'HISTOIRE DES DÉCORATIONS AUSTRO-HONGROISES

(Résumé)

Comme les guerres précédentes de l'Empire des Habsbourg, la Première Guerre mondiale a également apporté des changements dans le système de décorations austro-hongrois. La Grande Guerre fut fort différente des conflits armés précédents non seulement en raison de sa durée et du nombre important des soldats impliqués, mais également sur le plan des décorations. De même, comme la conflagration de 1914–1918 fut la dernière guerre de la Monarchie austro-hongroise et elle a abouti à sa dissolution, on peut dire que le système de décorations austro-hongrois a obtenu sa forme définitive lors de cette guerre.

L'auteur a déjà publié ses écrits « L'année de guerre de 1914 dans l'histoire des décorations austro-hongroises », « 1915 dans l'histoire des décorations austro-hongroises », « 1916 dans l'histoire des décorations austro-hongroises » et « 1917 dans l'histoire des décorations austro-hongroises » respectivement dans les numéros 2014/3, 2015/3, 2016/3 et 2017/2 de la Revue d'Histoire militaire. La dernière publication de cette série présente les nouvelles décorations de la Monarchie austro-hongroise qui furent créées en 1918.

C'est la création de la Médaille des Blessés (*Verwundetennedaille*) en juin 1918 qui fut l'événement le plus important dans l'histoire des décorations austro-hongroises lors de la dernière année de la guerre. Cette médaille pouvait être attribuée aux soldats de tous grades ayant subi une lésion extérieure ou intérieure sur le front. Cette décoration fut portée sur un ruban « vert camp » orné de bandes médianes « rouge sang » dont le nombre correspondait au nombre de blessures. À partir de février 1918, les décorations suivantes pouvaient être en principe décernées une deuxième fois à la même personne, mais seulement quelques soldats en ont bénéficié : Croix du Mérite militaire de 2e classe, Croix médiane et Croix de chevalier de l'Ordre de Léopold, Ordre de la Couronne de fer de 2e et de 3e classe, Croix médiane, Croix d'officier et Croix de chevalier de l'Ordre de François-Joseph, Croix du Mérite en or avec couronne et Croix du Mérite en or.

À la fin de la guerre, de nombreux dossiers de décoration sont restés en attente en raison de la dissolution de la Monarchie austro-hongroise. En Hongrie, ces affaires de récompense ont fini par être réglées ultérieurement, après 1930, dans le cadre du système de décorations hongrois de l'époque.

Гергей Пал Шаллаи

1918-ОЙ ГОД В ИСТОРИИ АВСТРО-ВЕНГРИЙСКИХ НАГРАЖДЕНИЙ

(Резюме)

Подобно предыдущим войнам Габсбургской Империи Первая Мировая Война также внесла изменения в Австро-Венгерскую систему наград. Однако затянувшаяся, мобилизирующая огромные массы людей, отличающаяся от предыдущих и своим характером Великая Война в этом отношении превзошла все предыдущие оружейные конфликты. Кроме того, поскольку мировой пожар между 1914 и 1918-ими годами был последней войной Австро-Венгерской Монархии, которая закончилась распадом государственного строя, можно сказать, что Австрийско-Венгерская система наград достигла окончательной формы во время этой войны.

В номерах 2014/3., 2015/3., 2016/3. и 2017/2. *Военно-исторического Вестника* в качестве продолжения своих публикаций под названиями *1914-ый военный год в истории австро-венгерских наград, 1915-ый год в истории австро-венгерских наград, 1916-ый год в истории австро-венгерских наград и 1917-ый год в истории австро-венгерских наград*, заодно в заключительной части серии, автор описывает новинки фалеристики 1918-ого года – вызванные мировой войной - в отношении Австро-Венгерской Монархии.

Самое выдающееся событие последнего года войны в истории австро-венгерских наград – это основание медали для Раненных (*Verwundetenedaille*) в июне 1918-ого года. Медаль мог получить каждый, пострадавший ранениями на внешнем и внутреннем поле боя, независимо от их тяжести и независимо от воинского звания. Медаль можно было носить на «лагерно-зеленой» ленте, украшенной «алой» средней полосой, в соответствии с числом ранений. Начиная с февраля 1918-ого года награды могли быть присуждены теоретически во второй раз одному и тому же лицу, хотя фактически это было осуществлено лишь в нескольких случаях, это следующие награды: Военный крест II. степени, Средний Крест и Крест Рыцаря Ордена Липот, Орден Железной Короны II. и III. степени, Средний Крест, Офицерский и Рыцарский Крест Ордена Франца Иосифа, Коронный Золотой Крест За Заслуги и Золотой Крест За Заслуги. Когда закончилась мировая война из-за распада Австро-Венгерской Монархии многие дела по награждениям остались незаконченными. В Венгрии на последующее урегулирование дел по признанию заслуг, оставшихся со времени мировой войны – в рамках той эпохи венгерской системы наград – окончательно возникла возможность с 1930-ого года.

**A „HOSSZÚ KIVONULÁS”:
A SZOVJET CSAPATOK NÉMETORSZÁGBÓL TÖRTÉNŐ KIVONÁSÁNAK
POLITIKAI ÉS KATONAI HÁTTERE,
ÉS AZ EHHEZ KAPCSOLÓDÓ TÁRSADALMI KIHÍVÁSOK**

Bevezető

Ahhoz, hogy az 1980-as évek közepétől kezdődő átalakulási folyamatot megértsük, nem csak az általában jól ismert német eseményeket szükséges ismernünk, amelyek az újraegyesítéshez, illetve a szovjet csapatok kivonásához vezettek, hanem a kelet-német, illetve szovjet nézőpontot is. A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) történetéhez köthető előzmények, úgy mint az ország szovjet megszállása, a szovjet csapatok állomásoztatása, illetve ezek hatásai a kelet-német lakosságra szintén nem hagyhatóak figyelmen kívül. A csapatkivonás folyamatában nagy szerepet játszottak a szovjet vezetésen belüli reformerek, akik már évekkel a berlini fal leomlása előtt feltételezték, hogy a Szovjetunió gazdasági és társadalmi átalakulásának finanszírozása aligha lesz lehetséges a szovjet hadsereg általa megszállt országokból történő részleges vagy teljes kivonása nélkül. Mindezek áttekintése elengedhetetlen a csapatkivonások körülményeinek és ezek biztonságpolitikai, illetve mentalitástörténeti következményeinek megértéséhez.¹

Az NDK-ból való csapatkivonás története sikerként könyvelhető el, tekintetbe véve a körülményeket és a rendelkezésre álló időt, azonban számos probléma övezte a folyamatot, mind gazdasági, mind társadalmi oldalról. Emellett nehézséget okozott a szovjet hadsereg csapatainak hazaszállításakor a nukleáris fegyverek kérdése. A megfelelő dokumentálás a korabeli források hiányában nehézkes, csak a folyamatokban résztvevők visszaemlékezéseire hagyatkozhatunk az események kikövetkeztetéséhez. A katonákat és a kelet-német lakosságot egyaránt érintő társadalmi hatások és kihívások fontos részét képezik a téma feldolgozásának. A szovjet hadsereg kivonása, majd a Német Demokratikus Köztársaság, illetve a Szovjetunió felbomlása egyaránt hatást gyakoroltak a katonák és a lakosság viszonyára. A katonáknak, akiknek elsődleges feladata hosszú évtizedekig a „baráti szocialista ország” védelme lett volna, hirtelen azzal kellett szembeülniük, hogy nem áll már fenn az a rendszer, amelynek védelmére korábban felesküdték. A csapatkivonások soktényezős folyamata nem csak a két ország azóta eltelt történetét és egymáshoz való viszonyát határozta meg, de egész Európáét is.

¹ A magyar fordításért hálás köszönetét fejezi ki a szerző Tamási Lillának a budapesti Nemzeti Közszolgálati Egyetemről és Székely Dorottýának a németországi Bundessprachenamtól (a Bundeswehr idegennyelvi hivatala).

A Szovjetuniót érintő kihívások a hidegháború végén

A '80-as évek elejére három tényező segítette a Szovjetunió addigra kialakult biztonsági- és katonapolitikájának megváltozását. Első és legfontosabb a gazdasági nyomás, amely gyakran a nemzetközi, mindenekelőtt az amerikai történetírásban mint legfőbb, ha nem az egyetlen okként szerepel a Szovjetunió bukását illetően. A „kis hidegháború” fokozódó fegyverkezési versenye, illetve a Ronald Reagan elnök által meghirdetett SDI-terv (Strategic Defense Initiative – stratégiai védelmi kezdeményezés) felszínre hozta a szovjet gazdasági struktúra gyengeségeit, amelyek leküzdhetetlen feladatnak bizonyultak a szovjet gazdaság számára.² Másodsorban megjelent az úgynevezett katonai ügyek forradalma, ami alapjaiban változtatta meg a Varsói Szerződés tagállamainak közös katonai stratégiáját. Ez a paradigmaváltás már hét-nyolc évvel az 1987-ben aláírt *Berlini Nyilatkozat* (amely szerint a Varsói Szerződés csapatai egy esetleges fegyveres konfliktus esetén védekező stratégiát követnének), és öt-hat évvel Mihail Gorbacsov pártfőtitkárrá választása, illetve az általa meghirdetett reformok előtt megtörtént. Az új típusú, védekező jellegű katonai doktrína nagyban hozzájárult a kelet–nyugati kapcsolatok viszonyának megváltozásához, a *détente* kialakulásához, amely nélkül nem következhetek volna be a korszak végi változások.

Az új amerikai és észak-atlanti (NATO) katonai koncepciók³ fenyegetést jelentettek a szovjet területekre egy esetleges Közép-Európában kirobbanó háború esetén, melynek lehetősége a nukleáris fegyverek fokozatos leszerelésére ösztönözte a szovjet pártvezetést. Moszkva egyre inkább érdeklődést mutatott ezen fegyverek leszerelése iránt, ami nem csupán a hetvenes évekbeli hadászati fegyverek korlátozásáról szóló (Strategic Arms Limitation Talks – SALT) egyezményekhez hasonlóan a nukleáris fegyverek számának befagyasztását tűzte ki célul, de teljes leszerelésüket és kivonásukat is.⁴ Mindezek összessége vezetett ahhoz, hogy a moszkvai vezetés napirendjére tűzze csapatainak Közép-Kelet-Európából való kivonását. Ebben az időszakban merült fel az az elképzelés is, amely szerint a kelet-német állam további fennmaradásának feltétele a szovjet csapatok ott tartózkodása. Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter már 1986-ban érdeklődött minisztériumának legnevesebb Németország-szakértőinél egy esetleges újraegyesítés lehetőségéről felismerve, hogy a szovjet hadsereg kivonulása a Német Demokratikus Köztársaságból az ottani szocialista állam felbomlásához fog vezetni. Bár ez a téma még néhány évig tabu maradt a szovjet vezetés körében,⁵ Sevardnadze és szűkebb munkatársi köre ezen túl is megbeszéléseket folytattak egymással a német probléma, a szovjet csapatok állomásoztatása, a Szovjetunió katonai biztonsága és a szükséges gazdaságpolitikai reformok összefüggéseiről.

Arra, hogy ezek a belső tárgyalások mégis hatottak Gorbacsovra, az utal, hogy 1988 decemberében, még a New York-i ENSZ-csúcstalálkozó előtt – a nyugati országok meg-

² Gaddis 2005.; Goldman 1991.; Pravda 1990–1991.

³ A TNF (nukleáris fegyverek) és az Air Land Battle-koncepció. Az Air Land Battle-koncepció a nagy mélységben tevékenykedő gépesített erő alkalmazását fogalmazza meg, amit légideszantok és a harcászati légielő támogat.

⁴ Gorbacsov gyakran, részletekbe menően vizsgálta a nukleáris fegyverek leszerelésének kérdéskörét. Lásd: Gorbatschow 1987.

⁵ Daschitschew 1995. 561. o.

lepetésére, de még a saját katonai vezetésével sem elégséges módon egyeztetve⁶ – jelentette be 50 000 katonára és 5000 harcocsira kivonását Kelet-Németországból, Csehországból és Magyarországról, ezzel egyidejűleg a szovjet hadsereg 500 000 fővel való csökkentését. Bejelentését még néhány, évekkorábban katonai körökben elkészített (akkoriban elutasított) tanulmányra alapozta, melyek a reformok jegyében a szovjet haderő nem kevesebb mint 50%-os csökkentését, illetve professzionalizációját, a nyugattal való szembenállás megszüntetését és a „sztálini Európa-rend”-ről való teljes lemondást javasolták.⁷

1987-ben a Szovjetunió külügyminisztériumának tanácsadói köreiben többször napirendre került a „német kérdés”. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy az NDK a gazdasági és politikai versenyt elvesztette a Német Szövetségi Köztársasággal (NSZK) szemben. Az országban kormányzó Szocialista Egységpárt (NSZEP) politikai vezető erejének fenntartása (amely ezekben az években már csak gazdasági segélyekkel és a szovjet haderő ottani állomásoztatásával volt fenntartható) „elviselhetetlen gazdasági, morális és politikai terhet” rótt a Szovjetunióra. Gorbacsov számára már ebben az időben világossá vált, hogy a szovjet hegemonia és a kelet-német NSZEP hatalmának fenntartása hátráltatja a Szovjetunió általa végrehajtani kívánt belső gazdasági és társadalmi reformjait, így választás elé került. 1987 májusának végén a Varsói Szerződés politikai tanácskozó szerve Kelet-Berlinben ülésezett. Ez jó alkalomnak bizonyult arra, hogy Gorbacsov és Sevardnadze a „német kérdéssel” kapcsolatos problémáit Erich Honecker pártfőtitkár elé tárja. Indítványozták a fal lebontását, melyre a kelet-német vezetés negatívan reagált.⁸ Fontos napirendi pontjává vált a probléma a szovjet és a német vezetésnek egyaránt, és egy hosszú távú terv kidolgozását igyekeztek elérni, amely megnyugtató megoldást kínált volna mindkét ország vezetésének.

Ronald Reagan amerikai elnök június 12-én több mint 20 000 ember előtt a Brandenburi kapu előterében elmondott beszédében a falat a keleti és a nyugati országok közti ideológiai különbségek metaforájaként használta és felszólította Gorbacsovot a fal lebontására. Két hónappal később a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) legbefolyásosabb ideológusa, Alexander Jakovlev szembesítette a Kelet-Németországban tartózkodó szovjet diplomatákat a szovjet csapatok lehetséges teljes kivonásáról az országból. Találgatások kezdődtek a csapatkivonásokról, melyek az NDK mellett a kelet-európai országokat és Mongóliát is érintették. Elhangzott az érv, miszerint a szovjet csapatok állomásoztatása volt az egyedüli biztosíték az NDK kormányának helyén maradásához,⁹ amelyre azonban a reformok mellett a Szovjetunióknak nem volt elegendő gazdasági és katonai kapacitása.

A szovjet csapatok kivonásának kezdetei

Az 1988 decemberében a Gorbacsov által bejelentett részleges csapatkivonások Kelet-Németországból és teljes létszámban a kelet-európai országokból hamarosan ténylegesen el is kezdődtek, és még az 1989-es kelet-német tüntetéseknel sem kerültek bevetésre, sőt

⁶ Anatolij Csernyajev, Gorbacsov külpolitikai tanácsadója jegyezte fel naplójába 1988 őszén, miszerint a témát bár a Politikai Bizottságban tárgyalták, nem jutottak megegyezésre.

⁷ *Daschitschew* 1995. 559. o.

⁸ *Zubok* 2014. 622. o.

⁹ *Zubok* 2014. 620. o.

ez idő alatt is folytatódott a csapatok Szovjetunióba történő szállítása.¹⁰ 1990 januárjában már Gorbacsov is elkerülhetetlennek tartotta a német egyesítést és elismerte, hogy „az újraegyesítési folyamat tovább már nem visszatartható”.¹¹ Ebben szerepet játszott a még 1989 novemberében néhány nappal a fal leomlása előtti találkozója az új kelet-német pártfőtitkárrel, Egon Krenz-el. A főtitkár itt tájékoztatta arról Gorbacsovot, milyen szinten függ az NDK gazdasága a nyugattól. Gorbacsov véleménye szerint a közelgő tárgyalásokat a Szovjetunióval szükséges lefolytatni és nem ellene volt, majd tanácsolta (az amerikai felvetéssel összhangban) Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió, illetve a két német állam mielőbbi tanácskozásra való összehívását.

A szovjet katonai vezetés már korábban jelentette a logisztikai problémát, amit a nagyszámú hadsereg rövid időn belül történő visszahívása jelentett. Sevardenadze külügyminiszter szerint ekkorra már négy hete tisztázott volt,¹² hogy az állomásoztatott csapatok egésze visszahívásra fog kerülni, ugyanis további finanszírozásukra nem volt lehetőség, így a hadseregnek elég ideje állt rendelkezésre a felkészüléshez. Ezzel szemben a visszavont egységek tagjainak otthoni elszállásolása és ellátása továbbra sem volt biztosított, a családtagokkal együtt többszázézes létszámot kitevő haderő óriási kihívást jelentett a szovjet állam számára. A csapatok kivonása végül 1990 májusában technikai okokra hivatkozva egy időre leállt. Francia diplomaták sejtései szerint a leállítás összefüggött az éppen folyó német újraegyesítési tárgyalásokkal, és a Szovjetunió egyfajta nyomásgyakorlási eszközként próbálta alkalmazni. Viktor Kulikov marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka két héttel később egy interjúban világossá tette, hogy a Szovjetunió számára egy egységes Németország a NATO tagjaként elfogadhatatlan,¹³ és összefüggésbe hozta a csapatok kivonásának folyamatát az újraegyesítéssel kapcsolatos kérdésekkel. A kép azonban ennél árnyaltabb volt, a szovjet külügyminisztérium – néhány befolyásos tagja – azt szerette volna elérni, hogy az egyesített német állam NATO-csatlakozásának jóváhagyásáért cserébe támogatást kapjanak a csapatkivonások lebonyolításához és új laktnyak építéséhez a Szovjetunióban.¹⁴ Kulikov kijelentése után mindössze néhány nappal Gorbacsov a George Bushsal folytatott tárgyalása során azt nyilatkozta, hogy „a németek természetesen szabadok, szabadon dönthetnek arról, milyen szövetséghez szeretnének csatlakozni”.¹⁵

1990. június 1-jén életbe lépett a két német állam közti gazdasági és monetáris unió, amely bevezette a nyugat-német márkát az NDK-ban is. Ennek következményeképpen a szovjet csapatok kelet-német területen tartózkodása költségessé és ezzel valószerűtlenné vált. A szovjet katonák megtakarításaikat az eredeti tervek szerint 1:1-es arányban válthatták volna nyugatnémet márkára. Az újonnan megválasztott kelet-német kormány azonban szerette volna a szovjet csapatok állomásoztatásának költségeit, illetve a gazdasági realitásokat tekintetbe venni, ezt a pénzváltási arányba belekalkulálni, így 1:5,5 helyett már csak 1:2,34 arányban váltották volna át a megtakarításokat. A szovjetek

¹⁰ Kowalczyk – Wolle 2010. 212–217. o.

¹¹ Anatolij Csernyajev, Gorbacsov külügyi tanácsadójának naplóbejegyzése alapján Zubok 2008. 262. o.; Zubok 2014. 629. o.

¹² Zubok 2014. 634. o.

¹³ Viktor Kulikov interjúja az osztrák *Der Standard* magazinnak, 1990. május.

¹⁴ Filitov 2004. 51. o.

¹⁵ Zelikow – Rice 2002. 276–282. o.

továbbra is a régi arányszámhoz ragaszkodtak, melynek eredményeképpen a következő megállapodás született: 1,25 milliárd nyugatnémet márka állami támogatás, 2:1 arányú pénzváltási lehetőség a két német márka között, illetve egy 1:5,5 arányú transzferábilis rubel árfolyam alkalmazása.¹⁶ Bár a szovjet katonák számára fontosabb kérdésnek bizonyult megtakarításaik átváltása, mint a német NATO-csatlakozás bonyolult diplomáciai kérdésköre, ez a két tényező együttesen képes volt hátráltatni a német egyesítési és a szovjet csapatkivonási folyamatokat.

Mind a „2+4 szerződés”, mind az egyéb bilaterális szerződések tárgyalása során nagy szerepet kapott a német határvonal, a NATO-csapatok állomásoztatásának kérdése, a német hadsereg létszáma és a német NATO-csatlakozás lehetősége. 1990. július 16-án megegyezés született Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov között. A Bundeswehr maximális létszámát 370 000 főben határozták meg, és az egyesített Németország egész területén állomásozthatóvá váltak. A szuverén Németország saját akaratából a NATO tagja maradt, és a katonai szövetség biztonsági garanciái (az Észak-atlanti Szerződés 5. és 6. cikkelyei) egész Németország területén érvénybe léptek. Ezt követően szeptemberben került sor részletező megállapodásra a Szovjetunióval a csapatok további kivonási folyamatát illetően: a Szövetségi Köztársaság 15 milliárd márkát tett elérhetővé a szovjetek számára annak érdekében, hogy a csapatkivonás minél hamarabb megtörténhessen. Ebből az összegből 7,8 milliárd márka a szovjetunióbeli szállások és lakótömbök építésére került elkülönítésre.¹⁷ Ezt megelőzően többször felmerült már a Szovjetunió gazdasági kapacitásának hiánya egy ilyen nagyarányú logisztikai munkát igényelő csapatmozgatáshoz, ami a pártvezetés igyekezett felhasználni jobb tárgyalópozíció eléréséhez.

A végül a 1990 szeptemberében Moszkvában megkötött „2+4 szerződés” 4. cikkelye tartalmazta a szovjet csapatok kivonására vonatkozó keretfeltételeket. A szerződés aláírásával Németország elismerte határainak érvényességét és lemondott az atom-, biológiai-, és vegyi fegyverek birtoklásáról. Atomfegyvermentes övezetté nyilvánították Kelet-Németországot, emellett megtiltották az ország keleti területén külföldi csapatok állomásoztatását. A szovjet csapatok elhagyják az újraegyesített ország területét és befejeződik a négyhatalmi megszállás, visszaállítva ezzel az ország szuverenitását. Szeptember 24-én kilépett az NDK a Varsói Szerződésből, és október 3-án a Német Szövetségi Köztársasághoz való csatlakozásával egyesült a két ország. A szovjet csapatok kivonulásának részleteit az erről szóló október 12-én aláírt szerződés részletezi. Ebben meghatározásra került a teljes kivonás határideje, melyet 1994 decemberére terveztek, de végül már augusztusban megvalósult.¹⁸

A kivonást érintő technikai és társadalmi problémák

A csapatkivonások nehéz körülmények között, számos problémával zajlottak le, ezzel kihívások elé állítva a katonákon kívül a szovjet pártvezetést és a helyi lakosságot egyaránt. Az országban állomásoztatott hadseregcsoport (WGT – Westgruppe der Truppen) kivonását nehezítette, hogy még a kelet-német kormányzat sem rendelkezett megfelelő

¹⁶ Küsters 2009. 179. o.

¹⁷ Galkin – Tschernjajew 2011. 113. sz. dokumentum.

¹⁸ The Great Withdrawal 2005. 143. o.; Burlakow 1994. 187. o.

információkkal a csapatok elhelyezkedését és létszámát illetően. Bár az 1957-es „ideiglenes tartózkodásról szóló” megállapodás meghatározta a szovjet csapatok megszállási feladatainak körülményeit, ennek ellenére egy 1987–88-ban készített, a kelet-német politikai bizottság megbízásából készült tanulmány¹⁹ leírta, hogy a szovjet fél rugalmasan kezelte ezen megállapodás pontjait. A hivatalos adatok szerint a WGT a kelet-német állam ösztérületének körülbelül 3%-át tartotta ellenőrzése alatt,²⁰ ténylegesen azonban ez az arány kétszer, akár háromszor ekkora is lehetett.²¹ Ennek megbecslése nehéz feladat, mivel a szovjet hadsereg a területekről használati szerződéseket csak kivételes esetekben kötött a községekkel, járásokkal, kerületekkel. 1987-ben az NDK védelmi minisztere Heinz Keßler panaszt tett levélben a németországi szovjet csapatok (GSSD, 1988-at követően WGT) főparancsnokánál Valerij Belikovnál, melyben olyan eseteket említ, amelyek során a „nem megfelelően megjelölt területeken tartózkodó szovjet csapatok veszélyeztették az állam rendjét”. Amikor a Bundeswehr az egyesítést követően átvette ezen területek felett az ellenőrzést, több mint 10 000 kilométer olyan katonai közlekedésre kialakított aszfaltozott utat (Kolonnenweg) találtak, amelyen a szovjet csapatok bármilyen előzetes bejelentés nélkül mozoghattak. Ezek a határszakaszok mellett, katonai objektumok területén, illetve ezeket összekötően haladó utak biztonsági kockázatot jelentettek, így a Bundeswehr egyik első intézkedése feltérképezésük és a rajtuk való közlekedés korlátozása volt.²²

A nyugati ellenségkép elvesztésével, illetve a német újraegyesítéssel elveszett a megszálló szovjet hadsereg feladata és rendje, ezzel együtt a katonák fegyelme is. A keletnémet állambiztonság 1989 végétől kezdve folyamatosan dokumentált olyan eseteket, amelyek során bűncselekményeket és nemi erőszakokat követtek el szovjet katonák állomáshelyeinek környezetében. A szovjet parancsnokság igyekezett annak a látszatát kelteni, hogy hozzájárulnak a hasonló ügyek felderítéséhez, ennek ellenére számos alkalommal a nyomok „a laktanyák zárt kapuja előtt elvesztek”. Az állambiztonság által célzottan a WGT-ről kéthetente elkészített jelentések folyamatosan számoltak be okozott közlekedési balesetekről, rendszeresen megismétlődő veszélyes mélyrepülési manőverekről,²³ lopásokról, erőszakról, szovjet lövedékek becsapódásairól és robbanásairól, vagy hanyagság által okozott erdőtüzekről. Emellett feltűnnek még a jegyzőkönyvekben további egyedi esetek, amelyek általában szintén következmények nélkül maradtak, ilyen volt például, amikor harctér megvilágítására szolgáló gránátok csapódtak be egy chemnitz-i óvoda területé-

¹⁹ A Keßler-bizottság által elkészített százoldalas tanulmányt a Nemzeti Védelmi Bizottság tagjai számára készítették „tájékoztató anyagként”, és később további döntések alapjául szolgált. BA MA: DVW 1/39 538; SAPMO: DY 30/J IV 2/2A/3179.

²⁰ Hoffmann – Stoof 2008. 223. o. 2430 km²-ről tesz említést. Satjukow 2008. 94. o. türingiai és szászországi aktákra hivatkozva 243 015 hektárról, azaz az ország 2,2%-ról ír. Burlakow 1994. 41., 150. o. szerint 777 katonai használatú ingatlanterületen 36 290 épülettel rendelkeztek, amelyből 21 111 épült a Szovjetunió költségein.

²¹ Kowalczyk – Wollé 2010. 221. o.

²² Pruschwitz 2008. 109. o.

²³ Information №. 228/89 über Reaktionen der Bevölkerung im Zusammenhang mit Vorkomnissen und Erscheinungen, die durch Angehörige der WGSS verursacht wurden bzw. zu denen Hinweise auf deren Beteiligung vorliegen, Meldung der Bezirksverwaltung Dresden an das MfS, 1989. (A drezdai megyei igazgatóság az Állambiztonsági Minisztériumnak küldött információja a lakosság visszajelzéseiről a WGSS csapatai által előidézett eseményekről, 1989-ből.)

re.²⁴ Bár ezekről az ügyekről elkészültek a jelentések, a szovjet katonai vezetés általában nem vette ki részét a vizsgálatokból, ha mégis, igyekeztek hátráltatni kelet-német kollégáik munkáját és nem bocsátották megfelelő mértékben rendelkezésükre a kért információkat.²⁵ Az ilyen eseteknek köszönhetően nőtt a lakosság nemtetszése az ország területén tartózkodó szovjet katonákkal szemben. Volt rá példa, hogy tettelegesséig fajult az összetűzés a katonák és a helyi lakosok között, mint ahogy történt Großenhainban, miután egy erdőtüz okozói megtagadták a részvételt az oltási munkálatokban.²⁶

Általánosságban elmondható, hogy jó viszony alakult ki az előző évtizedek során az országban tartózkodó szovjet katonák és a helyi lakosság között. Speciális műszaki eszközökkel segédkeztek a katonák az árvizek, hóhelyzetek vagy ipari szerencsétlenségek elhárítása során, ezen kívül rendszeresen nyújtottak segítséget aratáskor a termelőszövetkezetek területén is. Közlebbi kapcsolatok alakulhattak ki, számos példa található arra, hogy a helyi lakosok és szovjet katonák címet cseréltek egymással, vagy baráti ajándékokat vittek egymásnak. Ugyanilyen jó kapcsolatot ápolt a lakosság számos tagja a Nemzeti Néphadsereg (Nationale Volksarmee – NVA) katonáival. Összességében elmondható, hogy a kelet-német lakosság viszonya a szovjet hadsereghez inkább pozitív volt, amia megtörtént negatív események sem befolyásoltak nagyban.

A kivonulási folyamattal párhuzamosan nőtt a dezertőrök és emellett azon szovjet katonák száma, akik menekültkérelmet nyújtottak be a német állam felé.²⁷ Ez a német hivatalok túlterheléséhez vezetett. Amikor a szovjet diplomáciához fordultak, hogy együttes megoldást keressenek, csak azt a választ kapták tőlük, hogy „Számoljanak mind a 380 000-el!”²⁸ A WGT főparancsnoka, Matvej Burlakov vezérezredes beszámolója szerint, 1993 februárjáig 1286 szovjet katona dezertált, akik közül mindössze 54-en kaptak²⁹ hivatalosan menedékjogot. Bár ezen adatok a valóságtól eltérhetnek, a mind a szovjetek, mind a németek által várt nagy menekülthullám elmaradt. Ez köszönhető volt annak is, hogy a szovjet hadvezetés keresőosztagok bevetésével és drákói büntetések kilátásba helyezésével igyekezett elrettenteni katonáit. Ez néhány esetben olyan kíméletlenséggel zajlott, hogy a német hatóságok mértékletességre szólítottak fel az elkövetőkkel szemben. A német oldalon kevés menekültkérelmet fogadtak el, és azokat is inkább a csapatok kivonása utánra halasztották.³⁰ Ennek egyrészt az volt az oka, hogy az elutasított kérelmezőket így nem kellett a szovjet hadseregnek visszaadniuk (és ezzel megkímélték őket a büntetéstől), másrészt viszont biztosíthatták vele a szovjet katonai vezetést arról, hogy a katonáiknak nem nyújtanak menedéket, amennyiben bűncselekmények elkövetése vagy dezertálás miatt szöknének el.

A csapatok kivonása során csak az NDK-ból 355 000 katonát és 250 000 hozzátartozójukat szállították a Szovjetunióba, illetve a posztszovjet térség területeire. Az egyes jelentésekben megjelenő számok eltérnek egymástól, így például egy 1991. január 9-én

²⁴ Information №. 12/89, 15.8.1989. BStU: ZAIG 5318.

²⁵ Analyse des Stationierungsabkommens, Ministerium für Nationale Verteidigung, o.D., 24.5.1988. BStU: HA XVIII-400.

²⁶ Information №. 228/89.

²⁷ Burlakow 1994. 37. o.

²⁸ Sholkwer 1990. 23. o.

²⁹ Groß 2005. 85. o.

³⁰ Pruschwitz 2008. 116. o.

írt beszámolóban 337 800 katonára és 208 400 családtag elszállításáról írnak, míg Burlakov 1994. január 1-jére datált közlésében 338 800 katonáról és a hozzájuk tartozó összesen 207 400 civilről ír. Csehszlovákiából 85 000 főt és 26 000 főnyi civilszemélyzetet, Magyarországról 44 668 fő mellett 56 000 civilt, Lengyelországból 40 000 katonát és 12 500 civil alkalmazottat, amely számok a hozzátartozókat nem tartalmazzák.³¹ Emellett csak Kelet-Németországból kivontak 4000 harckocsit, 8000 páncélozott járművet, 3700 löveget, 700 repülőt, 700 helikoptert és 105 000 gépjárművet. Ezek a számok is mutatják, hogy mekkora logisztikai feladat volt ennek elszállítását megoldani. Ehhez a számítások szerint körülbelül 15 000 vonatra lehetett szükség egyenként 50 vagonnal.³² Az egész művelet közel egymillió embert érintett, amellyel a folyamat valószínűleg a legnagyobb békeidőben történt csapatáthelyezés a világtörténelemben.

A németországi csapatkivonás egyedi volt a többi Varsói Szerződés tagállamból történt csapatkivonásokhoz képest, amelyek más típusú szervezést igényeltek. Míg például Magyarországon 1990 márciusa és 1991 júniusa között mindössze 4 hadosztály elszállítására volt szükség, amelyeket ráadásul szomszédos területre szállítottak, addig a WGT hat szovjet hadseregét nem szovjet területeken keresztül kellett hazaszállítani. A szállítást elsősorban Lengyelországon és Csehszlovákián át tervezték vasúti úton végrehajtani, de a lengyel kormány 1991. január végén megkétszerezte a korábban tehervonatokra megállapított vámot (60-ról 130 német márkára).³³ Ennek oka, hogy a lengyel vezetés szerette volna, ha először legkésőbb 1991 végéig az országukban állomásozó északi hadseregcsoportot vonják ki. A csehszlovák kormány pedig nem kívánt újabb szovjet csapatokat engedni az ország területére, még az átvonulás idejére sem,³⁴ így fennállt a veszély, hogy a WGT hosszabb időre Kelet-Németországban rekedhet.

Ennek következtében kezdtek el a Rügen szigetén található mukrani (Sassnitz) kikötő kibővítését, hogy Rostock és Wismar mellett kiterjesztett vízi úton szállíthassák a csapatokat a Szovjetunió területére. Így az országon belül vasúton, majd vízi és légi úton történt a csapatkivonás lebonyolítása. A légi szállításhoz a wünsdorfi szovjet főparancsnokság közelében fekvő sperenbergi repteret használták. Miután Varsó 1992 májusában szerződésben egyezett meg a kivonásról Oroszországgal és a vámokat 40%-al csökkentette, a csapatkivonások fele (a tervezett 80% helyett) vasúton történt.³⁵

Megoldások a problémák enyhítésére

Feltehető a kérdés, hogy ennyi probléma és nehézség után hogyan mondható mégis sikeresnek a művelet és hogyan voltak képesek a szovjetek a kivonást az eredeti határidő előtt hónapokkal befejezni. Visszatekintve elmondható, hogy mindez nagyban múlott a hadművelet vezetőjének, Matvej Burlakovnak a hozzáértésén. Míg 1990 végén a nyu-

³¹ Foertsch 2005. 345. o.; Hoffmann – Stoof 2008. 223. o.

³² Lohmann 2010. 231. o.

³³ Mroß 2005. 83. o.

³⁴ A szerző által készített interjúk Rudolf Ducháček altábornaggyal, a helyettes védelmi miniszterrel és a Havel-kormányban a szovjet csapatok kivonását érintő tárgyalások különleges megbízottjával; Svetožár Nad'ovič vezérőrnaggyal, a csehszlovák tárgyalócsoport logisztikai szakértőjével, később a szlovák hadsereg helyettes főparancsnokával és Michael Kocábal, a szovjet csapatok kivonásával foglalkozó parlamenti bizottság elnökével.

³⁵ Kowalczyk – Wolle 2010. 224. o.

gati hadseregcsoport kivonása csak nehézkesen zajlott, eközben Magyarországról a déli hadseregcsoport kivonását gyorsan és sikeresen koordinálni tudta.³⁶ Emiatt 1990 decemberében Burlakovot kinevezték a WGT főparancsnokává – és ezzel a csapatkivonások felelősévé. Nemsokára a német összekötő parancsnokság főparancsnokához, Hartmut Foertsch-höz fordult azzal a kéréssel, hogy tovább folyhasson a szovjet/országi csapatok kiképzése Németországban.³⁷ Erre azért volt szükség, hogy ne csupán az éppen kivonásban érintett csapatrészek legyenek lefoglalva, hanem az összes ott tartózkodó katona. Ezzel nagyban hozzájárult a csapatok fegyveléséhez és a bűncselekmények csökkentéséhez.

A Burlakov parancsnokságát megelőző időben a német–szovjet együttműködés nem folyt megfelelően koordinált módon, ezt mutatja, hogy Burlakov elődje, Boris Sznyetkov tábornok a WGT mindössze 10%-át tervezte a kivonás első négy évében hazaszállítani. Meglepetésként érte helyetteseit, amikor 1990 októberében az első Bundeswehr-tisztekkel való találkozásukon szembesültek a ténnyel, miszerint 1994 végéig teljesen lezárul a szovjet csapatok kivonása.³⁸ Ennek a nem megfelelő belső kommunikáció mellett az volt az oka, hogy a Sznyetkov és Foertsch közötti együttműködés személyes ellentétek miatt nem működött. Burlakov és vezérkara a kiképzések mellett kiterjedt oktatási és képesítés-szerzési projektet szervezett a Németországot elhagyó és új – sokszor civil – életet kezdő katonák számára. Erre a célra 200 millió német márkát kaptak a szövetségi kormánytól, amely területi alapon, létszamarányosan került elosztásra az orosz, ukrán, fehérorosz és kazah csapatrészek között.³⁹ Ezen kívül az adott országokban is nyitottak oktatási és átképzési központokat, amelyek 1996 októberéig körülbelül 13 000 zászlóst és tisztet képeztek át általában műszaki és kereskedelmi pályára.

A nukleáris fegyverekkel kapcsolatos kérdések

A csapatkivonások egyik legfontosabb kérdése a tömegpusztító fegyverek kivonása volt, amelyről a mai napig sem áll rendelkezésre elegendő információ. Ennek oka, hogy a kelet-német kormányzat sem rendelkezett részletes dokumentációval a fegyverzettel kapcsolatban. A vegyi-, biológiai és atomfegyverek kivonásának menetére csak néhány eseményből lehet következtetni. Mikor 1989 szeptemberében az INF-szerződés (Intermediate-Range Nuclear Forces – közepes hatótávolságú nukleáris erők szerződése) keretein belül az USA ellenőrzést tartott a szovjet atomfegyverekről Kelet-Németországban, a kelet-német állambiztonság szakértői – akik a nemzetközi jog területi elve alapján vehettek részt ezen vizsgálódásokban, a szerződést aláíró két nagyhatalom mellett – megállapították, hogy a szovjet csapatok a vizsgált területen már nem rendelkeznek nukleáris töltekkel. A Nemzeti Védelmi Minisztérium szakértői szerint az előzőleg hat támaszponton⁴⁰ állomásoztatott (nukleáris töltettel rendelkező) SS-12 közép-hatótávolságú rakéták

³⁶ Karácsony 2005. 200–234. o.

³⁷ Burlakow 1994. 23. o.; Foertsch 2005. 145. o.

³⁸ Otto Freiherr Grotéval készült interjú 2008-ból. Pruschwitz 2008. 113. o.

³⁹ Burlakow 1994. 119. o.

⁴⁰ SS-12: Waren-Müritz, Wokuhl, Königsbrück, Bischofswerda; SS-23: Jena-Forst és Weißenfels.

össességét, illetve az SS-23 kis-hatótávolságú ballisztikus rakéták nukleáris robbanófejeit⁴¹ ekkorra már elszállították.

Információk szerint a nukleáris robbanófejek teljes kivonására vasúton és tengeri úton már 1990 júliusától kezdve, azaz az újraegyesítés előtt sor került. Ezt erősíti meg Norbert Juretzko is,⁴² a BND (Bundesnachrichtendienst – Szövetségi Hírszerző Szolgálat) egykori munkatársa, aki amerikai kollégáival közösen a vonatok felügyeletét végezte. A WGT főparancsnoka, Matvej Burlakov 1991. március 5-én tartott sajtótájékoztatóján kijelentette, hogy az összes szovjet atomfegyver kivonásra került a volt NDK területeiről. A Bundeswehr keleti parancsnokságának főparancsnoka, Jörg Schönbohm altábornagy további információk hiányában nem bízott a jelentésben⁴³ és vizsgáló csoportot küldött Altengrabowba, ahol korábban a szovjet 3. csapásmérő hadsereg (1954-től kezdve 3. összefegyvernemi hadsereg) a rövid hatótávolságú harcászati rakétáit (SS-21/Tocska) tárolta. Ezek a rakéták konvencionális és nukleáris robbanófejekkel egyaránt felszerelhetők voltak, de a rövid hatótávolságuk (120 km) miatt nem estek az INF-szerződés hatálya alá. Emiatt nem állt rendelkezésre beszámoló az amerikai vizsgálóbizottságok forrásaiból sem a németek számára ezek jelenlétéről. Amikor 1991. április 19-én a Bundeswehr három katonája felvételeket készített a területről, az egyik ór tüzet nyitott rájuk. A körülmények miatt mindkét ország igyekezett elkerülni a további pánikkeltést és csitítani a kedélyeket. A kérdés ezen ügyet is tekintetbe véve még inkább előtérbe került: voltak-e ezen időpontban még orosz atomfegyverek Altengrabowban?

Az eset után a német kormány Moszkvánál érdeklődött arról, hogy találhatók-e még atomfegyverek a volt NDK területén és amennyiben igen, mikorra várható teljes kivonásuk az országból. Otto Freiherr Grote, a Bundeswehr-WGT közötti kapcsolattartó parancsnokságának parancsnoka szerint voltak arra utaló jelek, hogy 1991 áprilisában még tartottak nukleáris robbanófejeket Altengrabowban. Azonban véleménye szerint ennek oka nem a katonai és politikai vezetés akarátának hiánya volt, hanem logisztikai és infrastrukturális okok voltak, amit „a szovjet hadseregnél tipikus módon” a szőnyeg alá próbáltak söpörni.

Ennek a késedelemnek a valódi oka a mai napig számos spekuláció tárgyát képezi. A tények szerint az atomfegyver-szállításra való ólommal burkolt, szovjet speciális vagonok 1991 tavaszán kivonták Kelet-Németországból és ezt követően a Csehszlovákiából és Magyarországról való kivonulásra használták fel ezeket. Akkori szemtanúk⁴⁴ igazolták a Szovjetunió elkötelezettségét, miszerint először Magyarországot akarták megszábadítani a szovjet nukleáris fegyverektől. Állítólag az ezáltal keletkezett várakozási időszakra a WGT katonái egy kelet-német központi tárolóhelyre szállították a taktikai nukleáris fegyvereket. Más híresztelések szerint Gorbacsov felhívta Kohl kancellárt és tájékoztatta a szállítási kapacitások elégtelenségével összefüggő komplikációkról.

⁴¹ A rakéta 400-500 km hatótávolságban, konvencionális és nukleáris robbanófejeket egyaránt képes volt hordozni.

⁴² Juretzko – Dietl 2004. 12–52. o.

⁴³ A szerző Schönbohmmal, 2011. június 28-án készített interjúja alapján.

⁴⁴ Ez többek között 2016. augusztus 4-én „A Szuverenitás Határai – A Varsói Szerződés és Magyarország” című konferencián Horváth Miklós és a szerző által nyilvánosan megvitatódott és Borsits László vezérezre-des által megerősítődött.

A WGT főparancsnoka, Matvej Burlakov végül 1991 júniusában jelentette az atomfegyverek teljes kivonásának végrehajtását a Bundeswehr keleti parancsnokságának főparancsnokának, Schönbohm altábornagynak.⁴⁵ 1992 júniusában utolsóként a Weimarban állomásoztatott 446. rakétadandár (amely SS-21-esekkel volt felszerelve) is elhagyta Németországot,⁴⁶ így erre az időpontra lezárult a szovjet-orosz rakéták kivonása.

Ezen információk alapján elmondható, hogy sem a régi, sem a rövid életű új NDK államvezetés nem volt megfelelően tájékoztatva a saját országában állomásoztatott szovjet nukleáris fegyverek fajtájáról, mennyiségéről, vagy hollétéről, ami később az újraegyesítéskor a közös német kormányzat számára is nehézségeket okozott. Ez alól kivételnek számítanak a NATO „kettős határozatára” (1979) válaszként az NDK-ba telepített közép-hatótávolságú rakétarendszerek ezekről megfelelő információ állt rendelkezésre a kelet-német kormányzat számára. Mindezek szerint legalább 1991 tavaszáig, de még nagyobb valószínűséggel ugyanannak az évnek júniusáig voltak szovjet nukleáris fegyverek az újraegyesült Németország területén.

A szovjet hadsereg tagjainak otthoni kihívásai

Az átfogó politikai, katonai és társadalmi változások nem csak a szovjet hadsereg egészét, de a tagjait is kihívások elé állították. A rövid idő alatt történt átalakulás valóságos kultúrsokkot okozott. A szabad médiához való hozzáférés, az erőltetett kooperáció a német hatóságokkal, a közelebbi személyes kapcsolat az egykori ellenségekkel, az első tapasztalatok a nyugati kapitalizmussal, a környezetvédelem kérdései, a német biztonsági előírások mind újdonságként hatottak a kelet-német állampolgárokra és a szovjet hadsereg ott tartózkodó katonáira. Az állam felszámolása a hadsereg tagjainak számára – akiknek feladata egészen addig ennek megvédése volt – nagy kihívást jelentett.

Bár a nyugatnémet kormányzat a kivonási tárgyalásokon ígéretet tett szovjetunióbeli szállások építésének támogatására, ezek részben a helyi korrupció,⁴⁷ részben az események alakulásának kiszámíthatatlansága – például a Szovjetunió széthullása – miatt csak részben valósulhattak meg. Az építkezések túlnyomó részben az állam nyugati részén, így például Ukrajnában és Fehéroroszországban kezdődtek, amikor azonban a Szovjetunió 1991 végén megszűnt, az építkezéseket át kellett helyezni az orosz területekre. Sok ország hazatértükkor csupán üres területekre érkezett, bármiféle szállás vagy kiépített infrastruktúra nélkül. Volt rá példa, hogy az Oroszországba érkezett katonák és családtagjaik egy beépítetlen területen, katonai járművekben voltak kénytelenek lakni, míg nem találtak (számukra) megfelelő szálláshelyet. A Németország és a Szovjetunió között 1990 októberében kötött szerződés szerint a német kormány 7,8 milliárd német márkát ajánlott 36 000 lakás építésére, emellett 1 milliárd márkát az egyéb szállítási költségekre és 3 milliárd márka kamatmentes hitelt tett elérhetővé a szovjetek számára. Ezek a pénzek azonban az építéshez szükséges összegnek csak egy részét tudták fedezni.

⁴⁵ Jörg Schönbohm interjúja a *Märkische Allgemeine Zeitung*nak, 2012. április 19-én.

⁴⁶ *Mroß* 2005. 99. o.

⁴⁷ Egy 2012. májusi berlini beszélgetésen újra erre utalt Horst Teltschik, Rainer Eppelmann és Ekkehard Richter.

Összefoglalás

A kivonulás végrehajtásának és történelmi jelentőségének végső értékeléséhez három szempontot kell figyelembe venni: a hadtörténeti, a biztonságpolitikai és a társadalmi dimenziót. A rendelkezésre álló információk szerint a WGT kivonása sikeres katonai műveletnek számít. Tekintettel az említett rendkívül nehéz körülményekre és a súlyos események meglepően alacsony számára elmondható, hogy a szovjet csapatok kivonásának megszervezése és végrehajtása sikerrel járt. Viszont a Németországból, valamint Lengyelországból, Magyarországról, Csehországból és Szlovákiából való kivonulás biztonságpolitikai következményei komolyak voltak. A szovjet csapatok kivonása és a Szovjetunió felbomlása nem csak Európában, hanem az egész világon felborította a katonai erőegyensúlyt. Végül, de nem utolsósorban szintén figyelembe kell venni, hogy mit jelentett a kivonulás az ezáltal közvetlenül vagy közvetve érintett embereknek: a kivonulás éveiben először váltak láthatóvá a szovjet katonák és hozzátartozóik, valamint örömeik és félelmeik a német lakosság számára is – míg azelőtt az NDK mindennapjaiban szinte láthatatlanok maradtak.⁴⁸

A szovjet katonák rossz ellátási helyzete és bizonytalan jövője a Szovjetunióban, Oroszországban, Ukrajnában, Fehéroroszországban, Kazahsztánban stb. a német lakosságban nagy segítőkészséget idézett elő. Miután a szovjet katonák elégtelen ellátása Németországban nyilvánosságra került, a németek 1990 decemberében több tízezer karácsonyi csomagot készítettek részükre.⁴⁹ Végül, amikor 1992-ben fény derült a katonákra és családjaikra vonatkozó, részben katasztrofális felvételi feltételekre a posztszovjet államokban, főleg a Bundeswehr és más Németországban állomásoztatott hadseregek katonái mutattak szolidaritást és szerveztek jelentős mennyiségű segélyszállítmányt; a segítségnyújtás, még a kivonulás 1994-ben való befejezése után is folytatódott.⁵⁰ Ez az új német–orosz tapasztalat megváltoztatta a kölcsönös viszonyokat – a mai napig tartó pozitív hatással.

⁴⁸ Mathias Findelee alezredes szerint, aki a Szovjetunióban végezte tanulmányait és akkoriban mint volt NVA-tiszt a Bundeswehr kapcsolattartó parancsnokságának wismari irodájában szolgált, Wismarban „nem ismerték” az oroszokat, és ezáltal szintén a német összekötő tisztek feladataihoz tartozott a kapcsolatok fejlesztése a német helyi hatóságok, a lakosok és a WGT katonái, illetve legalább parancsnokai között. Egy 2012. október 24-én Geilenkirchenben készített interjú alapján.

⁴⁹ Findelee is beszámol arról, hogy hogyan készített kollégáival és Wismar polgármesternőjével együtt segélycsomagokat. A *Der Spiegel*-ben 1991. március 4-én megjelent „Den Rückzug nicht gelernt” című cikk szerint ez a gyors támogatás egyes benyomást keltett a WGT katonáinál és parancsnokainál.

⁵⁰ Mroß nyomtatékosan beszámol az általa is szervezett segélyszállítmányokról Szmolenszk környékére 1992-ben és 1993-ban *Mroß* 2005. 141–163. o., valamint a német katolikus katonák közössége (Gemeinschaft Katholischer Soldaten) által nyújtott 1998-ig tartó támogatásról: *Mroß* 2005. 14. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Burlakow* 1994. *Matwej Burlakow*: Wir verabschieden uns als Freunde – Der Abzug, Aufzeichnungen des Oberkommandierenden der Westtruppe [sic] der sowjetischen Streitkräfte. Bonn, 1994.
- Daschitschew* 1995. *Wjatscheslaw Daschitschew*: Episoden aus der sowjetischen Deutschlandpolitik der 80er Jahre (Erlebnisse und Erkenntnisse). In: Die Kontinentwerdung Europas. Hrsg. Heiner Timmermann Berlin, 1995.
- Filitov* 2004. *Alexej M. Filitov*: Sovetskaia politika i ob'edineniie Germanii (1989–1990 gg.). *Otechestvennaia istroia*, 2004/6.
- Foertsch* 2005. *Hartmut Foertsch*: Germany. In: The Great Withdrawal – Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990–1994. Eds. *Nad'ovič Svetozár – Hartmut Foertsch – Imre Karácsony – Zdzisław Ostrowski*. Bratislava, 2005.
- Gaddis* 2005. *John L. Gaddis*: The Cold War – A New History. New York, 2005.
- Galkin – Tschernjajew* 2011. *Michail Gorbatschow* und die deutsche Frage – Sowjetische Dokumente 1986–1991. Hrsg. *Alesandr Galkin – Anatolij Tschernjajew*. München, 2011.
- Goldman* 1991. *Marshall Goldman*: What Went Wrong With Perestroika. New York, 1991.
- Gorbatschow* 1987. *Michail Gorbatschow*: Perestroika – Die zweite russische Revolution – Eine neue Politik für Europa und die Welt. München, 1987.
- Hoffmann – Stoof* 2008. *Hans-Albert Hoffmann – Siegfried Stoof*: Sowjetische Truppen in Deutschland – Ihr Hauptquartier in Wünsdorf 1945–1994. Berlin, 2008.
- Juretzko – Dietl* 2004. *Norbert Juretzko – Wilhelm Dietl*: Bedingt dienstbereit – Im Herzen des BND – Die Abrechnung eines Aussteigers. Berlin, 2004.
- Karácsony* 2005. *Imre Karácsony*: Hungary. In: The Great Withdrawal – Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990–1994. Eds. *Nad'ovič Svetozár – Hartmut Foertsch – Imre Karácsony – Zdzisław Ostrowski*. Bratislava, 2005. 200–234. o.
- Kowalczuk – Wolle* 2010. *Ilko-Sascha Kowalczuk – Stefan Wolle*: Roter Stern über Deutschland – Sowjetische Truppen in der DDR. Berlin, 2010.² 212–217. o.
- Küsters* 2009. *Hanns Jürgen Küsters*: Das Ringen um die deutsche Einheit: Die Regierung Helmut Kohl im Brennpunkt der Entscheidungen 1989/90. Freiburg, 2009.

-
- Lohmann* 2010. *Horst Lohmann*: GSSD – Die Gruppe der Sowjetischen Streitkräfte in Deutschland 1945–1994. Berlin, 2010.
- Mroß* 2005. *Bernhard Mroß*: Die 8. Sowjetische Allgemeine Gardarmee, ausgezeichnet mit dem Lenin-Orden. Harrislee, 2005.
- Pravda* 2010. *Alex Pravda*: The Collapse of the Soviet Union, 1990–1991. In: *The Cambridge History of the Cold War*. Ed. *Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad*. Vol. 3. Cambridge, 2010.
- Pruschwitz* 2008. *Thomas Pruschwitz*: Der sowjetische Truppenabzug aus Deutschland (1990–1994) – Über den schwierigen Anfang vom Ende der sowjetischen Militärpräsenz. *Hallesche Beiträge zur Zeitgeschichte*, 2008/18. 104–119. o.
- Satjukow* 2008. *Silke Satjukow*: Besatzer – „Die Russen” in Deutschland 1945–1994. Göttingen, 2008.
- Sholkwer* 1990. *Nikita Sholkwer*: Warum ist der Weg nach Hause so weit? *Neue Zeit*, 43. (1990) 22–23. o.
- The Great Withdrawal 2005. *Nad’ovič Svetozár – Hartmut Foertsch – Imre Karácsony – Zdzisław Ostrowski*: The Great Withdrawal – Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990–1994. Bratislava, 2005.
- Zelikow – Rice* 2002. *Philip Zelikow – Condoleezza Rice*: Germany Unified and Europe Transformed – A Study in Statecraft. Cambridge, Mass. 2002.
- Zubok* 2008. *Vladislav Zubok*: German Unification from the Soviet (Russian) Perspective. In: *Turning Points in Ending the Cold War*. Ed. *Kiron Skinner*. Stanford, 2008. 255–272. o.
- Zubok* 2014. *Vladislav Zubok*: With his back against the Wall: Gorbachev, Soviet demise, and German reunification. *Cold War History*, 14. (2014) 619–645. o.

Oliver Bange

THE "LONG WITHDRAWAL" – THE POLITICAL AND MILITARY BACKGROUND,
AND THE RELATED SOCIAL CHALLENGES OF THE WITHDRAWAL
OF THE SOVIET TROOPS FROM GERMANY

(Abstract)

In order to understand the transformation process that started in the mid-1980s, we have to know not only the generally well-known German events which lead to the reunification and the withdrawal of the Soviet troops, we have to understand the East German and the Soviet viewpoints as well. For the ultimate evaluation of the execution and the historical significance of the withdrawal we have to take three viewpoints into consideration, namely the dimensions of military history, security policy and society. The antecedents related to the history of the German Democratic Republic (GDR) – such as the Soviet occupation of the country, the stationing of the Soviet troops, as well as the effects of these on East German inhabitants – cannot be left out of consideration. The reformers within the Soviet leadership played an important part in the process of the withdrawal of the troops. These men, years before the fall of the Berlin Wall, assumed that the financing of the economic and social transformation of the Soviet Union would scarcely be possible without partially or completely withdrawing the Soviet forces from the countries occupied by them. The survey of all these factors is inevitable in order to understand the circumstances of the withdrawal, their consequences on security policy and cultural history.

The publication explores the history of the withdrawal of the Soviet troop from the GDR. In addition to discussing the political issues, the author speaks in details about the tasks and problems which arose during the withdrawal in connection with technics (both in terms of nuclear and traditional weapons), logistics and human resources.

Oliver Bange

DER „LANGE ABZUG“ – DER POLITISCHE UND MILITÄRISCHE HINTERGRUND
DES ABZUGS DER SOWJETTRUPPEN AUS DEUTSCHLAND UND DIE DAMIT
VERBUNDENEN GESELLSCHAFTLICHEN HERAUSFORDERUNGEN

(Resümee)

Um den Umwälzungsprozess ab Mitte der 1980er Jahre verstehen zu können, müssen wir nicht nur die im Allgemeinen wohl bekannten deutschen Ereignisse kennen, die zur Wiedervereinigung bzw. zum Abzug der Sowjettruppen geführt haben, sondern auch den ostdeutschen bzw. sowjetischen Standpunkt. Zur endgültigen Beurteilung der Durchführung des Abzugs und seiner historischen Bedeutung müssen wir drei Aspekte in Betracht ziehen: die militärhistorische, die sicherheitspolitische und die soziale Dimension. Es darf auch die Vorgeschichte im Zusammenhang mit der Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik (DDR) nicht außer Acht gelassen werden, wie zum Beispiel die sowjetische Besetzung des Landes, die Stationierung der Sowjettruppen bzw. die Folgen dieser auf die ostdeutsche Bevölkerung. Im Prozess des Truppenabzugs spielten diejeni-

gen Reformer innerhalb der sowjetischen Führung eine große Rolle, die bereits Jahre vor dem Fall der Berliner Mauer vorausgesetzt hatten, dass die Finanzierung der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umstrukturierung der Sowjetunion ohne den teilweisen oder vollständigen Abzug der Sowjetarmee wohl kaum möglich sein wird. Die Beachtung der obigen Faktoren ist zum Verständnis der Umstände des Truppenabzugs und der sicherheitspolitischen bzw. mentalitätsgeschichtlichen Folgen dieser unabdingbar.

Die Mitteilung deckt die Geschichte des Abzugs der sowjetischen Truppen aus der DDR auf. Neben den politischen Fragen gibt sie auch einen detaillierten Überblick über die technischen (sowohl hinsichtlich der Nuklear- als auch der traditionellen Waffen), logistischen und die Humanressourcen betreffenden Aufgaben und Probleme beim Truppenabzug.

Oliver Bange

LE « LONG RETRAIT » – LE CONTEXTE POLITICO-MILITAIRE DU RETRAIT
DES TROUPES SOVIÉTIQUES D'ALLEMAGNE ET LES DÉFIS SOCIAUX QUI S'Y
RATTACHENT

(Résumé)

Pour comprendre l'évolution de la situation dès le milieu des années 1980, il ne suffit pas de connaître les événements allemands généralement bien connus qui ont conduit à la réunification et au retrait des troupes soviétiques, mais il faut également tenir compte du point de vue des Allemands de l'Est et des Soviétiques. Pour l'évaluation globale de la mise en œuvre du retrait et de son importance historique, il faut prendre en compte trois aspects : les dimensions sociales, d'histoire militaire et de politique de sécurité. Et il faut également prendre en considération certains événements liés à l'histoire de la République démocratique allemande (RDA) tels que l'occupation soviétique du pays et ses effets sur la population est-allemande. Les réformateurs au sein des dirigeants soviétiques ont joué un rôle important dans le processus de retrait des troupes. En fait, ils supposaient déjà plusieurs années avant la chute du mur de Berlin que la transformation économique et sociale de l'Union soviétique ne pourra être financée sans le retrait partiel ou complet des troupes des pays occupés par l'URSS. Tous ces éléments doivent être examinés pour comprendre les circonstances du retrait des troupes et ses conséquences sur les mentalités et la politique de sécurité.

La publication traite de l'histoire du retrait des troupes soviétiques de la RDA. Outre les questions politiques, elle retrace aussi les missions et les problèmes en matière technique (tant pour les armes nucléaires que les armes conventionnelles), logistique et de ressources humaines.

Оливер Банге

«ДЛИННЫЙ ВЫВОД» – ПОЛИТИЧЕСКИЙ И ВОЕННЫЙ ЗАДНИЙ ПЛАН ВЫВОДА
СОВЕТСКИХ ВОЙСК ИЗ ГЕРМАНИИ И СВЯЗАННЫЕ
С ЭТИМ СОЦИАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ

(Резюме)

Для того чтобы понять процесс преобразования начиная с середины 1980-ых годов, необходимо знать не только хорошо известные немецкие события, которые привели к воссоединению, а также и к выводу советских войск, но и восточно-немецкую и советскую точки зрения тоже. Для окончательной оценки осуществления вывода войск и её исторической значимости необходимо рассмотреть три аспекта: военноисторический, политику безопасности и социальные измерения. Нельзя оставить без внимания предшествующие события, связанные с историей Германской Демократической Республики (ГДР), такие как советская оккупация страны, размещение советских войск и влияние их на восточнонемецкое население. В процессе вывода войск играли большую роль реформаторы внутри советского руководства, которые уже годами до разрушения Берлинской Стены предполагали, что финансирование экономического и социального преобразования Советского Союза на вряд ли возможно без частичного или полного вывода Советской Армии из тех стран, которые она оккупировала. Рассмотрение всего этого необходимо для понимания условий вывода команд и в последствии политике безопасности их и истории менталитета.

В публикации раскрывается история вывода советских войск из ГДР. Помимо политических вопросов, в ней также подробно говорится и о технических (принимая во внимание как ядерное, так и обычное традиционное оружие), логистических, связанных с трудовыми ресурсами задачах и проблемах, возникающих при выводе войск.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

KRUPPA TAMÁS

EGY EPIZÓD A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBÓL*

Adatok Giovanni Marco Isolano gróf magyarországi pályafutásához

Giovanni Marco Isolano gróf egyike azon olasz katonáknak, akik a tizenöt éves háború idején magyarországi harctereken megfordultak. A bolognai származású Isolanónak máig nincs életrajza, a *Dizionario biografico* monumentális sorozatában nem találjuk a nevét: ezt konstátálta a gróf feljegyzéseit kiadó Benda Kálmán is a *Hadtörténelmi Közleményekben* 1983-ban.¹ A helyzet ismereteim szerint azóta sem változott: most én is csupán arra vállalkozom, hogy a meglévő, illetve különböző levéltárakban talált adatokkal felhívjam a figyelmet a Magyarországon hosszú időt szolgált katona életének néhány fontos momentumára.²

Isolano nem egyszerű katona volt, úgy tűnik, írói vénával is rendelkezett, ahogyan sokkal híresebb és ismertebb kollégája, Giorgio Basta, aki elsősorban elméleti munkásságával írta bele magát az egyetemes hadtörténetbe. Neki ennél kevesebb jutott, pedig két jelentős magyarországi település és vár védelméből is alaposan kivette a részét.

Feljegyzései nem sokat árulnak el a katonáról: amint Benda Kálmán is megjegyezte, a kéziratnak vannak furcsaságai. Először is a feltételezett szerző, azaz Isolano egyes szám harmadik személyben beszél magáról, ami egy irodalmi műnél még érthető lenne, de egy történelmi-hadtörténelmi tárgyú feljegyzésnél már kevésbé. Furcsa az is, hogy éppen Várad ostromáról számol be nagyon szűkszavúan, amelyből pedig a tüzérség parancsnokaként derekasán kivette a részét. Hasonló hiányérzetünk támad Pápa ostromának leírásánál, ahol például említést sem tesz a Gianfrancesco Aldobrandini által vezetett pápai csapatok szerepléséről. Ugyanakkor feltűnően tájékozott az erdélyi, sőt a portai belviszonyokat illetően. Az erdélyi tárgyú részek, bár statisztikát nem készítettem, néhol szinte teljesen kiszorítják a magyarországi eseményeket, holott nem tudunk arról, hogy váradi szereplését leszámítva Isolano huzamosabb időt töltött volna a fejedelemségben. A furcsaságoknak itt még nincs vége: a Benda Kálmán által kiadott kézirat a *Guerre descritte del conte... Isolani* címet viseli, amelyet a fordító *Isolano gróf... által leírt háborúk* címmel adott vissza. Amit lehetne a következőképpen is fordítani: *A boldog emlékezetű Isolani gróf lejegyzett harcai/harcainak leírása*, amit értelmezhetünk úgy, hogy nem

* Kutatásaimat az MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport támogatta.

¹ Benda 1983. 651–681. o. Az olasz források csekély kivételtől eltekintve Isolani formában írják a gróf nevét. Mivel a magyar szakirodalomban inkább az Isolano alak honosodott meg, ezt utóbbit választottam.

² A tizenöt éves háború eseményeivel kapcsolatban született szép számú munka közül itt most csak Tóth Sándor Lászlónak a háború eseménnytörténetét feldolgozó, illetve Bagi Zoltánnak a császári-királyi mezei hadseregéről írt monográfiáját említem. Tóth 2000.; Bagi 2011.

Isolano írta, hanem valaki más, ami magyarázatot adna arra, hogy miért többes szám harmadik személyben szerepel az állítólagos szerző.

A homályt nem oszlatja Giovanni Fantuzzi bolognai írókról készült monumentális munkája, melynek 4. kötetében kapott helyett grófunk. Az 1784-ben megjelent kötet arról tanúskodik, hogy Isolanóról már akkor sem tudtak szinte semmit még a bolognaiak se, a nyúl farknyi biográfia felsorolja a foglalkozását, címeit, majd említ egy kéziratot, amely „a mi intézményünk könyvtárában található” – írja Fantuzzi, és amely egy XVII. század elején született másolat. Címe: *Compendio di molti anni di guerre seguite in Ungaria dell'anno 1594 sino all'anno 1599 quando l'autore era colonello, cavaliere, e consigliere di guerra di s.m. cesarea e governatore de'Alba Reale ecc. dedicato a Leopoldo Arciduca d'Austria del Guido Cesare Isolani cugino dell'autore l'anno 1626*. Fantuzzi tud még két példányról, ám azokat nem látta. Ez azonban nem azonos a Benda által ismertetett kódexben található másik kézirattal, amelynek bizonyosan nem Isolano a szerzője.³ Sajnos egyelőre nem volt módom utánajárni a kéziratnak, de nem valószínű, hogy Isolano két különböző feljegyzést készített volna.⁴ Ráadásul 1602 szeptemberében fogságba esett, a Benda Kálmán által kiadott kézirat feljegyzései azonban folytatódnak, aminek az egyik lehetséges magyarázata, hogy később fogságba esettektől tájékozódott az eseményekről. De lehetséges más megoldás is: bár a cím alátámasztani látszik Isolano gróf szerzőségét, ugyanakkor utal arra is, hogy az utókor, jelen esetben Guido Isolano, aki a főhercegnek ajánlotta a munkát, feltehetően alakított rajta. Ezt megerősíti a Benda-féle kézirat címe is, amit bizonyosan nem adhatott a kézirat szerzője, akárhogyan is fordítjuk.

Fantuzzi műve alapján tehetünk néhány további, ide kívánczó megjegyzést. A bolognai monográfus először is pontosan megjelöli a kézirat műfaját: *compendio*, azaz összefoglalás, kivonat, amelynek megfelel az évkönyv-szerű bejegyzés. Ráadásul nem XVIII. századi, mint a Benda Kálmán által közölt kézirat, hanem 1626 körül készülhetett, tehát majdnem egykorú a másolat, hisz ha hihetünk Fantuzzinak, Guido, Isolano unokaöccse ekkor ajánlotta a főhercegnek. A feljegyzések 1599-ig tartanak, tehát a székesfehérvári ostrom, ahol a várparancsnok Isolano volt, és amely katonai karrierjének a csúcsát jelentette, már nem szerepel benne, de nem is folytatódik a fogságba esése után.⁵

Balogh Jolán *Várad vára* című munkájában idéz egy harmadik kéziratot, bár nem Isolano nevéhez kötve, amelyből részleteket is közöl. Ezt a *Relazionét*, amely Várad ostromát meséli el igen részletesen, Milánóban a Biblioteca Ambrosianában őrzik.⁶ A bevezető részben a szerző, aki bizonyosan azonos Isolano gróffal, hosszan értekezik az erdélyi történelemről, illetve a fejedelemség fekvéséről. Ez a jól értesültség, mint láttuk, átüt a Benda Kálmán által kiadott kézirat is.⁷ Ezt a harmadik kéziratot azonban, nagyon jól

³ Fantuzzi 1784. 380–381. o. Úgy tűnik, hogy az ő hivatkozását vette át téves halálozási dátummal Maggiorrotti monográfiája is. Maggiorrotti 1937. 436. o.

⁴ Címe: *Relatione del successo a Alba Regali, anno 1602*. Kiadása: Benda – Nehring 1978. 269–283. o. A *Compendiò*ból kiderül, hogy a gróf Belgrádban halt meg, és ott temették el. Bologna, Biblioteca Universitaria, Ms. 871, 54^r Giampiero Brunelli szíves közlése, aki a közeljövőben tervezi a szöveg kiadását.

⁵ Az ostromról lásd: *Gömöry* 1892. 299–322., 610–616. o.

⁶ A címe: *Relatione dell'assedio del castello di Varadino*. Eredeti jelzete: Biblioteca Ambrosiana, Ms. S. 103 SUP. Mikrofilmen tanulmányoztam. Jelzete: MNL OL Mikrofilmtár, 19 047. sz.

⁷ Szövegének közreadását, amely Várad ostromának leírását illetően jóval bővebb a parancsnok, Melchior von Redern jelentésénél, a közeljövőben tervezem.

behatárolható tartalma miatt is, el kell választanunk mind a Benda Kálmán által közölt, mind a Bolognában őrzött szövegektől.

Felmerül a kérdés, bár ezt csak a bolognai kézirat vizsgálata tudná igazolni, hogy a Benda-féle szöveg eltéréseinek az oka vajon nem az-e, hogy nem csupán utólag alakítottak rajta, amint fentebb utaltam rá, hanem hogy talán nem is Isolano a kézirat szerzője? Például a már említett Guido, az unokaöccs (ez magyarázná, hogy a *Guerra descritte* németországi lelőhelyről került elő), vagy a gróf környezetében tartózkodó egyik honfőtársa, aki „együtt mozgott” vele és a magyarországi harcokban szinte mindenhová elkísérte. Erre a legegyszerűbb, legkézenfekvőbb jelöltek családtagjai lennének, akik 1602-ben vele együtt estek fogságba. Az egyikük Giulio Cesare Isolano, akiről a szakirodalom eddig is tudott. Testvére, Alemanno,⁸ aki Giulióval együtt szabadult ki az apjuk által 1610-ben kifizetett nem csekély 10 ezer tallér ellenében.⁹ Marco azonban már korábban meghalt.¹⁰ Benda Kálmán és a szakirodalom úgy tudja, hogy ez 1604 körül történt, a vatikáni levéltár alább olvasható államtitkársági aktái azonban világosan és egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a gróf ekkor még életben volt és csak két évvel később, valamikor 1606-ban halálozott el.¹¹

A továbbiakban, ahogyan az elején ígértem, a gróf magyarországi tevékenységének néhány olyan momentumát szeretném felvillantani, amelyek nem, vagy elnagyolva szerepelnek a fentebb említett feljegyzésekben és amelyek a tizenöt éves háború történetével foglalkozó jelentős mennyiségű szövegkiadás ellenére a kutatás elől eddig rejtve maradtak.

Isolanónak tulajdonított feljegyzések tehát 1594-ben kezdődnek, de mint fentebb említettem, az előadó többes szám első személyben (mieink) meséli el az eseményeket, és ez egészen így történik az 1602. évig. Egyetlen egyszer jelenik meg a szövegben a gróf teljes neve, az 1598. évi bejegyzésnél: ez az év valóban kiemelkedő szerepet töl-

⁸ Ascanio Quarantotto konstantinápolyi ferences egyik beszámolója szerint Belgrádból, ahol fogva tartották az Isolanókat és társaikat, Alemanno elmenekült. Egy másik jelentése szintén utal név említése nélkül a gróf egyik rokonára, aki, hogy kiszabaduljon fogságából, törökké lett. Ez az illető de Breves francia követ házában tartózkodott menekülése után. Ha a rokonon testvért kell értenünk, akkor talán Alemannóra vonatkozik a célzás. Mindenesetre alaptalan híresztelésnek bizonyult, mivel 1610-ben Giulio Cesaréval együtt úgy bukkan elő, mint akinek hosszú szenvedést kellett kiállnia hite megőrzése miatt. Talán nem is igazi megmenekülésről, amit igen nehéz elképzelni, hanem a török hatóságok által adott nagyobb mozgástérről van szó, amit a tárgyalásokban való részvétele és talán annak reményében kapott, hogy áttér. ASV Fondo Borghese III, vol. 60A, fol. 310.^v, 314.^v, ill. Documente VII, 120. o. (név említése nélküli velencei követjelentés), ill. 7. sz. iratot.

⁹ Lásd a 7. sz. iratot! A Székesfehérvár ostromáról készült *Relatione* Giuliót és Alemannót Marco vér szerinti unokatestvérének tartja. *Benda – Nehring* 1978. 273. o. Nem volt módomban az eredeti szöveg tanulmányozása, az államtitkársági regisztrum azonban egyértelműen a három Isolani apjáról szól, tehát három testvérrel, vagy féltestvérrel van szó, és azt is megtudjuk, hogy Rómában jól ismerték őket, a tévedést tehát kizárhatjuk.

¹⁰ A Hoffinanz irataiban felbukkan még egy további Isolano, Giovanni Battista, aki valószínűleg nem testvér, hanem távolabbi rokon lehetett. Gianbattista Szlavóniában szolgált, Szentgyörgy várparancsnoka volt. 1602-ből ránk maradt egy érdekes kérvénye, amelyben szolgálataira valamint a környékbeli lakosok védelmére hivatkozva Siklós várát kérte, amely ekkor állítólag birtokos nélkül volt. Az Udvari Kamara megtárgyalta az ügyet. A kérvények: ÖStA HHStA Hoffinanz, RN 93, n. VIII, 490.^f–493.^v; német másolatok: fol. 487.^f–489.^v, 494.^v, 495.^f–^v, 498.^f, a kamarai állásfoglalás: uo.

¹¹ Lásd a 7. sz. iratot, valamint Velence bécsi követének híradását 1607 decemberéből a császári szolgálatban álló hadmérnökökről: Conte Isolano (che è morto); Nicolin Candido Bécsben, Franchesgne Galarne Győrben; Cesare Gallo, Petruschi da Siena (ritornato in Italia), Ascanio capitano della Marche (è morto); Carlo Berton a lotharingiai herceg szolgálatában; Gieronimo Quenapt Bécsben. ASVe Senato, Germania, filza 39, fol. 235^f.

tött be a gróf életében, ugyanis ekkor lett a váradi tüzérség parancsnoka és részese a vár sikeres védelmének.

A firenzei, velencei, mantovai és szentszéki követjelentésekben nem találtam a nyomát magyarországi tevékenységének egészen eddig az évig, ami persze még önmagában nem bizonyít semmit, arra mindenestre felhívja a figyelmet, hogy korábban talán nem játszott meghatározó szerepet az eseményekben. Az ő ideje tehát 1598-ban jött el, amikor az új parancsnokkal, Melchior Redernnel Váradra került.¹²

Néhány nappal a vár ostroma előtt, szeptember 23-án levelet írt Basta egyik főtisztjének, Ferrante Rossi ezredesnek, amelyben beszámolt arról, hogy a vár védőművei elhanyagolt, leromlott állapotban vannak és hogy égető szükség lenne felszerelésre, amin nem elsősorban fegyvereket, hanem az erősítéshez szükséges anyagokat értett, amelyeket sürgősen kért beküldeni, mivel a török sereg néhány napon belül ideér és körbezárja a várat.¹³ A levél végén olvashatjuk, hogy Isolano kutyafuttában egy tervrajzot is készített a várról. A tervrajzot a gróf két levelével együtt Veress Endre közölte a *Documente* 5. kötetében.¹⁴ A *disegno* megjárta a tábornok irodáját és elkerült Bécsbe Mátyás főherceghez is. Ez szolgált volna ugyanis alapjául az ostromot sikeresen átvészelő vár felújításához, amelynek kapitányságára az egyik jelölt éppen Isolano lett volna. Legalábbis a firenzei követ azt állítja, máskülönben nem merült volna fel a neve 1600 tavaszán az ekkor 25–28 év körüli, tehát akkori viszonyok alapján is fiatalnak számító bolognai neve váradi parancsnokként.¹⁵

A gróf következő levele Bastával és Várad ostromával kapcsolatos. A levél ugyan nem maradt ránk, legfontosabb részleteit azonban megőrizte Basta Cosimo Concini firenzei követnek írott levelében. Az ok egyszerű, Isolano azért írt a tábornoknak, mert fülébe jutott, hogy Basta Várad védőit illetően lekicsinylő megjegyzéseket tett. Ezért felelőségre vonta a generálist, aki az afférról Isolano levelének megfelelő részletét szó szerint idézve, megírta az esetet Concininek. A konfliktus lényege, hogy Basta azt találta írni, hogy ha a töröknek több embere és több nagy kaliberű ágyúja lett volna, akkor el tudták volna foglalni Váradot. Ezt Isolano úgy értelmezte, mintha a védőket érte volna kritika.¹⁶ A mi szempontunkból azonban nem ez a félreértés, a tábornok szerint ugyanis a megjegyzés a rossz állapotban lévő váradi védőművekre, amelyre Isolano fentebbi idézett levelében is utalt, és nem a védők teljesítményére vonatkozott, hanem az az érdekes, hogy kiderül, a Ferrante Rossinak sebtében felvázolt alaprajz nem sikerült jól. Mivel ez a gróf szerint illetéktelen kezekbe kerülve eljutott a legmagasabb körökbe, amin valószínűleg Mátyás főherceget értette, ami nyilvánvalóan elég kínosan érintette, ezért később készített egy fa makettet is a korrigált méretekkel.

¹² Dudik 1878. 106–116. o.; Bagi 2017. 13–32. o.

¹³ A firenzei követjelentéseket őrző csomó még két Rossihoz intézett levelét őrizte meg, amelyekben az ostromhoz felvonuló török seregről és a csatározásokról számolt be. ASF Mediceo, filza 4355, fol. 384.^r, 385.^r–388.^v.

¹⁴ Documente V, 193–196. o. A tervrajz újra közlése: Balogh 1982. 103. kép.

¹⁵ ASF Mediceo, filza 4356, fol. 129.^v és lásd az 1. sz. íratot. Basta egyik levelében (1599. július 14.) azt olvassuk, hogy Isolano vele együtt indul Váradra, hogy megjavítsa, amit tud, de félt, hogy az utánpótlás hiánya miatt nem marad más, mint pusztá kézzel védekezni. Ezért azt a javaslatot fogalmazta meg Mátyás főhercegnek, hogy fontolja meg a vár lerombolását, hogy a török vagy Báthory Zsigmond ne tudja használni. Basta I. 222–223. o.

¹⁶ A felháborodásra lett is volna oka, ugyanis az ostrom során komoly áldozatot hozott, megégett az arca, az egyik karja és keze, igaz nem ellenséges, hanem egy puskamester által okozott tüztől. ASF Mediceo, filza 4355, fol. 392.^{r-v}; Basta I. 141. o.; Bagi 2017. 29. o.

A császári udvarban mindenesetre elégedettek voltak váradi teljesítményével, de végül nem ide, hanem balszerencséjére Székesfehérvár élére került. Ismeretes, hogy ott hiába védte vitézül a várost, a felmentő sereg érkezésének reményét vesztő helyőrséget a városi polgárok támogatásával megadásra kényszerítették: ráadásul Haszán pasa ígérete ellenére fogságba vetette őket. Ekkor kezdődött Isolano kálváriája, amely 1606-ban a Héttoronyban ért véget. Nem mintha nem próbálták volna a jelek szerint a legmagasabb helyeken is jó kapcsolattal rendelkező Isolanóékat kiszabadítani. Az első lehetőség 1603-ban következett el, amikor a felek újra nekirugaszkoztak a béketárgyalásoknak. Ennek részletei máig feltáratlanok, a tizenöt éves háború monográfusa, Tóth Sándor László is meglehetősen szűkszavúan számol be arról, hogy közvetítőnek a több évtizede diplomáciai szolgálatban álló Savary de Breves portai francia követ ajánlkozott.¹⁷ Császári részről Adolph von Althan gróf vezette a tárgyalásokat, amelyek végül nem vezettek eredményre.

Szentszéki adataink jóvoltából éles fény vetül ezeknek a tárgyalásoknak legalább egy részére, amelyekből kiderül, hogy azokba Breves mellett, elképzelhető, hogy éppen az ő ösztönzésére, bekapcsolódott Isolano gróf is. A konstantinápolyi ferencesek, a már említett Ascanio Quarantotto, valamit Eustachio Fontana vatikáni levéltárban megtalálható levelezése, valamint Giacomo Vendramin prágai velencei követ jelentései arról tanúskodnak, hogy az 1603-as év folyamán a fogoly Isolano részvételével béketárgyalások kezdődtek. Április 21-ei levelében azt írja a velencei követ, hogy levél érkezett a gróftól egyenesen a császárnak címezve, amelyben az áll, hogy nem lenne nehéz a béke megkötése, mivel az ázsiai felkelők miatt a Porta hajlandó a békére. Ehhez hozzátehetjük, hogy ekkor tört ki az újabb perzsa háború, a Portának tehát több nyomós oka fűződött az elhúzódó és néhány fontos vár elfoglalása ellenére alapszámban véve sikertelen háború lezárásához. A béketárgyalásokkal kapcsolatban nagy volt a titkolózás, a császár ugyanis nem akarta elveszteni a *Türkenhilfét*, amelyet a birodalmi rendek szavaztak meg. Ugyanakkor Isolano követ által idézett levele helyesen tapintott rá a lényegre, hogy a Habsburg birodalomnak nincs elég ereje egy elhúzódó háború terheinek viselésére. A levél végén Vendramin megjegyezte, hogy a tárgyalásokat császári részről vezető Althan gróf utasítást kapott, hogy vegye fel a kapcsolatot a budai pasával Isolano és társai kicseréléséről két béggel.

Közben a titkos diplomácia is lendületben maradt. A török fél valamikor októberben az udvarba küldte a gróf egyik fogolytársát, egy kapitányt, aki magával vitte Isolano levélét is a császári udvarba. Egészen decemberig tartózkodott ott, de nem sok sikerrel. Már visszaindult a Portára, mikor visszafordították, hogy a császár mégis fogadja személyes audiencián, amire addig hasztalan várt. Sajnos részleteket nem árulnak el a tárgyalásokról, a velencei követ csupán annyit ír, hogy nagy a titkolózás és hogy a béke ügyében jött.¹⁸

Ascanio Quarantotto jelentéseiből megtudjuk azt is, hogy a gróf megszojtetésére tervek születtek, amelyben, ha hihetünk neki, a ferencesek fontos szerepet játszottak. A velenceiek is felajánlották segítségüket, bár, ahogy Quarantotto fogalmaz, éppen az ő machinációik juttatták vissza a Belgrád nevű toronyba nehéz vasak közé a gróft. Nyilván átmenetileg könnyítettek Isolanóék és társaik helyzetén, és emiatt kerülhettek a közvetítői szerepet elvállaló, ám ugyanakkor a jelentések szerint eléggé homályos szere-

¹⁷ Tóth 2000. 359. o.

¹⁸ Lásd az 1603. október 13-i és december 8-i jelentéseket: ASVe Senato, Germania, bb. 190, fol. 121.^v–122.^r, 155.^v (Mikrofilmen.)

pet játsszó francia követ házába. A lazább felügyelet lehetőséget teremtett arra, legalábbis látszólag, hogy megszöktessék őket. A gróf azonban önérzetesen visszautasította az ajánlatokat, mondván, hogy először meg akarja várni a tárgyalások kimenetelét, amihez a ferencesek finoman szólva nem sok reményt fűztek. Fontanától ugyanis tudjuk, hogy Haszán nagyvezír, amikor Breves nála puhatolózott a gróf kiszabadításának ügyében, határozottan kijelentette, hogy sem fogolycsere,¹⁹ sem váltságdíj nem jöhet számításba és a gróf csak akkor szabadul, ha kieszközli a békét.²⁰

A béke lehetősége azonban elúszott, illetve hagyták elúszni, a következő évben pedig kitört a Bocskai-felkelés. Ebből az időszakból is találunk utalásokat Isolanóra, amelyek arról árulkodnak, hogy a pápai diplomácia továbbra is jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a császári udvarban napirenden tartsa a gróf és társai ügyét, amelyet továbbra is a fogolycsere révén próbáltak megoldani. Sőt, Giovanni Stefano Ferreri prágai pápai nuncius egy hosszú jelentésében említi, hogy Isolanótól, akit még ekkor is Belgrádban őriztek, levelet kapott, hogy a török komoly előkészületeket tett Bocskai megsegítésére.²¹

Következő adatunk 1606-ból származik: ekkor a szentszéki diplomácia újabb erőfeszítést tett Isolano és társai kiszabadítására. Az államtitkársági regisztrum tanúsága szerint Ferrerit utasították, hogy tegyen meg mindent az ügyben.²² A Bocskai-felkelés eseményei, majd a hajdúfelkelés, végül, de nem utolsó sorban a Habsburg családon belül, Mátyás főherceg és a császár közt dúló testvérviszály (Bruderzwist), valamint a zsitvatoroki béke körüli hosszú tárgyalások, úgy tűnik, háttérbe szorították Isolanoék ügyét. A következő államtitkársági bejegyzés 1608. augusztus 2-ai, tehát bő két és fél évvel későbbi. Ebben már csak Giulióról van szó, akinek azonban még egy újabb évet kellett várnia a szabadulásra.²³ A részleteket nem ismerjük, leszámítva a fentebb már említett 10 ezer tallért, amely úgy tűnik, hogy végül meglágyította a Porta szívét. 1609. szeptember 8-án Giulio Isolano Budáról írt Vincenzo Gonzagának szabadulása ügyében.²⁴

Isolano és néhány társának sorsa jól példázza, hogyan próbálta a török fél a császári hadsereg fogoly főtisztjeit felhasználni akár diplomáciai célokra is. Az alkudozások részét képezhette, hogy a gróft nem zárták el hermetikusan a külvilágtól, ez esetben ugyanis bajosan juttathatott volna ki leveleket a börtönéből. Ferreri nuncius leveléből kiderül, hogy még a tárgyalások meghiúsulása után is érkeztek tőle híradások. A forrásokból megtudjuk azt is, hogy a török gyakorlatnak megfelelően nyitva állt egy másik út is: a renegáttá válást azonban nem fogadta el. Ebben nyilván szerepet játszott, hogy sok társával ellentétben ő ragaszkodott a hitéhez.

¹⁹ ASVe Senato, Germania, bb. 190, fol. 44.^{r-v}. Egy Caspar Blarre nevű hadifogoly cseréjének ügye kapcsán bukkan fel a neve 1603 tavaszán, de nem egy ilyen tranzakció alanyaként. Basta II. 209. o.

²⁰ „...il conte Isolani che già fu governor di Alba Regale è stato concesso all'illustrissimo di Franza con grandissime proteste che debba tenirlo in casa di sua signoria illustrissima per prigioniero et si dubita che detto signor conte non hara liberato se prima non si farà la pace che con questa condicione et intentione l'hanno dato a questo illustrissimo.” ASV Fondo Borghese III, vol. 60A, fol. 234.^{r-v}

²¹ Lásd a 3–4. sz. iratokat! Ferreri jelentése: ASV Fondo Borghese I, vol. 965, fol. 26.^r Ehhez lásd a *bailo* 1605. február 14-ei levelét, hogy Isolanót és társait továbbra is Belgrádban tartják: ASVe Senato, Constantinopoli, filza 60, fol. 337.^r

²² Lásd a 4. sz. iratot!

²³ Lásd az 5–6. sz. iratot!

²⁴ ASMn Archivio Gonzaga, filza 533, Forgách Ferenc levelei (s. f.).

FORRÁSKÖZLÉS

1. Piero Duodo prágai velencei követ Marino Grimani dózsénak. Prága, 1602. április 29.²⁵

Megkapta levelét a háború ügyében. A katonai szolgálatot teljesítő olaszokról igyekszik minél gyorsabban információkat küldeni. A főtisztek közül Cavriolon keresztül már írt Bastáról, aki a legjobb lenne mindegyikük közül. Itt van még Ferrante Gonzaga, aki örömmel állna szolgálatba, de féltő, hogy magas beosztást követelne. Bár generálisként szolgált, de az elmúlt évben Felső-Magyarországon nem vezetett sereget Flandriában főtábornesteri beosztásban volt a páрмаi herceg alatt. Nagyon tapasztalt, járatos a hadiépítészetben. Germanico Strasoldo velencei alattvaló, nagyon jóhírű katona, és nagyon szívesen lépne szolgálatba. 1600–1601-ben főstrázsamesterként szolgált Alsó-Magyarországon. Szóba jöhet még Isolano gróf, aki, mint többször írta, a legalkalmasabb lenne. 25-28 év körüli, intelligens, felkészült, bátor. Neki tulajdonítják Várad sikeres védelmét. Erényei miatt lett Székesfehérvár parancsnoka, ami nagy szó a németek között, de kételkedik abban, hogy át is veszi a parancsnokságot, látva a késői és elégtelen felkészülést (ti. Székesfehérvár védelmére). Saját kezüleg készít erődítési terveket, kitűnő matematikus és művelt egyéb, a foglalkozásával kapcsolatos dolgokban is. Valószínűleg nem kér magas beosztást, hanem megelégszik megfelelő fizetéssel. Néhány alkalommal elővezette már az ügyet, de mindig azt válaszolta, hogy bár szívesen jönne, de majd csak megfelelő alkalommal, mivel most még képezni akarja magát. Itt van még a két Cavriani, Tommaso és különösen Camillo, aki kiváló katona, mindketten velencei alattvalók, akik engedelmeskednek a Köztársaságnak. Tomaso hét évet szolgált itt és Flandriában, 23 éves, Camillo valamivel fiatalabb. Az előbbi Erdélyben szolgált főstrázsamesterként, és ha a háború folytatódik, nem kétséges, hogy feljebb fog jutni. Camillo lovassági parancsnok. Mindkettőjüket apjuk, Costanzo úgy nevelte fel, mint egy szemináriumban a Köztársaság szolgálatára. Amint a háború engedi, szeretnének Velencébe jönni. Meg kell őket tartani ebben a szándékban, illetve hagyni, hogy gyakorlatot szerezzenek. Ezzel példaként is szolgálhatnak az otthonülők számára, akik egymás gyilkolása helyett az ő szolgálatukba léphetnének. Elnézést kér, hogy kettejükkel kapcsolatban elfogultsága miatt kissé túllépte a megszabott kereteket. Más jelölteket most nem tud ajánlani, de igyekszik tájékozódni.

Serenissimo principe

Ricevo con questo ordinario le lettere della Serenità Vostra de 18 del presente intorno all'informazione ch'ella desidera de capi da guerra. Italiani che trovassero in queste parti per suo servizio et con ordine appresso che di quelli so, io ne dovessi quanto prima dargliene informazione, il che però eseguirò con la debita riverenza. De' capi maggiori io scrissi già alla Serenità Vostra li concetti del Basta, secondo mi avisò il conte Tomaso Cavriolo.²⁶ Delle conditioni di questo cavalliero non dico altro: perché sono benissimo note [alle] Eccellenze Vostre, et se questo si potesse accomodare a gli altri rispetti senza dubbio

²⁵ Lelőhelye: ASVe Senato, Germania, filza 32, fol. 45^r–46.^v (Eredeti.)

²⁶ Tomaso Cavrioli Basta kapitánya.

sarebbe il meglio di tutti. Vi è anco il signor Ferrante Gonzaga,²⁷ et sicome per le parole che mi disse credo che potrebbe forse applicarsi volentieri a quel servitio, et sarebbe per me credere, molto buono anco per Vostra Serenità, così temo che anch'egli pretenda gradi. Non ha comandato come generale, se non l'anno passato nell'Ongaria Superiore, ma non uscì fuori con essercito: per questo non haveva soldati, ha però havuto et qui, et in Fiandra cariche principali come di maestro di campo generale, et è stato creatura del signor duca di Parma. Si intenda per quanto ho scoperto grandemente delle cose delle fortificationi, et è principe d'imperio. È signore molto destro, et di natura che sarebbe quadrata a quel servitio. Vi è il signor Germanico Strassoldo,²⁸ il quale è suddito della Serenità Vostra: ma ha bene anco da questa parte è in buonissimo concetto di soldato, li suoi che sono stati qui sempre mi hanno detto che volentieri si applicerebbe a quel servitio. Non è portata delli due primi et credo che con maggior'facoltà si accomoderebbe a partiti ragionevoli. Fu l'anno 600 et 601 sergente generale nell'Ongaria Inferiore et porta buon nome. Per quanto sarebbe il conte Isolano che certo, come ho scritto tante altre volte, è un soggetto il piu accomodato per il servitio loro, et per esser forastiero, che Vostra Serenità potesse havere. È gentilhomio Bolognese giovine di 25 in 28 anni, sano, prosperoso, valoroso di sua persona, pratico, et intelligente. A lui s'attribuisce in particolare la difesa di Varadino, et la sua virtù l'ha anco condotto al governo d'Albaregale, che vuol dir molto tra tedeschi, ma per quello dubito, non entrerà nella piazza, vederle provisioni così tardi, et male a proposito. Disegna di sua mano eccelentemente di fortificatione intende quanto altro habbia conosciuto, et è ottimo matematico, et litterato anco in altra cosa attinenti alla professione sua. Non credo che pretendesse gradi, ma bene stipendii et la quantità non lo saprei così affermare. Alcuna volta, come scrissi, gli ho gettato qualche moto da me, mostra buona inclinatione, ma sempre mi ha risposto, che vorrebbe venir, solo quando fosse tempo di travagliare, et che adesso desidera d'imparare. Vi sarebbero anco li due conti Cavriolo²⁹ et particolarmente il conte Tomaso che certo è un bravo cavaliere ma questi sono sudditi della Serenità Vostra et li haverà sempre che ella vorrà marchiando et l'uno et l'altro a gran passi (?) nella quale sono, di doventar due delli bravi soggetti, che serviranno a lor'tempo a cotesta serenissima repubblica. Il conte Tomaso sono da sett'anni che è alla guerra, et in Fiandra, et qui, et è di età di 23 anni, se vi arriva, et il conte Camillo poco meno. Quello è sergente generale nella Transilvania et se le guerre continuano, non sarebbe gran cosa che col tempo anco marchiasse piu oltre. Il conte Camillo è capo de cavalli. Questi sono dal conte Costanzo loro padre tenuti come in seminario per la Serenità Vostra certo, non havendo altri, che questi due figlioli et mettendogli a tanto sbaraglio per servitio loro, come fa merito esser grandemente comandato. Desiderano essi molto di venir'a quel servitio: ma stimo, che sia piu servitio della Serenità Vostra lasciarli qui anco per qualche tempo perche certo sarebbe peccato essendo nel corso, che sono impedirli. Quello che si potesse fare, per accresciere anco questa buona volontà, sarebbe il dar loro qualche trattenimento et lasciarli continuare alla guerra. Perché questo li animerebbe molto piu, et li obliherebbe d'avantaggio il che anco Vostra Serenità ha fatto, et fa con tanti altri soggetti, che meritano manco di loro assai, et sarebbe un dar'esempio ad altri, che in

²⁷ Ferrante Gonzaga felső-magyarországi főkapitány.

²⁸ Strassoldóról lásd: *Bagi* 2008. 367., 369., 378., 391. o.

²⁹ A Cavrianiokról lásd: Basta I–II. (passim).

cambio di star'a casa, ammazzandosi l'un l'altro andassero anch'essi fuori, et si facessero da qualche cosa per suo servitio. In questo certo non so la loro volontà ma la ragione vuole, che ogni gratia, che loro venisse, gli dovesse esser'altretanto cara, quanto credo non se la minugimino per pensamento. Supplico riverentemente Vostra Serenità a per[do]narmi, se forse passo il termine che deve esser'prescritto al mio debito ma non potendo contenermi per hereditario affetto dove conosco il suo servitio, spero nella singolarissima humanità sua, che riceverà in bene quello che solo mi persuando essere per bene delle cose sue. Altri soggetti non so per hora, che siano degni d'esser nominati alle Eccellenze Vostre ma procurerò di informarmene, et poi secondo li loro commandamenti darò distinto, et particolare aviso alla Serenità Vostra. Gratie ecc.

Di Praga alli XXIX d'Aprile 1602

Di Vostra Serenità

Piero Duodo cavaliere ambasciator

**2. Giacomo Vendramin prágai velencei követ Mario Grimano dózsénak.
Prága, 1603. április 21.³⁰**

Nemrég értesült, hogy Konstantinápolyból Isolano gróftól üzenet érkezett a béke ügyében, amire itt van hajlandóság, és nem lenne nehéz nyélbe ütni. Az ügyben beszélt Karl von Liechtenstein herceggel, aki megerősítette a híreszteléseket: azt mondta, hogy a császár egyedül már nem képes hosszabb ideig folytatni a háborút, ezért rá van kényszerülve a béketárgyalásokra. De a birodalmi segély miatt ezt nem hozhatják nyilvánosságra. Azt válaszolta, hogy a szükség még nem szab törvényt, Konstantinápolyból információi vannak a török nehézségeiről az ázsiai felkelés miatt, ezért remélhető, hogy ebben az évben nem lesz képes nagy erővel idejönni, illetve hogy a császárnak nem fog hiányozni a segítség sem a tartományából, sem a birodalomból. Ezért képes lesz megfelelő nagyságú haderőt kiállítani, amelyet ha sikerül hamar bevetni, nagy sikert lehetne elérni. Ennek kapcsán emlékeztette a Duodo követnek tett ígéretére, hogy a békébe belefoglalják Velencét. Ez utóbbira azt válaszolta, hogy valóban megígérte, de óvatosan kell eljárnia, mert nagyon jól ismeri a császár elutasító magatartását, mivel a Köztársaság nem nyújtott segítséget. Megkönnyítené a helyzetet, ha benyújtanának neki az ügyben egy emlékiratot, amire azt válaszolta, hogy pusztán arra lenne szükség, amit Duodónak ígért. Erre a herceg azt válaszolta, hogy nem fogja megtagadni a segítségét, de nem akar gyanúba keveredni, ezért arra kérte, hogy írjon a dózsénak vagy legalább Duodo követnek, illetve továbbra is sürgette az emlékiratot, arra hivatkozva, hogy minden készen áll a törökkel folytatandó béketárgyalások megkezdésére. Ő ellenben tudja, hogy Negroni és Pezzen még el sem indultak Bécsből, és bár a Titkos Tanács határozott az ügyben, a császár még nem adta rá az áldását. Mindenről be fog számolni, illetve további utasítást vár az emlékirat ügyében. A császár utasította Althan grófot, hogy a budai pasával, akivel tárgyalásokat folytat, írasson Konstantinápolyba, hogy Isolano grófért és társaiért cserébe két magas rangú béget ajánl fel, akik tavaly estek fogságba és most Bécsben őrzik őket.

³⁰ Lelőhelye: ASVe Senato, Germania, filza 33, fol. 43.^r–44.^v, 45.^v. (Eredeti.)

Serenissimo principe

Havendo io li giorni passati presentito che qui si pensasse alla pace col Turco per esser venuto aviso da Constantinopoli dal conte Isolano che non sarebbe difficile il concluderla; per potermene accertare in quel miglior modo che potessi andai a visita del signor di Liectistain³¹ et entrato dopo altri ragionamenti in questo particolare le dimandai se era vero quello che si diceva attorno ciò; mi rispose esser vero che il detto conte ne haveva scritto a sua maestà et che poiche lui non haveva il modo da sostentar da se sola la guerra piu lungo tempo et non era aiutata da alcuno non solamente doveva: ma era sforzata di farla; che mi pagava a non ne parlare per le conseguenze che in questi tempi potrebbono nascere dal palesare cosa tale per li aiuti dell'imperio che si aspettavano con la presente dieta³² et che le dispiaceva che la necessità lo sforzasse a consigliar la maestà sua, che ad ogni modo se ne risolvesse. Io le dissi che la necessità non haveva legge: ma che mi pareva pur di intendere, che Turchi fossero a Constantinopoli in gran travaglio per il ribello dell'Asia; onde ai poteva sperare che quest'anno non potessero far gran sforzo in queste parti che a sua maestà non mancaro già li soliti aiuti delli suoi stati et ne aspettava anco dall'imperio si che poteva sperare di metter buone forze in campagna et non solo resistere, ma anco acquistar qualche cosa, quando si uscisse presto in campagna; et poi per cavar piu avanti, le soggiunsi che lo pregano a raccordarsi di quello che promise l'anno passato all'illustrissimo signor cavalier Duodo in materia di far'includer la Serenità Vostra dalla parte della maestà sua nella detta pace, quando so concludesse. Mi rispose che si raccordava molto bene di haver promesse ciò al detto illustrissimo signor cavaliere ma che con tutto ciò essendo hora mutate tutte le cose in questo corte lui da se stesso non ardiva farlo per non esser preso in sospetto, quando proponesse tal cosa in consiglio et che sapeva anco l'humor dell'imperator che potrebbe dire, non volerne far altro: perché non era stato aiutato dalle Eccellenze Vostre et cosi senza poter operar quelli che si desidera darle causa di far qualche cattivo giudizio della sua persona: ma che se haversi presentato memoriale a sua altezza di ciò non haverebbe mancato di aiutar il negotio, et procurare che cosi si facesse. Io dissi che non credevo che occorresse dar memoriale in tal proposito et che mi bastava solo a raccordar da me quelli che si soleva far in tali occasioni dalli principi senza esser ricercati et quello istesso di che lui haveva data intentione al detto illustrissimo Duodo, onde egli mi replicò che veramente conosceva che ciò si dovrebbe fare per ogni ragione ma che non voleva mettersi in sospetto, con proponer cosa al quale potrebbe facilmente esser risposto quant mi haveva [consi]derato che però mi pregava a scriverne a Vostra Serenità o almeno all'illustrissimo Duodo et salvando li rispetti suoi ceder se mi [...]vano le Vostre Signorie Eccellentissime dar comissione di dar il de[...] perché lui poi non haverebbe mancato di aiutar il negotio quanto piu le fosse stato possibile. A questo io disse che se lui me lo commandava haverei scritto: ma che mi pareva che l'imperator ad ogni modo haverebbe potuto rispondere l'istesso anco dandosi memoriale, et lui soggiunse che lo facessi pure et presto: perché non si aspettava altro per entrar nella trattatione che sapere chi ha da trattar per la parte del Turco, et che vi siano persone quali habbino mandato pieno per concluderla; per diligenza però che io

³¹ Karl von Liechtenstein császári tanácsos.

³² Az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésről lásd: *Bagi* 2014. 1187–1207. o.

habbi usata non trovo che il negotio sia tanto vicino et so che il Negroni³³ è in Vienna et il Pezzen³⁴ non parte di qua; questo è ben vero che havendo il consiglio secreto fatto scriver certe lettere, per commetter a persone che ancora non posso penetrare chi siano acciò s'informino attorno quelli che l'hanno da trattar per il Turco se hanno veramente autorità di concluderla; sua maestà non le ha voluto sottoscrivere, ma voleva che il signor Carlo istesso lo facesse a nome di tutto il consiglio et fin'qui non è successo altro. Io non mancarò di star quanto piu si possa avvertito in cosa di tanta importanza per poterne avisare le Eccellenze Vostre come è mio debito supplicandole fra tanto humilissimamente a farmi sapere la loro volontà in proposito del soprattutto memoriale che io procurerò di eseguire quanto da elle mi sarà comandato al meglio che saprò. Ha in questo mentre la maestà sua fatto dar ordine all'Altan che tratti con presente bassà di Buda acciò scriva a Constantinopoli per far cambio del conte Isolano sopradetto et delli altri presi in sua compagnia con doi beghi di molta stima che furono fatti prigionii l'anno passato et con quel bassà di Buda che si trova in Vienna ne si sa quello che seguirà. Gratie etc. Di Praga alli XXI di Aprile MDCIII.

Di Vostra Serenità
humilissimo et devotissimo servitore
Giacomo Vendramin

Al serenissimo principe di Venetia

3. Scipione Borghese bíborosneps V. Pál pápának, 1605. ősz (?)³⁵

Követ érkezett Isolano gróf kiszabadítása érdekében, akiért a császár több alkalommal hasztalan ajánlott fel cserébe egy Bécsben raboskodó pasát, jöllehet Székesfehérvár elestekor fogságba esettek közül többen már kiszabadultak. A követ azért érkezett, hogy a pápa írjon a nunciusnak, hogy járjon közbe és kövessen el mindent a gróf kiszabadítása érdekében.

Beatissimo padre

Il Giovanni Marco Isolani, che restò schiavo di Turchi nella dolorosa perdita d'Alba Regale anco si trova in quella dura servitu, con tutto che l'imperatore più volte habbi dato intentione per il suo riscatto far permuta con un bassà, che tiene prigionie in Vienna, il che mai s'è effettuato, che cosi anco sariano stati liberati alcuni altri gentilhuomini, che pur'servivano quel signore per difesa di quella piazza. Perciò ricorre detto oratore a suoi santissimi piedi humilmente supplicandola degnarsi scrivere a monsignor nuntio presso detta cesarea maestà ordinandi che facci ogni efficace offitio con chiunque giudicarà opportuni per la conclusione, et espeditione di tal negotio, et tratti in qualsivoglia modo il riscatto dell oratore che di tanta gratia, e favore l'oratore, e suoi parenti ricordevoli sempre pregaranno Nostro Signor Dio per la longa vita di Vostra Beatitudine.

³³ Antonio Negroni császári tolmács.

³⁴ Bartolomäeus Pezzen 1602-ben Basta mellett erdélyi császári biztos.

³⁵ Lelőhelye: ASB, Archivio Ferrero, Cass. X, cart. 5, fasc. 35, nr. 17.

**4. Scipione Borghese bíborosnepos Giovanni Stefano Ferreri prágai pápai nunciusnak.
Róma, 1606. január 7.³⁶**

Isolani gróf kiszabadítása érdekében segítséget ígért a családjának, ezért kéri, tegye meg, amit csak tud az érdekében és őrá hivatkozva ecsetelje érdemeit.

Roma 7. Gennaro 1606.

Se si puo con qualche vivo uffitio aiutare la liberatione del conte Marco Isolano ho grandissimo desiderio dimostrare a suoi che io mi sono interessato in questo negotio con ogni caldezza di spirito. Vostra Signoria faccia quanto puó per servitio del detto conte e rappresenti il suo merito con l'affetto che io accompagno questa raccomandatione acciò se ne cavi frutto che a me sarà gratissimo. E per fine nostro signore Dio la conservi.³⁷

5. Róma, 1608. augusztus 2. Scipione Borghese bíborosnepos Antonio Caetani prágai pápai nunciusnak³⁸

Giulio Cesare Isolano szolgálatával és hosszú fogságával kiérdemelte, hogy most, hogy a békét megkötötték, a császár és Mátyás főherceg vesse latba tekintélyét kiszabadítása érdekében. Ezt már csak azért is kéri, mert a gróf az ő bizalmas híve.

Il conte Giulio Cesare Isolani tien vivo il merito del servitio fatto da lui alla serenissima casa d'Austria col mezo d'una longa et infelice priggionia caduto in mano de Turchi mentre militava in Ungaria. A questo cavaliere io compatisco in modo che se l'affetto solo avesse forza di metterlo in libertà. Non darei molestia a Vostra Signoria Illustrissima col supplicarla hora, come fo, a pigliar sua protezione, et far' ogni possibil offitio con l'imperatore, et con l'arciduca Matthias perché essendosi stabilita la pace sia egli liberato con qualche cambio di prigionii. Quanto sia il desiderio che io ho di giovare al sudetto lo congetturi Vostra Signoria Illustrissima dall'affettione che porto al conte Isolani mio familiare da me amato con tutto l'animo. Terrò obligo a Vostra Signoria Illustrissima della gratia etc. Di Roma li 2. d'Agosto 1608.

6. Róma, 1609. szeptember 30. Scipione Borghese bíborosnepos Antonio Caetani prágai pápai nunciusnak³⁹

Giulio Isolano aki bátran harcolt Székesfehérvár védelmében, hosszú fogság után kiszabadult: a császár remélhetőleg fogadja majd és méltó elégtételt ad. Kéri, támogassa ebben.

³⁶ Lelőhelye: ASV Segr. Stato, Nunz. Div., vol. 2, fol. 109.^v; ASV Segr. Stato, Nunz. div., vol. 2, 109.^v – reg.

³⁷ Hasonló tartalmú levele: ASV Segr. Stato, Nunz. Div., vol. 2, fol. 121.^{r-v}. (február 11.).

³⁸ Lelőhelye: ASV Fondo Borghese I, vol. 931bis, fol. 128.^{r-v}. (Ez a példány Placido de Marra bécsi pápai nunciusnak ment); ASV Segr. Stato, Nunz. div., vol. 3, 184.^{r-v}. – reg.

³⁹ Lelőhelye: ASV Fondo Borghese I, vol. 953, fol. 50.^{r-v}. – reg.

Il conte Giulio Isolani Bolognese che pugnando valorosamente per la difesa Albaregale contra Turchi fu da essi fatto prigionero dopo molti anni di cattività ha conseguito di esser libero, et se ne viene per introdursi a sua maestà la quale si spera che sia per vederlo volentieri in memoria dei passati servitii e per consolare chi tanto ha patito et si lungamente in mano de inimici della nostra fede. Io lo raccomando a Vostra Signoria accioche in quella che le sarà permesso l'aiuti et l'habbia in protettione et di cuore me le raccomando. Di Roma li 30. di Settembre 1609.

7. Frascati, 1610. október 9. Scipione Borghese bíborosnepos Antonio Caetani prágai pápai nunciushoz⁴⁰

Giovanni Marco, Giulio Cesare és Alemanno Isolano szolgálatait Székesfehérvár bátor védelmében hosszú fogság követte. Az első meghalt, a többiek kiszabadultak apjuk súlyos anyagi áldozata révén, aki 10 ezer tallért fizetett. Ezért most szolgálataik és a hitükért kiállt szenvedéseik kárpótlása ügyében a császárhoz fordultak. Adjon meg minden segítséget nekik.

Le opere delli conti Giovanni Marco, Giulio Cesare et Alemanno Isolano nella difesa d'Alba Regale furono valorose se ben'con poco felice successo, perche quella piazza fu vinta dal nemico et essi rimassero schiavi. Il primo dopo 4 anni mori gli altri sono tornati in libertà, ma non senza gravissimi dispendii del padre loro che per il conte Giulio Cesare ha nuovamente pagati X mila tallari. Hora questi vengono per sentirsi alla maestà dell'imperatore et supplicar di qualche mercede in consideratione dei servitii prestati et gravi danni patiti e perche sono di molto valore, virtù e merito, e sudditi della chiesa c'hanno anco strenuamente pugnato per la fede, sarà caro a nostro signore che Vostra Signoria prestò loro ogni aiuto e favor suo per quanto n'havrà modo e Dio la prosperi sempre. Di Frascati li 9. d'Ottobre 1610.

BIBLIOGRÁFIA

- Bagi* 2008. *Bagi Zoltán: A császári seregben szolgáló nyugati zsoldos lovas-ság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában. Hadtörténelmi Közlemények, 121. (2008) 2. sz. 355–403. o.*
- Bagi* 2011. *Bagi Zoltán: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.*
- Bagi* 2014. *Bagi Zoltán: A töröksegély kérdése az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen. Századok, 148. (2014) 5. sz. 1187–1207. o.*

⁴⁰ Lelőhelye: ASV Fondo Borghese I, vol. 953, fol. 338.^{r-v} – reg.

- Bagi* 2017. *Bagi Zoltán*: Várad 1598, évi ostroma – más nézőpontból. In: „Őrizzük Váradot...” Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban. Tanulmányok Biharország történetéből 4. Szerk. *Oborni Teréz*. Nagyvárad, 2017. 12–32. o.
- Balogh* 1982. *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára I–II. (Művészettörténeti Füzetek, 13/1–2.) Budapest, 1982.
- Basta* I–II. Basta György hadvezér levelezése és iratai I–II. (1597–1607) (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak 32., 37). Gyűjt. *Veress Endre*. Budapest, 1913.
- Benda* 1983. *Benda Kálmán*: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. *Hadtörténelmi Közlemények*, 96. (1983) 651–681. o.
- Benda – Nehring* 1978. *Benda Kálmán-Karl Nehring*: Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. In: Fejér megyei történeti évkönyv, 12. Székesfehérvár, 1978. 269–283. o. (separatum).
- Documente V Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii-Romanesti, V. Pub. *Andrei Veress*. Bucuresti, 1932.
- Documente VII Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii-Romanesti, VII. Pub. *Andrei Veress*. Bucuresti, 1934.
- Dudik* 1878. Rödern Menyhért cs. tábornagy tudósítása a Nagy-Várad 1598-iki ostromoltatásáról. Közzéteszi *Dudik Béla*. *Történelmi Tár*, 1878. 106–116. o.
- Fantuzzi* 1784. *Giovanni Fantuzzi*: Notizie degli scrittori bolognesi. Tom. 4. Bologna, 1784.
- Gömöry* 1982. *Gömöry Gusztáv*: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 5. (1892) 299–322., 610–616. o.
- Maggiorotti* 1937. *Leone Andrea Maggiorotti*: Architetti e architetture militari. Vol. 2. Roma, 1937.
- Tóth* 2000. *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.

RÖVIDÍTÉSEK

ASB	Archivio di Stato di Biella
ASF	Archivio di Stato di Firenze
ASMn	Archivio di Stato di Mantova
ASV	Archivio Segreto Vaticano
ASVe	Archivio di Stato di Venezia
ÖStA HHStA	Österreichische Staatsarchiv Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien

Tamás Kruppa

AN EPISODE FROM THE FIFTEEN YEARS' WAR OF HUNGARY

Data to the Hungarian career of Count Giovanni Marco Isolano

(Abstract)

The Bologna-born officer Giovanni Marco Isolano took part in the Fifteen Years' War of Hungary not only by fighting but also by recording his experiences many times in written form. Hungarian history knows mostly this side of his activities. Italian history, however, does not know even that much about him.

Isolano excelled at the siege of Nagyvárad as the commander of the artillery in 1598, then, as the commander of Székesfehérvár, forced by the demand of the garrison and the inhabitants, he had to hand the town over to the Turks in 1602. He was captured after that. Using little-exploited and hitherto unknown letters and reports, the publication offers new data to the count's military career, corrects the wrong date of death, and presents how the imperial diplomacy tried to free Isolano who was imprisoned in Istanbul. The author has also found evidence that the papacy paid special attention to Isolano's fate, and draws readers' attention to the way the High Porte tried to use the count and his fellows in future peace negotiations with the imperial royal court.

Tamás Kruppa

EINE EPISODE AUS DEM FÜNFZEHNJÄHRIGEN KRIEG

Angaben zur Laufbahn von Graf Giovanni Marco Isolano in Ungarn

(Resümee)

Der aus Bologna stammende Soldatenoffizier Giovanni Marco Isolano nahm nicht nur bewaffnet an den Ereignissen des Fünfzehnjährigen Krieges teil, sondern hielt diese mehrfach auch schriftlich fest. Die ungarische Geschichtsschreibung kennt insbesondere diese letztere Seite von ihm. Die italienische Fachliteratur weiß dagegen nicht einmal so viel über ihn.

Der sich bei der Belagerung von Nagyvárad (Großwardein) im Jahr 1598 als Kommandant der Artillerie auszeichnende Isolano sah sich im Jahr 1602 als Kommandant von Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) gezwungen, die Stadt auf die Forderung der Garnison und der Bürger den Türken zu übergeben. Im Anschluss daran geriet er in Gefangenschaft. Die Mitteilung gibt mit bislang wenig beachteten und unbekanntem Briefen, Berichten neue Informationen im Zusammenhang mit der Militärlaufbahn des Grafen kund, korrigiert das irrtümliche Datum seines Todes und stellt vor, wie die kaiserliche Diplomatie versuchte, den in Istanbul in Gefangenschaft sitzenden Isolano zu befreien, bzw. dass auch das Papsttum seinem Schicksal besondere Aufmerksamkeit schenkte. Sie weist auch darauf hin, wie die Pforte versuchte, den Grafen und seine Gleichgesinnten in den Friedensverhandlungen mit dem kaiserlichen Hof für ihre Zwecke zu nutzen.

Tamás Kruppa

UN ÉPISODE DE LA GUERRE DE QUINZE ANS

Quelques éléments pour la carrière de Hongrie du comte Giovanni Marco Isolano

(Résumé)

L'officier d'origine bolognaise Giovanni Marco Isolano n'a pas fait que combattre dans la guerre de quinze ans, mais il a également noté ses expériences à plusieurs reprises. L'historiographie hongroise connaît avant tout ce volet de son activité, alors que la littérature spécialisée italienne sait encore moins de choses sur lui.

En 1598, Isolano s'est distingué lors du siège de Nagyvárad en tant que commandant de l'artillerie. En 1602 lorsqu'il fut commandant de Székesfehérvár, il a dû céder la ville aux Turcs à la demande de la garnison et des habitants avant d'être capturé. Basée sur des courriers et des rapports négligés ou auparavant inconnus, cette publication apporte de nouveaux éléments pour la carrière du comte, corrige la date erronée de son décès et présente comment la diplomatie impériale a tenté d'obtenir la libération d'Isolano qui fut prisonnier à Constantinople et dont le sort était également suivi de près par la papauté. La publication met aussi en lumière comment la Porte a essayé d'utiliser le comte et ses compagnons dans les négociations de paix avec la cour impériale.

Тамаш Круппа

ОДИН ЭПИЗОД ИЗ ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Данные к венгерской карьере графа Джованни Марко Изолано

(Резюме)

Военный офицер болонского происхождения Джованни Марко Изолано не только принимал участие с оружием в событиях пятнадцатилетней войны, но и записывал свои впечатления много раз в письменной форме. Венгерская историография в основном знает эту сторону его деятельности. Однако итальянская специализированная литература даже и не имеет знаний об этом.

В 1598-ом году во время осады г. Орадея, наградившего самого себя званием командира артиллерии Изолано, бывши командиром города Секешфехервар, в 1602-ом году по требованию гарнизона и граждан был вынужден передать город туркам. Затем он попал в плен. Эта публикация, при помощи до сих пор уделенных мало внимания неизвестных писем, докладов дополняет новыми данными военную карьеру графа, корректирует неправильную дату его смерти и представляет, как заключенного в тюрьме в Стамбуле Изолано пыталась освободить императорская дипломатия и что его судьба сопровождалась особым вниманием со стороны папства. Эта публикация также обращает внимание и на то, что каким образом Порты пыталась использовать графа и его товарищей в мирных переговорах с императорским двором.

MŰHELY

AMBRUS LÁSZLÓ

MAGYAR „DOUGHBOYOK” AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ AMERIKAI HADSEREGÉBEN – EGY PROZOPOGRÁFIAI KUTATÁS JELENE ÉS JÖVŐJE*

„A magyarokat besorozták Amerikában... 1917. február 2. óta megszakadt a diplomáciai viszony Németország és az Unió között, márciusban velünk is hasonló lett a helyzet, amit a Németországnak küldött hadüzenet követett... Behozták az általános védkötelezettséget. A magyarok is sorkötelesek Amerikában. 21–31 éves korig június 1. és 5. között, az idősebbeket júl. 6-tól kezdték sorozni. Aki egészséges volt, azt tekintet nélkül polgári hovatartozására, besorozták. Szeptember 1-én kezdődött meg a bevonulás. Jelenleg mintegy hatvanezer magyart képeznek ki az Unió hadseregében. Ezek és a még be nem vonultak remélik, hogy nem viszik őket a harctérre, hanem belső szolgálatban kapnak alkalmazást.”¹ – A kiemelt idézet az *Egri Újság* 1918. február 9-i lapszámából származik. A cikk természetesen propaganda-jellegű, hiszen az Amerikai Egyesült Államok az Osztrák–Magyar Monarchia ellenségeként, az antant oldalán kapcsolódott be az első világháború harcaiba, a sajtó (legyen az hazai vagy amerikai magyarok által fenntartott) nyilvánvaló módon igyekezett az „óhazát” az igazság képviselőjeként beállítani, az ellenséges országokat minél sötétebb színben feltüntetni.² Az *Egri Újság* nem tartozott a magyar sajtó vezető lapjai közé, a cikk kiemelését a benne közölt számadatok miatt tartom indokoltnak. Több csúsztatás, a tények eltúlzása szerepel benne, például a besorozottak számát vagy a sorozás módját illetően, melyekre jelen tanulmány keretein belül még visszatérek. Megfelelő felütésnek tűnik viszont a sorozóbizottságok elé került magyarok prozopográfiai vizsgálatával foglalkozó írásom bevezetéséhez.

Az idézett cikk állításai közül annyi mindenképpen megfelel a valóságnak, hogy az Amerikai Egyesült Államok hadseregébe valóban kerültek besorozásra és szolgáltak is magyarok, akik ezzel igen ellentmondásos helyzetbe kerültek, mivel könnyen fennállt annak a lehetősége, hogy saját szülőhazájuk ellen harcoljanak. Az első amerikai expedíciós csapatok 1917 júniusában érkeztek Európába, ezt követően folyamatosan jöttek friss egységek Franciaországba. Ez 1918 márciusáig összesen 318 000 amerikai katonát jelentett, ami az augusztusig felvonultatni tervezett 1,3 millió fő előhada volt.³ Osztrák–magyar erőkkal az olasz fronton kerültek érintkezésbe, ahol konkrét összecsapások zajlottak az

* A közlemény elkészülését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

¹ *Egri Újság*, 1918. február 9. Köszönet Bartók Bélának, aki volt szíves felhívni a figyelmem erre az újság-cikkekre.

² Puskás 1982. 303. o.

³ Keegan 2010. 752. o.

osztrák–magyar ezredek és az olaszokat támogató amerikai egységek között, például a második (harmadik) piavei csatában, amelyben a 332., túlnyomórészt Ohio államból származó gyalogezred – az egyetlen, amelyet ezen a fronton vetettek be – vett részt.⁴

A magyarok Amerikai Egyesült Államokba történő kivándorlása a XIX. század utolsó és a XX. század első harmadában meglehetősen jól ismert, ám demográfiai jelentőségéhez és társadalmi következményeihez képest történetírásunkban közel sem megfelelő súlyjal megjelenő témakör. Természetesen vannak könyvek, cikkek, tanulmányok, melyek foglalkoznak a kivándorláshullám okaival, főbb jellemzőivel, menetével. Máig alapműnek számít a kérdésben Puskás Julianna összefoglaló műve 1982-ből, amelynek bizonyos részei ma már talán korszerűtlenek, de bőséges adattárként szolgál a témával foglalkozók számára, a téma máig legjobb országos szintű áttekintését adja, a szerző szakmai felkészültsége pedig vitathatatlan.⁵ Ugyanakkor 2000-ben megjelent, terjedelmében némileg rövidebb, viszont tartalmilag letisztultabb és bővebb munkája, az eddig csak angol nyelven elérhető *Ties That Bind, Ties That Divide*, amely már a marxista terminológia elemei nélkül tekint a témára.⁶ Több kutatás vizsgálja a kivándoroltak életét és lehetőségeit az „Újvilágban.” A 2000-es években megjelentek közül Várdy Béla munkásságát érdemes kiemelni,⁷ aki a jelenleg legfrissebb összefoglaló művet írta az amerikai magyarságról, mélyreható társadalomtörténeti elemzésre azonban ő sem vállalkozott. A jelenleg folyó kutatások közül kifejezetten érdekes kérdéseket feszeget például Balogh Balázs,⁸ Várkonyi Péter⁹ vagy Rakita Eszter,¹⁰ illetve kiemelendő Glant Tibor¹¹ tevékenysége is. Hadtörténeti szempontból egyértelműen mérőöldkönek számít Vida István Kornél hiánypótló, alapos kutatásokra épülő műve az amerikai polgárháború magyar katonáiról.¹²

Jelen munka elsősorban nem ezek számát igyekszik gyarapítani, hanem a hadtörténet, a társadalomtörténet és a mentalitástörténet határvonalain egyensúlyozva arra tesz kísérletet, hogy az Amerikába emigrált magyar néptömeg egy szűkebb, eddig a magyar történetírásban még nem vizsgált szeptét emelje elemzés tárgyává. A vizsgálatra kijelölt csoport az első világháború során, az amerikai hadseregbe besorozásra kerülő, illetve a sorozásra legalábbis regisztráló magyar (vagy magyar származású) fiatal emberek körét

⁴ Seelinger 2015. <https://armyhistory.org/viva-lamerica-the-332d-infantry-on-the-italian-front/> (A letöltés időpontja: 2018. március 24.)

⁵ Puskás 1982.

⁶ Puskás 2000.

⁷ Várdy Béla a Pittsburghben (PA) található Duquesne University oktatója, számos cikk és könyvrészlet jelent meg a tollából, melyekben a magyarok „újvilágbeli” életének jellemzőiről írt. Az ő nevéhez köthető a fent is említett mintegy 840 oldalas, olvasmányos, ismeretterjesztő jellegű szintézis az amerikai magyarok történetéről: Várdy 2004.

⁸ Balogh Balázs néprajztudós, az MTA Néprajztudományi Intézetének igazgatója, többek között az 1956-os menekültek amerikai társadalomba való integrációjával is foglalkozik.

⁹ Várkonyi Péter az Eszterházy Károly Egyetem munkatársa, kutatási területe a XX. század eleji kivándorlás és az etnikai identitás összefüggéseinek vizsgálata a Heves megyei Kompoltt és az Illinois állambeli Granite City tengelyén.

¹⁰ Rakita Eszter az Eszterházy Károly Egyetem munkatársa, a XIX–XX. századi belső- és külső migráció mintáit vizsgálja az urbanizáció és modernizáció vonatkozásaiban, ennek részeként az USA-ba Vecsésről, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből kivándoroltakkal kapcsolatosan végez propozográfiai, illetve mentalitástörténeti kutatásokat.

¹¹ Glant Tibor a Debreceni Egyetem docense, számos publikációjában foglalkozik az amerikai és magyar történelem kapcsolódási pontjaival.

¹² Vida 2011.

fedí le. A magyar hadtörténetírásban ilyen jellegű munka – legjobb tudomásom szerint – még nem készült. Az amerikai történetírásban Nancy Gentile Ford foglalta össze a bevándorlók részvételét az USA első világháborús haderejében igen alaposan *Americans All!* című könyvében.¹³ Amint azt a kötet címe is mutatja, Ford elsődlegesen azt hangsúlyozza, hogy a számos különböző nemzetiségű, különböző országokból érkezett bevándorló végül a közös háborús élmény révén egységessé tudott válni, azaz mind amerikai lett. Ford nagy hangsúlyt helyez a beilleszkedés elősegítésére és a hadseregen belüli nemzetiségi összetűzések kiküszöbölésére tett állami intézkedésekre (például Camp Gordon Plan) bemutatására. David Laskin hasonló kérdésekkel foglalkozik *The Long Way Home* című könyvében, amelyben 12 bevándorló történetét dolgozta fel, akiket besoroztak az amerikai hadseregbe és vissza is hajóztatták őket „haza”, azaz Európába, ahol frontszolgálatot tölthettek új hazájukért harcolva.¹⁴ Laskin műve kiváló olvasmány jelen kutatás szempontjából, ám az általa kiemelt 12 egyén között sajnos nincs magyar, az elemzés alá vett katonák olasz, lengyel, norvég, ukrán, orosz, szlovák és ír származásúak. Laskin narratívájának még a Fordénál is inkább központi eleme az a folyamat, ahogyan ez a 12 eltérő háttérű bevándorló a katonai szolgálaton keresztül amerikaivá vált. Más szemszögből közelít a témához Christopher M. Sterba, aki 2003-ban megjelent *Good Americans* című könyvében New Yorkban letelepedett zsidó, illetve New Havenben (Connecticut állam) élt olasz bevándorlókkal foglalkozik az első világháború kitörése nyomán előállt helyzetük vonatkozásában.¹⁵ Sterba könyvében is szerepet kap az „amerikaivá válás” ábrázolása, ám ő még nagyobb hangsúlyt fektet a vizsgálat alá vett társadalmi réteg háborús élményének megjelenítésére, akár a fronton szolgálatot teljesítőkről, akár a hátszországban maradtokról van szó. Ilyen jellegű művek magyarokkal kapcsolatban még nem készültek, kutatómunkám során ezt a hiányosságot (is) korrigálni kívánom.

Természetesen nem csak a Nagy Háború során szolgáltak (leginkább önkéntes alapon) magyarok az amerikai hadseregben. Már a Függetlenségi Háború idejéből is ismeretek magyar katonatisztek, akik tapasztalataikat szívesen állították a függetlenedni vágyó gyarmatok szolgálatába, hogy európai nagyhatalmak ellen harcolhassanak. Ilyen volt például Michael Kovats de Fabriczy,¹⁶ akit maga George Washington, a kiképzőtisztté való kinevezéséről szóló levelében Mr. Crowath-ként emlegetett,¹⁷ a „legnagyobb név” az amerikai magyar katonák sorában. Kováts lovassági ezredes volt, az amerikai lovasság első szabályzatának megalkotója, a függetlenségi háború hőse. Az 1779. május 11–12-iki charlestoni ütközetben esett el.

A különböző európai és amerikai történelmi események során aztán rendszerint kerültek magyar katonák amerikai szolgálatba. Szolgáltak magyar önkéntesek az 1844-es Mexikó elleni háborúban, majd 1849-től kezdve összesen körülbelül 2000 fős ’48-as menekült-kontingens telepedett le az USA-ban a hazai szabadságharc leverése után (Kossuth-

¹³ Ford 2001.

¹⁴ Laskin 2010.

¹⁵ Sterba 2003.

¹⁶ Kováts Mihály (1724–1779) huszárezredes, 1955. április 15. óta az Egyesült Államokban halála napja, május 11. nemzeti emléknap. Élettörténetét a kiváló hadtörténész, Zachar József írta meg (Póka-Pivny Aladár hagyatékának felhasználásával): *Póka-Vivny – Zachar* 1982. A Pulaski-légióban betöltött szerepét külön is tárgyalja egy tanulmányban: *Zachar* 2007.

¹⁷ Vasváry 1988. 103. o.

emigránsok), illetve az amerikai polgárháborúba is számos magyar önkéntes jelentkezett az Unió és a Konföderáció oldalán egyaránt.¹⁸ A magyar történetírásban sokáig tartotta magát – főleg Ács Tibornak¹⁹ és Vasváry Ödönnek²⁰ köszönhetően – az a romantikus kép, hogy ezek a magyar katonák a szabadság eszméjéért és a rabszolgaság intézménye ellen küzdöttek és ez motiválta részvételüket a polgárháborúban. Nincs azonban egyetlen olyan forrás egyik résztvevővel kapcsolatban sem, amely ezt igazolná. Sokkal inkább valószínű, hogy a rendszeres zsold mellett az amerikai demokratikus berendezkedés iránti rajongásuk lehetett a fő motiváló tényező.²¹ Ez különösen annak fényében tűnik igazolhatónak, hogy a magyar reformkor prominens személyeinek, köztük főleg Széchenyi Istvánnak a nemzetről alkotott felfogását (a Natio Hungaricától való elkanyarodást a modern nemzet felé) jelentősen befolyásolta az észak-amerikai államnemzeti felfogás is.²²

Ezt követően 1870 és 1898 között mindössze 178 magyar katona szolgált az amerikai hadseregben, ami figyelembe véve hazánk fiainak ekkor már több évtizede zajló letelepedését, meglehetősen alacsonynak mondható.²³ Közülük tiszti rangba csak elenyésző számban kerültek. Az 1898-as spanyol–amerikai háború sem hozott lényeges növekedést (36 fő), viszont 1900 és 1914 között már összesen közel 1500 magyar immigráns lépett be a hadseregbe – főként az állampolgárság mielőbbi elnyerésének szándékával.²⁴ Az Egyesült Államok háborúiban részt vett magyarokról e sorok szerzője is írt már egy kisebb összefoglaló tanulmányt, így ennek részletes kifejtésére itt nem kerül sor.²⁵

A mostani kutatás egy nagyobb projekt része, amely az amerikai magyarság történetének mélyebb társadalomtörténeti elemzésével foglalkozik. A kutatásban kijelölt – jelen állás szerint – több mint 1300 fő életrajzi adatainak összegyűjtésével és minden részletre kiterjedő vizsgálatok elvégzése után képesek leszünk felvázolni ezeknek, az első világháborúban érintetté vált magyar embereknek a sorsát az Amerikai Egyesült Államokba történt kivándorlás után. A kutatás további főbb forrásai például a kivándorlás során készült hajó-utaslisták, az Ellis Islanden kitöltött regisztrációs lapok, az amerikai népszámlálások adatai, a honosítási és állampolgársági kérvények, illetve az amerikai hadsereg iratállományában található személyes dokumentumok.²⁶ Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy az 1917 és 1918 során zajló sorozási eljárások során keletkezett úgynevezett sorozási regisztrációs kártyák²⁷ alapján az azokat kitöltő magyarok társadalmi jellem-

¹⁸ *Vida* 2013. 310–312. o.

¹⁹ Ács 1964.

²⁰ *Vasváry* 1939.

²¹ *Vida* 2011. 75. o.

²² *Romsics* 2004. 88. o.

²³ *Vida* 2013. 314. o.

²⁴ Uo.

²⁵ *Ambrus* 2017.

²⁶ A forrásanyag jelentős része az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltárának Washington DC-beli központi intézményében és fióklevéltáraiban, például New York Cityben, vagy Atlantában (GA) található. Mivel az anyag egy jelentős része már digitalizálva van, a levéltárak bármelyik intézményének szerveréről ingyenesen elérhető. Ezek egy része az ancestry.com jóvoltából (havi előfizetéses alapon) az interneten is megtalálható. A további anyagok az említett levéltárakban mikrofilmek formájában, illetve a Library of Congress gyűjteményeiben érhetőek el. Ezekon kívül az egyes amerikai városi levéltárak is tekintélyes anyagot őriznek magyar bevándorlókkal kapcsolatban (is), melyek egyelőre feltáratlanok.

²⁷ Eredetileg: „Draft Registration Cards”.

zóinek vizsgálata céljából készülő adatbázis főbb ismérveit és lehetőségeit vázoljam fel, illetve az alapforrások keletkezésének körülményeit is bemutassam.

Hogyan kerülhetett sor hazánk fiainak amerikai, tehát a háborúba újonnan belépő, magyar szempontból ellenséges országbeli besorozására? A kérdés különösen relevánsnak tűnik, tekintve, hogy az Amerikai Egyesült Államok szellemiségének alapvetően ellentmond a hadkötelezettség intézménye. A hadsereg fenntartása mindig fontos kérdése volt az amerikai közgondolkodásnak, ez a kérdés – illetve ennek ellentmondásossága –, mint annyi minden, a gyarmati időkben gyökerezik. Két lényeges, a katonaságot illető alapgondolat nötte ki magát az USA gyarmati tapasztalataiból, s ezek jelentették az ország hadseregéről alkotott felfogásának alapját. Az egyik szerint helyi, lakossági önvédelmi egységekre van szükség, ezek a polgári milíciák (citizen militias) formájában léteztek is. A másik gondolat annak felismeréséből eredt, hogy egy állandó, erős hadsereg létében mindig komoly veszély rejlik²⁸ – ezt az európai monarchiák történetének ismeretében mondták ki: a telepesek még emlékeztek az anyaországaikban elszenvedett katonai elnyomásra. Emellett persze az amerikai felfogást alapjaiban meghatározó „az egyén teljes szabadsága”²⁹ eszmével is szemben állt a kötelező katonai szolgálat fogalma. Ezen alapvető – ideológiai – problémán kívül olyan gyakorlati kérdések is megjelentek, mint például az állandó hadsereg fenntartási költségeinek terhe – nyilván az adófizetők dollárjaiból.³⁰

A katonai sorozás intézménye mégis előfordult időnként az USA XIX. századi történetében (bizonyos államokban), de korántsem volt általánosnak tekinthető. Ráadásul ezek során is előfordultak olyan kirívó események, melyek szembementek azokkal a nemes eszmékkel, amelyeket az Alkotmány a „polgár-katonák” létevel kapcsolatosan megfogalmazott. A sorozás alól ugyanis pénzzel kiválhatták magukat a tehetősebb családokból származó fiatalemberek, tehát előnyt élveztek a közép- és felső társadalmi rétegek képviselői³¹ – ez szintén olyan jelenség, ami alapvetően szemben áll az amerikai alkotmány szellemiségével. Ez a helyzet például 1863-ban, a polgárháború idején New York Cityben egészen a fegyveres felkelés kitöréséig fajult. Július 11-én, amikor a sorozandók összeírása kezdetét vette, a zömmel külföldi, főleg ír származású tömeg vonult az utcára és kezdett randalírozni. A négy napon át tartó lázadást a rendőrség csak a Gettysburgh-től viszsza-vezetett 7. gyalogezred segítségével tudta leverni. A vagyoni kár másfél millió dollárra rúgott.³² A sorozás intézménye tehát nemcsak elvi szinten ment szembe az amerikai gondolkodásával, de konkrét események is bizonyították: az amerikai nemzet nem viseli jól az effajta kényszerítő eljárást. Soha nem is került sor állandó sorkatonaság felállítására, általános sorozást egészen az első világháborúig szintén nem alkalmaztak.

Az Egyesült Államok első világháborús hadba lépésének általában a Lusitania nevű, brit zászló alatt hajózó civil gőzös elsüllyesztéséhez kötik. A hajót valóban német U-Bootok süllyesztették el, valóban figyelmeztetés nélkül. Az is igaz, hogy a több mint 1200 áldozat között 128 amerikai állampolgár volt, ami nagy felháborodást keltett az USA-ban. Persze emellett szállított 173 tonna hadianyagot is, ami máris más megvilá-

²⁸ Ford 2001. 45. o.

²⁹ Ford 2001. 61–62. o.

³⁰ Ford 2001. 46. o.

³¹ Uo.

³² Szócikk az Encyclopaedia Britannica weboldalán. <https://www.britannica.com/event/Draft-Riot-of-1863> (A letöltés időpontja: 2018. január 25.)

gításba helyezte a Lusitania polgári mivoltát. Ez az eset ugyan még nem eredményezte az USA hadba lépését, viszont kétségtelenül elmérgesítette a német–amerikai viszonyt. Mindemellett az is árnyalja a képet, hogy az amerikai közvélemény ellenezte a brit blokádot is. Jogtalannak és felháborítóknak tartották ugyanis, hogy a britek nélkülözésre kényszerítik a német népet, csak azért, mert a kormányaik éppen hadban állnak egymással. Az amerikaiak számára nehezen volt értelmezhető, hogy a hátországnak miért kell bűnhődnie a háborús események miatt.³³ Természetesen az USA (és Wilson elnök, aki második ciklusát a „He kept us out of the War”, azaz „Ő tartott távol minket a háborútól” szlogenel nyerte meg) mindenképp szerette volna megtartani a háború elején meghirdetett semlegességét, ám az elhúzódó háború által megnyitott gazdasági lehetőségek már 1915-ben kezdték az állásfoglalás irányába terelni.³⁴

Két évvel később, 1917-ben az Egyesült Államok mégis belépett a háborúba, ez főként saját érdekeinek és biztonságának veszélyeztetett helyzetbe kerülése miatt történt. Az amerikai hadba lépés okait röviden három pontban lehet összefoglalni. Elsőként 1917 januárjában Németország bejelentette a korlátlan tengeralattjáró-háborút. Természetesen ez már önmagában is az amerikai érdekek konkrét megsértése volt. Ráadásul nem sokkal később, februárban a titkosszolgálat birtokába került egy titkos diplomáciai levél, melyben Alfred Zimmermann német külügyminiszter szövetséget ajánlott Mexikónak az USA ellen. Ennek volt is realitása, mivel Wilson elnöksége alatt az USA több katonai beavatkozást is végrehajtott Mexikó területén, Venustiano Carranzát támogatva Victoriano Huertával szemben. A Zimmermann-távíratot maga Wilson hozta nyilvánosságra, hogy a Kongresszus előtt alátámassza a kereskedelmi hajók felfegyverzésének szükségességét.³⁵ Mindezek után márciusban még az orosz cári rendszer is megbukott. Ez volt az utolsó mozzanat, ami arra sarkallta Wilson elnököt, hogy az Egyesült Államok belépjen a háborúba, hiszen a felszínen akkor még úgy tűnt, hogy Oroszországban demokratikus rendszer van alakulóban, melynek védelmében – az autokratikus rendszerekkel szemben – felelősnek érezte magát.³⁶ Tovább borzolta a kedélyeket, hogy ezalatt – a korlátlan tengeralattjáró-háború szellemében – a németek több amerikai hajót is elsüllyesztettek.³⁷ Mindezek hatására Wilson 1917. április 2-án jelentette be a Kongresszus előtt a „német militarizmus” elleni hadba lépést azzal az indoklással, hogy az „fenyegeti a világ békéjét és magát a civilizációt”.³⁸ Pár nappal később, április 6-án sor került a hivatalos hadüzenetre is.

A háborúban való részvételhez szükséges katonai erő felállítását általános sorozáson keresztül kívánták megvalósítani. A hadsereg feltöltése és korszerűsítése már a háború kitörése óta téma volt a Kongresszusban és az amerikai közéletben is. Az úgynevezett felkészülési mozgalom elkerülhetetlennek tartotta, hogy az „európai háborús felhő” előbb vagy utóbb átterjedjen az amerikai kontinensre, ezért szorgalmazták a haditengerészet mint elsődleges, illetve a hadsereg mint másodlagos védelmi vonal megerősítését.³⁹ Wilson

³³ Iriye 1993. 40. o.

³⁴ Glant 2017. 15. o.

³⁵ Glant 2017. 17–18. o.

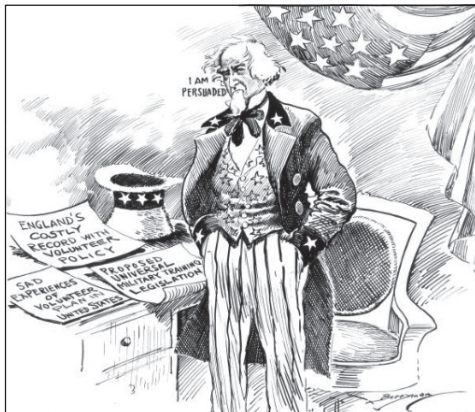
³⁶ Iriye 1993. 40–41. o.

³⁷ Johnson 2016. 638. o.

³⁸ Iriye 1993. 42. o.

³⁹ Tóth 2014. 232. o.

elnök teljes mellszélességgel kiállt az egyetemes szolgálati kötelezettség elve mellett. Ez igen meglepő volt, mivel egy évvel korábban még éppen Wilson ezen kérdésben tanúsított ellenállása miatt mondott le Lindley M. Garrison hadügyminiszter, aki több más politikussal és prominens személyiséggel (például Theodore Roosevelt-tel) együtt a kötelező sorkatonaságot és az úgynevezett kontinentális típusú hadsereg szervezését javasolta.⁴⁰ Az amerikai politikai és társadalmi életben egyébként meglehetősen éles vita volt abban a kérdésben, hogy teljesen önkéntes vagy sorozásalapú hadsereget állítsanak-e fel. Sorozás esetén nagyszámú, de többségében számottevő katonai tapasztalat nélküli embertömeg viszonylag gyorsan hadrendbe állítható. Az önkéntesség mellett érvelők viszont úgy vélték, hogy ezen a módon bár lassabban, de valószínűleg ütőképesebb hadsereg lenne felállítható, mivel az önként jelentkezők között nagyobb számban lennének katonai tapasztalattal rendelkező férfiak. „Uncle Sam” végül az érveket mérlegelve a sorozás mellett döntött – nem feltétlenül a legésszerűbb döntést hozva, ahogyan azt a képen látható, 1917. április 12-én, a *Washington Evening Star*ban megjelent karikatúra is mutatja.⁴¹

A fontos kérdés az volt, hogy vajon a társadalom hogyan fog reagálni a kötelező regisztrációra. A sajtópropaganda természetesen mindent megtett azért, hogy a közvéleménnyel el tudja fogadtatni a hadba lépés jogosságát és azon cél fontosságát, hogy a szabadság és függetlenség eszméit nemzetközi porondon megvédelmezzék.⁴² Ez olyannyira sikeresnek bizonyult az akkoriban épp politikai eszközként elterjedőben lévő propaganda-plakátoknak köszönhetően, hogy a társadalom nemcsak elfogadta a sorozás tényét, de még lelkesé is vált iránta.⁴³ Nem kevésbé fontos kérdés volt – magyar szempontból sem –, hogy a bevándorlók tudnának-e, szándékoznának-e, vagy egyáltalán kellene-e nekik szolgálni a hadseregben, illetve hogyan lehetne meghatározni az erre való alkalmasságukat.

A Kongresszus rendszeresen korlátozta a bevándorlók hadszolgálati jogait, ezekhez a korlátozásokhoz esetenként (1812, 1862, 1898, vagy éppen 1917-ben) kivételeket adtak hozzá.⁴⁴ Wilson elnök 1917. április 6-án kibocsátotta az úgynevezett ellenséges idegen kiáltványt,⁴⁵ amelynek értelmében olyan korlátozások léptek életbe az ellenséges országokból származókkal szemben, mint például a 100 yardos távolságtartási kötelezettség minden kikötőtől, dokktól és mólótól. Az elnöki javaslat először csak a német származá-

⁴⁰ Kennedy 1980. 17. o.

⁴¹ The National Archives in Washington, DC. Record Group 46: Records of the U.S. Senate, 1789–2015. Berryman Political Cartoon Collection 1896–1949. Item: Untitled, 4/12/1917. Q-073 6011223. Online: <https://catalog.archives.gov/id/6011223> (A letöltés időpontja: 2018. január 25.)

⁴² Iriye 1993. 42. o.

⁴³ Karsten 2006. 667. o.

⁴⁴ Ford 2001. 47–51. o.

⁴⁵ „Alien enemy proclamation”, egyébként „alien enemy act”-ként is ismert.

súakra vonatkozott, később viszont kiterjesztették az „osztrák–magyarokra” és más ellenséges népekre is.⁴⁶ Erre egyébként minden oka meg is volt, hiszen 1914 és 1916 között német kémek és szabotőrök kiterjedt tevékenységet folytattak az Egyesült Államokban és számos gyárépületet felrobbantottak, illetve szállítóhajókat is elsüllyesztettek.⁴⁷ Később az „ellenséges idegenek” mégis engedélyt kaptak a hadseregben való szolgálatra.

A hadba lépést követően a kormányzat szinte azonnal igyekezett jelezni lojalitását a szövetségesek felé és még 1917 júniusában – szimbolikus gesztusként – egy 14 000 fős expedíciós hadosztályt küldött Franciaországba, akiket Newton D. Baker hadügyminiszter két utasítással indított útnak: „...az egyik, hogy menjenek Franciaországba, a másik, hogy jöjjenek haza.”⁴⁸ Mindez csak arra szolgált, hogy az amerikai fél „felmutasson valamit” arra az időre, amíg a Selective Service rendszere biztosítja a megfelelő létszámú személyi állományt az ütőképes hadsereg áthajózására Európába.

Az egyik leglényegesebb fogalom az USA első világháborús katonai részvételével – s persze annak magyar vonatkozásaival – kapcsolatban a *Selective Service Act*. Az 1917 májusában hozott törvény tulajdonképpen az Amerikai Egyesült Államok első világháborús hadba lépésének körülményeit határozta meg. A jogszabály felhatalmazta a szövetségi kormányt, hogy újoncokat sorozzon be a hadseregbe, szabályozta a besorozandók körét, számát és minden más, a hadba lépéshez szükséges körülményt. A törvény által létrehozott Selective Service System már figyelembe vette az európai (francia és német) háborús tapasztalatokat és célul tűzte ki a besorozandó férfiak ésszerű, kvóták szerinti elosztását. Ezzel kívánták elkerülni, hogy a földeken és a gyárakban minőségi munkaerőhiány lépjen fel és, hogy emiatt esetleg később a frontról kelljen visszavonni magas harcértékű egységeket.⁴⁹

A *Selective Service Act* négy csoportra osztotta a bevándorlókat. Ez alapján megkülönböztettek „diplomatic”, vagyis diplomáciai célból az országban tartózkodó, „declarant”, azaz bevallott, más szóval letelepedési engedélyért folyamodott, vagy azzal rendelkező, „nondeclarant”, vagyis letelepedési engedéllyel nem rendelkező és „enemy”, azaz ellenséges (országból származó) idegeneket.⁵⁰ A törvény magyarokat érintő szakasza természetesen az ellenséges idegenekre vonatkozó rész. Ez kimondta, hogy ellenséges államokból származó bevándorlókat nem kényszeríthetnek (értsd: nem hívhatnak be) katonai szolgálatra, mivel ezáltal a saját honfitársaik elleni harc kellemetlen helyzetébe hoznák őket. Ugyan a törvény világosan határozta meg a kategóriákat, mégis számos probléma felmerült gyakorlatba ültetése során. A kvótarendszer egyenlőtlenségei és a semleges, illetve szövetséges államokból származók behívása körüli diplomáciai aggályok mellett például az is gondot jelentett, hogy számos „ellenséges idegen” jelentkezett önként, hogy az Egyesült Államok seregében szolgálhasson.⁵¹ Ezek túlnyomó része természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei közül került ki (lengyelek, csehek, szerbek stb.), akik szerettek volna részt venni származási országuk politikai vezetésének megdön-

⁴⁶ Report of the Acting Chief of the Militia Bureau relative to The National Guard and The United States Guards 1918. Washington Government Printing Office, Washington, DC. USA. 1918. 59–60. o.

⁴⁷ *Provost* 2015. 131–134. o.

⁴⁸ *History of War*, Issue 39. (2017) – 1917: America Goes to War. (2017) 51.

⁴⁹ *Karsten* 2006. 774. o.

⁵⁰ *Ford* 2001. 52. o.

⁵¹ Uo.

tésében, népük „felszabadítása” érdekében. Egyébként amerikai nemzetiségi szervezeteik már a háború kitörése óta folytattak agitációs tevékenységet annak érdekében, hogy az USA mielőbb az antant oldalán lépjen be a háborúba, de sokan vissza is szándékoztak utazni Európába, hogy harcolhassanak valamelyik fronton. Erre, illetve az amerikai hadseregbe való önkéntes jelentkezésre egyébként az USA hadba lépése előtt még maga a Kongresszus is buzdította a bevándorlókat.⁵² A magyarok szintén szép számmal cselekedtek hasonlóképpen a háború elején, ez a lelkesedés hamarosan alábbhagyott. Ráadásul az antant tengeri blokádja miatt a hazajutás is gyakorlatilag lehetetlenné vált. Nem sokkal később az osztrák–magyar külügy amerikai lapokban közzétette, hogy az amerikai hadiüzemekben dolgozó magyar állampolgárok büntetést követnek el és itthon 10-20 év börtönnel, de akár halálbüntetéssel is sújthatóak. Ennek hírére tömegesen igyekeztek amerikai állampolgárrá válni.⁵³ Az otthon maradt rokonok, barátok, a szülőfalu vagy csak általában az „óhaza” megsegítésének módjai a hadikölcsön-jegyzésekre, a Vöröskereszt támogatására, illetve egyéb módokon, a magyar szervezeteken keresztül gyűjtött és hazajuttatott pénzküldeményekre korlátozódott. Arra is volt példa, hogy egy amerikai magyar egyházközség Biblia-küldeménnyel kedveskedett a fronton harcoló magyar katonáknak.⁵⁴ Érdekes kutatási irány lehetne kimutatásokat készíteni az óhazaiak számára a háború előtt és alatt gyűjtött adományokról.

A háttér bemutatása után térjünk rá a prozopográfiai adatbázis alapforrásaira, a regisztrációs kártyákra. Ezek az iratok 1917 júniusától kezdve keletkeztek a Selective Service System keretén belül. A törvényben leírtak szerint a sorozási procedúrát nem központilag bonyolították le, hanem ezt helyi bizottságok végezték. Országszerte összesen körülbelül 4000 sorozóbizottság (draft board) jött létre. A rendszer igen hatékonynak bizonyult. A hadsereg állományi létszáma az 1916-os 179 376 főről az USA háborús részvételének 18 hónapja alatt 3 685 000-re növekedett, amiből – a leszerelés időpontjáig – 2 810 296 főt a Selective Service rendszere biztosított.⁵⁵

A sorozásra, vagy „draft”-ra való jelentkezés az úgynevezett „Draft Registration Card”-ok kitöltésével zajlott. Mint azt láthattuk, a *Selective Service Act* hatalmazta fel a Wilson-adminisztrációt, hogy sorozással növelje az Egyesült Államok katonai erejét, ennek eredményeképp pedig minden 18 és 45 éves kor közötti férfi, aki az USA területén élt, köteles volt regisztrálni, függetlenül attól, hogy amerikai állampolgár volt-e vagy sem. Természetesen nem mindenki került besorozásra a regisztráltak közül, illetve akadtak olyanok, akik anélkül szolgáltak a hadseregben, hogy regisztráltak volna.⁵⁶ A regisztrációnak három szakasza volt.

First Registration – az első regisztráció, amely 1917. június 5-én zajlott. Ekkor azon 21 és 31 év közötti férfiaknak kellett jelentkezniük, pontosabban azoknak, akik 1886. június 6. és 1896. június 5. között születtek.

⁵² Ford 2001. 49. o.

⁵³ Szántó 1984. 63–64. o.

⁵⁴ Puskás 1982. 304. o.

⁵⁵ Karsten 2006. 774. o.

⁵⁶ US National Archives and Records Administration (NARA) – az amerikai levéltári rendszer hivatalos honlapja. <https://www.archives.gov/research/military/ww1/draft-registration> (A letöltés időpontja: 2018. január 25.)

Second Registration – a második regisztráció. Ez 1918. június 5-én volt, azok számára, akik 1896. június 6. és 1897. június 5. között születtek. Azok, akik az első lehetőségnél elmulasztották a regisztrációt és még nem álltak szolgálatban, ismét lehetőséget kaptak, hogy büntetés nélkül jelentkezzenek. 1918. augusztus 24-én egy pótrezigrációs napot tartottak, ahol azok jelentkezhettek, akik június 5. óta betöltötték a 21-et.

Third Registration – a harmadik regisztráció, amit 1918. szeptember 12-én tartottak. Itt a 18 és 21, valamint a 31 és 45 közötti férfiaknak kellett jelentkezniük, akik az 1872. szeptember 11. és 1900. szeptember 12. között születettek közül kerültek ki.⁵⁷

Az eredeti dokumentumokat az Amerikai Nemzeti Levéltár East Point, Georgia állambeli fióklevéltárában őrzik, de a többi intézményükben is elérhetőek mikrofilmeken, illetve javarészt digitalizálva is. Az Egyesült Államokban 1917 és 1918 között élő regisztráció-köteles férfiak körülbelül 98%-a töltötte ki a regisztrációs kártyákat.⁵⁸ A regisztrációt összességében 23 908 576 fő végezte el, a ténylegesen besorozottak száma 1918. november 11-ig pontosan 2 758 542⁵⁹ fő volt. Egyébként az összesen körülbelül három és fél milliós amerikai haderő fennmaradó részét az önként jelentkezők képezték.⁶⁰ Ebből, a közel 24 milliós, draft-ra regisztrált tömegeből kerül ki a kutatás számára releváns magyarok halmaza.

A kutatás jelenlegi szakasza szerint mintegy 1300 magyar származású egyén pontos adatait ismerjük, így a vizsgálat szempontjából releváns források száma is ennyi. A jelenlegi szakaszban e csoport adataival dolgozom. Talán magyarázatra szorul, hogy hogyan adódik ez az 1300 fős szám. A magyarázat a források keresésére és szűrésére szolgáló digitális platform jellegéből adódik. Első alkalommal az Amerikai Nemzeti Levéltár New York Cityben lévő intézményében volt alkalmam a forrásokkal dolgozni, ahol a levéltár digitális adatbázisának keresőjében a nemzetiségre vonatkozó szakaszban a „Hungarian” kulcsszót megadva a keresés pontosan 1254 darab regisztrációs lapot eredményezett. Ehhez további 50-et sikerült hozzáadni a „magyar” kulcsszó megadásával. Hamar kiderült, hogy az eredmény lényegében annak függvénye, hogy a digitalizációt végző munkatársak el tudták-e olvasni a regisztráló kézírását, illetve bejegyezték-e a digitális adatbázis megfelelő részébe. Ugyanezzel a problémával talákoztam a forrásokot elérhetővé tevő internetes adatbázisok (például ancestry.com) használata során is. A megoldás a draft-regisztrációs anyag mikrofilmjeinek manuális áttekintése lesz, amely – habár a mikrofilm-olvasó eszköz digitalizációs funkciójának köszönhetően viszonylag gyors folyamat – további kutatómunkát igényel az amerikai levéltári rendszer valamelyik intézményében.

Az 1300 fő már első pillantásra is alacsonynak tűnik, különösen, ha tekintetbe vesszük a népszámlálási statisztikákat, melyek szerint például 1910-ben összesen egyes adatok szerint 473 538,⁶¹ más szerint 495 000 magyar anyanyelvű ember élt az Egyesült Államokban. 1920-ra a népszámlálás szerint 397 282 főre csökkent.⁶² (Megjegyzendő, hogy a csökkenés oka lehetett az is, hogy 1920-ban már Csehszlovákia és Jugoszlávia is

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Ford 2001. 147. o.

⁶⁰ Ford 2001. 51. o.

⁶¹ Puskás 1982. 198. o.

⁶² Fourteenth Census of the United States Taken in the Year 1920. Vol. III.; Population. Composition and Characteristics of the Population by States. 18.

fel van tüntetve különálló országgként, míg 1910-ben természetesen még nem léteztek.) Közel sem mindenből lett persze „doughboy”, azaz „gombóc.”⁶³ Sajnos csak becsülni tudjuk, hogy a magyarok között 1917–18-ban mennyien voltak 18 és 45 év közötti férfiak. Ehhez több szempontot is figyelembe kell venni: egyrészt a bevándorló férfiak és nők általános hozzávetőleges arányát, másrészt az 1910 és 1917 között történt bevándorlás és letelepedés éves számadatait is be kell vonni a számításba. Mindezek alapján, a tanulmány elején idézett *Egri Újság* című lap 60 ezres becslése – ha figyelembe vesszük azt is, hogy a cikk megjelenésekor még csak az első regisztráció ment végbe – helyénvalónak tűnik, ám az újság ferdít, amikor azt állítja, hogy ezek az emberek besorozásra kerültek volna az amerikai hadseregbe. Erről ugyanis szó sem volt, mindössze regisztrálniuk volt kötelező, ez azonban csak a legkritikább esetekben jelentett valós katonai szolgálatot. A törvény értelmében mindannyian kötelesek voltak eleget tenni a regisztrációs követelményeknek, de ez nem jelentette azt, hogy valóban be is kellett volna vonulniuk valamely kiképzőközpontba. Az *Egri Újság* úgy kezeli az összes draft-ra regisztráltat, mintha mindannyian valóban besorozásra is kerültek volna. A korabeli források és a vonatkozó szakirodalom tükrében ez nem is állhatna távolabb a valóságtól. A korábban idézett adatokból láthattuk, hogy a több mint 24 millió regisztrált férfiból kicsit több mint két és fél millióan kerültek tényleges besorozásra, ráadásul az amerikai kormányzat eleve nem is számolt a hárommilliónál nagyobb létszámú új személyi állomány felszerelésével a háború idejére.⁶⁴ Mindemellett az is ismeretes, hogy az első világháború idején körülbelül 3000 magyar származású katona teljesített szolgálatot az USA haderejének valamelyik fegyvernemében.⁶⁵ Ebbe természetesen beleszámítandók az önkéntesek, illetve azok, akik már a világháború kitörése előtt is hivatásos katonaként szolgáltak. Mindezeknek fényében látható, hogy az *Egri Újság* meglehetősen barokkos túlzással élt, amikor 60 000, kiképzőtáborokban sínylő magyar honfitársunkról tudósított.

Ugyanakkor, az 1300 főt számláló lista gyakorlatilag véletlenszerűen jött létre. Az adatok korszopotok, származás, amerikai lakóhely, családi állapot, és számos más szempont szerint is igen széles szóródást mutatnak. Ezek, illetve a bőven ezer fölötti mennyiség miatt a forrásanyag alkalmasnak tűnik egy reprezentatív vizsgálat lefolytatására, tehát a kutatásban egyelőre nem szükséges az anyag számszerű bővítése. A kutatás mostani szakaszában inkább a bevont forrástípusok körének szélesítésére, azaz a már meglévő 1.300 fővel kapcsolatos minél több adat gyűjtésére koncentrálok. Az alanyok számának bővítése a hosszabb távú célok között szerepel.

A kutatás alapkövét a sorozási regisztrációs lapok adják, mivel számos életrajzi adattal szolgálnak az alanyokról, akik így könnyen azonosíthatóvá válnak a további forrásokban (anyakönyvek, népszámlálások, utaslisták, honosítási anyagok stb.). Ismét megjegyzendő, hogy kártyák megléte nem jelenti azt, hogy a rajtuk szereplő egyének részt is vettek harci cselekményekben, de még csak azt sem, hogy valóban sor került katonai szolgálatra az esetükben. Kitéltésükkel a vizsgálat alanyai még csak regisztráltak a „draft-ra”, azaz későbbi szelektáláson átmenve csak egy bizonyos, szűkebb részük került be a behívandó

⁶³ Keegan 2010. 756. o. A kötetet Molnár György fordította magyarra, a gombóc kifejezést az ő fordítása alapján használom. Nyersfordításban egyébként „tészta-fíú”, a dough tulajdonképpen a kelt tészta megfelelője angol nyelvben. A szót a kiképzés előtt álló, vagy frissen kiképzett újoncokra szokták alkalmazni.

⁶⁴ Iriye 1993. 39. o.

⁶⁵ Vida 2013. 311. o.

katonák sorába. A szelektálásban szerepet játszott életkoruk és fizikai állapotuk, de a hatóságok figyelembe vették a regisztráltak családi állapotát, eltartottai számát, illetve azt is, hogy kérték-e a sorozás alóli felmentését, és ha igen, milyen alapon tették. Mindezek mellett szempont volt, hogy „ellenséges” idegennek számított-e – ez nem jelentett automatikus kizárást, de ebbe a kategóriába eső regisztráltakat nem soroztak be, ha az illető ez alapján kérték felmentésüket. Ugyanakkor a nemzetiségi vezetők (ethnic leaders) általában azt tanácsolták honfitársaiknak, hogy ne kérjenek felmentést, mert azzal „igazolnák” ellenséges mivoltukat.⁶⁶

Form 1 REGISTRATION CARD		No. _____
1	Name in full _____ (Given name) _____ (Family name)	Age in Years _____
2	Home Address _____ (No.) _____ (street) _____ (city) _____ (state)	
3	Date of birth _____ (month) _____ (day) _____ (year)	
4	Are you (1) a natural-born citizen, (2) a naturalized citizen, (3) an alien, (4) or have you declared your intention (specify which)? _____	
5	Where were you born? _____ (town) _____ (state) _____ (nation)	
6	If not a citizen, of what nation are you a citizen or subject? _____	
7	What is your present trade, occupation, or office? _____	
8	By whom employed? _____ Where employed? _____	
9	Have you a father, mother, wife, child under 12, or a sister or brother under 12, wholly dependent on you for support (specify which)? _____	
10	Married or single (which)? _____ Race (specify which)? _____	
11	What military service have you had? Rank _____ Branch _____ years _____ Nation or State _____	
12	Do you claim exemption from draft (specify grounds)? _____	
I affirm that I have verified above answers and that they are true.		
_____ (Signature or Mark)		

Amint az talán a közölt képen is látható, ezek az iratok igen gazdag adatforrások. Tartalmazzák a draft-ra regisztrált személyek nevét, korát, pontos lakcímét, születési helyét és idejét, az állampolgári státuszának megfelelő besorolását,⁶⁷ eredeti állampolgárságát, foglalkozását és munkáltatójának adatait, családi állapotát az esetleges gyermekek számával együtt, „faji” (nemzetiségi) származását, illetve adatokat közölnek korábbi katonai szolgálatra vonatkozóan. Ezekon kívül még az alanyok külsejének leírására is sor került, így a vizsgált személyek testalkatára, magasságára, szeme és haja színére vonatkozó információknak is birtokába jutunk segítségükkel. Az adatlapokon arra vonatkozó kérdés is szerepel, hogy kérték-e felmentést a sorozás alól és amennyiben igen, milyen alapon tették. Az is kiderül, hogy az összeírtak tudtak-e írni és olvasni, mivel, ahogy már korábban említettem, az analfabéták esetén az aláírás helyére csak egy X-jel került.

A forrásanyag gyűjtése során tapasztaltakból, illetve a források jellegéből adódóan kézenfekvőnek tűnt a prozopográfia mint kutatási módszer alkalmazása.⁶⁸ A biográfiával ellentétben, ahol csak egy személy életéről gyűjtünk minden részletre kiterjedő adatokat, a prozopográfia egy jól definiált csoport minden egyes tagjára kiterjeszti a vizsgálatot, bizonyos előre meghatározott tulajdonságokra koncentrálva. Mindemellett a prozopográfia elsősorban nem elbeszélő műfaj. Paksza Rudolf meghatározása szerint „személyek egy jól meghatározott csoportjának kollektív, statisztikai alapú vizsgálata.”⁶⁹ A személyek jól meghatározott csoportja adott: a vizsgálat első szakaszában olyan magyar származású, Magyarországról kivándorolt férfiak, akik 1917–1918 folyamán regisztráltak az Egyesült Államok hadseregébe való besorozásra. A későbbiek folyamán, az adatbázis

⁶⁶ Ford 2001. 59. o.

⁶⁷ A törvény szerinti állampolgári státuszok: natural born citizen (született amerikai), naturalized citizen (honosított), declarant (állampolgárság szerzésére vonatkozó kérelmet nyújtott be, azaz „deklarálta” szándékát), illetve alien (idegen, letelepedési szándékaról még nem nyilatkozott bevándorló).

⁶⁸ A prozopográfia, azaz a csoportos életrajz nem csupán életrajzi adattár vagy annak összeállítására irányuló törekvés, hanem az adattárra támaszkodó szociológiai vagy társadalomtörténeti vizsgálat, illetve ennek nyomán létrejövő elemzés. Paksza 2013. 7–8. o.

⁶⁹ Paksza 2013. 9–10. o.

növekedésével és a vizsgálati lehetőségek kibővülésével külön fogom elemezni azon személyek halmazát, akik valóban teljesítettek katonai szolgálatot az amerikai hadsereg bármely fegyvernemében az első világháború alatt.

Azonosító	Név	Életkor	Lakhely_Sta	Lakhely_Tov	Lakhely_Str	Lakhely_Nr	Szül_Date	Szül_Pont	Szül_Countr
44	Joe Barber	27	36 Akron	E North		69 569288	1		1
45	John Barcáll	28	33 nem olvasható	nem olvasható		81 569244	1		1
46	András Barna	30	23 Detroit	Mackie St.		142 568274	1		1
47	George Barran	30	33 Manhattan, NY	16th		408 568206	1		1
48	Laszlo Bartha	27	36 Lorain	E 30 St.		1559 569423	1		1
49	Jacob Bartok	21	27 Whitetail	N/A		9999 567945	1		1
50	Adam Bartolf	28	36 Cleveland	W 20		8888 569135	1		1
51	Steve Bartos	26	39 New Castle	Gardner Ave.		104 569634	1		1
52	Chas Barnich	28	16 Mason City	Seighi		51 569185	1		1
53	Steve Bastio	22	36 E. Yo. ??	Adam		40 571946	1		3
54	Alex Balla	30	23 nem olvasható	nem olvasható		253 568608	1		1
55	Andrew Balla	27	23 nem olvasható	nem olvasható		320 569133	1		1
56	Jozsef Bene	29	36 nem olvasható	N/A		0 568713	1		1
57	Alex Bene	28	45 Sunnhyide ?	N/A		9999 569488	1		1
58	Emil Bahn	23	36 Salem	Maple St.		68 573031	1		1
59	Trivun (?) Bedi	25	23 Detroit	nem olvasható		481 570466	1		3
60	Laurence Biro	25	23 Detroit	South St.		494 570479	1		1
61	John Belden	0	23 Highland Park	Grand Ave.		169 569936	2		1
62	Paul Beller	29	23 Port Huron	Vannerst ?		2504 569239	1		1
64	Alex Bencze	26	36 Clever ?	E 59		2512 570215	1		3
65	Joe Bengler	26	36 Rush Ruin ?	nem olvasható		9999 569929	1		6
66	Mike Benny	23	23 Highland Park	Cottage Grove		252 571100	1		1

A prozopográfiai adatbázis lényege abban rejlik, hogy a kollektív életrajzok segítségével együttesen, de akár egyénenként is vizsgálhatóvá válik a sorozásra regisztráltak közössége. Az alapforrást a regisztrációs kártyák képezik. Minden egyes alany egyedi ID-vel rendelkezik,⁷⁰ amely alapján azonosíthatóvá válik az adatbázisban. A regisztrációs kártyákról minden adat fölkerül az ID-k alapján létrehozott személyes adatlapokra. Ez elegendő adatot biztosít ahhoz, hogy az egyének beazonosíthatóak legyenek más forrásokban is, mint pl. az egyes hajók utaslistái, az Ellis Island-en készült regisztrációs listák, az (amerikai és magyarországi) felekezeti és állami anyakönyvek, amerikai és magyarországi népszámlálási anyagok, magyarországi adó- és birtokstatisztikai adatforrások, gyászjelentések, második világháborús regisztrációs lapok, állampolgársági kérvények, honosítási dokumentációk, útlevelel kapcsolatos iratok és más egyéb források. Az adatbázis tehát bármikor tovább bővíthető, ha újabb személyekről kerülnek elő források, vagy a már meglévőekkel kapcsolatban gyarapodnak az adatok. Az adatlapokhoz egy gombnyomással újabb források rendelhetők hozzá, amelyekről az egyénhez tartozó új adatok felvihetők az adatbázis megfelelő oszlopába, és így pontosan megjelölhető az is, hogy melyik adat milyen forrástípusból származik.

Az adatgyűjtés kiterjed az egyének családi kapcsolataira és teljes életpályájára is, ezek segítségével családrekonstrukciók, életpályatípusok meghatározása, csoportos vizsgálatok elvégzésére is lehetőség nyílik. Klaszterelemzések, kereszttáblás lekérdezések formájában elemezhetők az ágensek foglalkozásszerkezeti jellemzői, vallási hovatartozása, társadalmi-, vagy akár földrajzi mobilizációi, de felvázolhatóak a kapcsolati hálóik is.

⁷⁰ Az ID-eket, azaz azonosító számokat az Access program automatikusan rendeli hozzá minden új bekerülő személyhez. Az adott személyhez tartozó összes adat ehhez az ID-hez kapcsolódik, így elkerülhető például az alanyok névegyezés miatti keveredése.

Feltárható az is, hogy milyen formában és mennyire jellemzően tartották a kapcsolatot a letelepedési környékükön élő magyarokkal, az „óhazában” maradtakkal, vagy akár egymással.

Házasság	Gyerekek	Támogatott	Military_Ye	Military_Rai	Military_Bui	Military_Mor	Military_Co	Felmentés	Felmentés c	Magasság
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☒	0 family in Hung		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☒	1 wife + child		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☒	1 wife + child		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	3
☐	0 mother + father		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	9999
☒	2 wife + 2 children		☒	1	2	24 1	0 9999	☒	I have to support	1
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☒	4 wife + 4 children		☒	1	1	20	0 9999	☐	N/A	2
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	1
☒	0 wife		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	2
☐	0 N/A		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☐	N/A	1
☐	0 mother + 3 brothers		☐	9999	9999	0 9999	0 9999	☒	Family support	2

Az adatállományból kiszűrhetők a tényleges frontszolgálatot teljesítettek, és kirajzolhatók lesznek egyéni és csoportos életpályák, amelyek segítségével lemodellezhetővé válik ezeknek az embereknek a sorsa. A kutatás során tekintélyes mennyiségű és igen sokrétű adategyüttes gyűlik össze, ezért kézenfekvő a klaszter-elemzés eljárásának alkalmazása a kvantifikáló vizsgálat során. Ekkora adatmennyiség kezelése ugyanis manuálisan lehetetlen vállalkozásnak tűnik.⁷¹ A vizsgálat alkalmas arra, hogy láthassuk, voltak-e tendenciák, valamilyen mintázatok ezekben az életpályákban. A prozopográfiai kutatásokra általánosságban jellemző vizsgálati módszerek mellett az adatok részletgazdagsága egészen speciális kérdések megválaszolását is lehetővé teszi. Ilyen lehet például, hogy a hadat viselt magyarok közül voltak-e olyanok, akik a háború vége és a leszerelésük után, az 1920-as évek Amerikájának gengszter-világában töltöttek be valamilyen szerepet. Térinformatikai szoftverek, például a Quantum GIS alkalmazásával többretegű digitális térképek készíthetők, amelyekből pontos képet kapunk ezeknek az embereknek az 50 amerikai állam között való megoszlásáról, letelepedési szokásairól, vagy a már említett mobilizációs hajlandóságáról és jellemzőiről.

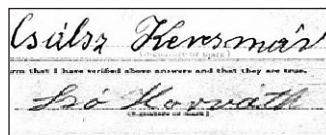
A regisztrációs lapok tehát kiváló alapforrások, kitöltésük nem volt minden esetben zökkenőmentes. Sokszor találkozunk olvashatatlan vagy egyenesen hibásan kitöltött forrásokkal. Ennek elsődleges oka a besorozott vagy besorozandó újoncok esetében a nyelvtudás hiánya volt. Ennek nyomait a regisztrációs kártyákon a 2. kép szemlélteti. Nagy nehézséget jelentett az amerikai kormány számára, hogy a sok különböző országból származó, más-más nyelvet beszélő újonc kiképzését hogyan oldja meg.⁷² Nem csak a katonai ismeretek elsajátítása okozott problémát, de a soknyelvűség és egymás meg nem értése a morálra is rossz hatással volt. A katonai vezetés igyekezett az azonos nyelvet beszélőket úgy beosztani, hogy egyazon egységbe, századba kerüljenek, de a magyarok számára ez nem volt lehetőség, mivel más nemzetekhez képest kevesen, és sokszor túl elszórtan éltek ahhoz, hogy közös századokat alkothassanak, más népek pedig nem beszélték a nyelvüket.

⁷¹ Lásd Pap 2014. 89–96. o., ill. Kövér 2011. 118. o.

⁷² Ford 2001. 82. o.

Előfordult, hogy román újoncokkal együtt osztották be őket, ami további demoralizációhoz vezetett a nemzeti-ségi összetűzések miatt.⁷³

Ezek a nehézségek már a regisztráció során is megmutatkoztak. A fenti ábra képe talán szemléltet valamennyit a nyelvismeret hiányának létező problémájából. Azok a személyek, akik nem beszéltek angolul, az általuk hallottakat persze megpróbálták fonetikus leírni. Így amikor – vélhetően saját honfitársaiktól – megtudták, hogy aki például otthon Károly, vagy József volt, az itt, az „új világban” már Charles és Joe, ők ennek megfelelően írtak alá. Mivel az angol írásmóddal nem voltak tisztában, számos „Csálsz”, „Dzso” és hozzájuk hasonló aláírás született. A sorozóbizottságok kijelölésénél igyekeztek tolmácsokat alkalmazni, de természetesen nem mindenhol állt rendelkezésre magyar nyelvű segéd-erő.⁷⁴ Előfordult olyan is, hogy már a regisztrációt végző állami alkalmazott is magyar volt. Erre példa Fábíán József (vagy Joseph Fabian), aki a Michigan állambeli Detroit I/18-as regisztrációs körzetében végezte a sorozásra jelentkezők regisztrációját.⁷⁵ Az ő neve számos regisztrációs lapon olvasható, mint a „regisztrációt végző személy aláírása” (signature of registrar).

A kutatás jelentőségének és újszerűségének megértéséhez feltétlenül el kell mondani, hogy az első világháború a (nem csak) magyar bevándorlók szempontjából társadalom-történetileg egy igen fontos momentumot jelentett. A különböző nációk számára összekovácsoló erőt biztosított a közös kiképzés, a közös célért való harc, mely során a sokszínű masszából egy összetartó, kemény mag tudott keletkezni. Ezért jelentős például a Camp Gordon Plan is, amely annak a jele volt, hogy az amerikai kormány belátta: a keményvonalas amerikanizálás nem működik egy ennyire összetett társaság esetében.⁷⁶ Ezt az összetettséget jól példázza az is, hogy végül összesen 46 nemzet fiait sorozták be az amerikai hadseregbe az első világháború alatt.⁷⁷

A hatalmas bevándorló tömeg jelentős része tehát épphogy elhagyta Ellis Islandet és máris katonai kiképzőtáborokban találta magát. A legtöbben még angolul is alig vagy egyáltalán nem beszéltek. A morál érthető módon rendkívül alacsony volt, amin az egyre növekvő etnikai feszültségek sem javítottak. A Camp Gordon Plan lényege ezért az volt, hogy különféle gesztusokat és engedményeket tegyen a bevándorló újoncok számára a morál növelésének céljából. Ilyen intézkedés volt például a bevándorló katonák lehetőleg hasonló, vagy baráti nemzetiségű egységekbe való szétosztása, az összes bevándorló egység olyan tiszt alá rendelése, aki beszélte a nyelvüket, vagy mint az anyanyelv alkalmazása a kiképzés során.⁷⁸ Ezt a programot a Georgia állambeli Camp Gordonban alkalmazták először kísérleti jelleggel, majd kiterjesztették az egész országra.

⁷³ Ford 2001. 126. o.

⁷⁴ Ford 2001. 80. o.

⁷⁵ Forrás: U.S. National Archives M-1509 World War I Selective Service System Draft Registration Cards alapján készülő adatbázis.

⁷⁶ Ez azzal is együtt járt, hogy a politikai elitnek, köztük magának Wilson elnöknek is meg kellett békélnie a például általa is sokszor negatív konnotációban emlegetett „kötőjeles amerikaiak” (azok, akik nem asszimilálódnak 100%-ban, hanem nemzetiségi kultúrájukból is őriznek elemeket) meglétével a társadalomban. Bővebben lásd: *Vought* 2004. 94–120. o.

⁷⁷ Ford 2001. 69. o.

⁷⁸ Ford 2001. 76–77. o.

Hogy mennyire sokszínű volt ez a hadsereg, arra illusztrációként csak egy 1917-ből származó anekdotát említenék. A történet szerint a Maryland állambeli Camp Meadeben esett meg, hogy az egyik kiképzőtiszt felolvasott egy névsort a besorozott újoncok első soraközjénél, és egyetlen egy sem jelentkezett, hogy hallotta volna a nevét. Aztán hirtelen tüszentett egyet és 10-en egyből előre léptek.⁷⁹ A humoros eset vélhetően nem történt meg, de jól szemlélteti a nyelvi sokszínűségből következő zavaros helyzetet: a született amerikai kiképzőtisztek számára a sok szláv, skandináv, vagy akár magyar név gyakran érthetetlennek, kiejthetetlennek tűnhetett – némely akár tüszentésre is hasonlíthatott.

A háborúhoz kapcsolódó események jelentősen hozzájárultak az asszimiláció felgyorsulásához is. Az új, közös hazáért folytatott harc sokszorosan megerősítette az USA-hoz való kötődést ezekben az emberekben, ráadásul az állam is jutalmazta a hűséget, mivel a háború veteránjai gyorsított eljárásban kaphatták meg az állampolgárságot. 1918. május 9-én a Kongresszus több kiegészítést is hozzáadott a honosítási törvényhez, melynek következtében a hadseregben szolgáló bevándorlók számára ingyenessé vált a honosítás folyamata és nem volt többé szükség arra, hogy az állampolgárrá válás első „körét” teljesítsék, azaz nem kellett deklarálni szándékukat. Mindemellett, a tengerentúli expedíciós erőknél szolgálóknak elengedte a személyes megjelenés és a bíróság előtti eskütétel kötelezettségét. A továbbiakban elegendő volt állomáshelyükön két amerikai állampolgárságú katonatársuk írásos támogatónyilatkozata. Ezen kívül a kiképzőtáborok is százával tartottak honosító ceremóniákat, ahol rendszeresen szerezhettek állampolgárságot a bevándorlók kisebb-nagyobb csoportjai. Ezen a módon 1918 májusa és novembere között 155 246-an szereztek állampolgárságot. Ebben nincs benne az európai frontokon lefolytatott eljárások száma, amelyről sajnos nem rendelkezünk statisztikákkal.⁸⁰

Összefoglalásként elmondható, hogy a kutatásban rejlő potenciál sokszínű, részletgazdag vizsgálatokra és mindenképpen érdekes kérdések megválaszolására ad lehetőséget. A kutatás főbb irányvonalai az alábbi négy pontban határozhatóak meg:

– a Draft Registration Card-okon szereplő 1300 magyar személy prozopográfiai adatbázisának felépítése. Az alap adatbázishoz az ezekben szereplő adatok elegendőek. Ez a munka 2017 első felében elkészült,⁸¹ jelenleg, kiegészítő adatgyűjtés, illetve további regisztrációs lapok gyűjtése folyik. Kiegészítésként a népszámlálások, az utaslisták (akiknél található ilyen) és a honosítással kapcsolatos dokumentációk szolgálnak adatokkal. Ezek az amerikai nemzeti levéltári rendszer (National Archives and Records Administration, „NARA”) New Yorkban és Washington DC-ben található levéltáraiból, illetve New York City városi levéltárából gyűjthetők össze. Ennek alapján eddig egy, Heves vármegyéből kivándorolt tíz személy történetét taglaló tanulmány áll megjelenség alatt,⁸² illetve több előadást tartottam hazai és amerikai szakmai konferenciákon. Az adatbázis természetesen akkor lenne teljes, ha az összes magyar, aki a sorozásra regisztrált, saját adatlappal rendelkezne benne. Ez azonban – figyelembe véve, hogy több mil-

⁷⁹ *Laskin* 2014. http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/ethnic_minorities_at_war_usa (A letöltés időpontja: 2018. január 25.)

⁸⁰ *Ford* 2001. 63–64. o.

⁸¹ A forrásokhoz való hozzájutás, az amerikai nemzeti levéltár new yorki fiókleveletárában (National Archives at New York City) való kutatás az EFOP-3.4.2-VEKOP-15-2015-00001 Campus Mundi – felsőoktatási mobilitási és nemzetköziesítési program segítségével valósult meg.

⁸² *Ambrus* 2018.

lió dokumentumot kell hozzá feldolgozni – csak a hosszú távú tervek között szerepelhet. Rövidtávon a reprezentatív igényű statisztikai elemzés elégségesnek tűnik.

– Az első világháború idején tényleges katonai szolgálatot teljesítő, mintegy 3000 fős magyar állomány történetének társadalomtörténeti szempontú feldolgozása. Az adatbázist rövidesen bővíteni tervezem az 1917 előtt szolgálatot teljesítő magyar származású hivatásos katonák adataival. Ehhez a NARA College Park-i (Maryland állam) intézményében gyűjtök anyagot, kiegészítésként pedig a MNL Országos Levéltára, illetve megyei levéltárak anyagait, elsősorban anyakönyveket, kataszteri anyagokat, adókönyveket, alispáni és önkormányzati iratokat használok fel az alanyok hazai életkörülményeinek és a kivándorlás körülményeinek felderítésére.

– Az amerikai Kongresszusi Könyvtár (Library of Congress) állományában óriási méretű gyűjtemény található bevándorlók személyes anyagaiból. Ezek közül lehet narratív forrásokat kapcsolni az adatbázisban szereplő személyekhez, ilyenek például a hozzátartozókhoz írott levelek, személyes iratok, naplók, illetve bármilyen dokumentum, ami szintén elemi része a kutatásnak.

– A további, még mélyebb elemzések készítéséhez a magyarok elsődleges letelepedési célpontjain, elsősorban Ohio (Cleveland, Lorain) és Michigan (Detroit) állambeli városok levéltáraiban, könyvtáraiban, illetve magyar- és kelet-európai történelemmel foglalkozó kutatóközpontjaiban szükséges kutatómunkát végezni. A távlati cél az egyéni életpályák, kapcsolati hálók feltárása mellett a háborúban részt vett magyarok történetének amerikai helytörténeti, mikrotörténeti vonatkozásokkal való kiegészítése. Az ehhez szükséges helyben elvégzendő kutatások további pályázati források segítségével valósíthatók meg.

A magyarok tehát lassan, de biztosan növekvő arányban, a kezdetektől fogva képviselték magukat az Amerikai Egyesült Államok katonai erejében. A XVIII–XIX. század során elsősorban tiszttekként, szakértelmükkel és hősiességükkel helytállva segítették az amerikai nemzet ügyét. A XX. század elérkeztével, a bevándorlás során felduzzadt létszámuk és a háború tömegessé válása miatt már leginkább közlegények, sorkatonák formájában szolgáltak honfitársaink. Így volt ez az első világháborúban is, ahol körülbelül 3000 magyar katona szolgált az USA hadseregében, közülük legtöbben az 1917–18-as sorozással kerültek be, de önkéntesek, hivatásosak is szép számmal voltak közöttük. Mellettük még számos más, európai nemzet fiai harcoltak ugyanazon az oldalon, sok esetben eredeti hazájuk ellenében. Az első világháborús amerikai hadsereg etnikailag és nemzetiségileg is rendkívül összetett volt, és kétségtelenül összekovácsoló erővel bírt az együtt harcoló kisebb-nagyobb, eleinte elkülönülő közösségek körében. A jelen kutatásban feltárandó kérdések az elsősorban magyar szegényparasztok élményeivel, az új világba érkezés, megélhetés, majd a háborús trauma megélésével kapcsolatosak. A kutatás abszolút újszerű, elsősorban társadalomtörténeti szempontokkal gazdagíthatja a magyar hadtörténetírást és a magyar hadtörténelemnek egy olyan részterületével foglalkozik, amely még szinte teljesen ismeretlen volt korábban. A munka jelenlegi szakaszának vizsgálati eredményeit várhatóan 2019 első felében, átfogó, elemző tanulmány formájában fogom közölni.

BIBLIOGRÁFIA

- Ács 1964. Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65. Budapest, 1964.
- Ambrus 2017. Ambrus László: Magyar katonák az Amerikai Egyesült Államok hadaiban. In: A magyar tudomány ünnepe 2016. Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből. Szerk. Zimányi Árpád. Eger, 2017. 155–167. o.
- Ambrus 2018. Ambrus László: Heves megyeiek az amerikai hadsereg sorozóbizottságai előtt 1917-ben. In: Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae. Szerk. Kiss László. Eger, 2018. [Megjelenés alatt.]
- Fenyvesi 2005. Fenyvesi Anna: Hungarian in the United States. In: Hungarian Language Contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a Minority Language. Szerk. Fenyvesi Anna. Amsterdam, 2005. 265–318. o.
- Ford 2001. Nancy Gentile Ford: Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I. College Station, TX, USA, 2001.
- Glant 2017. Glant Tibor: Az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése 1917-ben. *Korunk*, 2017. 2. sz. 11–21. o.
- Iriye 1993. Akira Iriye: The Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. III. The Globalizing of America, 1913–1945. Cambridge, 1993.
- Johnson 2016. Paul Johnson: Az amerikai nép története. Budapest, 2016.
- Karsten 2006. Encyclopedia of War and American Society. Ed. Peter Karsten. Vol. I. New York, 2006.
- Keegan 2010. John Keegan: Az első világháború. Budapest, 2010.
- Kennedy 1980. David M. Kennedy: Over Here. The First World War and American Society. New York, 1980.
- Kövér 2011. Kövér György: A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.
- Laskin 2010. David Laskin: The Long Way Home. An American Journey from Ellis Island to the Great War. New York, 2010.
- Laskin 2014. David Laskin: Ethnic Minorities at War (USA). Cikk az 1914–1918 Online – International Encyclopedia of the First World War internetes oldalon.

- Paksa* 2013. *Paksa Rudolf*: Protopográfia vagyis „kollektív biográfiai elemzés” (A Horthy-kori magyar nemzetiszocialista elit vizsgálata). In: Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélések VIII. Módszertani tanulmányok. Szerk. *Ballabás Dániel*. Eger, 2013. 7–19. o.
- Pap* 2014. *Pap József*: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. In: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Szerk. *Pap József*. Budapest, 2014. 73–96. o.
- Póka-Vivny – Zachar* 1982. *Póka-Vivny Aladár – Zachar József*: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779. Budapest, 1982.
- Provost* 2015 *Tracie Provost*: Spy Games: German Sabotage and Espionage in the United States, 1914–1916. *FCH Annals. Journal of the Florida Conference of Historians*, 18 (2015) 22. sz. 123–136. o.
- Puskás* 1982. *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. Budapest, 1982.
- Puskás* 2000. *Puskás Julianna*: Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States. New York, 2000.
- Seelinger* 2015. *Matthew J. Seelinger*: „Viva l’America!”: The 332nd Infantry on the Italian Front. Cikk a *The Army History Center* internetes oldalán.
- Sterba* 2003. *Christopher M. Sterba*: Good Americans. Italian and Jewish Immigrants During the First World War. New York, 2003.
- Szántó* 1984. *Szántó Miklós*: Magyarok Amerikában. Budapest, 1984.
- Tóth* 2014. *Tóth Péter András*: Az Amerikai Egyesült Államok I. világháborús részvétele és Európa-politikája. In: Az első világháború, 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. Szerk. *Németh István*. Budapest, 2014. 231–246. o.
- Várdy* 2004. *Várdy Béla*: Magyarok az Újvilágban. Budapest, 2004.
- Vasváry* 1939. *Vasváry Ödön*: Lincoln’s Hungarian Heroes. The Participation of Hungarians in the Civil War, 1861–65. Washington D.C., 1939.
- Vasváry* 1988. *Vasváry Ödön*: Kováts Mihály és Washington találkozása. In: Magyar Amerika. Szeged, 1988.
- Vida* 2011. *Vida István Kornél*: Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban. Budapest, 2011.
- Vida* 2013. *Vida István Kornél*: Hungarian Americans. In: Ethnic and Racial Minorities in the U. S. Military. Volume I. A–L. Szerk. *Alexander M. Bielakowski*. Santa Barbara, 2013.

- Vought* 2004. *Hans P. Vought: The Bully Pulpit and the Melting Pot. American Presidents and the Immigrant, 1897–1933.* Mercer, 2004.
- Zachar* 2007. *Zachar József: Kováts Mihály és Kazimierz Pulawski. Magyar-lenyegyel fegyverbarátság az ó- és újvilágban.* In: *A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére.* Acta Academiae Agriensis, Nova Series. Tom. XXXIV. Sectio Historiae. Szerk. *Besze Tibor – Miskei Antal.* Eger, 2007. 127–155. o.

László Ambrus

HUNGARIAN “DOUGHBOYS” IN THE UNITED STATES ARMY IN WORLD WAR I –
THE PRESENT AND THE FUTURE OF A PROSOPOGRAPHIC RESEARCH

(Abstract)

Hungarians took their share in the armed forces of the United States of America from the beginnings at a slowly but definitely increasing ratio. In the 18-19th centuries they supported the cause of the American nation mainly as officers, offering their expertise and heroism. Their number swelled through immigration by the beginning of the 20th century, and as wars became mass events, Hungarians served mostly as privates.

About 3,000 soldiers of Hungarian origin served during World War I in the army of the U.S.A., most of them were enlisted in 1917–18, but there were a number of volunteers and professionals among them as well. The US Army during World War I was a multi-ethnic and multi-nationality body which undoubtedly strengthened team spirit among the different fighting communities. The publication presents the most important aspects of this research.

The areas to be explored involve the experiences of Hungarian poor peasants, their arrival to the new world, their ways of living, and then the shock of war trauma. The research can offer new, mainly social historical considerations to Hungarian military history, and deals with a research area of military history which was almost completely unknown before.

László Ambrus

UNGARISCHE „DOUGHBOYS” IN DER AMERIKANISCHEN ARMEE IM ERSTEN
WELTKRIEG – GEGENWART UND ZUKUNFT EINER PRO-SOPOGRAFISCHEN
FORSCHUNG

(Resümee)

Ungarn waren langsam, aber in stetig wachsender Zahl, von Beginn an in der Militärkraft der Vereinigten Staaten von Amerika vertreten. Im 18-19. Jahrhundert unterstützten sie die Sache der amerikanischen Nation in erster Linie als Offiziere, mit ihren Fachkenntnissen und ihrem Heldentum. Mit dem Beginn des 20. Jahrhunderts nahm ihre Zahl infolge der Einwanderung beträchtlich zu, und infolge der Ausweitung des Krieges dienten Ungarn nunmehr größtenteils als gemeine Soldaten und Liniensoldaten.

So war das auch im Ersten Weltkrieg, wo etwa 3000 ungarische Soldaten in der Armee der USA dienten. Die Mehrheit von ihnen wurde im Jahr 1917–18 rekrutiert, aber es gab auch in großer Zahl Freiwillige und Berufssoldaten unter ihnen. Die US-Armee im Ersten Weltkrieg war ethnisch gesehen und hinsichtlich der Nationalitäten ein äußerst komplexes Gebilde und war im Kreis der zusammen kämpfenden kleineren bzw. größeren Gemeinschaften, die anfangs voneinander getrennt waren, zweifelsohne von einer zusammenschmiedenden Kraft. Die Mitteilung fasst die wichtigsten Momente dieser Forschung zusammen.

Die aufzudeckenden Fragen hängen vorrangig mit den Erlebnissen der ungarischen armen Bauern, der Ankunft in der neuen Welt, der Lebenshaltung und dem Erlebnis des Kriegstraumas zusammen. Die Forschung kann die ungarische Kriegsgeschichtsschreibung aus einer neuartigen, in erster Linie sozialgeschichtlichen Sicht bereichern und beschäftigt sich mit einem Teilgebiet der ungarischen Militärgeschichte, die früher fast vollkommen unbekannt war.

László Ambrus

DES « DOUGHBOYS » HONGROIS DANS L'ARMÉE AMÉRICAINE DE LA PREMIÈRE
GUERRE MONDIALE – LE PRÉSENT ET L'AVENIR D'UNE RECHERCHE
PROSOPOGRAPHIQUE

(Résumé)

Les Hongrois furent présents dès le début dans l'armée des États-Unis d'Amérique et leur proportion a augmenté lentement, mais sûrement. Aux 18ème et 19ème siècles, c'étaient principalement des officiers qui ont soutenu la cause de la nation américaine avec leur compétence et leur bravoure. Au début du 20ème siècle, les Hongrois sont devenus plus nombreux du fait de l'immigration. Puisque la guerre devint une guerre de masse, nos compatriotes servaient surtout comme de simples soldats.

Dans la Première Guerre mondiale, l'armée des États-Unis a compté quelque 3000 soldats hongrois dont la plupart furent enrôlés en 1917–1918, mais il y avait aussi de nombreux volontaires et militaires de carrière entre eux. L'armée américaine de la Première Guerre mondiale était fort hétérogène du point de vue ethnique. L'armée a sans doute contribué à renforcer la cohésion entre les communautés plus ou moins grandes qui combattaient ensemble. La publication résume les moments les plus importants de cette recherche.

Les questions à explorer sont principalement liées aux expériences des paysans pauvres hongrois, à leur arrivée au Nouveau monde, à leurs conditions d'existence et à leur traumatisme dû à la guerre. Cette recherche peut enrichir l'historiographie hongroise par de nouveaux aspects en matière d'histoire sociale. Elle traite un domaine partiel de l'histoire militaire hongroise qui était quasi méconnu jusqu'à présent.

Ласло Амбруш

ВЕНГЕРСКИЕ «DOUGHBOY» («ПЕХОТИНЦЫ») В АМЕРИКАНСКОЙ АРМИИ ПЕРВОЙ
МИРОВОЙ ВОЙНЫ – НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ ОДНОГО ПРОЗОПОГРАФИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ

(Резюме)

Венгры медленно, но по определённой мере уже с самого начала представляли себя в военных силах армии Соединенных Штатов. В XVIII–XIX-их веках они в первую очередь способствовали делу американской нации, выступая со своими офицерами, знанием дела и героизмом. С наступлением XX-ого века в ходе иммиграции возрос численный состав и из-за превращения войны в массовую, наши соотечественники служили уже чаще всего рядовыми солдатами.

Так это было и в Первой Мировой Войне, где в армии США служило около 3 000 венгерских солдат, большинство из которых попадали в армию в призывах в 1917–18-их годах, но среди них в большом числе были добровольцы и профессионалы также. Американская армия Первой Мировой Войны этнически и национально была необыкновенно сложной по составу, и, несомненно, являлась сплоченной силой воюющих вместе в кругу обособленных в начале друг от друга отдельных общин. Эта публикация обобщает наиболее важные моменты этого исследования.

Вопросы, которые следует вскрыть, связаны в первую очередь с впечатлениями венгерских бедных крестьян, с прибытием их в Новый Мир, с их проживанием, а затем переживаниями военных травм. Исследование может обогатить венгерскую военную историографию новейшими, в первую очередь с точек зрения социально-исторических соображений, и занимается с той частью области венгерской военной истории, которая ранее была почти полностью неизвестна.

ВЕНГЕРСКИЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ В КАЗАХСТАНСКИХ ЛАГЕРЯХ ГУПВИ

Введение

Изучение и анализ последствий масштабных репрессий тоталитарного режима в союзных республиках является одним из важнейших и актуальных направлений истории Казахстана новейшего времени. Современная наука получила возможность реконструировать объективную картину трагических событий середины XX века. В первую очередь, речь идет о т. н. исправительно-трудовых лагерях, история которых пока не получила достаточно полного освещения. Между тем, значимость проблемы обусловлена тем обстоятельством, что по степени концентрации таких лагерей на своей территории Казахстан занимал третье место после РСФСР и Украины. Не менее глубокого изучения требует история лагерей для военнопленных. Освещение их истории восполняет лакуны не только в истории Казахстана, но и всемирной истории в целом.

Так в военные и послевоенные годы на территории Казахстана функционировало 14 лагерей для военнопленных, подчиненных НКВД-МВД. Приведем список лагерей для военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР в Казахстане.¹

1. Спасский лагерь № 99., Карагандинская область (1941–1950. гг.);
2. Пахта-Аральский лагерь № 29., Южно-Казахстанская область (1943–1948. гг.).
3. Балхашский лагерь № 37., Карагандинская область (1945–1948. гг.).
4. Джезказганский лагерь № 39., Карагандинская область (1945–1948. гг.).
5. Гурьевский лагерь № 262., Гурьевская область (1945. г.).
6. Акмолинский лагерь № 330., Акмолинская область (1945–1947. гг.).
7. Лениногорский лагерь № 347., Восточно-Казахстанская область (1945–1949. гг.).
8. Ачисайский лагерь № 348., Южно-Казахстанская область (1945–1947. гг.).
9. Джезказганский лагерь № 502., Карагандинская область (1945 г.).
10. Лениногорский лагерь № 528., Восточно-Казахстанская область (1945. г.).
11. Алма-Атинский лагерь № 40., г. Алматы (1946–1949. гг.).
12. Усть-Каменогорский лагерь № 45., Восточно-Казахстанская область (1946–1947. гг.).
13. Кзыл-Ординский лагерь № 468., Кзылординская область (1947. г.).
14. Актюбинский лагерь № 222., Актюбинская область (1947. г.).

К сожалению до сегодняшнего дня многие из этих лагерей полностью не исследованы. Безусловно, венгерские военнопленные Второй мировой войны хорошо

¹ Военнопленные в СССР. 1939–1956: Документы и материалы. Москва, 2000. (В дальнейшем: Военнопленные в СССР) С. 1028–1037.

изучены в зарубежной и российской историографии. Но в Казахстане эта тематика почти не была объектом специального исследования.

Конечно история иностранных военнопленных и интернированных в Казахстане исследовалась нашими историками. В том числе кандидатская диссертация Л. В. Михеевой на тему: „Иностранные военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941 – начало 50-х гг. XX века).”² В диссертации рассматривается история военнопленных и интернированных Второй мировой войны в Центральном Казахстане. Проведен анализ нормативно-правовых документов, в том числе проведение анализа, определены места лагерей, воссоздан процесс формирования, дана характеристика использованию, проведен анализ условий жизни, быта, медицинского обслуживания, режима содержания и другие. Как видим, автор наибольшее внимание уделяет общим вопросам по теме военнопленных. Соответственно, многие проблемы, связанные с венгрскими военнопленными не затрагивались. В книге Р. К. Бекмагамбетова „Военнопленные на территории Казахстана”³ также раскрывает общие проблемы истории военнопленных и интернированных в Казахстане. Также написаны несколько статей по теме некоторых казахстанских историков.⁴

Все эти труды безусловно раскрывают историю военнопленных и интернированных, но определяют только общие проблемы по данной теме. Но при этом многие авторы не обращают внимания на национальный состав заключенных. На этом фоне мы можем с уверенностью сказать, что история венгрских военнопленных и интернированных в Казахстане почти не исследовалась.

Теперь проанализируем архивные источники. Документальные материалы исправительно-трудовых лагерей военнопленных и военных ведомств имеют определенные отличия от материалов гражданских учреждений. Причина, на наш взгляд, заключается в том, что в советский период первые не рассматривались в качестве исторического источника.

Согласно приказу Народного Комиссариата Внутренних Дел «О мерах по улучшению управления лагерями для военнопленных НКВД» от 24. февраля 1943. года в Казахстане было создано Управление лагерями для военнопленных. Анализ архива создает возможность для допущения предположения о том, что документы этого учреждения находились в фонде 1390с «Отдел военнопленных» Центрального Государственного Архива Республики Казахстан. Однако в настоящее время в архиве сведения об этом фонде отсутствуют. В архивном путеводителе не указаны ни номера этого фонда, ни сведения о нем. По нашему мнению, либо этот фонд не был рассекречен, либо передан в спецархивы силовых органов. Это обстоятельство затрудняет комплексное изучение проблемы.

² Михеева, Л. В.: Иностранные военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941 – начало 50-х гг. XX века). (Автореф. дис. канд. истор. наук, 07.00.02.) Караганда, 2007.

³ Бекмагамбетов Р. К.: Военнопленные на территории Казахстана. Костанай, 2014.

⁴ Алтаев, А. Ш. – Жангуттин, Б. О.: ГУПВИ: военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1939–1951): учебное пособие. В 3-х ч. Алматы, КазНПУ им. Абая, 2006. Ч. 1., С. 104.; Алтаев, А. Ш.: Актуальные проблемы истории Второй мировой войны // «Мы победу приближали, как могли»: Материалы науч. практ. конф., посвящ. 60-летию Победы в Великой Отечественной войне. Алматы, КазНПУ им. Абая, 2005. С. 14–18.; Жангуттин, Б. О.: ГУПВИ: Военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1941–1951). *Отечественная история*, 2. (2008) С. 107–114.

Полное освещение любой научной проблемы возможно при комплексном введении в научный оборот материалов центральных и местных архивов. Введению в научный оборот новых документов способствовал бы сравнительный анализ документов местных архивов с документами республиканских учреждений. Бесспорно, в казахстанских архивах отложился значительный массив документов о военнопленных. Но не все из них рассекречены. Это означает, что здесь сохраняется большое поле для будущих исследований.

Среди областных архивов располагает богатейшими материалами Государственный архив Карагандинской области. Карагандинской областной государственной архив является самым крупным из местных архивов. В этом архиве хранятся документы, касающиеся областных силовых органов, а также Карагандинского исправительно-трудового лагеря. В филиале архива Комитета правовой статистики и специального учета Генеральной Прокуратуры РК создан фонд с личными делами осужденных.

В данный момент выявлены новые документы о военнопленных и интернированных времен Второй мировой войны. В том числе, управления лагеря для военнопленных и интернированных № 99., Карагандинского областного комитета коммунистической партии Казахстана, Карагандинского городского комитета коммунистической партии Казахстана, производственного объединения по добыче угля „Карагандауголь”, Комбината по строительству угольных шахт и предприятий „Карагандашахтстрой”, шахты № 3. имени Кирова треста „Кировуголь” комбината „Карагандауголь”, отдельного лагерного пункта № 17. отдела исправительно-трудовых колоний УМВД по Карагандинской области.

Особое место по исследуемой теме занимают документы фонда, управления лагеря для военнопленных и интернированных № 99., в состав которого вошли документы по организации, реорганизации и ликвидации лагеря и его отделений, их дислокации, национальному и количественному составу военнопленных и интернированных, их медицинскому и продовольственному обеспечению, трудовому использованию контингента лагеря, охране, репатриации военнопленных и интернированных на родину, смертности среди заключенных лагеря. Здесь, в документах, можно встретить национальный состав военнопленных и интернированных. В фондах партийных органов власти представлены документы, касающиеся вопросов организации работы в лагерях для военнопленных и интернированных, приема и размещения контингента, использования военнопленных на промышленных предприятиях области. Документы отдельного лагерного пункта № 17. отдела исправительно-трудовых колоний УМВД по Карагандинской области раскрывают содержание осужденных военнопленных и интернированных.

Управление лагерями военнопленных № 330. МВД Казахской ССР в 1945–1947 годах располагалось на территории Акмолинской области. По сравнению с фондами Карагандинского государственного архива, материалов по акмолинскому лагерю мало. На это есть свои причины. Лагерь военнопленных №99 функционировал около десяти лет, а лагерь № 330. около трех лет. Причем, первый вначале находился во введении МВД СССР, а второй – МВД Казахской ССР.

А также в Государственном архиве города Джезказган найдены документы, касающиеся количества военнопленных в лагерях. Здесь есть договоры о передаче

данной организации руководством лагеря дешевой рабочей силы, письма директору медеплавильного комбината о правильной организации труда пришедших на работу пленных, и наоборот, письма с замечаниями о повышении производительности труда со стороны пленных. Фонды обоих лагерей сохраниены в Жезказганском городском архиве. В Балхашском лагере содержались японские военнопленные, направленные после окончания войны с Японией. Материалы об этом отложились в фонде №. 458., всего 75 дел. 16. ноября 1957. года выборочно согласно акту №. 408-1. были вывезены дела за №. 5–9., 13., 14., 25–28., 32., 34., 36–39., 44., 45., 50–53., 58–60., 62–65., 72., 73. В Жезказганском лагере немцы и японцы содержались вместе. 14. декабря 1957. года из фонда были изъяты дела за №. 5., 7., 9., 11–14., 16., 17., 19–21., 25–44а, 47–53., 55–94., 96–202. Осталось 28 дел, судьба других 9 дел неизвестна. Как мы видим, в фонде дел очень мало. В то же время, сведения о военнопленных можно найти в отдельной коллекции материалов. И опять-таки, в ней сконцентрированы приказы руководства лагеря военнопленных №. 39. Тем не менее, радует сам факт сохранения этих документов в городском архиве Жезказгана.

В лагерях военнопленных работали и сотрудники политотделов. 19. октября 1946. года приказом МВД СССР при Главном управлении по делам военнопленных и интернированных НКВД СССР и при лагерях были образованы политотделы.⁵ Работники данных отделов проводили среди заключенных антифашистскую работу и пропагандировали политику советского государства. На наш взгляд, главной целью политотделов было проведение агитационно-пропагандистской работы, распространение среди пленных коммунистической идеологии. К сожалению, источники, касающиеся данной области, носят односторонний, сугубо информативный характер. Это информационные справки с мест, в основном отражающие агитационно-пропагандистскую работу, развитие военно-физической подготовки, политико-воспитательную работу, работу комсомольских комитетов среди военнопленных.⁶ Есть сведения о вступлении в партийные и комсомольские ряды военнопленных. Эти документы являются источником по деятельности партии в советский период, но содержат мало свидетельств об истории лагерей.

Так, в фондах архивов отложились организационные и директивные документы по истории лагерей. В них нашли отражение структура, общая характеристика данных учреждений. Поквартальные отчеты лагерного руководства в вышестоящие органы, приказы по вопросам архива, управления лагерями и другие материалы дают возможность судить о степени использования труда заключенных, об условиях их содержания и медицинского обслуживания.

Развернутые отчеты о санитарно-медицинском положении в лагере предоставлялись каждый месяц.⁷ Мало отличающиеся между собой, эти отчеты в то же время представляют собой источники, содержащие важные для исследователя сведения по истории лагерей. В частности, по вопросам побегов из лагерей и уровне смертности среди заключенных. В некоторых делах содержатся месячные и квартальные

⁵ Военнопленные в СССР. С. 133.

⁶ Архив Президента РК, ф. 819, оп. 1, д. 89; Архив Президента РК, ф. 819, оп. 2, д. 28; Архив Президента РК, ф. 819, оп. 3, д. 22.

⁷ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 6. л. 1-2; л. 73-77; Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 3. л. 10-12.

сведения и списки умерших. Вместе с тем указаны диагнозы. Следует отметить, что списки умерших немецких и японских военнопленных составлялись отдельно.⁸ О случаях смерти узников сообщалось напрямую в союзный и республиканский наркоматы внутренних дел - Москву и Алма-Ату. В отдельных архивных фондах сохранились сведения о количестве военнопленных из различных стран. Списки содержат сведения о национальном и половозрастном составе этой категории заключенных. Значительный пласт материалов посвящен проблеме побегов из лагерей военнопленных.

Бесспорно, в казахстанских архивах отложился значительный массив документов о военнопленных. Но не все из них рассекречены. Это означает, что в будущем предстоит немало потрудиться в этом направлении.

Венгерские военнопленные в казахстанских лагерях (численность и размещение)

Процесс создания лагерей для военнопленных на территории Казахстана переживает интенсивную волну в послевоенные годы. Мы считаем, что это было связано с необходимостью разрешения проблемы дислокации военнопленных, число которых увеличилось с завершением войны.

К 1. сентября 1945. года в СССР находилось 2 658 469 пленных воинов из европейских армий. 7. августа 1946. года было принято Постановление Государственного Комитета Оборона «О порядке содержания военнопленных в лагерях НКВД».⁹ Данный документ определял порядок содержания заключенных и контроль над ними. Постановление, в сущности, обозначило отличия лагерей военнопленных от других учреждений подобного рода. Нетрудоспособным заключенным даже предоставлялась возможность возвратиться на родину.

Известно, что большая часть исправительно-трудовых лагерей, образованных на казахстанской территории, располагалась в Центральном Казахстане. Нехватка рабочих рук на горнообогатительных предприятиях Караганды, Акмолинска и Жезказгана подвигла советское государство на то, чтобы предпринять меры по использованию региона для отбывания наказания политическими заключенными.

В эти годы самым большим являлся лагерь военнопленных № 99. в Караганде. Через Спасский лагерь для военнопленных и интернированных прошли 66 160 человек более 40 национальностей.¹⁰ По данным архива, на 1. октября 1946. года в нем находилось 28 270 человек.

За все годы существования через Спасский лагерь № 99. прошли 1139 венгров, среди них умерли в карагандинских лагарах 60 человек. В первой половине 1948 года в лагере были 7 венгров. По состоянию на 15. апреля 1949. года в лагере осталось 5 военнопленных венгров.¹¹ Но военнопленные прибыли из других лагерей.

В Спасском лагере военнопленных № 99. были следующие лагерные отделения: № 1 лагерное отделение (Кок-узек);

⁸ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 3; Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 11. л. 145-149.

⁹ Военнопленные в СССР. С. 159.

¹⁰ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 1, д. 1, л. 15, 60.

¹¹ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 44, л. 56.

- №. 2 лагерное отделение (Большая Михайловка);
- №. 3 лагерное отделение (шахта имени Костенко);
- №. 4 лагерное отделение (Шахта имени Кирова);
- №. 5 лагерное отделение (Шахта №. 31 треста „Кировуголь”);
- №. 6 лагерное отделение (поселок Сарань, при тресте „Карагандашахт-строй”);
- №. 7 лагерное отделение (поселок Западный);
- №. 8 лагерное отделение (Шахта №. 19 треста „Ленинуголь”).

Численность лагерных отделений постоянно менялась, то увеличивалась, то некоторые закрывались.

В 1945–1948 годы на территории Жезказгана функционировали два лагеря военнопленных МВД СССР: Балхашский лагерь №. 37. и Жезказганский лагерь №. 39. По данным на 24. декабря 1947. года в Балхашском лагере находилось 1083 военнопленных, в том числе: 1067 японцев, 12 корейцев, 3 немца и 1 австриец. Они трудились на строительстве треста «Прибалхашстрой» Министерства тяжелой индустрии, на Балхашском медеплавильном заводе.¹² В отличие от Балхашского лагеря №. 37. основной контингент заключенных Жезказганского лагеря №. 39. составляли военнопленные западных стран. С конца 1946. до середины 1947. года в лагерь прибыло 6750 военнопленных. Для них был установлен особый режим. Но по решению МВД СССР число заключенных постоянно варьировалось. За указанный период сменилось 3917 человек. Военнопленные из жезказганского лагеря привлекались к работе на кирпичном и гидрометаллургическом заводах, песчаных карьерах, строительстве железных дороги, плотине и т. д.¹³

На основании приказа МВД СССР в 1946 году лагерь №. 39. стал лагерем для содержания особо-режимного контингента. После этого из других лагерей СССР стали привозить военнопленных и интернированных режимной категории.¹⁴ С октября по декабрь 1946. года в лагерь поступило 3884 военнопленных и интернированных 15 национальностей из „особо режимной” категории. Среди них, венгры составляли 549 человек военнопленных и 67 интернированных.¹⁵

Увеличение числа военнопленных требовало ускоренного создания новых лагерей. В архивах сохранились сведения о последствиях форсированного строительства лагерей. Например, Акмолинский лагерь военнопленных возводился под руководством местных органов. Об этом свидетельствует протокол заседания Атбасарского райкома ЦК КП(б) Казахстана от 23. ноября 1945. года.¹⁶ На заседании в ходе обсуждения вопроса о состоянии дел в лагере военнопленных были отмечены многочисленные недостатки. В бараках, рассчитанных на 200 человек, находилось 400, из них – 120 больных. Санитарное отделение, кухня, столовая не были подготовлены к зиме. Безусловно, местные органы были озабочены не положением военнопленных, а стремились быстрее завершить строительные работы на своей территории.

¹² Государственный архив города Жезказган, ф. 458, оп. 2, д. 264, л. 1.

¹³ Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп. 2, д. 23, л. 33, 45.

¹⁴ РГВА, ф. 1п, оп. 15а, д. 273. л. 5.

¹⁵ Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп. 2, д. 23, л. 16-17.

¹⁶ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 1, д. 1, л. 7-8.

Управление лагерями военнопленных №. 330. МВД Казахской ССР в 1945–1947 годах располагалось на территории Акмолинской области. Находившиеся на этой территории военнопленные трудились на строительстве железной дороги Акмолинск-Карталы, на предприятиях треста «Каззолото» и на базе комбината «Жетикаразолото» и Петропавловской ТЭЦ. Лагерное отделение расположены в городе Акмолинск, рудниках Джаламбет и Богембай, ст. Кушмурун и городе Петропавловск.¹⁷

- №. 1 лагерное отделение(г.Акмолинск);
- №. 2 лагерное отделение(Кушмурун);
- №. 3 лагерное отделение (Есиль);
- №. 4 лагерное отделение (Атбасар);
- №. 5 лагерное отделение (Джаламбет);
- №. 6 лагерное отделение (Богембай);
- №. 7 лагерное отделение (Джетикаразолото).

В лагере №. 330. МВД КазССР содержались 3274 военнопленных немецкой, венгерской, японской национальностей: немцев – 795 человек, венгров – 796 человек, японцев – 1626 человек, другие – 57 человек. Лагерные отделения расположены: в г. Акмолинск – 1251 человек, в рудниках Богембае – 471 человек, Джаламбете – 755 человек, в г. Петропавловске – 508 человек и ст. Кушмурун – 279 человек.¹⁸ Военнопленные венгры работали в основном в руднике Богембае и ст. Кушмурун, там были примерно 544 венгров.

1. января 1947. года к первой категории трудоспособности было отнесено 1395 чел., т. е. 41,6%; ко второй – 1281 чел., т. е. 38,3%; к третьей – 446 чел., т. е. 12,3%; к четвертой – 4 чел.; к пятой – 98 чел., т. е. 4,7%; к седьмой – 89 чел., т. е. 3,1%. Для поднятия физического состояния были организованы оздоровительные мероприятия. А в апреле к первой категории было отнесено еще 79 чел.; ко второй – 279 чел. в третей – 98 чел., в четвертой – 3 человека. Выписанные 3 и 4 категории дополнились за счет поступивших из лазаретов перенесших заболевания. Находившимся спецконтингенту выдавались дополнительное питание, сверх нормы, картофеля по 200-300 грамм на человека за счет децзаготовок. Благодаря этому, 1. июня 1947. года физическое состояние военнопленных улучшилось: 1. категория – 1813 человек, 55,3%, 2. категория – 1255 человек, 35,2%.¹⁹

Смертность среди венгерских военнопленных

Нормативно-правовые нормы содержания военнопленных основывались на «Положении о военнопленных» от 1. июля 1941. года. Согласно данному документу, к военнопленным были отнесены лицам, воевавшие в составе вооруженных сил государств – противников Советского Союза. Также к данной категории узников лагерей относили взятых в плен на территории СССР граждан этих стран, участ-

¹⁷ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 1, д. 2, л. 18-19.

¹⁸ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 1, д. 11, л. 1-2.

¹⁹ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, л. 15.

вовавших в вооруженных отрядах, воевавших с оружием в руках, но не входивших в состав армии и флота противников, а также задержанных в период военных действий корреспондентов и т. д. [1, 66–68]. В основу данного документа была положена Женевская конвенция 1929 года.

При этом нельзя утверждать, что административно-командная система полностью соблюдала международные нормы прав человека. Тем не менее, иностранные военнопленные в определенных аспектах находились в более выгодных условиях, нежели советские заключенные. Например, в решении вопросов содержания, соблюдения прав, привлечения к принудительному труду. Военнопленные за совершенные преступления предавались военному трибуналу, но в случае вынесения смертного приговора в обязательном порядке в известность ставился исполнительный комитет Общества Красного Креста и Красного Полумесяца. В течение месяца ждали ответ из этого общества. Это свидетельство участия международных организаций в судьбе военнопленных.

Итак, смертность среди военнопленных была высокая. Безусловно, военнопленные умирали от разных болезней. Так, в карагандинском лагере военнопленных № 99. умерло: в октябре – 346, ноябре – 141, декабре – 76 человек. Всего – 563 человека. Заключенные умирали от дистрофии – 397, пневмонии – 17, сердечно-сосудистых заболеваний – 19, туберкулеза – 20, холеры – 9 человек.²⁰ В эти годы большая часть прибывших в лагерь заключенных имела проблемы со здоровьем, т. е. была больна. Увеличение числа военнопленных ставило перед администрацией задачу создания новых лагерей.

Данные архива позволяют привести следующие сведения об уровне смертности среди заключенных акмолинского лагеря военнопленных. В августе 1945. года скончалось 3 пленных, сентябре – 10, октябре – 30, ноябре – 76, декабре – 64 человека.²¹ Наиболее распространенные болезни, приведшие к летальному исходу: дистрофия – 167, туберкулез – 49 человек.

Статистическое сопоставление позволяет сделать вывод о значительной доле смертности среди японцев и венгров. Причинами болезни и смертности была неподготовленность барачков к зиме, отсутствие тепла. Это привело к закрытию трех лагерей – Кушмурунского, Ишимского и Атбасарского. Заболевшие 97 военнопленных из этих лагерей были помещены в лазарет, открытый при Акмолинском лагерном отделении на 120 человек.²² К сожалению, в документах указывалась лишь численность умерших, что не позволяет установить их личности.

Одной из причин смертности военнопленных была недобросовестная работа служащих лагерей. Сохранились сведения о фактах разбазаривания тюремными работниками материальных средств, выделенных лагерям в период их создания. Конечно, это можно объяснить и крайне тяжелым социально-экономическим положением советских людей в послевоенные годы. Уличенных в воровстве сотрудников начальство наказывало жестко. Например, 10 декабря 1945 года в ходе проверки состояния дел в акмолинском лагере военнопленных № 330. были выявлены факты

²⁰ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 11, л. 145.

²¹ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, лл. 1-10.

²² Там же.

хищения товаров, несоблюдения норм санитарной гигиены, выплата не всей суммы зарплаты заключенным. Антисанитарное состояние столовой, грязная посуда, выдача неполной нормы продуктов заключенным, прогнившие овощи – такая неприглядная картина предстала перед проверяющими лицами. Допустившие подобное безобразие начальник отделения №. 3. лейтенант Галанин, начальник снабжения военного хозяйства Олейник, бывший начальник отделения капитан Байбеков и начальник санчасти старший лейтенант Федоренко были наказаны.²³

Факты выдачи неполной продовольственной нормы были обнаружены и в лагерном отделении №. 4. в Атбасаре. Вместе с тем не решались вопросы учета и использования контингента. Отсутствовали условия для отдыха заключенных после трудового дня, они спали на голых нарах в бараках. Здоровые и больные военнопленные содержались вместе, привлекались к тяжелой работе. Более 400 военнопленных остались без работы. За это начальник отделения Лавриненко, начальник ВХД Сенник, начальник санчасти Черничко были отданы под военный трибунал. 10 декабря подобная проверка была проведена и в жезказганском лагере военнопленных №. 39. Основное внимание было уделено работе продовольственного блока, санитарному состоянию лагеря, быту и использованию труда военнопленных. Были установлены факты антисанитарного состояния столовой, несоблюдения норм продовольственного обеспечения узников, а также хищения продуктов, грязь в бараках, использование воды из противопожарных средств за отсутствием питьевой.²⁴ 24 декабря лагерное руководство приняло решение об улучшении организации медицинского обслуживания военнопленных.

Вместе с тем, особенно тяжелая складывалась ситуация в Джезказганском лагере НКВД №. 39. 11. декабря 1945. года в результате проверки выявлены следующие данные по питанию, санитарному состоянию, условиям быта и трудовом использовании военнопленных. Так, центральная кухня была в антисанитарном состоянии, норма питания не соблюдалась, имелись хищения продуктов из кухни, в бараках было грязно, вода из пожарного водоема. А также военнопленные 3-ей категории работают 8 часов, вместо положенных 4-5 часов, спецодежда не выдавалась, инструменты на производстве низкого качества и т. д.²⁵

16. января 1946. года была принята директива «О мероприятиях по снижению заболеваемости и смертности в лагерях для военнопленных и интернированных»,²⁶ а 30. января – «Организационные мероприятия НКВД СССР по физическому оздоровлению военнопленных». В карагандинском лагере №. 99. началась реализация конкретных шагов, согласно директивам. В ходе инспектирования медпунктов и санитарных блоков было выявлено, что большая часть умерших болели туберкулезом и дистрофией. Причиной распространения инфекционных болезней являлись несоблюдение элементарных санитарных норм и нехватка медицинских препаратов. За каждый случай смертности среди военнопленных к ответственности привлекались начальник лагерного отделения и начальник санитарного отдела.²⁷

²³ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 1, д. 2, л. 14.

²⁴ Государственный архив города Жезказган, ф. 22, оп. 1, д. 60, л. 28.

²⁵ Государственный архив города Жезказган, ф. 22, оп. 1п, д. 61., л. 28.

²⁶ Военнопленные в СССР. С. 480.

²⁷ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 2, д. 41, л. 128.

Для выправления ситуации был принят ряд мер. 2. марта 1946. года НКВД принял директиву «О максимальном использовании по специальности в лагерях НКВД для военнопленных медицинских работников из числа военнопленных»²⁸. Реализация данного решения способствовала улучшению ситуации. Были открыты лазареты: на 120 мест в Акмолинске (центральный), на 45 мест в Жолымбете, на 35 мест в Богембае, на 20 мест в Жетикаразолоте и Петропавловске. В каждом лазарете были открыты изоляторы на 3-15 мест, установлено круглосуточное дежурство медперсонала. Но снабжение медицинскими препаратами оставалось по-прежнему слабым. В центральном лазарете создали Банк крови, 24 военнопленных стали донорами. Медперсонал пополнился 4. врачами, 17 фельдшерами, 5 медсестрами. Из числа военнопленных к работе в медсанчасти были привлечены 7 врачей, 10 фельдшеров, работавших под контролем медперсонала. В центральный лазарет привозили больных военнопленных из лагерных отделений, в общей сложности 97 человек.

Однако до конца первой четверти 1946. года ситуация не изменилась. В январе 1946. в лагере военнопленных № 330. в Акмолинске умерло 20 человек, феврале – 21 человек, марте – 13 человек, апреле – (между 1 и 10 числами) – 1 человек. В лагере всего было 234 человек, т. е. умерло 3-5 % от общего числа. Среди умерших – 148 немцев, 72 – мадияра, 14 – японцев.²⁹

Недостатки в организации охраны военнопленных привели к фактам их вольного ухода в город, посещению рынков. 8. июля 1946. года был издан приказ руководства Жезказганского лагеря №. 39. об усилении охраны и ужесточении лагерного режима.³⁰ В приказе отмечалось, что дежурные офицеры не контролируют внутренний порядок. Во время обхода были выявлены отсутствие больных военнопленных в лазарете, их свободное времяпровождение в городе. В связи с этими нарушениями в отношении должностных лиц были приняты меры наказания.

Начальником акмолинского лагеря для военнопленных был издан приказ «О неудовлетворительном состоянии соблюдения лагерного режима и охраны». В своем докладе 13. ноября 1946. года о нарушениях правил охраны и режима в лагере Константинов в качестве примера привел факты свободного посещения поселковых рынков станции Акмола и Жолымбета (лагерное отделение №. 2. Джаламбет, лагерное отделение №. 1. ст. Акмолинск) военнопленными из лагеря³¹. Но, несмотря на это, 17. ноября военнопленному Константинеску удалось свободно продать на рынке золотое кольцо за 560 рублей, а затем совершить побег. Задержать его смогли лишь 21. ноября на рынке Караганды.

15. ноября 1946. года Министр внутренних дел СССР С. Круглов издал приказ о норме питания для западных и японских пленнхх.³² Из центра пришли инструкции о рационе питания для военнопленных в зависимости от звания, были установлены меню отдельно для больных.

²⁸ Военнопленные в СССР. С. 480.

²⁹ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, лл. 12-21.

³⁰ Государственный архив города Жезказган, ф. 22, оп. 1, д. 63, л. 73.

³¹ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 3, л. 43.

³² Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 1, д. 4, лл. 3-12.

Приведем меню, установленные для больных заключенных из числа военнопленных. Норма №. 2. Для немецких и японских военнопленных, больных дистрофией (суточная норма в граммах на одного человека): хлеб, на 85% состоящий из обмолоченного зерна – 500 гр.; 85% мука – 10 гр.; различные крупы – 70 гр.; рис – 50 гр.; мясо – 150 гр.; рыба – 50 гр.; говяжье масло – 30 гр.; масло – 20 гр.; макаронные изделия – 20 гр.; томатное пюре – 7 гр.; сахар – 30 гр.; чай – 0,5 гр.; соль – 20 гр.; лавровый лист – 0,2 гр.; перец – 0,2 гр.; уксус – 1 гр.; сухофрукты – 10 гр.; молоко – 300 гр.; различные фрукты – 250 гр.; картофель – 400 гр.; картофельная мука – 5 гр.; дрожжи – 100 гр. Вместе с этим было предусмотрено обеспечение на месяц различными дрожжами – 310 гр.; мылом – 300 гр.; табаком – 10 гр.; спичками – 3 гр. (коробка). Заболевшим офицерам выдавалось 600 граммов хлеба и 40 грамм сахара.

Как мы видим, рацион питания военнопленных значительно обогатился. Вместе с тем, спущенные сверху указания по рациону питания предусматривали учет звания военнопленного, т. е. были разными для солдат, офицеров и генералов. Особое внимание уделялось питанию больных дистрофией. Страдавшим дистрофией офицерам выдавали 600 граммов хлеба, из которых 300 граммов состояли из муки высшего сорта. Рацион питания больных стал насыщеннее. В меню был включен витамин С. Усилилось питание для работающих на подземных участках. Для передовиков суточная норма была повышена на 25%.

В лагере отсутствовала врачи специалисты и даже кадрового и вольнонаемного состава. Врач ординатор центрального лазарета А.Булыгина уволена в связи с переводом мужа, в г. Свердловск. Врач Картушина покончила жизнь самоубийством, в результате лагерь лишился двух врачей, что резко отразилось на лечении больных. Больных отправляли в Спасское лагерное отделения в Караганду. В 1947. году медицинские кадры были не достаточны, врачей кадрового состава – 1 человек, средний медицинский персонал – 5 человек. Военнопленные врачи – 9 человек, фельдшеров – 4 человека.³³

Смертность в Акмолинском лагере не изменилась. В 1946. году лагерь имел пять отделений: г.Акмолинске, пос.Джаламбете, руд. Богембай, Джетыгаразолото и г. Петропавловск. Каждое отделение открыло свой лазарет. Джаламбете – 45 коек, Богумбае – 35 коек, Джетыгара – 20 коек, Петропавловске – 20 коек. Организовали круглосуточное дежурство медицинского персонала.

Военнопленные каменщики и рабочие, занятые на выгрузке и подноске камня, рукавицами не обеспечены, в силу чего имели место случаи травмы. На объектах работ имелись бочки для кипяченой воды, но кранами и кружками не обеспечили, вода для питья не кипятилось – сырая. Смертность за 1945 год по месяцам: в августе – 3 человека, в сентябре – 10 человек, в октябре – 30 человек, в ноябре – 76 человек, в декабре – 64 человека. Смертность за 1946 год 78 человек, по месяцам: в январе – 20, в феврале – 21, в марте – 13, в апреле – 1, в мае – 5, в июне – 7, в августе – 3, в сентябре – 2, в октябре – 2, в ноябре – 3, в декабре – 1 случай. С августа 1945 года по апрель 1946 года умерло 48 человек из числа мадьяров.³⁴

³³ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, л. 88.

³⁴ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, л. 3.

Неподготовленность лагеря к суровым зимним условиям, организационная слабость, отсутствие достаточной материальной и продовольственной базы, разбросанность лагерных отделений на большом расстоянии от управления, оторванность от железной дороги (Богумбай, Джаламбет, „Джетыгаразолото“) породили большие трудности в сохранении контингента.

11. апреля 1946. года всех венгров и румынов привезли в лагерное отделение №. 1. г. Акмолинск, где размещены в лучших бараках, улучшили санитарно-бытовые условия. На базе 1-го лагерного отделения открыт Центральный лазарет на 100 коек, где содержались все тяжело больные со всех лагерных отделений. Заболевания среди контингентов от 80 до 100 человек. В основном заболевания относились за счет хроников, туберкулезных больных, сердечников и малярийников. Лечение больных венгров и румын производилось в центральном лазарете. Там работал известный врач венгр с большим опытом. В лазарете отдельных палат не было, больных размещали в бараках по 30 человек, отдельно венгры, немцы и японцы. Амбулаторный прием производился в амбулатории, где больных бывало 10-12 человек, венгры и румыны пропускались в первую очередь.³⁵ Но для приобретения отсутствующих медикаментов и дезосредств в гражданских аптеках лагерь не имел средств. ОПВИ МВД запретил покупать недостающие медикаменты в местных аптеках облздора.

В мае 1946. года в руднике „Джетыгаразолото“ многие военнопленные отравились, причина в добываемой руде имелась примесь мышьяка, вызывающая отравление у работающих на подземных работах. Туда была отправлена правительственная комиссия из числа специалистов, которые занимались изучением вредности производства. Без лаборатории и рентгента среди бурильщиков из числа 18 человек имелись 11 человек с начинающимся селикозом. Среди них венгров было достаточно.³⁶

В октябре–декабре 1946. года в Джекказганский лагерь №. 39, поступило 616 венгров (549 человек военнопленных и 67 интернированных).³⁷ Некоторые были репатриированы. С 20. июня по 20. декабря 1946. г. в Джекказганском лагере №. 39, умерло 69 человек.³⁸

³⁵ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 5, л. 6.

³⁶ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, л. 5.

³⁷ Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп.2, д. 23, л. 38.

³⁸ Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп.2, д. 23, л. 4.

№.	Национальность		По месяцам						
			VII	VIII	IX	X	XI	XII	Всего
1.	японцы	режимный	–	–	1	–	1	–	2
		нережимный	4	–	5	3	1	–	13
2.	немцы		–	–	–	10	19	17	46
3.	венгры		–	–	–	1	3	1	5
4.	австрийцы		–	–	–	–	2	–	2
5.	чехи		–	–	–	–	1	–	1
<i>Итого:</i>			4	–	6	14	27	18	69

Диагнозы умерших: от дистрофии и авитаминоза – 57; от туберкулеза – 7; прочие – 5.

27. января 1947. года был издано распоряжение министра внутренних дел СССР Круглова о принятии мер по уменьшению смертности среди военнопленных,³⁹ а 14. мая его заместителем – распоряжение «Об усовершенствовании деятельности лечебно-трудовых комиссий». В свете выполнения этих директив в акмолинском лагере №. 330. начались поквартальные проверки состояния дел членами комиссий. Результаты проверки в письменном виде докладывались руководству. Военнопленные стали прививать от инфекционных заболеваний, питьевая вода стала хлорироваться, регулярно стала проводиться уборка территории лагеря, мусор сжигался.

Особое внимание уделялось жезказганскому лагерю №. 39. в связи с участвовавшими там летальными исходами среди заключенных (в декабре скончались 2 человека, в первой половине января – 3 человека). Основными причинами смертности в лагере явились: крайне плохое физическое состояние поступивших в лагерь в октябре, в ноябре и декабре были большое количество дистрофиков, ослабленных и тяжелобольных; отсутствие в лагере необходимых медикаментов (сульфида, глюкоза, кислорода, витаминов, комфор, кофеина, хлористого кальция). После этого там также активизировалась профилактическая работа.⁴⁰ Работа лагерного персонала в этом направлении строго контролировалась.

27. марта 1947. года был издан приказ МВД СССР «О публикации распоряжений о режиме содержания заключенных в лагерях для военнопленных и в колониях».⁴¹

С этого года началась репатриация. Это, в свою очередь, привело к частому возникновению недоразумений между военнопленными и персоналом лагерей. По данным МВД Казахской ССР, охранник лагеря №. 99. Рыбаков избил трех заключенных Берга Отто, Роттера Альфоне и Бернттера за медленную, по его мнению, работу при разгрузке вагонов, а его коллега Ждалей избил военнопленного Зидо за то, что тот попросил вернуть отобранную у него телогрейку. Заместитель глав-

³⁹ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 7, л. 21.

⁴⁰ Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп. 2, д. 8, лл. 15-16.

⁴¹ Военнопленные в СССР. С. 1028.

ного инженера шахты № 1. треста Кировуголь Михайлов также избил трех заключенных, вследствие чего они не смогли работать восемь дней. А вольнонаемные рабочие Попов и Сарабаев так жестоко избили военнопленного И. Плачека, что тот потерял трудоспособность вообще.⁴²

За семь месяцев 1947. года в Акмолинском лагере имелись 16 случаев смертности или 0,4 %. По месяцам: в январе – 3, в феврале – 3, в марте – 4, в апреле – 1, в мае – 3, в июне – 1, в июле – 1 случай. Смертность была высокая среди венгров и румын. Жилищные условия для размещения военнопленных не были обеспечены топливом на зимний период. А также хозяйственный орган Сталинско-Магнитогорской железной дороги не обеспечил подготовку лагерных отделений к зиме. После этого был закрыт сразу три лагерных отделения: Кушмурун, Атбасар и Есиль.⁴³ Всех больных вывезли из этих лагерной отделений.

1. августа 1947. года, согласно справке о медико-санитарной ситуации в только трех отделениях Акмолинского лагеря военнопленных, в лагере содержалось 1868 человек, из них 783 немца, 252 венгра, 832 японца, 1 представитель другой национальности. В городе Акмолинске, где находились отделения лагеря, содержались 620 человек, в Жолымбете – 775 человек, Петропавловске – 474 человека. В результате проведенных в лагере профилактических мероприятий, обследования больных трудоспособность военнопленных выглядела следующим образом: 1. января 1947. года к первой категории трудоспособности было отнесено 1345 чел., т. е. 44,4%; ко второй – 1281 чел., т. е. 37,4%; к третьей – 446 чел., т. е. 12,3%; к четвертой – 4 чел.; к пятой – 98 чел., т. е. 4,7%; к седьмой – 89 чел., т. е. 3,4%. А в апреле к первой категории было отнесено 1343 чел. (60%); ко второй – 728 (31,5%); к третьей – 180 чел (6,3 %). Несмотря на это, в данный промежуток времени (за семь месяцев) умерло 16 человек, т. е. убыль составила 0,4%. В указанном лагере в январе скончалось 3 чел., феврале – 3 чел. марте – 4 чел., апреле – 1 чел., мае – 3 чел., июне – 1 чел., июле – 1 чел. Основные диагнозы: туберкулез, ранения. В источниках этого времени уже указывалось не только количество умерших, но и имена и фамилии, диагнозы.⁴⁴ Например, Больдишар Дейниш - венгр, диагноз компенсированный порок сердца и язва желудка.

В 1948. году расформированы лагерные отделения: 10-е западный поселок города Караганды, 23-е в городе Балхаш, 18-ое в городе Темир-тау и лагерное отделение № 21. в Джаламбете, Акмолинской области в связи с сокращением контингента в лагере и лагерных отделениях, лагерное отделение № 3. на окраине города, из-за неподготовленности жилых и подсобных помещений для содержания военнопленных в зимних условиях.⁴⁵

⁴² Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп. 2, д. 18, лл. 15-16.

⁴³ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 6, л. 10.

⁴⁴ Государственный архив Акмолинской области, ф. 282, оп. 2, д. 5, лл. 60, 76.

⁴⁵ Государственный архив Карагандинской области, ф. 140, оп. 5, д. 38, л. 28.

Заключение

В 1947–1948. годах началась репатриация военнопленных на родину. Акмолинский лагерь №. 330. расформирован в октябре 1947. г. К этому времени на родину было репатрировано 1753 военнопленных лагеря. Среди них венгров было 611, из них 6 августа 1947 года – 534 человека, 4 ноября этого года – 77 человек, все они отправлена г.Сегед, Венгрия. Остальные в количестве 1413 военнопленных западной армии и 891 – восточной армии переданы в Спасский лагерь №. 99. Но отделение в поселке Джаламбет осталось.⁴⁶

1948 году из Джезказганской и Балхашской лагерей военнопленные поступили в Спасский лагерь №. 99. Из Джезказганского лагеря №. 39. репатрировано 576 венгров, из них 5. августа 1947. года – 128 человек, 20. октября 1947. года – 448 человек.⁴⁷

По состоянию на 17. февраля 1948. года в Джезказганском лагере №. 39. осталось всего 109 венгров.⁴⁸ На них открыли разные уголовные дела и отправляли в отделения исправительно-трудовых колоний Карагандинской области. Они жили в тяжелых ситуациях: в зимних период 1947–1948. гг. мусор, шлак и отбросы кухонь из зон 1 и 2 лагерных отделений не вывозились, а накапливались в зонах. Часть фекалий из выгребных ям уборных выбрасывались на поверхность по близости около уборных. Некоторые военнопленные отправляли свои естественные надобности не в уборных, а за жилыми зданиями, складами, в новостроящихся постройках. В результате всего этого зоны лагерных отделений сильно были загрязнены.⁴⁹

В 1949. году военнопленные оставались только в лагере №. 99. Караганды. Медицинское состояние лагеря жестко контролировалось. В июле в головном лазарете скончалось 10 человек, а в отделениях – 4.⁵⁰ По каждому факту смерти давались справки о причинах, диагнозы, объяснения.

До 1950 года военнопленные по договоренности освобождены из плена и отправлены на родину. В лагерях начала проводиться репатриация военнопленных. Вначале репатриации подлежали не все иностранные пленные, а лишь финны, французы, румыны и некоторые другие. Что касается немцев и японцев, то они, как особо опасные, не могли покинуть лагерь. Процесс репатриации породил другую проблему – попытки бегства остальных заключенных. О каждом побеге сведения напрямую отправлялись в Главное управление по делам военнопленных и интернированных при НКВД СССР.

В Казахстане остались военнопленные осужденные за уголовные преступления. Они осуждены по уголовным делам.

МВД Казахской ССР направляло заключенных на работу на стройки в различные регионы страны. Например 22. марта 1950. года – на строительство в Москве

⁴⁶ РГВА, ф. 1п, оп. 15а, д. 273. л. 16-17.

⁴⁷ РГВА, ф. 1п, оп. 15а, д. 73, л. 7.

⁴⁸ Государственный архив города Жезказган, ф. 380, оп.2, д. 23, л. 38.

⁴⁹ Государственный архив города Жезказган, ф. 22, оп. 1п, д. 64, л. 74.

⁵⁰ Государственный архив Карагандинской области, ф. 410, оп. 5, д. 40, лл. 142-146.

многоэтажного дома МВД, 24. июня – на строительство зданий Московского государственного университета и на возведение большого туркменского канала.⁵¹

В 1949–1950. годах в связи с ликвидацией лагеря военнопленных №. 99. оставшиеся заключенные были переведены в колонии. В этой связи, в Карагандинской области функционировало отделение исправительно-трудовых колоний, подчинявшиеся управлению МВД. В систему исправительных колоний входили отделения в Сарани, Темиртау, Караганде и Шахтинске.⁵² Помимо этого, в данном учреждении существовали и спецотделы по работе с заключенными.⁵³ Это в основном были те лица, в отношении которых были возбуждены уголовные дела. Вопросами их освобождения занимались МВД СССР и Генеральная прокуратура. По указанию сверху были подготовлены количественные данные.⁵⁴ В этих справках есть сведения о заключенных всех колоний на территории Карагандинской области. Это в основном данные о национальном и половозрастном составе, о сроках наказания, список иностранцев по странам происхождения, данные об осужденных по Уголовному Кодексу. Руководство колоний регулярно представляло списки прибывших военнопленных в Управление МВД.⁵⁵ В информации, направляемой в управление МВД Караганды, указывались конкретные сведения о каждом иностранце и статье, по которой он был привлечен к ответственности.

20. декабря 1949. года составлены цифровые сведения о составе заключенных содержащихся в отделениях исправительно-трудовых колоний по Карагандинской области. В Карагандинской области осуждены были 473 иноподданных, из них военнопленные и интернированные 442 человека. Среди них 45 венгров, из них военнопленные и интернированные 43 человека. В ОЛП-17 Отделение исправительно-трудовых колоний содержались 31 венгр (военнопленные и интернированные), Темир-Тауском лагерном отделении №. 2. содержалось 7 человек граждане Венгрии, из них военнопленные и интернированные 2 человека, в Саранском лагерном отделении содержалось 5 военнопленных и интернированных из числа венгров, в шахте №. 19. содержались 3 человека граждане Венгрии, при ОЛП КШ-18 ОИТК содержались 1 человек из числа военнопленных и интернированных.⁵⁶

Но, в справке заместителя начальника отдела исправительно-трудовых колоний УМВД Капустина в МВД СССР численность немного изменена, общая численность военнопленных и интернированных увеличена, но численность венгров немного занижена. 8 января 1950 года отделом исправительно-трудовых колоний УМВД были из числа немецких и японских военнопленных и интернированных осуждены были 477 человек. В том числе в отделе исправительно-трудовых колоний 37 венгров были осуждены за участие в диверсиях – 12 человек, хищениях – 15, саботаже и членовредительстве – 8 человек, нарушение лагерного режима – 2.⁵⁷

⁵¹ Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 37, лл. 212, 301, 444.

⁵² Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 2, лл. 1-46.

⁵³ Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 37, лл. 104-108.

⁵⁴ Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 14, лл. 44-54.

⁵⁵ Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 38, лл. 2-10.

⁵⁶ Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 14, л. 42.

⁵⁷ Государственный архив Карагандинской области, ф. 425, оп. 70, д. 38, лл. 2-10.

Резюмируя вышесказанное, можно утверждать, что документы, отложившиеся в архивохранилищах Казахстана, являются, несомненно, важными источниками по истории пребывания иностранных военнопленных, на территории республики. А что касается материалов, находящихся в спецархивах, то они еще ждут своего часа.

Arajlim Szabitovna Muszagalijeva – Roza Madenietovna Muszabekova

MAGYAR HADIFOGLYOK A KAZAHSZTÁNI GUPVI-TÁBOROKBAN

(Reziümé)

A szövetségi köztársaságokban kialakult elnyomó totalitárius rezsim következményeinek tanulmányozása és elemzése egyike a legfontosabb kutatási területeknek az újkori Kazahsztán történelmében. A modern tudomány már képes rekonstruálni a XX. század közepén történt tragikus események objektív képét. Jelen tanulmányban elsősorban az úgynevezett javító-nevelő munkatáborokról van szó, melyek történeti elemzése eddig még nem kapott megfelelő hangsúlyt. A téma jelentőségét növeli, hogy Kazahsztán az Orosz Föderáció és Ukrajna után a harmadik helyet foglalja el az ilyen táborok tekintetében. A hadifogolytáborok története alapos tanulmányozást követel. Történetük megírása nemcsak Kazahsztán történelmének, de a világtörténelem fehér foltjainak egy részét is eltünteti. Kazahsztán területén a háborús és az utána következő években 14 hadifogolytábor működött, amelyek az NKVD-MVD felügyelte alá tartoztak.

A legnagyobb hadifogolytábor Kazahsztánban a karagandai 99-es sz. tábor volt. A hadifoglyok és internáltak szpассzki táborát összesen 66 160-an járták meg (akik több mint 40 különböző nemzetiséghez tartoztak). A levéltári adatok szerint 1946. október 1-jén 28 270 rabot tartottak fogva itt. A tábor létezésének ideje alatt összesen 1139 magyar személy volt a 99-es szpассzki táborban, közülük a karagandai lágerekben 60-an haltak meg. 1948 első felében a táborban 7 magyar volt. 1949. április 15-én a táborban 5 magyar hadifogoly maradt. De a hadifoglyok más táborokból is érkeztek.

A 99-es számú szpассzki hadifogolytáborában a következő táborrészegek működtek:

1. táborrészeleg (Kok-Uzek);
2. táborrészeleg (Bolsaja Mihajlovka);
3. táborrészeleg (a Kosztenko nevű bánya);
4. táborrészeleg (a Kirov nevű bánya);
5. táborrészeleg („Kirovugol” tröszt, 31 sz. bánya);
6. táborrészeleg (Szarany település, a „Karagandasztrój” tröszt mellett);
7. táborrészeleg (Zapadnij település);
8. táborrészeleg („Leninugol” tröszt, 19 sz. bánya).

A táborrészegek száma folyamatosan változott, növekedett, illetve csökkent, némelyik közülük be is zárt.

Zsezkazgan területén az 1945–1948-as években két, a Szovjetunió Belügyminisztériumához tartozó hadifogolytábor létezett: a balhasi 37. sz. tábor és a zsezkazgani 39. sz. tábor. 1947. december 24-én a balhasi táborban 1083 hadifogoly volt, köztük 1067 japán, 12 koreai, három német és egy osztrák. A foglyok a Nehézipari Minisztérium „Pribalhasztrój” építőipari trösztje balhasi rézolvastó gyáranak építkezésén dolgoz-

tak. A 37. sz. balhási tábortól eltérően a 39. sz. zsezkazgani tábor foglyainak többsége a nyugati országok hadifoglyai voltak. Az 1946-os év végétől az 1947. év közepéig a táborba 6750 hadifogoly érkezett. Számukra különleges rendet vezettek be. Azonban a Szovjetunió Belügyminisztériumának döntése alapján a fogva tartottak száma folyamatosan változott. Ebben az időszakban 3917 fogoly cserélődött ki. A Zsezkazgani tábor foglyai a téglagyárban, a hidro-metallurgiai üzemben, a homokbányában, a vasúton, a gátak építkezésén stb. dolgoztak.

1946-ban – a Szovjetunió Belügyminisztériumának rendelete alapján – a 39. sz. tábort különleges fogolytartási rendre alakították át. Ezt követően a Szovjetunió más táborából a különleges fogolytartási rend a megváltozott státus miatt hadifoglyokat és internáltakat kezdtek ide is irányítani. 1946 októberétől decemberig e különleges kategóriához tartozóként 3884 hadifoglyot és internáltat (15-féle nemzetiséghez tartozó személyt) vezettek át a táborba. Köztük 549 magyar hadifoglyot és 67 internáltat.

A hadifoglyok számának növekedése megkövetelte az új táborok gyorsított szervezését. A levéltári anyagok megőrizték a táborok gyorsított építésének következményeiről szóló információkat. Például az akmolai hadifoglytábort a helyi hatóság vezetése alatt telepítették. Ezt bizonyítja a Kazah KP Atbaszari Járási Bizottságának 1945. november 23-i jegyzőkönyve. Az ülésen megtárgyalták a hadifoglytábor helyzetét és több hiányosságra mutattak rá. A 200 személyre tervezett barakkokban 400 foglyot helyeztek el, közülük 120 beteg volt. Az egészségügyi részleg, a konyha, a kázinó nem volt előkészítve a télre. Természetesen a helyi hatóság nem a hadifoglyok helyzete miatt aggódott, hanem arra törekedtek, hogy gyorsan befejezzék az építési munkálatokat a saját területükön.

A Kazah SzSzk Belügyminisztériuma 330. sz. hadifoglytáborának parancsnoksága 1945–1947-ben Akmola megye területén volt elhelyezve. Itt a hadifoglyok az akmolkartali vasút építésén, a „Kazzoloto” tröszt vállalatán, valamint a „Jetikarazoloto” és a petropavlovszki erőműben dolgoztak. A tábori részlegek Akmola városban, a jalambeti és bogembaji bányák területén, Kusmurun állomás és Petropavlovszk városban voltak megtalálhatók.

1. sz. táborrészleg (Akmola);
2. sz. táborrészleg (Kusmurun);
3. sz. táborrészleg (Jeszil);
4. sz. táborrészleg (Atbasar);
5. sz. táborrészleg (Jalambet);
6. sz. táborrészleg (Bogembaj);
7. sz. táborrészleg (Jetikarazoloto).

A Kazah SzSzk Belügyminisztériumának 330. sz. táborában 3274 német, magyar és japán állampolgárságú hadifoglyot tartottak fogva, ezek közül: 795 német, 796 magyar, 1626 japán és 57 egyéb nemzetiségű. A tábori részlegek szerint Akmolában 1251 fő, a bogembaji bányákban 471 fő, Jalambetben 755 fő, Petropavlovszkban 508 fő és Kusmurun állomáson 279 fő volt fogva tartva. A magyar hadifoglyok főleg a bogembaji bányákban és Kusmurun állomáson dolgoztak, ahol körülbelül 544 volt magyar nemzetiségű.

Az 1947–1948 közötti években megkezdődött a hadifoglyok hazatelepítése. Az akmolai 330. sz. tábort 1947 októberében számolták fel. Erre az időre 1753 hadifoglyot telepítettek haza, köztük 611 magyart (ebből 1947. augusztus 6-án 534 főt, november 4-én 77 főt),

mindegyiket Szeged városába, Magyarországra. A többi 1413 foglyot a nyugati hadseregből és 891 foglyot a keletiből a 99. sz. szpasszki táborba helyezték át. Azonban a jalambeti részleg még megmaradt.

Az 1948. évben a zsezkazgani és a balhasi táborok hadifoglyait a 99. sz. szpasszki táborba vezényelték át. A 39. sz. zsezkazgani táborból 576 magyart telepítettek haza, ebből 1947. augusztus 5-én 128 személyt, 1947. október 20-án 448 személyt.

1948. február 17-re a 39-es zsezkazgani táborban csak 109 magyar maradt. Ellenük különböző bünygyi eljárást indítottak és a karagandai javító-nevelő munkatáborba irányították át őket. Ezek a foglyok nehéz körülmények között éltek: az 1947–1948. évi téli időszakban a tábori részlegek 1. és 2. zónáiból a szemetet, a konyhai hulladékot, a salakot nem szállították el, ami a zónákban halmozódott fel. A mellékhelyiségek szennygödreinek tartalmát a közelben szórták szét. Egyes hadifoglyok természetes szükségleteiket nem a mellékhelyiségekben végezték, hanem a lakóépületek, a raktárak, az épülő létesítmények mögött. Mindezek következtében a tábori zónák erősen szennyezettek, fertőzöttek voltak.

1950-ig a nemzetközi egyezmények alapján a hadifoglyokat szabadon engedték, akik ezt követően haza is térhettek. A táborokból elkezdődött a hadifoglyok hazatelepítése. Eleinte nem minden külföldi hadifogoly térhetett vissza, csak a finnek, a franciák, a románok és még néhány más nemzetiségű fogoly. Ami a németeket és a japánokat illeti – mint akik különösen veszélyesek –, ők nem hagyhatták el a tábort. A hazatelepítés folyamata egy másik problémát okozott – a többi fogva tartott szökési kísérleteit. Minden egyes szökési kísérletről jelentést tettek közvetlenül az NKVD GUPVI-nak. Kazahsztánban azok a hadifoglyok maradtak, akiket börtönbüntetésre ítélték valamilyen büntett elkövetése miatt. Ezeket a hadifoglyokat bünygyek alapján ítélték el.

1949. december 20-án kimutatás készült a Karaganda megyében működő javító munkatelepek részlegein fogva tartottak összetételéről. Karaganda megyében 473 külföldi személyt ítélték el, köztük 442 hadifoglyot és internáltat. Ezek között 45 magyar, ebből 43 volt hadifogoly és internált. A külön tábori egység OLP-17 javító-munkatelepének részlegén 31 magyart tartottak (hadifogoly és internált), a temir-taui tábor 2. sz. részlegén 7 magyart (köztük hadifogoly és internált 2 fő) tartottak fogva. A szaranszki táborrészlegen a hadifoglyok és internáltak között 5 magyar, a 19. sz. bányában három magyar, az OLP KS-18 javító-munkatelep részlegén egy magyar volt.

A Szovjetunió Belügyminisztériuma Javító-Munkakolónia Osztályának helyettes vezetője, Kapusztin jelentésében némileg módosított adatot közöl, itt a hadifoglyok és internáltak száma magasabb, de a magyaroké valamivel alacsonyabb. A Javító-Munkakolónia Osztály 1950. január 8-án kelt jelentése szerint a német és a japán hadifoglyok és internáltak közül 477 személyt ítélték el. Emellett a Javító-Munkakolónia Osztálya szerint 37 magyart ítélték el: a szabotázsban való részvétel miatt 12, lopás miatt 15, szabotázs és öncsonkítás miatt 8, a tábori rend megsértése miatt 2 személyt.

Összefoglalva a fentieket, megállapítható, hogy a Kazahsztán irattáraiban fellelhető dokumentumok kétségtelenül fontos forrást jelentenek a külföldi hadifoglyok, köztük a magyar hadifoglyok ott tartózkodása történetének szempontjából. Ami pedig a speciális levéltári forrásokat illeti, azok feltárása még várat magára.

(Készítette: Nasinszky Dezső)

HUNGARIAN PRISONERS OF WAR IN GUPVI CAMPS IN KAZAKHSTAN

(Abstract)

One of the most important research areas of the history of modern Kazakhstan is the study and analysis of the consequences of the oppressing totalitarian regime that evolved in the Soviet Federal Republic. Modern science is now able to reconstruct an objective picture of the tragic events that took place in the middle of the 20th century. This study deals mainly with the so-called corrective labour camps, the historical analysis of which has not yet been given enough emphasis. The importance of this topic is further increased by the fact that, following the Russian Federation and the Ukraine, Kazakhstan comes third in terms of such camps. The history of POW-camps requires thorough investigation. Writing their story fills some of the blank spots in the history of Kazakhstan and in that of world history as well. During the war and the following years fourteen POW-camps operated in the territory of Kazakhstan under the supervision of NKVD-MVD. The paper discusses the number of prisoners, the operation of the camps, the circumstances of detention, with special focus on Hungarian prisoners of war.

Camp No. 99 in Karaganda was the biggest POW-camp in Kazakhstan. The camp at Spassky kept 66,160 POWs and interned people altogether (who belonged to more than forty nationalities). Archival data says that on 1 October 1946, there were 28,270 prisoners here. During the operation of the camp, 1,139 Hungarian persons were kept prisoners altogether at Camp No. 99 at Spassky, sixty of them died in the camps in Karaganda. There were seven Hungarian prisoners in the camp in the first half of 1948, and on 15 April 1949 five Hungarians were still there. But POWs arrived from other camps as well.

In Camp No. 330 of the Ministry of the Interior of the Kazakh SSR 3,274 German, Hungarian and Japanese citizens were kept as prisoners of war: 795 Germans, 796 Hungarians, 1626 Japanese and 57 persons of other nationalities. When we look at the camp sections, Akmola had 1251 men, the mines at Bogembay 471 men, Jalambet 755 men, Petropavlovsk 508 men and Kusmurun 279 men. Hungarian POWs worked mostly in the mines at Bogembay and at Kusmurun, their number reached about 544.

The release of POWs started in 1947–1948 and Camp No. 330 at Akmola ceased to function in October 1947. By that time 1753 POWs were let home, including 611 Hungarians (534 of them were released on 6 August 1947, 77 men on 4 November), who travelled to Szeged, Hungary. The remaining 1413 prisoners from the Western army and 891 men from the Eastern one were transferred to Camp No. 99 at Spassky. The section at Jalambet kept on operating.

In the year 1948 the prisoners of the camps at Jezkazgan and Balhas were transferred to Camp No. 99 at Spassky. 576 Hungarians were released and sent home from Camp No. 39 at Jezkazgan, 128 men on 5 August 1947, 448 men on 20 October 1947.

In Camp No. 39 at Jezkazgan there were only 109 Hungarians left by 17 February 1948. Different criminal proceedings were initiated against them and they were transferred to the corrective labour camp in Karaganda. These prisoners lived under hard conditions: during the winter of 1947–1948 the rubbish, kitchen waste and dross was not transported away from zones No. 1 and 2 of the camp sections. The contents of the cesspits were scat-

tered nearby. Some POWs did not use the latrines but relieved themselves behind the residential buildings, the storages, and the buildings under construction. As a consequence the camp zones were heavily contaminated.

On 20 December 1949 a survey was put together on the composition of the prisoners of the corrective labour camps in Karaganda County. 473 foreign people were sentenced in Karaganda County, with 442 POWs and interned persons among them. 45 of these people were Hungarians, 43 of whom were POWs and interned men. The OLP-17 corrective labour site of the separate camp unit kept 31 Hungarians (POWs and interned men), while the 2nd unit of the Temir-Tau camp had seven Hungarians (with two POWs and interned men among them). The camp at Saransk kept five Hungarians, mine No. 19 had three, and the OLP KS-18 corrective labour site kept one Hungarian.

As a conclusion, we can state that the documents in the archives of Kazakhstan undoubtedly provide important sources to the history of the detention of foreign, and thus of Hungarian, prisoners of war. The exploration of the special archival documents is a task to be done in the future.

Arailim Sabitovna Musagaliyeva – Roza Madenietovna Musabekova

UNGARISCHE KRIEGSGEFANGENE IN DEN GUPVI-LAGERN IN KASACHSTAN

(Resümee)

Die Studie und Analyse der Folgen des unterdrückenden totalitären Regimes in der Sowjetunion stellen eines der wichtigsten Forschungsgebiete in der Geschichte des neuzeitlichen Kasachstans dar. Die moderne Wissenschaft ist nunmehr in der Lage, das objektive Bild der tragischen Ereignisse Mitte des 20. Jahrhunderts zu rekonstruieren. In der vorliegenden Studie geht es in erster Linie um die sogenannten Arbeits- und Erziehungslager, deren historische Analyse bislang nicht mit entsprechendem Akzent erfolgt ist. Die Bedeutung des Themas wird dadurch weiter erhöht, dass Kasachstan nach der Russischen Föderation und der Ukraine an dritter Stelle in Bezug auf solche Lager steht. Die Geschichte der Kriegsgefangenenlager bedarf einer gründlichen Studie. Das Aufzeichnen ihrer Geschichte löscht nicht nur einen Teil der weißen Flecken in der Geschichte Kasachstans, sondern auch in der Weltgeschichte. Auf dem Gebiet Kasachstans waren in den Kriegsjahren und danach 14 Kriegsgefangenenlager in Betrieb, die unter der Aufsicht des Innenministeriums (NKWD), später des Ministeriums für innere Angelegenheiten (MWD) standen. Die Studie handelt von den Personenangaben, dem Betrieb der Lager und die Umstände der Gefangenschaft, mit besonderem Blick auf die ungarischen Kriegsgefangenen.

Das größte Kriegsgefangenenlager in Kasachstan war das Lager Nr. 99 in Karaganda. In dem zum Kriegsgefangenen- und Interniertenlager in Spassk gehörenden Objekt befanden sich insgesamt 66 160 Personen (die mehr als 40 verschiedenen Nationalitäten angehörten). Archivdaten zufolge wurden hier am 1. Oktober 1946 insgesamt 28 270 Gefangene gehalten. Während des Bestehens des Lagers waren insgesamt 1139 ungarische Personen im Lager Nr. 99 von Spassk, von denen 60 im Lager von Karaganda verstarben. In der ersten Hälfte des Jahres 1948 befanden sich 7 ungarische Personen im Lager, am 15. April

1949 verblieben hier 5 ungarische Kriegsgefangene. Die Kriegsgefangenen kamen auch aus anderen Lagern.

Im Lager Nr. 330 der Kasachischen Autonomen Sozialistischen Sowjetrepublik wurden 3274 Kriegsgefangene mit deutscher, ungarischer und japanischer Staatsangehörigkeit gefangen gehalten: von diesen waren 795 deutscher, 796 ungarischer, 1626 japanischer und 57 sonstiger Nationalität. Was die einzelnen Lagerbereiche betrifft, so wurden in Akmola 1251 Personen, in den Minen von Bogembaj 471 Personen, in Jalambet 755 Personen, in Petropawlowsk 508 Personen und in Kusmurun 279 Personen gefangen gehalten. Die ungarischen Kriegsgefangenen arbeiteten vor allem in den Minen von Bogembaj und in Kusmurun, wo etwa 544 Personen ungarischer Nationalität waren.

In den Jahren 1947-1948 begann die Rückübersiedlung der Kriegsgefangenen. Das Lager Nr. 330 in Akmola wurde im Oktober 1947 aufgelöst. Bis zu dieser Zeit wurden 1753 Kriegsgefangene rückübersiedelt, darunter 611 Ungarn (davon 534 Personen am 6. August 1947 und 77 Personen am 4. November), allesamt nach Szeged, Ungarn. Die verbliebenen 1413 Gefangenen wurden aus der westlichen Armee und 891 Gefangene aus der östlichen ins Lager Nr. 99 von Spassk verlegt. Der Bereich in Jalambet blieb noch erhalten.

Im Jahr 1948 wurden die Kriegsgefangenen de Lager in Dscheskasgan und Balchas ins Lager Nr. 99 in Spassk verlegt. Aus dem Lager Nr. 39 in Dscheskasgan wurden 576 Ungarn rückübersiedelt, davon 128 Personen am 5. August 1947 und 448 Personen am 20. Oktober 1947.

Bis zum 17. Februar 1948 verblieben im Lager Nr. 39 in Dscheskasgan nur mehr 109 Ungarn. Gegen sie wurden diverse Strafverfahren eingeleitet und sie wurden in das Arbeits- und Erziehungslager in Karaganda verlegt. Diese Gefangenen lebten unter schwierigen Umständen: Im Winter 1947-1948 wurden aus der Zone 1 und 2 der Lagerbereiche der Müll, Küchenabfälle und Schlacke, die sich in der Zone angehäuft hatten, nicht abtransportiert. Der Inhalt der Schlackengruben in den Latrinen wurde in der Umgebung verteilt. Einige Kriegsgefangene verrichteten ihre Notdurft nicht in den Latrinen, sondern hinter den Wohngebäuden, Lagergebäuden und den neu errichteten Anlagen. Folglich waren die Lagerzonen stark verschmutzt und infiziert.

Am 20. Dezember 1949 wurde über die Zusammensetzung der Gefangenen in den Bereichen der Arbeits- und Erziehungslager im Gebiet Karaganda eine Aufstellung angefertigt. Im Gebiet Karaganda wurden 473 ausländische Personen verurteilt, davon 442 Kriegsgefangene und Internierte. Von ihnen waren 45 Ungarn, davon 43 Kriegsgefangene und Internierte. Im Bereich des Arbeits- und Erziehungslagers Nr. OLP-17 der gesonderten Lagereinheit wurden 31 Ungarn (Kriegsgefangene und Internierte) gefangen gehalten, im Bereich Nr. 2 des Lagers in Temirtau 7 Ungarn (davon 2 Kriegsgefangene und Internierte). Im Lagerbereich Saransk befanden sich unter den Kriegsgefangenen und Internierten 5 Ungarn, in der Mine Nr. 19 drei Ungarn und im Arbeits- und Erziehungslager Nr. OLP KS-18 eine ungarische Person.

Zusammenfassend können wir feststellen, dass die in den Archiven von Kasachstan auffindbaren Dokumente zweifelsohne eine wichtige Quelle hinsichtlich der Geschichte des Aufenthalts der ausländischen, darunter der ungarischen Kriegsgefangenen darstellen. Was die speziellen Archivquellen betrifft, so warten diese noch auf die Erschließung.

Arailim Sabitovna Musagaliyeva – Roza Madenietovna Musabekova

DES PRISONNIERS DE GUERRE HONGROIS DANS LES CAMPS GUPVI DU
KAZAKHSTAN

(Résumé)

L'étude et l'analyse des conséquences du régime totalitaire mis en place en URSS est l'un des plus importants domaines de recherche dans l'histoire moderne du Kazakhstan. La science moderne est désormais en mesure de reconstituer l'image objective des événements tragiques qui se sont déroulés au milieu du 20ème siècle. Cette étude parle principalement des camps de rééducation par le travail dont l'analyse historique n'a pas encore été mise en avant. Le sujet est d'autant plus important que le Kazakhstan occupe la troisième place derrière la Fédération de Russie et l'Ukraine quant aux camps de ce type. L'histoire des camps de prisonniers de guerre exige une étude approfondie. Écrire leur histoire permet d'éclaircir certaines zones d'ombres de l'histoire du Kazakhstan et aussi de l'histoire universelle. Pendant la guerre et dans les années qui l'ont suivie, 14 camps de prisonniers de guerre ont fonctionné sur le territoire du Kazakhstan. Ces camps dépendaient du NKVD (Commissariat du peuple aux Affaires intérieures) et plus tard du MVD (Ministère des Affaires intérieures) de l'URSS. L'étude présente le fonctionnement des camps, leurs effectifs et les conditions de détention notamment en ce qui concerne les prisonniers de guerre hongrois.

Le camp n° 99 de Karaganda fut le plus grand camp de prisonniers de guerre au Kazakhstan. Il s'agit du camp de Spassk des internés et des prisonniers de guerre qui a détenu au total 66 160 personnes de 40 nationalités différentes. Selon les données des archives, 28 270 prisonniers furent détenus dans ce camp le 1er octobre 1946. Au total, 1.139 Hongrois furent emprisonnés au camp 99 de Spassk dont 60 sont décédés aux camps de Karaganda. Dans le premier semestre de 1948, le camp a compté 7 Hongrois et ce chiffre a baissé à 5 au 15 avril 1949. Toutefois, des prisonniers de guerre sont arrivés aussi d'autres camps.

Dans le camp n° 330 du Ministère de l'Intérieur de la République socialiste soviétique kazakhe, 3274 prisonniers de guerre furent détenus dont 795 Allemands, 796 Hongrois, 1626 Japonais et 57 d'autres nationalités. Si on regarde les différentes sections de ce camp, 1251 personnes furent détenues à Akmola, 471 dans les mines de Boguembai, 755 à Yalambet, 508 à Petropavlovsk et 279 à la station de Kushmurun. La plupart des prisonniers de guerre hongrois travaillaient dans les mines de Boguembai et à la station de Kushmurun où on comptait quelque 544 détenus de nationalité hongroise.

En 1947 et 1948, les prisonniers de guerre ont commencé à rentrer dans leur pays. Le camp n° 330 d'Akmola a été fermé en octobre 1947. 1753 prisonniers de guerre ont pu rentrer dont 611 Hongrois (534 le 6 août 1947 et 77 le 4 novembre) sont arrivés dans la ville de Szeged en Hongrie. Les autres prisonniers (1413 de l'armée occidentale et 891 de l'armée orientale) ont été transférés au camp 99 de Spassk. Cependant, la section de Yalambet a continué à fonctionner.

En 1948, les prisonniers de guerre des camps de Jezkazgan et de Balhas furent envoyés au camp n° 99 de Spassk. Depuis le camp n° 39 de Jezkazgan 576 Hongrois ont pu rentrer au pays (dont 128 personnes le 5 août 1947 et 448 le 20 octobre 1947).

Le 17 février 1948, il n'est resté que 109 Hongrois au camp n° 39 de Jezkazgan à l'encontre desquels des procédures judiciaires ont été engagés avant qu'ils soient transférés au camp de rééducation par le travail de Karaganda. Ces détenus vivaient dans des conditions difficiles : dans la période hivernale de 1947–1948, les ordures n'ont pas été enlevées dans les zones 1 et 2 du camp. Les excréments ont été dispersés près du camp. Certains prisonniers de guerre n'ont pas satisfait leurs besoins naturels dans les locaux destinés à cet effet, mais derrière les habitations, les entrepôts et les constructions en cours. Par conséquent, les différentes zones du camp furent fortement polluées et contaminées.

Le 20 décembre 1949, un état fut dressé sur la composition des détenus des camps de rééducation par le travail qui fonctionnaient au département de Karaganda : 473 personnes de nationalité étrangère furent condamnées au département dont 442 prisonniers de guerre et internés. Parmi eux, il y avait 45 Hongrois dont 43 prisonniers de guerre et internés. 31 Hongrois (prisonniers de guerre et internés) furent détenus dans la section qui réparait des OLP-17, 7 Hongrois (dont 2 prisonniers de guerre et internés) dans la section n° 2 du camp de Temir-Tau. Dans la section de Saransk il y avait 5 Hongrois parmi les prisonniers de guerre et les internés, dans la mine n° 19 et dans la section qui réparait des OLP KS-18, il y avait respectivement trois et un Hongrois.

Au vu de ce qui précède, on peut constater que les documents conservés dans les archives du Kazakhstan sont des sources importantes quant à l'histoire de la détention des prisonniers de guerre étrangers, dont des Hongrois. En ce qui concerne les sources spéciales d'archives, elles attendent encore d'être exploitées.

SZEMLE

MATTHIAS BECHER (HG.)

DIE MITTELALTERLICHE THRONFOLGE IM EUROPÄISCHEN VERGLEICH

(Vorträge und Forschungen, Hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Bd. 84. Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2017. 483. o. ISBN 978-3-7995-6884-5)

A jól ismert, Konstanzer Arbeitskreis többször magyar előadókát is vendégül látó konferenciasorozata 2013-ban választotta témájaként a trónutódlás kérdésének összehasonlító vizsgálatát Bizáncól Írorszáig. A kötet szerkesztője, Matthias Becher bevezetőjében joggal emelte ki, hogy egy ilyen nagy jelentőségű téma megérdemli, hogy időről-időre számba vegyék a legfrissebb eredményeket. A kötet szinte lefedi egész korabeli Európát, azokat az államokat is, amelyeket nem tárgyal külön tanulmány, s ezek közé tartozik Magyarország. A tanulmányok erőssége, hogy a szempontok sokszínűségét és változékonyágát tartják szem előtt, kerülve a prekoncepciókat. Valóban, a dinasztikus rokonság, a biológiai adottságok, a trónra való alkalmasság, a „designatio” (utód kijelölése még az apa életében), a hatalmasok konszenzusa, végrendeleti rendelkezés gyakorlata változó intenzitással érvényesült, így Franciaországban 1179-ig a társkirállyá emelés volt gyakorlatban, amit annál könnyebben lehetett megtenni, mert szinte példa nélküli módon 989 és 1328 között mindig rendelkezésre áll törvényes fiú utód.

Ralph-Johannes Lilie (*Erbkaisertum oder Wahlmonarchie? Zur Sicherung der Herrschaftsnachfolge in Byzanz*) az egész időszakot áttekintő, elegáns tanulmányban tekinti át a bizánci uralkodói gyakorlatot, amiben talán egy konstans elem volt: a koronázásnak Konstantinápolyban kellett megtörténnie. Az elsőszülöttség szinte kivétel nélkül érvényesült a 94 császár esetében, amit a (történelem során összesen 14) dinasztiahoz való valamiféle tartozás (kb. 60 esetben) vérségi úton vagy beházasodás révén jellemzett, 12 császár kivételével. Meghatározó volt az előd általi kiválasztás és koronázás, míg az „acclamatio” a nyilvánosság számára az isteni kiválasztottságot volt hivatva megjeleníteni egyfajta „consensus omnium”-ként (általános beleegyezésként). A császárok közül 31-en léptek örökösnek a trónra, 37-en trónkövetelőként (usurpatorként), ám 602 és 1204 közé esik a 37-ből 31 trónkövetelő. Az utóbbiak nehezebb helyzetben voltak, a trónkövetelőként trónra kerültek az átlagos 15 év helyett csak 11 évig uralkodtak.

Rudolf Schieffer (*Die Ausbreitung der Königssalbung im hochmittelalterlichen Europa*) a kötet talán legérdekesebb tanulmánya az ótestamentumi királyokig, Saulig és Dávidig visszavezethető egyházi, szentelt olajjal való felkenési gyakorlatot tekinti át. Általában érvényesnek tekinthető, hogy felkenés koronázás nélkül csak a kora középkorban fordult elő, koronázás felkenés nélkül azonban bárhol és bármikor. Meglepő módon Nagy Károly esetében nem említik, elsőként 844-ben, II. Lajos esetében igazolható. A Meroving időkben sem gyakorolták, s az újítás Írország, Róma vagy Hispánia felől egyaránt érkezhettek. Mindenesetre II. István pápa 754-ben St. Denis-ben Pippint és fiait felkenete. A királyavatási ordók tekintetében Reimsi Hinckmar jelentett fordulatot, aki vég-

érvényesen összekapcsolta a nyugati frank és francia gyakorlat számára a felkenést és koronázást. Keleti frank területen egészen I. Ottóig kellett várni (930, 936), de később is a szerző ezt az aktust I. Konrád és I. Henrik esetében biztosan kizárhatónak tartja. Szt. István esetében a „benedictio” kifejezést a legenda „crismali unctione”-val azonosan értelmezi. Érdekes módon nem vonja le a következtetést abból, hogy a magyar források szinte csak Salamonnal kapcsolatban említik a felkenést (két említés el is kerüli figyelmét). Ha olvasta volna Gerics József német nyelven is hozzáférhető írását, nyilván hosszabb bekezdést szentelt volna a legitim és idoneista magyarországi trónharcoknak és ideológiájuknak, a királyavatási ordók kérdésének.¹ Az első cseh királyi felkenésről 1086-ból azt is tudjuk, hogy azt a trieri érsek végezte. Általában érdekes, hogy ez a szempont alig kap szerepet a tanulmányban, pedig a szertartást végző érsek szerepe nem volt jelentéktelen, Csehországban ez a szerep 1228-tól a mainzi érsekké lett. Nyilván az első magyarországi koronázáskor is jelentősége volt annak, hogy létrehoztak egy hazai érsekséget. Meglehetősen röviden foglalja össze a pápaságnak a levestitúra harcok idején játszott szerepét, noha éppen akkor a világi uralkodókhoz való viszonyuk alapvetően változott meg, igaz, erről majd az utolsó tanulmányban lehet részletesen olvasni. A bizánci Latin császárságban nyugati hatásra honosodik meg a felkenés, miként a Nikaiai császárságban, s alkalmoszerűen a balkáni ortodox államokban, Szerbiában és Bulgáriában. Ugyanakkor Portugáliában teljesen idegen maradt a gyakorlat, miközben Skóciában hosszasan küzdöttek érte, amíg először 1331-ben pápai segítséggel elérték azt.

Brigitte Kasten (*Testamentarische Regelungen zur Integration der Königssöhne westeuropäischer Königsdynastien des Früh- und Hochmittelalters, bis ca. 1300*) úgy látja, hogy a XI. században azért nem születtek ilyen tárgyú végrendeletek, mert az elsőszülöttség elvét nemigen vonták kétségbe, míg számuk a XII–XIII. században nő meg látványosan. A 140 nyugat-európai végrendeletből 16 XII. századi, 67 pedig XIV. századi. A primogenitúra jogát ezek a későbbi dokumentumok sem vonták kétségbe, de egyházi hatásra jogilag pontosabbá váltak, a további testvéreknek járó területet és jövedelmeket, valamint a különféle egyházi intézményeknek juttatandó adományok részletesen felsorolva. A fiatalabb testvérek helyzete külön figyelmet érdemel, hiszen már a 817. évi „Ordinatio imperii” (birodalom felosztás) a legidősebb testvér, olykor hűbérúri fölérendeltséget biztosító jogait hangsúlyozta. Ezek a dokumentumok sosem magukban álltak, hanem az utódlásra vonatkozó rendelkezés az azt biztosító eskük, politikai hozzájárulás és támogatás rendszerében bizonyult csak hatékonynak, melyeket nagy nyilvánosságot biztosító gyűlések során nyilvánítottak ki.

Steffen Patzold (*Wie bereitet man sich auf einen Thronwechsel vor? Überlegungen zu einem wenig beachteten Text des 11. Jahrhunderts*) tanulmányában egyfelől az elbeszélő források értelmezésének korlátait foglalta össze, különösen a trónutódlások vonatkozásban, majd egy rendkívül érdekes forrásra hívta fel a figyelmet és adta közzé annak szövegét. Ebben a freisingi püspök 1024-ben, II. Konrád megválasztására egy olyan uralkodói listát állított össze, melyből kiderül, hogy az utódlásra a múltban milyen körülmények

¹ Gerics József: Über das Zeremoniell der ungarischen Königskrönung um die Mitte des 11. Jahrhunderts. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica*, 23. (1983) 3–16. o.

között került sor (birodalmi felosztások, gyermektelen halál stb.), nyilván, hogy a történeti összeállítás segítse a döntéshozókat.

Michaela Muylkens (*Rivalisierende Königsherrschaft als Form der Herrschaftsnachfolge*) a 15 német ellenkirály időszakából IV. Henrik uralkodását állítja elemzése középpontjába. Úgy látja, hogy a birodalom egyben tartásának igénye állt az ellenkirály állítás, illetve a lázadások megindításának hátterében. Különös figyelmet szentelt a magyar történelemhez is szorosan kapcsolódó Rheinfeldeni Rudolf alakjának, akinek megválasztása, vérszerinti utódlásának tiltása egyúttal a választásra kész német előkelők politikai igényeinek is világos kifejezése volt.

Alheydis Plassmann (*Herrschaftsnachfolge in England zwischen Erbschaft, Wahl und Aneignung, 1066–1216*) a sajátos angliai helyzetet mutatja be, ahol a vizsgált időszakban csak egyszer, kivételesen lépett a legidősebb fiú apja örökébe. Ennek ellenére a döntőnek bizonyuló tényezők együttese egy szilárd hatalomgyakorlást eredményezett, trónkövetelő egyszer sem tudta megbuktatni a hatalmon levőt. A számos tényező közül egyik sem tudott túlsúlyba kerülni, legyen az a leszármazás, a „designatio”, az előkelők, a pápa, a Normandia lévén érintett francia király vagy a kelta szomszédos államok támogatása. A koronázásnak feltételei is voltak, miként azt az első ízben I. Henrik esetében kiállított koronázási „hitlevél” mutatja. A koronázás mellett, ami változóan hosszú időszakon belül követte az előd halálát, a királyi kincstár kézhez vétele volt a legfontosabb konszolidáló momentum az új uralkodó számára. Az ünnepi koronázások kérdésére a kötetben belül itt találunk csak utalást, amire Oroszlánszívű Richárdnak a fogságból való visszatérte után, illetve Blois-i István szabadon bocsátása után került sor.

Klaus Herbers (*Herrschaftsnachfolge auf der Iberischen Halbinsel: Recht: Pragmatik – Symbolik*) figyelme elsősorban Asztúria, Kasztília VII–XII. századi időszakára terjed ki, természetesen visszatekintéssel a vizigót időszakra. A sokszor erőszakon alapuló vizigót gyakorlattal élesen szemben áll a 633-ban, Sevillai Izidor püspök elnökleite alatt elfogadott királyválasztási kódex, amit később is többször megerősítettek és kiegészítettek, például a kizárólagos gót, világi eredet és jogállás kikötésével, a „designatio” ellenzésével. A 711, majd 910 utáni asztúriai fejlemények Kasztília felemelkedését mutatták, Ovideo helyét León vette át (I. Ferdinándtól kezdve a San Isidoróban temetkeztek a királyok), s meghatározó szerepet kapott a navarrai hercegnőkkel való házasságok, a navarrai eredetűek megnövekedett szerepe. A folyamatban fordulatot hozott Toledo 1085. évi elfoglalása, s a vizigót metropolis ismételten uralkodói központtá tétele, a császári cím felvétele, ami az egész Hispánia feletti uralmat jelképezte.

Martin Kintzinger (*Kontingenzt und Konsens: die Regelung der Nachfolge auf dem Königsthron in Frankreich und im Deutschen Reich*) arra hívja fel a figyelmet, hogy a német, a XI. századtól formálódó választáson nyugvó rendszerrel szemben a francia egy dinasztikus örökösödési rendszert követte, miután a jelölt megszerezte a legfontosabb egyházi és világi tisztségviselők támogatását. Utal arra, hogy különösen a XII. század folyamán irányult komoly teoretikus érdeklődés az alkalmasság és vér szerinti öröklés kérdéseire. Ennek jele volt Johannes Saresberiensis híres *Policatrica*, mely a választás alatt az isteni kiválasztást, a vérszerinti leszármazást és a nép „acclamatio”-ját érti, de a hangsúlyt az első kettőre helyezve. Hasonlóképpen a „nép” választásával szemben az öröklés jogán való utódlást támogatta Aegidius Romanus is híres kézikönyvében. Andreas Büttner (*Dynastische Kontinuität im Wahlreich der Kurfürsten? Kandidatur und*

Thronfolge im Spätmittelalter) éppen azt bizonyítja, hogy a választási rendszer dacára a német birodalomban is a dinasztikus örökösödés vált a meghatározóvá, különösen a késő középkorban, elsőként a Luxemburgok, majd állandósulva a Habsburgok révén, feltéve, ha a szokásos előírt koronázásban részesültek, volt egy megfelelő életkorú fiúgyermekük, és megszerezték a választó fejedelmek támogatását. Addig is 919 és 1248/54 között a 17 királyból 15 a három nagy dinasztiából származott, 1440-ig trónra lépett 14 uralkodó pedig 8 dinasztiából.

Stefanie Dick (*Die römisch-deutsche Königin im spätmittelalterlichen Verfassungswandel*) megállapítja, hogy a királynék szerepe mindvégig jelentős maradt, annak ellenére, hogy súlyuk a német választó királyság megszilárdulásával érezhetően csökkent. A német királyok, III. Ottótól eltekintve mind házások voltak, még ha önálló szerepük a régenségen nem is terjedt túl, nem úgy, mint Nagy Lajos lányai esetében. Diplomáciai, tekintélyt növelő, kulturális jelentőségük azonban mindvégig megmaradt, azzal együtt, hogy a késő középkorban többségük a birodalmon belülről származott. Német földön 1273 és 1519 között 15 királynak 21 felesége volt, köztük azonban csak hatot koronáztak meg királynővé vagy császárnővé. Franciaországban pedig a XIV. századtól kezdve egyenesen kizárták a női trónutódlást, részben annak is köszönhetően, hogy II. Edvárd trónigényét Francia Izabella fiaként jelentette be.

Franz-Reiner Erkens (*Thronfolge und Herrschersakralität in England, Frankreich und im Reich während des späteren Mittelalters: Aspekte einer Korrelation*) rendkívül alapos és adatgazdag tanulmányban járja körül az uralkodói szentség kérdését. A középkori közfelfogás, nemkülönben az uralkodók felfogása szakralitásukban megingathatatlan volt, hitték, hogy a felkenés révén egy szentségben részesülnek, ami a koronázási ordókban is kifejeződött. III. Ince az invesztitúra küzdelmek idejének nézeteihez visszatérve 1204-ben egyértelműen relativizálta a felkenés egyházi súlyát úgy, hogy a krizma használatát a fejen a püspökszentelésre tartotta fenn, míg a királynak a karján csak a katekumenek olaja jutott. Ezzel szemben Franciaországban az égből kapott olajba vetett hit egészen a francia forradalomig töretlen maradt, 1230 körül a reimsi ordo rögzíti is, hogy ez a kiváltság az egész földön csak a francia királynak jutott (*solito inter universos reges*), amihez angol földön Szt. Becket Tamás olaja társult (IV. Henriktől kezdve), miként mindkét országban egészen az újkorig a királyok gyógyító szerepe is megmaradt. Hasonlóképpen a német birodalomban is a királyokat szentelt olajjal, krizmával kenték fel a fejükön, de az oltárra ültetés 1690-ig tartó szokása csak a XIV. század elejétől bizonyítható, akkor is a megválasztáshoz és nem a koronázáshoz kapcsolódóan. A felkenés a protestantizmus idején is megmaradt, az első porosz királykoronázáskor még éltek vele, a másodiknál azonban már nem. A tendencia azonban egyértelmű volt: a dinasztikus utódlás (*sanctissima prosapia*) Franciaországban már önmagában a családon belül örökletessé tette az uralkodói szentséget, amit a koronázás és felkenés csak megerősített, így utóbbi jelentősége csökkent. Ez a Stuartoktól kezdve korlátozottan Angliában is megfigyelhető, míg a birodalomban a Luxemburgok (IV. Károly) és Habsburgok ilyen irányú törekvése állítható az előbbiekkal párhuzamba.

A kötetet Florian Hartmann tartalmas zárógondolatai zárják, utalva arra, hogy tucatnyi tanulmány után is mennyi továbbgondolásra érdemes aspektusa maradt a trónutódlás problémakörének. A kötet erényei közé tartozik, hogy a témában született hatalmas mennyiségű szakirodalomban remek áttekintést kínál, számos kapcsolódási pontot mutatva a

magyar források és a hazai kutatások bekapcsolására, amiből a kötetben leginkább Bak János és Klaniczay Gábor munkáinak az ismerete csillan meg. A tanulságok alapján, itt utalva Bagi Dániel megvédett disszertációjára is, nemcsak az ország-felosztások, hanem a hazai trónöröklés gyakorlatának a megírása is izgalmas feladatként vár a medievistákra.

SÜLI ATTILA

Veszprémy László

KÉT HÁROMSZÉKI KORMÁNYBIZTOS A FORRADALOMBAN ÉS SZABADSÁGHARCBA

Gál Dániel és Németh László tevékenysége 1848–49-ben

(48as Könyvtár, Line Design, Budapest, 2017. 198 o. ISBN 978-963-480-001-9)

2017 őszén jelent meg a nemrég indult *'48-as Könyvtár* sorozat újabb önálló kötete, amely az 1848–1849. évi szabadságharc két, jobbára elfeledett személyiségének, Gál Dániel és Németh László háromszéki kormánybiztos életét és tevékenységét mutatja be. A könyv szerzője Süli Attila, Erdély 1848–1849-es történetének ismert kutatója, aki már számos munkát jegyzett; a fenti témában is több cikkel és kiadvánnyal jelentkezett ezt megelőzően. Ezek összegzését adja most közre, jó néhány tárgykörben a hazai és erdélyi közgyűjteményekben alap kutatásokat is végezve, okmánytárral kibővített formában.

Ahogy a kötet előszavában Hermann Róbert, a korszak egyik kutatója megjegyzi, a kormánybiztosi intézmény az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc sajátos intézményei közé tartozott. Lényegében a forradalmi közigazgatás alkotása volt és eredetében, valamint súlyában is jelentősen különbözött mind a korábbi hazai, mind a külföldi előzményektől. A korabeli Magyarországon a kormánybiztosi intézmény a végrehajtó hatalom és a helyi közigazgatás közti kapcsolattartást szolgálta, és 1848 szeptemberétől szinte nem is volt olyan törvényhatóság, amelyben nem működött volna legalább egy megbízott személy. Számos típusuk volt: honvédtoborzási, népfelkelési, élelmezési, országgyűlési, eseti megbízású, teljhatalmú országos biztos, valamint törvényhatósági teljhatalmú biztos. Utóbbiak egyetlen törvényhatóság (megye) feletti teljes intézkedési joggal rendelkeztek. Fő feladatuk általában a helyi védelem megszervezése volt, de közigazgatási és politikai ügyekben is eljárhattak. A kinevezettek rendszerint fő- és alispánok voltak, de találunk közöttük képviselőket is; az utóbbiak közé tartozik lényegében a kötet két főszereplője is.

Ahogy a bevezetőben maga Süli Attila is leszögezi, Gál Dániel és Németh László pályafutása számos ponton mutat hasonlóságot. Mindketten a háromszéki Illyefalván születtek református vallású székely kismemesi családban, Nagyenyeden végezték jogi tanulmányaikat, egyaránt a marosvásárhelyi királyi táblánál helyezkedtek el, majd az ügyvédi vizsga után Déván praktizáltak. Mindketten hazatértek 1848 tavaszán Háromszékre, ahol a reformpárti erőket támogatva az utolsó erdélyi rendi diétára követnek választották őket, ahol az uniót támogatták. Ezt követően pályájuk szétvált, és Háromszék viszonylatában lényegében egymás munkáinak folytatói lettek 1848–1849 folyamán.

Hogy miképp, az már a két személyiség kormánybiztosi tevékenységét részletesen bemutató tanulmányból derül ki. A párhuzamos életrajzban Süli Attila előbb röviden

vázolja az 1811-ben született Gál Dániel, illetve a nála négy évvel fiatalabb Németh László pályakezdését, majd az 1848 tavaszától felgyorsuló erdélyi eseményekben játszott szerepüket veszi górcső alá. Mindketten részt vettek a márciusi 15-ét követő dévai városi mozgalmakban; ezt követően április elején hazatértek Háromszékre. Itt az erdélyi országgyűlésre követé választották őket reform- és uniópárti programmal. 1848. április 25-én Uzonnál együtt akadályozták meg, hogy a cs. kir. 15. (2. székely) határőr- gyalogezred négy századát és egy 1700 löfegyverből álló szállítmányt a cs. kir. nagyszébeni főhadparancsnokság kiindítsa a törvényhatóságból, mivel attól tartottak, hogy a katonákat Itáliába vezénylik, a fegyverek elvételevel pedig lefegyverzik a széket. A félreértések eloszlátása után (a fegyverek a magyar nemzetőrséghez, a katonák Tordára és Nagyenyedre kerülnek) azonban maguk is támogatták a rendelkezések végrehajtását, ahogy a Magyarországra indítandó katonai segély ötletét is. 1848 nyarán részt vettek a kolozsvári rendi országgyűlésen, ahol az unió mellett, valamint a székelyeket sújtó határőri rendszer ellen léptek fel. Ezt követően Gál Dániel, mint a pesti népképviselői országgyűlésre megválasztott illyefalvai követ, a fővárosba utazott, ahol részt vett a képviselőház munkájában; míg Németh László belépett a Kolozsváron szervezett 11. honvédszászlóaljba, ahol számvevő hadnagy lett.

1848 őszétől, amikor a bécsi kamarilla nyíltan támadást indított a magyar önállóság ellen, Erdélyben pedig a román lakosság lázongása felkeléssé fajult, mindkét szereplő aktívan részt vett az eseményekben. Gál Dánielt 1848. szeptember 21-én maga gróf Batthyány Lajos miniszterelnök nevezte ki eredetileg általános népfelkelési kormánybiztosnak. Gál először Hunyad vármegyében szándékozott működni, de amikor az erdélyi cs. kir. csapatok és a román felkelők túlerejével szemben a törvényhatóság októberben elesett, Háromszékre vonult vissza. Itt az úgynevezett Kiskomité tagjaként döntő szerepe volt abban, hogy a szék novemberben felvállalta a fegyveres ellenállást a cs. kir. túlerő ellen, és ezzel január elejéig több mint egy hónapra jelentős erőket kötött le. Ezen időszak alatt Gál Dániel, úgy a népgyűléseken, mint a katonai táborokban, a mozgósítás, illetve az ellenállás anyagi alapjainak megteremtésében járt élen. Az ellenséges erőfölény érvényesülése után december végén kötött fegyverszünettel, illetve az árapataki békeszerződéssel nem értett egyet, és része volt abban, hogy a szék nem szolgáltatta ki az összes fegyvert.

Németh László eközben 1848. október elejéig részt vett a háromszéki törvényhatóság politikai küzdelmeiben, ahol az ellenállásra törekvők táborát erősítette. Ezt követően bevonult alakulatához, amellyel részt vett a Kolozsvár környéki harcokban, majd a város feladása után a határszélre vonult vissza egységével. Részt vett a József Bem tábornok vezette ellentámadásban, melynek következtében Erdély „fővárosa” ismét magyar kézre került. Itt értesült róla 1849 elején, hogy Háromszék meghódolt. Ekkor jelentkezett a lengyel tábornoknál, hogy vállalja a székelység fellelkesítését; ezért az erdélyi teljhatalmú főkormánybiztos, Beöthy Ödön 1849. január 6-án kormánybiztossá nevezte ki a területre. Németh László január 19-én érkezett meg Háromszékre, és az irányítás átvétele után óriási tevékenységet fejtett ki a székelység teljes mozgósítása érdekében. Hivatalát lényegében a szabadságharc végéig viselte, és döntő szerepe volt abban, hogy Háromszék az erdélyi hadsereg legfontosabb újonc-, fegyver-, és lőszerellátó bázisává fejlődött. Németh így részese lett a Bem vezette haderő 1849. tavaszi sikereinek. 1849 forró nyarán az orosz invázió elleni küzdelmeket testközelből élte át, és csak 1849. július 30-án hagyta el a törvényhatóságot a székelyföldi hadosztály maradékaival együtt.

Gál Dániel 1849 áprilisáig Háromszéken maradt, ám 1849. március 31-én Csány László, a Beöthy-t váltó erdélyi főkormánybiztos Beszterce és vidéke kormánybiztosává nevezte ki. Az alapvetően ellenséges, szász és román lakosságú vidéken Gál Dániel igyekezett feloldani az ellentéteket és a helyieket megnyerni a magyar kormány részére, de minden igyekezete ellenére ebben csak korlátozott sikereket ért el. Ugyanakkor az ő vállát nyomta a közigazgatás újjászervezése, valamint a határt biztosító besztercei hadosztály ellátásának és felszerelésének a gondja is, amely szintén óriási erőfeszítéseket követelt tőle. Gál Dániel megtette, amit az adott körülmények közt tehetett, de az 1849 júniusában bekövetkező orosz inváziót így sem lehetett elhárítani. A kormánybiztos a hátsországból segítette a besztercei hadosztály harcait, majd július elején, a terület elvesztése után Kolozsváron keresztül Magyarországra távozott.

A szabadságharc leverése után a két főszereplő sorsa hasonlóan alakult. Németh Lászlót már 1849-ben elfogták és elítélték; 1857-ben amnesztiával szabadult Josefstadtból. Gál Dániel 1850-ben került a cs. kir. szervek kezére, és előbb halálra, majd 14 év várfogságra ítélték. Szintén amnesztiával szabadult Josefstadtból 1858-ban. Ezt követően sokat nélkülözött családjával; 1861-ben ugyan Háromszék tiszti főügyészévé választották, de a fogságban szerzett betegségében még ez év május 8-án meghalt. Németh Lászlóhoz kegyesebb volt a sors. Ő szabadulása után megnősült és családot alapított; előbb Háromszéken, majd Hunyad vármegyében élt, ahol közgyámként tevékenykedett. Itt hunyt el 1893. szeptember 4-én mint a megye közkedvelt és megbecsült személyisége.

A fenti tanulmányt követi a kötet döntő részét alkotó okmánytár, amely Németh Lászlóval kapcsolatban 58, míg Gál Dániel tevékenységéről 35 okmányt közöl. Ezek között egykorú és későbbi okiratok, korabeli és utólagos sajtócikkek, hirdetések, visszaemlékezések, illetve igazolások egyaránt előfordulnak. Ezekből megismerhető a két kormánybiztos majdnem teljes 1848–1849-es tevékenysége és érdekes adalékokkal szolgál a Háromszék belső életére, az erdélyi hadsereg szervezésére, valamint a szabadságharc katonai eseményeire vonatkozóan. Kiemelendők Németh László sajtócikkei a 11. honvédszászlóalj decemberi harcairól, illetve Gál Dániel feleségének, Schultzé Charlotte-nak a visszaemlékezése férje működéséről, illetve a szabadságharc végnapjairól.

A szép kivitelű, korabeli metszetekkel és képekkel gazdagon illusztrált kiadványt a szerző a két kormánybiztos pályafutását értékelő rövid összefoglalója, egy bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, valamint név- és helynévmutató zárja.

Mint minden munkában, a fenti kötetben is előfordulnak betű-, és nyomdahibák, illetve elírások is. A 19. oldalon lévő 14. lábjegyzetben szereplő cikk dátuma valószínűleg 1849. június 15., és nem 1839. június 15. A 26. oldal 33. lábjegyzetében Kálnoky Dénes gróf vaságyújára történik hivatkozás, ám a szöveg folytatásából egyértelmű, hogy Gábor Áron öntött ágyúiról van szó. A 33. oldal 73. lábjegyzetében szereplő irat kelte helyesen 1849. január 4. és nem 1848. január 4. A 38. oldal szerint a felszerelésben részt vevő kovács és szíjgyártó munkákat az iparosok ingyen végezték, míg a 125. oldal 315. lábjegyzete szerint Háromszék törvényhatóságai mindent kifizettek. Az 55. oldal 143. lábjegyzetében szereplő Dobay József százados az 1848. december 18–19-iki csucsaik utközet idején még csak a 11. honvédszászlóaljba beosztott 32. honvédszászlóalj 1. századának a parancsnoka volt, és nem a 31. honvédszászlóaljé. A 78. oldal 225. lábjegyzetében a cs. kir. 3. (Miksa) és nem az 5. (Lichtenstein) könnyűlovas-ezredről van szó. A 117. oldal 280. lábjegyzetében szereplő Deák György őrnagy valójában a „27. honvédszászlóalj tartaléka”

parancsnoka volt; a 27. honvédszászlóalj ekkor a Bánságban állomásozott. A 128. oldalon szereplő 3. irat 1848. és nem 1849. április 24–25-én kelt. Végül a 130. oldal 325. lábjegyzetében szereplő hivatkozás helyesen: *Bona* 2009. II. 473. o.

Ettől függetlenül a recenzius csak ajánlani tudja ezt a kítűnő munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a „legendás Háromszék” eme két kiváló, az 1848–1849-es erdélyi eseményekben fontos szerepet vállaló egyéniségével.

Kemény Krisztián

DÓSA ELEK

MAROSSZÉK 1848–1849

(Sajtó alá rendezte: Somogyi Gréta, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2017. 166 o. ISBN 978-963-7097-85-0)

Noha az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc történetének immáron könyvtárnyi irodalma van, számos esemény, illetve jó néhány kisebb-nagyobb szereplő tevékenysége még jobbra homályba burkolódik. Ezért is örvendetes, hogy most megjelent Dósa Eleknek, Erdély XIX. századi kiváló jogtudorának, majd 1849-ben Brassó vidéke kormánybiztosának a „Nagy év” eseményeihez köthető visszaemlékezése, valamint működésének vonatkozó iratanyaga. A közzétevő Somogyi Gréta, Erdély 1848–49. évi történetének jeles kutatója korábban számos tanulmányban foglalkozott a csaknem elfeledett jogász és politikus pályafutásával, illetve működésével. Fenti munkájában most eddigi kutatási eredményeit, valamint anyaggyűjtését összegzi, és adja közre.

Ahogy a bevezetőben maga Somogyi Gréta is megjegyzi, Dósa Elek alakja mára szinte teljesen ismeretlenné vált, noha a korban igencsak sűrűn emlegették, és nemcsak jogászai körökben. Életrajza szerint e kiemelkedő tudású polgár 1803. március 15-én született Marosvásárhelyen; édesapja, Dósa Gergely szintén jogász volt. A marosvásárhelyi Református Kollégiumban végzett tanulmányai után Elek apja nyomdokaiba lépve előbb az erdélyi királyi tábla írnoka, majd a református joggyakorlat egyik legkiválóbb szak tekintélye lett. 1829-ben ő lett Erdély első hivatalos jogtudora, 1831-től pedig – hosszabb nyugati tanulmányút után – már a marosvásárhelyi Református Kollégium jogászprofesszora volt. Részt vett az 1843-as erdélyi országgyűlésen, majd 1848-ban Marosszék közgyűlésén; egy ideig Bars és Zemplén vármegye táblabírája is volt. Mint konzervatív-liberális elveket valló személy, 1848 szeptemberétől visszavonult a közélettől, és mivel a kolera őt is ágynak döntötte, 1849 februárjáig nem is hallatott magáról. 1849. február közepén Csány László, Erdély teljhatalmú főkormánybiztosa kormánybiztosi feladattal bízta meg Marosszékben, de ezt nem fogadta el. 1849 áprilisában végül Brassó körzetének kormánybiztosa lett; e megbízását minden érdekelt fél meglegedettsége mellett az orosz betörésig látta el. A szabadságharc leverése után ezért perbe fogták, és 1852. május 5-én négy év várfogságra ítélték; ebből fél évet töltött le Josephstadtban. Szabadulása után családjával együtt – mivel a tanítástól eltiltották, javait pedig jórészt elkobozták – barátai segítségével, illetve szülővárosa Református Főtanodájának számára létrehozott állása jövedelméből élt. Ezen időszak alatt megírta Erdély jogtörténetét, amiért a Magyar Tudományos Akadémia a tagjává választotta. 1860-tól vállalt ismét közéleti szerepet, az unió-pártiak táborát gyarapította. 1865-től szülővárosát képviselte előbb az erdélyi, majd a pesti országgyűlésen, és Deák Ferenc táborában vett részt a kiegyezés előkészítésé-

ben. Röviddel ez után, 1867. november 11-én hunyt el; az országgyűlés a saját halottjának tekintette, temetésén szinte az összes országos főméltóság részt vett. A felvezetés zárásában Somogyi Gréta bemutatja kötetének szerkezetét, a közlés szempontjait, kutatásának forrásait, illetve köszönetet mond támogatóinak.

A kötet első fejezete a *Marosszék. Vázlatok Marosvásárhely s vidéke történeteiből az úgynevezett márciusi napok óta mostanig* címet viseli, amelyben Dósa Elek 1848 márciusától 1850 áprilisáig mutatja be a helyi eseményeket. Ám súlyosan csalódik az, aki Marosvásárhely és környéke tárgyilagosan megírt 1848–49-es történetét szeretné megismerni ebből. Egy visszaemlékezés erre amúgy is csak korlátozottan alkalmas, hiszen csak egy szemtanú nézőpontjából ismerkedhetünk meg a történetekkel. Dósa Elek munkája ráadásul 1850 áprilisában készült; akkor, amikor a nagy nemzeti katasztrófa után már javában folyt a felelősök keresése, az események értékelése és újraértelmezése. Ekkoriban számos „önmarcangoló” munka született; itt elég Kemény Zsigmond: *Forradalom után* (1850), vagy Arany János: *A nagyidai cigányok* (1851) című prózai, illetve lírai írásaira gondolni. A leginkább konzervatív-liberális álláspontot képviselő Dósa Elek is hasonló úton jár művében, amikor az eseményeket kifejezetten „görbe tükörben”, a magyar és a cs. kir. oldal „túlzóit”, illetve „túlzásait” maró gúnnyal bírálva mutatja be. A magyar oldalon fő „bajkeverőként” a „forradalmárok” (Berzenczey László, Pálffy János és csoportjuk) van bemutatva, akik között egyetlen ép erkölcsű embert sem lehetett találni a szerző szerint. Dósa Elek szerint ők az elsőszámú felelősei annak, hogy március 15-e után Marosvásárhely is hamarosan „forradalmi lázban” égett és a józanabbakat gyorsan félretolták. Ezt követte az unió elsietett kimondása, az elhibázott országgyűlési követválasztás, a Kossuth-huszárok provokatív szervezése, majd a „hibák hibája”, az agyagfalvi székely nemzetgyűlés meghirdetése és megtartása, amely kiváltotta a cs. kir., illetve a román fél támadását, majd Marosvásárhely 1848. november 5-i elfoglalását. Szülővárosának megszállása kapcsán Dósa Elek szinte ugyanolyan „rablőhordaként” mutatja be a székely csapatokat, mint a cs. kir. katonaságot, illetve a szász és román népfelkelőket. Ezt követően ez utóbbiak is megkapják a magukét; főleg a várost utóbb gyáván elhagyó városparancsnok, az osztrák katonauralmat képviselő August cs. kir. ezredes. Ám a magyar hadsereg 1849. január 13-i bevonulása sem hozott megoldást. A szerző szerint e „hetvenkedő hadal” együtt ismét a magyar „túlzók” kerülnek hatalomra, akik aztán színleg a román népfelkelők ellen fellépve vadászcsapatokba tömörülve kifosztották a vidéket. Szintén fekete színnel ábrázolja a velük együtt érkező magyarországi kormánybiztosokat, akik az erdélyi viszonyokhoz nem értettek, de „hospodári magosságból” osztogatták érthetetlen rendeleteiket, mint a „betyár és paraszt” Beöthy Ödön, vagy a „rontás és rettentés” mestere, Csány László. Szinte „megkönnyebbül” az olvasó, amikor végre a „szerény és győzedelmes” cári orosz csapatok 1849. augusztus 3-án bevonulnak a városba. Megnyugvást ez sem hozott, mivel velük visszatért a dölyfös osztrák karduralom is, amely rögtön hozzákezdett a megtorláshoz, ami nem csak a „túlzókat”, hanem a „józanokat” sem kímélte, és a magyarokkal szemben egységesen a szászoknak és a románoknak kedvezett. Az általuk elkövetett „jogtiprások” bemutatásával zárul a visszaemlékezés.

Nincs kétség afelől, hogy fenti munkájában Dósa Elek jó néhány problémát jól látott meg mind a magyar és román viszony kiéleződése, mind az erdélyi hadjárat magyar vezetése és a közigazgatás kissé sietős átszervezése szempontjából. Ám az események igazi mozgatórugóit természetesen nem ismerhette és az erdélyi polgárháború tragédiájától,

valamint a személyes ellenszenvtől „elvakultan” számos esetben fél információk alapján túlzó, torz következtetéseket vont le. Ezeket szerencsére többségében Somogyi Gréta kiváló jegyzetapparátusa helyreigazítja. Hiszen már az uniót kimondó kolozsvári országgyűlés megnyitása előtt két héttel tartott balázsfalvi román nemzeti gyűlésen kimondotta a románság primátusát biztosító, az uniót megakadályozó, majd a támogatás nélkül maradt erdélyi magyarság „elenyésztetésének” koncepciója. Hasonlóképpen hozhatott bármilyen törvényjavaslatot a pesti népképviselői országgyűlés magyar–román unióbizottsága, ha annak román tagjai hazatértük után egyből a cs. kir. zászlók alá álltak. Végül a román népfelkelők már 1848. október elején megindultak a magyar lakosságú helységek ellen. Így az agyagfalvi nemzetgyűlés és a székely tábor létrehozása nem felelőtlen „kesztyűdobás”, hanem az önvédelem első lépése volt; bármennyire is sikertelenül folytatódott. Igencsak tudatos „ferdítésre” vall a szerző részéről, hogy a kötelező határon rendszer mielőbbi eltörléséért küzdő székelyeket utóbb úgy állítja be, mint akik a „gyűlölt” Gál Sándor ezredes uralmától megcsömörölve visszakivánták az 1848 előtti állapotokat, és a cs. kir. csapatok mielőbbi győzelmét...

Sokkal valóságos képet kaphatunk a korabeli eseményekről és a kötet főhősének 1848–49-es tevékenységéről a második fejezetből, amely a *Levelek, fogalmazványok, jegyzőkönyvek, kinevezések* címet viseli. Ez az okmánytár 78 iratot tartalmaz és 1848 júniusától 1862 júliusáig fogja át Dósa Elek pályafutását. Ennek legérdekesebb részeit Dósa Elek brassói kormánybiztosságával, illetve az ellene folyó cs. kir. hadbíróági eljárással kapcsolatos okmányok képezik. Ezekből kiderül, hogy a kormánybiztos kinevezése után mennyire igyekezett a fenti emlékiratban később lekezelően emlegetett főkormánybiztosokkal, Csány Lászlóval és Szent-Iványi Károllyal együttműködni, illetve mind a polgári lakosság, mind a magyar katonaság igényeit összehangolni, ami többé-kevésbé sikerült is neki. Hasonlóan tanulságosak az ellene folytatott cs. kir. vizsgálattal kapcsolatos iratok is, melyekből részletes képet kaphatunk a korabeli „konfiskálási eljárások” lefolytatásáról. Utólag némileg „érdekes”, hogy felesége kegyelmi kérvénye szerint Dósa csak azért vállalta el a kormánybiztosságot, mert különben „kötélre juttatták volna.” Hiszen jelenlegi tudásunk szerint a korban senkit se kergettek azért puskával, hogy kormánybiztos legyen...

A harmadik fejezet, amely a *Függelék* elnevezést viseli, szintén okmányokat tartalmaz; ezek szinte kizárólag Dósa Elek hitelezői részére kiállított kötelezvényei.

A szép kivitelű, igényes kiadású kötetet bibliográfia, névmutató, és tartalomjegyzék zárja. A kiadványban előfordulnak kisebb nyomdahibák, elírások, de ezek többsége valószínűleg az eredeti szövegben is benne található. Egyetlen kivételként a 81. oldal 41. lábjegyzetében szereplő Marosvásárhely helyett valószínűleg Kézdivásárhelyről lehet szó, mivel a főszövegben Gál Sándor foglyairól esik említés, és ez inkább három-, illetve csíkszéki helységet feltételez.

Végezetül a kötetet végigolvasva a recenzorban Dósa Elek kapcsán a korabeli Erdély jogi viszonyait kívül-belül ismerő, a törvény és rend, a köz- és magántulajdon védelme iránt elkötelezett, haladó szemléletű jogászprofesszor képe bontakozott ki. Az ilyen személyiségeknek egyáltalán nem kedvezett az az időszak, amely 1848 szeptemberétől következett be a „két testvérhaza” életében. Ekkor, ahogy Kossuth Lajos megfogalmazta: „a *Corpus Juris*sal már többé meg nem mentjük a hazát”, azaz eljött a nyílt háború

időszaka. És a fegyverek között nemcsak a múzások, hanem rendszerint a jog is hallgat. Ez óriási megrázkódtatás lehetett egy olyan törvénytisztelő ember számára mint Dósa Elek. Így az emlékiratát is tartalmazó, érdekes kötetet e szempont figyelembevételével célszerű a kezünkbe venni.

Kemény Krisztián

CSIBI NORBERT – VÉRTESI LÁZÁR (SZERK.)

A VILÁGHÁBORÚ KÁLVÁRIÁJÁT JÁRVA. A PÉCSI EGYHÁZMEGYE ÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚ

(Seria historiae Diocesis Quinqueecclesienis XIII., Pécs, 2016. 672 o. ISBN 978 615 5579 10 3)

Az első világháború centenáriuma alkalmából készült számos történeti kiadvány a Pécsi Egyházmegye 1914–1918 közötti történetéről szóló forráskiadvánnyal bővült.

A kötetet Bánkuti Gábor előszava vezeti be, majd a szerkesztők alapos, 30 oldalt kitevő bevezetőjét olvashatjuk. Ennek révén megismerhetjük az első világháború hazai egyházpolitikai hátterét, a viláégés következményeit és a Pécsi Egyházmegye 1914–1918 közötti történetének főbb jellemzőit. A forráskötet lényegében elsőként tesz arra kísérletet, hogy bemutassa egy magyarországi katolikus egyházmegye első világháború alatti történetét. Méltányolandó és sikerrel végrehajtott szándéka volt a szerkesztőknek, hogy az egyházmegye történetéről alulnézeti perspektívát érvényesítsenek, vagyis ne pusztán a központi adminisztráció és a püspökök életrajzai alkossák a kötet anyagát. Alapos munkát végeztek a rendelkezésre álló szekunder irodalom összefoglalásakor – a recenzens egyedül Stencinger Norbertnek a Magyar Királyi Honvédség tábori lelkészeiről, valamint azok első világháborús szolgálatáról írott disszertációját hiányolja.

A könyv hat fejezetre tagolódik. Az első részben Zichy Gyula pécsi püspök világháborús körleveleiből készített válogatást olvashatunk; 66 episztula tartalmát ismerhetjük meg. A Zichy Gyula által jegyzett szövegek jól illusztrálják a háború hátországának légkörét és mindennapjait. Különösen tanulságos például a püspök 1914. november 8-án kiadott körlevele, amely a hadikölcsön-jegyzésre buzdítja az egyházmegye híveit, mivel „nem ajándékról van... szó, hanem mozgatható tőkéink olyan gyümölcsöztető elhelyezéséről, amely, míg egyfelől nemzetünk létét van hivatva megmenteni, addig másfelől nagyobb kamatot biztosít, mint amilyent bármely pénzintézet nyújthat.” (65. o.) A körlevelek jól mutatják be azt a folyamatot, amely során – az egyházhhoz hasonlóan – maga Zichy Gyula is igyekezett összeilleszteni a háború körülményeit a teológiai alapelvekkel. 1916 nagybőjtjének kezdetén például a Monarchia békebontását ekképp magyarázta: „...Vegyétek szemügyre, honnét támadt ez a viláégés, ez a minden képzeletet messze túlszárnyaló rémes katasztrófa. A vétkes irigység két évvel ezelőtti gyilkosságra tüzelt egy egész nemzetet, déli szomszédunkat.” (89. o.) Zichy körleveleiből is jól kirajzolódik az egész tanulmánykötet egyik legnagyobb tanulsága, hogy a Magyar Katolikus Egyház 1916 tavaszára belefáradt a háborúba, hogy aztán IV. Károly év végi koronázása, valamint az új király közismert békeszeretete adjon egy utolsó reményt a vérontás mielőbbi befejezésére. Természetesen olvashatunk a világháború legismertebb egyházi vonatkozású eseményéről, vagyis a harangok összeírásáról, begyűjtéséről is.

A második fejezet a Pécsi Püspöki Papnevelő Intézet történetére vonatkozó feljegyzésekből és prefektusi jegyzőkönyveiből készült válogatást tartalmaz, amely elsősorban arra a kérdéskörre szolgáltat adatokat, hogy miként alakult a papnövendékek sorsa a frontszolgálatban, illetve, hogy milyen mentesítések, könnyítések voltak lehetségesek számukra. Előfordult olyan eset is, amikor hadbíróság kért adatot az egyházmegyétől olyan tábori lelkészről, akit izgatás, valamint a Monarchia rendszerének bírálata miatt fogtak perbe.

A harmadik rész a pécsi püspöki szeminarium a *Hangok hazulról* című időszaki kiadványából tartalmaz részleteket, mely révén szemtanúi beszámolókat olvashatunk a háborúból. Különösen megrázó például Egri László papnövendék sorsa, amit végigkövethetünk frontra kerülésétől egészen a hősi haláláról szóló jelentésig.

A negyedik fejezet az egyházmegye plébániáinak *Historia Domusait* tartalmazza a világháború időszakából. Megítélésem szerint ez a rész a legizgalmasabb a kötetben: mivel a helyi papság sok esetben meglehetősen kendőzetlenül – egyben nem a legkonvencionálisabb módon – számol be a háború fejleményeiről. Például a bolyi plébános ekként összegzi a viharos 1916-os esztendőt: „Az oroszok új nagy offenzívát kezdettek Bukovina oldalától annyira, hogy a mi vezéreink gondatlansága miatt az ellenség már újra betört az országba. Rengeteg veszteségeink voltak, elveszett vagy 3 százezer emberünk, java-részt magyar vitézeink, mert a rühes cseh csorda itt is... produkált. Ezen baj nem volt elegendő, augusztus vége felé a talján pimasznak pajtása akadt, a medvetáncoltató Román ellenünk jött.” (249. o.) Göröcsöny plébánosa, amikor számba vette a központi hatalmak, valamint az antant táborát, joggal állapította meg: „Alaposan benne vagyunk a háborúban, van ellenségünk elég!” (266. o.) Hőgyész plébánosa a harang elvitele kapcsán ragadtatta magát antiszemita megjegyzésre: „A zsidó katona, kit a székesfehérvári parancsnok a munkával megbízott, képes lett volna még mise előtt és alatt leszedetni a harangokat a toronyból.” (275. o.) Hosszúhetényben ezeket a sorokat vetették papírra 1918-ban: „Elmondhatjuk, hogy a háború negyedik évében templomba csak azok járnak, akik mindig buzgó katolikus családok voltak, és akiket a demokrata ateista sajtó nem tudott hitében megingatni.” (274. o.) A Magyar Katolikus Egyház társadalmi szerepéből következően a plébánia-történetekben különösen fontos szerepet játszott a szarajevói merénylet, I. Ferenc József halála, majd IV. Károly koronázása, végül az 1918 őszi változások, és különösen a királyság, mint államforma pusztulása.

Az ötödik rész a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány-Egyesületének kérdőívét, valamint a hosszúhetényi plébánia első világháborús történetét vázolja. Hosszúhetény esetében e forrásbázis alapján nem igazolható az a nézet, amely szerint a háború kitörését kísérő lelkesedés elsősorban a városok lakosságát jellemezte; a baranyai falu esetében inkább életkori és szociológiai bontás figyelhető meg. „Csak az idősebbek aggódtak és szomorkodtak, a szülők és hitvesek pedig folyton sírtak.” (489. o.) Szintén nagyon érdekes beszámoló olvasható a háború alatti időjárásról, amely megerősíti, hogy többszöri aszály sújtotta a földeket és igen gyenge volt a terméshozam.

Az utolsó egységben a szerkesztők a *Dunántúl* című katolikus napilap számaiból tesznek közzé válogatást a Nagy Háború időszakából. Mint minden sajtóforrás esetében, itt is külön érték, hogy az adott időpontban láthatunk rá a háború mindennapjaira. Jól példázza ezt a lap 1918. november 1-jei cikke, amely így fogalmaz: „A háború óta a halottak száma nagyon elszaporodott. Az ötödik mindenszentek napja azonban örvendéses hírrel köszönt ránk. Megjött a délnyugati fronton bekövetkezett fegyvernyugvás híre.” (648. o.) A hábo-

rút elszenvedő lakosság számára az akkor örvendetes hír hamar sokkal szomorúbbá vált, különösen a szerb megszállás idején...

Végezetül egy-két kritikai megjegyzés. Néhány esetben nem került javításra, illetve jegyzetelésre az eredeti forrásszövegben szereplő téves fogalomhasználat, vagy tévesztés például „Károly-csoport kereszt” (407. o.) helyett Károly-csapatkereszt. Az egyik plébános Premysl ír Przemysl helyett (247. o.) Montenegró nem 1915-ben, hanem 1916-ban tette le a fegyvert (249. o.) Az olaszok a hatodik, nem pedig a kilencedik isonzói csatában foglalták el Görzöt, Cadorna csak vezérkari főnök, nem pedig főparancsnok volt. (354. o.) A bevezetőben tévesen állítják a szerkesztők, hogy IV. Károlyt 1917. november 18-án az Isonzóból kellett kimenteni (25. o.) – ekkorra a front már jóval eltávolodott a folyótól a caporettoi áttörés következményeként, és az ifjú monarchát a Torrente di Torre nevű, időszakos patakban érte el kis híján a végzet. Összegezve: egy kifejezetten első világháborúra specializálódott hadtörténész sok korabeli pontatlanságot feltárhatott volna a jegyzetekben, továbbá megmagyarázhatott volna sok körülményt, amely önmagából a forrásból nem tűnhet fel az olvasónak.

Néhol a latin fordítások sem kellőképpen precízek, például „Christus factus est pro nobis, obediens; usque ad mortem, mortem autem crucis” esetében nem pontos a „Megalázta magát és engedelmeskedett a halálig, mégpedig a kereszthalálig” (165. o.) fordítás: a szerkesztőket valószínűleg az tévesztette meg, hogy a fronton katonaként szolgáló kispap nem magát a bibliai helyet idézte, hanem az annak felhasználásával készített imádságot. Néhány esetben nem megfelelő igeidőt találunk a magyar fordításokban, például „Panem petierunt parvuli, et non erat, qui frangeret eis” fordításaként „Kenyeret kérnek, de nincs, aki megtörje nekik” olvasható. (205. o.) A „pro eligendo summo Pontifice” formulára is pontosabb lett volna a megválasztandó pápáért fordítás, a leendő pápáért helyett. (265. o.) Jó példa továbbá a „Deus, qui conteris bella” (263. o.) esete, itt megint a bibliai hely alapján készült katolikus collecta szövegét idézi a forrás, ezért „a te, az Úr döntöd el a háborúk sorsát” fordítás nem kellően precíz.

A szerkesztők egyes esetekben nem oldották fel a korabeli rövidítéseket, mint például: az „Einj. Fr. F.J.B.” (173. o.), esetében egyévi önkéntesre, illetve táborig vadászászlóaljra. A recensens megítélése alapján a korszak Piusz pápai egységesen – magyar alakban – lenének írandók, mivel a többi névalak esetében is ezt alkalmazták a szerkesztők (például Leó, Benedek), és erre általuk is van példa, X. Piusz. (36. o.) Szerencsés lett volna, ha a kötet személynévmutatóval is rendelkezne a helynévmutató mellett – ezt a hiányt csak részben pótolja a könyv végén olvasható plébánosi lista.

Mindent egybevetve azonban a jól felépített és igényesen szerkesztett forrásgyűjteményt haszonnal forgathatják a háború története iránt érdeklődők, és csak remélhető, hogy a Nagy Háború magyarországi egyháztörténetének kutatása is fellendül a kötet révén. Érdemes lenne ezt az átfogó, igényes munkát az 1921-ig kiterjeszteni, hiszen az egyházmegye számára az első világháború lényegében csak három évvel a padovai fegyverszünet után érhetett véget.

Ligeti Dávid

STARK TAMÁS

**FORRÁSOK A MAGYAR POLGÁRI LAKOSSÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
UTÁNI ELHURCOLÁSÁRÓL***(MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 496 o. ISBN 978 963 4160 7 62)*

A közelmúltban látott napvilágot Stark Tamásnak a magyar polgári lakosság második világháború utáni elhurcolásáról szóló dokumentumgyűjteménye.¹ A szerző évtizedek óta foglalkozik a Közép- és Kelet-Európát érintő kényszerű népességmozgás történetével és a szovjet fogságba került magyarok sorsának felkutatásával. Ismerve a témában való jártasságát, valamint számos hazai és nemzetközi publikációját, felmerül a kérdés, vajon a témával kapcsolatban megtudhatunk-e még újat, eddigi ismereteinket mennyiben egészítik ki az újabb levéltári források. Az utóbbi években ugyanis számos visszaemlékezés, tanulmány és monográfia mellett több forráskiadvány is hozzájárult a kérdés mélyebb megismeréséhez. A téma napjainkban is aktuális, a recensens az Országos Levéltár 1945 utáni külügyminisztériumi iratanyagának referenseként még a 2000-es évek végén (is) számos alkalommal szolgáltatott adatot a hadifogságba vagy kényszerszolgálatra elhurcolt polgári személyekről, a közvetlen vagy távoli családtagok részére. A forrásokat minden esetben a kötetben közölt Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratai jelentették, mely jelzi az iratok forrásértékét. A polgári személyeket (is) sújtó kényszerszolgálat-kötelezettség kérdése napjainkban is a történeti érdeklődés középpontjában áll. Továbbá az elhurcoltak, a jogfosztottak kárpótlását és a társadalmi emlékezet ápolását a kormányzat is feladatul szabtta. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény módosítása, amely 2015. július 4-én lépett hatályba. Ennek egyik fontos része a hadiárva, hadigondozott családtag és a volt hadigyámolt járadékának a megállapítása. A jogszabály másrészt fenntartotta, hogy azokat az egyéneket tekinti hadifogollyal, akik szolgálat teljesítése közben kerültek fogságba, beleértve azokat is, akik nem katonai szolgálatot teljesítettek, tehát polgári személyként hurcolták el őket. A hivatásos katonák és a polgári személyek elhurcolása közötti egyenlőségjel azért is indokolt, mert a rendszerváltozást megelőző történetírás következetesen tagadta vagy elhallgatta a polgári lakosság tömeges deportálását a Szovjetunió lágereibe. A hivatalos statisztikákban és a különböző feldolgozásokban a polgári személyeket is hadifogollyal tartották számon, osztályrészük a hadifogságban szinte azonos volt a hivatásos katonákéval. Hozzá kell tennünk, a kutatásokat és a munka elkészülését nagymértékben segítette a 2015 és 2017 közötti Gulág-emlékév, amely a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszerszolgálatra ítélték sorsának történetét volt hivatott feldolgozni, valamint emléküket ápolni.

Stark Tamás a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya tetemes forrásanyagából ad közre válogatást a kötetben, melyet egy átfogó tanulmány vezet be. Mivel a könyv alapját levéltári források adják, rendhagyó módon elsősor a kötet forrásadottságait, majd a tanulmányt mutatjuk be. A kiadvány egyik érdeme, hogy a szerző alapos történeti és historiográfiai áttekintését adja a hadifogolykérdésnek és a polgári személyek elhurcolásával kapcsolatos magyarországi és nemzetközi kutatásoknak. Különösen fontos, hogy ráirányítja

¹ *Stark Tamás: Az „...akkor aszt mondták kicsi robot”. – A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében.* Budapest, 2017.

a figyelmet a hazai és az oroszországi levéltári iratok kutatásának lehetőségeire és akadályaira. Mindez azért lényeges – ahogy a szerző maga is véli –, mert a fogság és a kényszermunka történetével kapcsolatos források esetében a fő kérdés továbbra is az, hogy mit mondanak a szovjet dokumentumok. Ezzel a szerző némileg előrevetíti, hogy a témával kapcsolatos hazai források „kimerülőben” vannak, további dokumentumok a 2000-es évek óta fokozatosan bezáruló orosz levéltárakban nyugszanak. Az Országos Levéltárban található eddig kiaknázatlan forrásanyag feltárása mindeddig váratott magára.

Az iratok összeállítása kapcsán felmerül a kérdés, mennyire célszerű egy dokumentumgyűjteményt mindössze egyetlen, jól körülhatárolható forráscsoportra alapozni. A dokumentumok publikálása és egyedülállósága mellett szól, hogy az iratok a családtagok kérvényein, levelein és megkeresésein túl, listák sokaságát tartalmazza az elhurcolt személyekről. Ezen adatok közvetlen forrását azok az iratok teszik ki, amelyek egy-egy település vezetői által elrendelt összeírások eredményeiről adnak jelentést. Stark Tamás a kötet végén táblázatba gyűjtve közli az elhurcolt civilek számát, mely adathalmaz szintén kizárólagosan erre a forráscsoportra épül. A szerző elismeri, hogy a táblázatban szereplő adatok pontossága és hitelessége csakis a források további tanulmányozásával ellenőrizhető. Az adatok tehát eltérhetnek az egyes települések helytörténeti kutatásánál kapott adatoktól. Ez arra vezethető vissza, hogy a nyilvántartások sok esetben hónapokkal, akár egy évvel is az elhurcolás után készültek, a hozzátartozók által megadott adatok is becslésnek tekinthetők. A recenzens véleménye szerint a kutatás alatt és az „adatbázis” összeállításakor éppen ezért indokolt lett volna további források bevonása. Az elhurcoltakról, a hadifogolykérdésről magyar–szovjet kontextusban számos forrás található a Külügyminisztérium Szovjetunióra vonatkozó, egykor szigorúan titkos és adminisztratív iratai között. Ezt a páratlan értékű forrásanyagot a szerző a tanulmányban fel is használja. A dokumentumok talán segíthettek volna megválaszolni a még nyitott kérdéseket és kiegészíthették volna a rendelkezésre álló adatokat.

A szerző célja az egyéni helyzetek és sorsok bemutatásának hangsúlyozása volt, ezt a homogén forrásanyagot feltételezhetően nem kívánta további dokumentumok bevonásával megbontani. Az 1944. december 31-től 1949. szeptember 12-ig kronologikus rendben közölt iratok (összeírások, egyes ügyek, kérvények és azokra adott válaszlevelek) viszont némileg megválaszolatlanok maradtak. A recenzens jóllehet tisztában van vele, hogy a tetemes mennyiségű forrásanyag feldolgozása rendkívül nehéz volt – a szerző kutatása még nem fejeződött be teljesen –, a források felvonultatásánál mégis hasznosnak bizonyult volna a dokumentumok „összefűzése”, az egyes esetek kifejtése. Az iratokon keresztül kirajzolódó megrázó egyéni sorsok elvarratlan szálát képeznek, ugyanis kevés esetben található kettőnél több dokumentum, amely ugyanazon ügyben keletkezett. A forrásokból nem vagy nagyon ritkán derül ki, hogy a hozzátartozók, a település elöljárósága által keresett személy végül hazatért-e vagy elhalálozott. Mindez nem a szerző hibájára eredeztethető, hanem a források jellegére és arra, hogy a hadifogolykérdéssel kapcsolatos adminisztrációt a szovjet fél inkább nehezíteni próbálta. A levelek jelentős hányadában tetten érhető a levélíró által megélt világháborús trauma, a személyes fájdalom kinyilvánítása, melynek kifejezése – hivatalos levélben – korábban egyáltalán nem számított bevettnek. Tekintettel a helytörténeti kutatásokra, egy-egy település esetében ma már bizonyosan felkutatható lenne az elhurcoltak közel pontos száma. Azonban településenkénti bontásban erre – például a források annotálása erejéig – a szerző nem vál-

lalkozhatott. Fontos megjegyezni, hogy Stark Tamás, ahol tehetette, a dokumentumokat lábjegyzettel látta el, utalva más levéltárak irataira. Továbbá ki kell emelni, hogy a kötet forrásgyűjteményében a szerző reflektál a kurrens hazai szakirodalomra, valamint él a dokumentumok egymásközi kereszthivatkozásának előnyeivel. Mindezek a hadifogolykérdés kapcsán megkönnyítik a források elhelyezését és használatát.

A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály iratanyaga alapvetően három forrástípusból áll. Az egyik az elhurcoltak hozzátartozói által írt személyes és kétségbeesett hangvételű levelek csoportja, melyek címzettjei között található az osztály, a külügyminiszter, a miniszterelnök, de maga J. V. Sztálin is. Az iratok másik típusát a települési előjáróságok által készített beszámolók, listák alkotják. A források harmadik, legterjedelmesebb részét az osztályhoz érkező adatlapok adják. A levelek közül kétségkívül a legtöbbet a hozzátartozók kérvényei árulják el, ugyanis ezek az adatlapokkal ellentétben nem pusztán az elhurcolt egyén adatait tartalmazták, hanem a fogságba kerülés körülményeit, a megpróbáltatások embertelenségeit és nem utolsósorban a hozzátartozóknak a helyzettel szembeni értetlenségét. Stark Tamás konkrétan nem utal rá, de okfejtéséből kiderül: többek között ennek köszönhető, hogy az osztály léte és működése, valamint iratainak tartalma érzékenyen hatott a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok tevékenységének megítélésére. Az iratok hányatott sorsa is erre vezethető vissza. Mindazonáltal nem kérdőjelezhető meg a másik két irattípus forrásértéke sem, amelyek nagymértékben hozzájárultak a szerző több mint 400 településre kiterjedő adatbázisának elkészítéséhez. A táblázatban a szerző településenként lebontva adja meg a férfi, nő és gyermek polgári foglyok számát, ahol lehetett, közli az elhurcolás dátumát, valamint minden esetben a kapcsolódó iratok levéltári jelzetét. A források válogatásának szempontrendszeré és fenti tipizálása a szerző érdeme.

A kötet átfogó tanulmányában a szerző behatóan elemzi a hadifogsággal és a kényszermunkával kapcsolatos szovjet politikát és a kényszermunkatáborok működését. Az, hogy a tanulmány témához szorosan kapcsolódó része először a szovjetunióbeli kényszermunkatáborokkal foglalkozik, segít megérteni az olvasóval a szovjet rendszer lényegét, működési mechanizmusát. Szerinte a szovjet csapatok magyarországi tevékenysége, a polgári személyek tömeges elhurcolása azért érte váratlanul a magyar lakosságot és a közélet szereplőit, mert nem ismerték a rendszer lényegét, amelyhez hozzátartozott az ártatlan civilek deportálása és a kényszermunka intézménye is. Hozzá kell tennünk, hogy a szovjet-orosz politikai rendszer megismerésére a két világháború közötti magyar társadalomnak reális esélye nem igazán volt. A Szovjetunióról, mint „vörös rém”-ről és ellenséges országról a lakosság csakis a keresztény-nacionalista, majd nyilas propagandából tájékozódhatott, nyilvánvalóan negatív kontextusban. Mindazonáltal igaza van Stark Tamásnak abban, ahogy tanulmányában fogalmaz, miszerint „...a szovjet politika nem a nemzetközi kapcsolatok hagyományos keretei között működött.” (42. o.)

A tanulmány másik csomópontja a polgári lakosság elhurcolásának témája köré csoportosítható. A szerző érzékelteti, hogy Magyarország háború alatti területén a polgári lakosság nagy részének elhurcolása több hullámban történt, amelynek ürügye a „málenkij robot” és a közmunka-kötelezettség volt. A deportáltak között jelentős számban szerepeltek német nemzetiségűek vagy német hangzású névvel rendelkező személyek is. Kitelepítésük a Szovjetunió részéről egyértelműen a németiség kollektív felelősségre vonását célozta. Helyzetük ellentmondásosságát és a számonkérés visszasságát mutatja

a Magyar Kommunista Párt (MKP) nagymarosi szervezetének 1945. január 29-én kelt kérelme Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Ebben az MKP szervezete leírta, hogy az orosz katonai parancsnokság „névelemzéssel” állapította meg a deportáltak „magyar-sváb” nemzetiségét, de hozzá kell tennünk, hogy a helyi kommunisták sem rejtették véka alá nemtetszésüket a szovjet alakulatok falubeli tevékenysége miatt. Az MKP értesülése szerint a település közel 5000 fős lakosságából mindössze 460 fő volt a Volksbund tagja, akik a Vörös Hadsereg előretörésével elmenekültek a településről. A párt kérelme éppen a német nemzetiségű, nyilvánvalóan politikailag nem kompromittálódott falubeli németiség Kál-Kápolnáról történő visszatoloncolására vonatkozott. A kommunista párt a cél érdekében levelében hangsúlyozta az illető személyek demokratikus gondolkodását és az ország újjáépítésében való szerepüket. Ez utóbbit azért kell kiemelnünk, mivel a tanulmányban talán nem kerül kellő hangsúlyozásra az elhurcoltak ipari, mezőgazdasági munkából történő kiesése, nem beszélve a szolgáltató ágazatokban (közlekedés, kereskedelem) jelentkező munkaerőhiányról. Azt is látnunk kell, hogy a tragikus egyéni sorsokon és az átélt traumákon túl a városok, községek elöljárói – akik családtagjaikon keresztül maguk is nyilván érintettek voltak – elsődlegesen azt tartották szem előtt, hogy az elhurcolt polgári személyeket az adminisztráció és a termelés érdekében szállítsák vissza lakhelyükre vagy mentesítsék a deportálás és közmunka-kötelezettség alól.

A tanulmány további részeiben a szovjetek részéről politikailag veszélyesnek ítélt és elfogott személyek elhurcolásáról, a szovjetunióbeli táborok embertelen életkörülményeiről, valamint a lágervilágot túlélők hazaszállításáért tett hazai erőfeszítésekről olvashatunk. Ezt követően Stark Tamás az elhurcoltak számadatainak összevetésére tesz kísérletet a levéltári források, valamint a témában megjelent magyar és orosz nyelvű források felhasználásával. Ebben a szerző hangsúlyozza, hogy továbbra is óvatosan kell kezelni a rendelkezésre álló hadifogoly-nyilvántartásokat, mivel az internáltakra és a repatriáltakra vonatkozó adatok – átfogó nyilvántartások hiányában – ellentmondásosak. Stark Tamás ezzel kimondatlanul is előrevetíti, hogy a témában még további kutatások szükségesek. A forrásgyűjteményt a Magyarországról elhurcolt civilek számadatait tartalmazó táblázat, részletes biográfia, rövidítésjegyzék és helynévmutató egészíti ki, melyet egy, a téma egészét felölelő bibliográfia tehetett volna még teljesebbé.

Összefoglalva elmondható, hogy a szerző legújabb könyvén keresztül hiteles képét adja a második világháború után deportált polgári személyek, úgynevezett málenkij-robotosok sorsáról. Munkájának legfőbb célját, miszerint a dokumentumokkal emléket kívánt állítani a meghurcolt polgári személyeknek, messzemenően elérte.

Kiss András

Hadi és más
nevezetes
történetek

TARTALOM

	TANULMÁNYOK	
KOZÁK-KÍGYÓSSY SZABOLCS LÁSZLÓ	Fegyverkészítő iparosok és céhek a késő középkori Nagyszebenben	539
TÓTH FERENC	Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomában. Reviczky Károly Imre „Traité de la tactique” címen megjelent Ibrahim Müteferrika-fordítása	569
RÉFI ATTILA	Mária Terézia és a tisztikar. Társadalmi mobilitás katonai szolgálat révén	612
	KÖZLEMÉNYEK	
MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON	Losonczy és Aldana. Katonai koncepciók ütközése 1551–1552-ben	639
KRUPPA TAMÁS	Gianfrancesco Aldobrandini pápai generális megghiúsult erdélyi hadivállalata 1595–1596-ban	662
SALLAY GERGELY PÁL	1918 az osztrák–magyar kitüntetés-történetben	680
OLIVER BANGE	A „hosszú kivonulás”. A szovjet csapatok Németországból történő kivonásának politikai és katonai háttere és az ehhez kapcsolódó társadalmi kihívások	702
	FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
KRUPPA TAMÁS	Egy epizód a tizenöt éves háborúból. Adatok Giovanni Marco Isolano gróf magyarországi pályafutásához	719
	MŰHELY	
AMBRUS LÁSZLÓ	Magyar „doughboyok” az első világháború amerikai hadseregében – egy prozopográfiai kutatás jelene és jövője ..	735
ARAJLIM SZABITOVNA MUSZAGALIJEVA – ROZA MADENIETOVNA MUSZABEKOVA	Magyar hadifoglyok a kazahsztáni GUPVI-táborokban	757
	SZEMLE	
MATTHIAS BECHER (HG.)	Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich (<i>Veszprémy László</i>)	781
SÜLI ATTILA	Két háromszéki kormánybiztos a forradalomban és szabadságharcban. Gál Dániel és Németh László tevékenysége 1848–49-ben (<i>Kemény Krisztián</i>)	785

DÓSA ELEK	Marosszék 1848–1849 (<i>Kemény Krisztián</i>) 788
CSIBI NORBERT – VÉRTESI LÁZÁR (SZERK.)	A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború (<i>Ligeti Dávid</i>) 791
STARK TAMÁS	Források a magyar polgári lakosság második világháború utáni elhurcolásáról (<i>Kiss András</i>) 794

CONTENTS

STUDIES

- SZABOLCS LÁSZLÓ
KOZÁK-KÍGYÓSSY
FERENC TÓTH
ATTILA RÉFI
- Arms and Armour Producing Guilds in the Late-Medieval Town of Nagyszeben (Hermannstadt/Cibium/Sibiu) 539
- Tracing a Hungarian-Related Eastern Military Science Treatise. Ibrahim Müteferrika's work translated by Károly Imre Reviczky under the title *Traité de la tactique* 569
- Maria Theresa and the Officer Corps. Social Mobility Through Military Service 612

PUBLICATIONS

- DÁNIEL MÁRTON
MOLNÁR
TAMÁS KRUPPA
GERGELY PÁL SALLAY
OLIVER BANGE
- Losonczy és Aldana – A Clash of Military Concepts in 1551–52 639
- The Failed Transylvanian Campaign of Papal General Gianfrancesco Aldobrandini in 1595–1596 662
- The Year 1918 in Austro–Hungarian Phaleristics 680
- The “Long Withdrawal”. The Political and Military Background, and the Related Social Challenges of the Withdrawal of the Soviet Troops from Germany 702

SOURCE PUBLICATIONS

- TAMÁS KRUPPA
- An Episode from the Fifteen Years' War of Hungary. Data to the Hungarian career of Count Giovanni Marco Isolano 719

WORKSHOP

- LÁSZLÓ AMBRUS
MUSAGALIYEVA
ARAILYM SABITOVNA
– MUSABEKOVA ROZA
MADENIETOVNA
- Hungarian “Doughboys” in the United States Army in World War I – the Present and the Future of a Prosopographic Research 735
- Hungarian Prisoners of War in GUPVI Camps in Kazakhstan ... 757

REVIEW

- MATTHIAS BECHER
(ED.)
ATTILA SÜLI
ELEK DÓSA
- Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich (*László Veszprémy*) 781
- Two Government Commissioners from Háromszék in the Revolution and War of Independence. The work of Dániel Gál and László Németh in 1848–49 [Két háromszéki kormánybiztos a forradalomban és szabadságharcban. Gál Dániel és Németh László tevékenysége 1848–49-ben] (*Krisztián Kemény*) 785
- Marosszék 1848–1849 (*Krisztián Kemény*) 788

NORBERT CSIBI – LÁZÁR VÉRTESEI (ED.)	Walking the Calvary of the World War. The Diocese of Pécs and World War I [A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború] (<i>Dávid Ligeti</i>) 791
TAMÁS STARK	Sources of the Deportation of Hungarian Civilians after World War II [Források a magyar polgári lakosság második világháború utáni elhurcolásáról] (<i>András Kiss</i>) 794

INHALT

STUDIEN	
SZABOLCS LÁSZLÓ KOZÁK-KÍGYÓSSY FERENC TÓTH	Waffen herstellende Handwerker und Zünfte in Nagyszeben (Hermannstadt) im Spätmittelalter 539
ATTILA RÉFI	Auf den Spuren einer östlichen militärwissenschaftlichen Abhandlung mit ungarischem Bezug. Die unter dem Titel „Traité de la tactique“ erschienene Ibrahim-Müteferrika-Übersetzung von Károly Imre Reviczky 569
	Maria Theresia und das Offizierskorps. Soziale Mobilität durch Militärdienst 612
MITTEILUNGEN	
DÁNIEL MÁRTON MOLNÁR	Losonczy und Aldana. Das Aufeinandertreffen von Militärkonzeptionen im Jahr 1551–1552 639
TAMÁS KRUPPA	Das vereitelte militärische Unterfangen des päpstlichen Generals Gianfrancesco Aldobrandini in Siebenbürgen im Jahr 1595–1596 662
GERGELY PÁL SALLAY	Das Jahr 1918 in der österreichisch-ungarischen Dekorationsgeschichte 680
OLIVER BANGE	Der „lange Abzug“ – Der politische und militärische Hintergrund des Abzugs der Sowjettruppen aus Deutschland und die damit verbundenen gesellschaftlichen Herausforderungen 702
QUELLENPUBLIKATIONEN	
TAMÁS KRUPPA	Eine Episode aus dem Fünfzehnjährigen Krieg. Angaben zur Laufbahn von Graf Giovanni Marco Isolano in Ungarn .. 719
WERKSTATT	
LÁSZLÓ AMBRUS	Ungarische „Doughboys“ in der amerikanischen Armee im Ersten Weltkrieg – Gegenwart und Zukunft einer prosopografischen Forschung 735
ARAYLIM SABITOWNA MUSAGALIEWA –ROSA MADENIETOWNA MUSABEKOWA	Ungarische Kriegsgefangene in den GUPVI-Lagern in Kasachstan 757
RUNDSCHAU	
MATTHIAS BECHER (HRSG.)	Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich (<i>László Veszprémy</i>) 781
ATTILA SÜLI	Zwei Regierungsbeauftragte aus Háromszék in der Revolution und im Freiheitskampf. Die Tätigkeit von Dániel Gál und László Németh im Jahr 1848–49 [Két háromszéki kormánybiztos a forradalomban és szabadságharcban. Gál Dániel és Németh László tevékenysége 1848–49-ben] (<i>Krisztián Kemény</i>) 785

ELEK DÓSA	Marosszék 1848–1849 (<i>Krisztián Kemény</i>) 788
NORBERT CSIBI – LÁZÁR VÉRTESI (HRSG.)	Auf dem Kreuzweg des Weltkriegs. Die Diözese von Pécs (Fünfkirchen) und der Erste Weltkrieg [A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború] (<i>Dávid Ligeti</i>) 791
TAMÁS STARK	Quellen über die Verschleppung der ungarischen Bevölkerung nach dem Zweiten Weltkrieg [Források a magyar polgári lakosság második világháború utáni elhurcolásáról] (<i>András Kiss</i>) 794

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES	
SZABOLCS LÁSZLÓ KOZÁK-KÍGYÓSSY FERENC TÓTH	Artisans armuriers et corporations d'armuriers à Nagyszeben au Moyen Âge tardif 539
ATTILA RÉFI	Sur la trace d'un traité oriental de science militaire ayant une dimension hongroise. Une traduction d'Ibrahim Müteferrika par Károly Imre Reviczky publiée sous le titre « Traité de la tactique » 569
	Marie-Thérèse d'Autriche et le corps d'officiers. Mobilité sociale par le service militaire 612
PUBLICATIONS	
DÁNIEL MÁRTON MOLNÁR	Losonczy et Aldana. Opposition de conceptions militaires en 1551–1552 639
TAMÁS KRUPPA	L'échec de l'entreprise militaire du général du pape Gianfrancesco Aldobrandini en 1595–1596 662
GERGELY PÁL SALLAY	1918 dans l'histoire des décorations austro-hongroises 680
OLIVER BANGE	Le « long retrait ». Le contexte politico-militaire du retrait des troupes soviétiques d'Allemagne et les défis sociaux qui s'y rattachent 702
PUBLICATIONS DE SOURCE	
TAMÁS KRUPPA	Un épisode de la guerre de quinze ans. Quelques éléments pour la carrière de Hongrie du comte Giovanni Marco Isolano 719
ATELIER	
LÁSZLÓ AMBRUS	Des « doughboys » hongrois dans l'armée américaine de la Première Guerre mondiale – le présent et l'avenir d'une recherche prosopographique 735
ARAÏLIM SABITOVNA MUSAGALIEVA – ROZA MADENIETOVNA MUSABEKOVA	Des prisonniers de guerre hongrois dans les camps GUPVI du Kazakhstan 757
REVUE	
MATTHIAS BECHER (ED.)	Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich (<i>László Veszprémy</i>) 781
ATTILA SÜLI	Deux commissaires du gouvernement issus du district de Háromszék dans la révolution et la guerre d'indépendance. Activité de Dániel Gál et de László Németh en 1848–1849 [Két háromszéki kormánybiztos a forradalomban és szabadságharcban. Gál Dániel és Németh László tevékenysége 1848–49-ben] (<i>Krisztián Kemény</i>) 785
ELEK DÓSA	Marosszék 1848–1849 (<i>Krisztián Kemény</i>) 788

NORBERT CSIBI – LÁZÁR VÉRTESI (ED.)	Dans le calvaire de la Première Guerre mondiale. Le diocèse de Pécs et la Grande Guerre [A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború] (<i>Dávid Ligeti</i>) 791
TAMÁS STARK	Des sources sur la déportation de la population civile hongroise après la Seconde Guerre mondiale [Források a magyar polgári lakosság második világháború utáni elhurcolásáról] (<i>András Kiss</i>) 794

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

САБОЛЧ ЛАСЛО КОЗАК-КИДЪЕШИ Ремесленники изготавливающие оружие и цеха в г. Сибиу в позднее средневековие 539

ФЕРЕНЦ ТОТ По следам восточной военно-исторической статьи венгерского соотншения. Публикуемая статья Имре Карой Ревецки под названием «*Traité de la tactique*» в переводе Ибрагима Мютеферрика 569

АТТИЛА РЕФИ Мария Терезия и офицерский состав. Общественная мобильность посредством военной службы 612

ПУБЛИКАЦИИ

МАРТОН ДАНИЕЛЬ МОЛНАР Военные концепционные столкновения Лошонци и Алдана. в 1551–52-их годах 639

ТАМАШ КРУППА Неудача трансильванского военного похода папского генерала Джанфранческо Альдобрандини в 1595–1596-их годах 662

ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАИ 1918-ой год в истории австро-венгерских награждений 680

ОЛИВЕР БАНГЕ «Длинный Вывод» – Политический и военный задний план вывода Советских Войск из Германии и связанные с этим социальные вызовы 702

СООБЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ

ТАМАШ КРУППА Один эпизод из Пятнадцатилетней Войны Данные к венгерской карьере графа Джованни Марко Изолано 719

МАСТЕРСКАЯ

ЛАСЛО АМБРУШ Венгерские «*doughboy*» («пехотинцы») в американской армии первой мировой войны – настоящее и будущее одного прозопографического исследования 735

МУСАГАЛИЕВА АРАЙЛЫМ САБИТОВНА – МУСАБЕКОВА РОЗА МАДЕНИЕТОВНА Венгерские военнопленные в казахстанских лагерях ГУПВИ 757

ОБЗОР

МАТТНИАС ВЕСЧЕР (ИЗД.) *Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich (Ласо Веспреми)* 781

АТТИЛА ШУЛИ Два правительственных комиссара Харомсек в революции и борьбе за независимость. Деятельность Даниеля Гал и Ласло Немет в 1848–49-ие годы (*Кристиан Кемень*) 785

ЭЛЕК ДОША	Марошсек 1848–1849 (<i>Кристиан Кемень</i>) 788
НОРБЕРТ ЧИБИ – ЛАЗАРЬ ВЕРТЕШИ (ИЗД.)	Бродя по Голгофе мировой войны. Епархия города Печ и Первая Мировая Война (<i>Давид Лигети</i>) 791
ТАМАШ ШТАРК	Источники о депортации венгерского гражданского населения после Второй Мировой Войны (<i>Андраш Киши</i>) 794